

BAYERISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte
aus der mittelalterlichen Geisteswelt

Band XXIII

Kommission f. d. Herausgabe ungedruckter Texte
aus der mittelaltl. Geisteswelt
Bayerische Akademie der Wissenschaften
Marstallplatz 8, 80539 München
Tel. 23 03 10

RICHARD FISHACRE

IN TERTIUM LIBRUM
SENTENTIARUM

Teil 2:
DIST. 23–40

Herausgegeben
von
Klaus Rodler

MÜNCHEN 2003
VERLAG DER BAYERISCHEN AKADEMIE DER
WISSENSCHAFTEN

IN KOMMISSION BEIM VERLAG C. H. BECK MÜNCHEN

Gedruckt mit Unterstützung des Bundesministeriums für Bildung und Forschung
und des Freistaates Bayern

ISBN 3 7696 9023 0

© Bayerische Akademie der Wissenschaften, München 2003
Satz: Klaus Rodler, München
Druck und Bindung: Druckerei C. H. Beck Nördlingen
Printed in Germany

Vorwort

Während der Arbeit am vorliegenden Band habe ich vielfältige Unterstützung erfahren, die ich dankbar zu schätzen weiß.

Dem Vorsitzenden der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte aus der mittelalterlichen Geisteswelt, seiner Eminenz Prof. Dr. Leo Kardinal Scheffczyk, sei gedankt für sein beständiges Interesse am Fortgang der Arbeit.

Den Mitgliedern des Editorenteams, insbesondere dem Generaleditor Prof. R. James Long, danke ich für die befruchtende Zusammenarbeit.

Meinem Kollegen in der Kommission, Dr. Alexander Eichinger, schulde ich Dank für seine ständige Bereitschaft zur Diskussion aller die Fishacre-Edition betreffenden Fragen.

Mancherlei Rat und Hilfe verdanke ich meinen Kollegen an der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Ein besonders herzlicher Dank ergeht an Dr. Johann Ramming.

Klaus Rodler

Inhaltsverzeichnis

Quellen	9*
1. Handschriftliche Quellen	9*
2. Gedruckte Quellen	9*
Literatur	13*
Abkürzungen	14*
Einleitung	15*
1. Handschriften und Sigla	15*
2. Die Merkmale der Textüberlieferung	16*
2.1 Korrekturen	16*
2.2 Der gemeinsame Ursprung der Überlieferung	17*
2.3 Beobachtungen zu den Abhängigkeitsverhältnissen	20*
2.4 Textkonstitution und Apparatgestaltung	30*
3. Der Text von Chicago University MS 156 (Cg)	31*
4. Zur Gestaltung des Editionstextes	38*
5. Bemerkungen zu den Quellen	39*
5.1 Der Sentenzenkommentar des Hugo von St. Cher	39*
5.2 Robert Grossetestes <i>De decem mandatis</i>	41*
6. Zur Abfassungszeit	42*
In tertium librum Sententiarum, dist. 23–40	1
Index rerum quae in dist. 23–40 tractantur	229
Index Auctorum et Scriptorum	233

Quellen

1. Handschriftliche Quellen

Richardus Fishacre

Bologna, Biblioteca Universitaria lat. 1546
Cambridge, Gonville and Caius College 329/410
Chicago, University MS 156
London, British Library Royal 10. B. vii
Oxford, Balliol College 57
Oxford, Oriel College 43
Paris, Bibliothèque Nationale lat. 15754
Città del Vaticano, Biblioteca Vaticana Ottob. lat. 294

Hugo de S. Caro, *Commentaria in quattuor libros Sententiarum*,
Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana lat. 1098

2. Gedruckte Quellen

Alanus de Insulis,

Distinctiones dictionum theologicarum, PL 210.
Regulae de sacra theologia, PL 210.

Alcher Claraevallensis,

De spiritu et anima, PL 40.

Ambrosiaster,

Commentarii in epistolam ad Ephesios, CSEL 81.3.

Ambrosius,

Expositio evangelii secundum Lucam, CCL 14.
Hexameron, CSEL 32.1.
De Spiritu Sancto, CSEL 79.

Anselmus Cantuariensis, *Opera omnia*, vol. 1–6, ed. F.S. Schmitt (Edinburgh 1938–61, repr.

Stuttgart-Bad Cannstadt 1968),
Cur Deus homo, ed. Schmitt, 2.
De veritate, ed. Schmitt, 1.

Aristoteles, *Opera*, ed. I. Bekker (Berlin 1831–70),

Analytica posteriora
De anima
De caelo
Categoriae
De interpretatione
Metaphysica
Physica
Topica

Auctoritates Aristotelis, ed. J. Hamesse (Louvain 1974).

Augustinus,

- Contra Adimantum*, CSEL 25.
- Contra adversarium legis et prophetarum*, CCL 49.
- De agone christiano*, CSEL 41.
- De beata vita*, CCL 29.
- De civitate Dei*, CCL 47, 48.
- De dialectica*, ed. J. Pinborg (Dordrecht 1975).
- De diversis quaestionibus octoginta tribus*, CCL 44A.
- De doctrina christiana*, CCL 32.
- De dono perseverantiae*, PL 45.
- Enarrationes in Psalmos*, CCL 38, 39, 40.
- Enchiridion*, CCL 46.
- Epistolae*, CSEL 34, 44, 57.
- In epistolam Ioannis ad Parthos tractatus*, PL 35.
- De Genesi ad litteram*, CSEL 28.1.
- De immortalitate animae*, CSEL 89.
- In Ioannis evangelium Tractatus*, CCL 36.
- De libero arbitrio*, CCL 29.
- De mendacio*, CSEL 41.
- Contra mendacium*, CSEL 41.
- De musica*, PL 32.
- De natura et origine animae*, CSEL 60.
- De perfectione iustitiae hominis*, CSEL 42.
- De praedestinatione sanctorum*, PL 44.
- De quantitate animae*, CSEL 89.
- Quaestiones in Heptateuchum*, CCL 33.
- Retractationes*, CCL 57.
- De sermone Domini in monte*, CCL 35.
- Sermones*, PL 38, 39; CCL 41.
- Soliloquia*, CSEL 89.
- De Trinitate*, CCL 50, 50A.
- De vera religione*, CCL 32.

Avicenna latinus,

- Liber de anima seu sextus de naturalibus*, ed. S. Van Riet (Louvain-Leiden 1968–72).

Beda Venerabilis,

- In epistolas septem catholicas*, CCL 121.
- Explanatio Apocalypsis*, PL 93.
- Homiliae evangelii*, CCL 122.
- In Lucae evangelium expositio*, CCL 120.
- In Proverbia Salomonis*, CCL 119B.
- De templo*, CCL 119A.

Ps.-Beda Venerabilis,

- Quaestiones super Genesim*, PL 93.
- De sex dierum creatione*, PL 93.

Bernardus Claraevallensis, *Opera*, vol. 1–8, ed. Cist. (Rom 1957–77),

- De consideratione ad Eugenium Papam*, ed. Cist., 3.
- De diligendo Deo*, ed. Cist., 3.
- Epistolae*, ed. Cist., 7.

- De gratia et libero arbitrio*, ed. Cist., 3.
Sermones de diversis, ed. Cist., 6.1.
Sermones in Cantica, ed. Cist., 1, 2.
Sermones in festivitate omnium sanctorum, ed. Cist., 5.
Biblia sacra iuxta vulgatam versionem, ed. R. Weber (Stuttgart 1983).
- Boethius,
In Categorias Aristotelis, PL 64.
De differentiis topicis, PL 64.
In Topica Ciceronis, PL 64.
- Cassiodorus,
Expositio Psalmorum, CCL 97, 98.
- Ps.-Cicero,
Rhetorica ad Herennium, ed. Marx-Trillitzsch (Leipzig 1964).
Decretum Gratiani, ed. Ae. Friedberg (Leipzig 1879).
- Ps.-Dionysius,
De caelesti hierarchia, PG 3; Dionysiaca 3.
Glossa ordinaria et interlinearis, ed. princeps (Strassburg 1480–81, repr. Brepols 1992).
- Gregorius Magnus,
Homiliae in evangelia, PL 76.
Homiliae in Ezechielem prophetam, CCL 142.
Moralia in Iob, CCL 143, 143A, 143B.
- Guillelmus Altissiodorensis,
Summa aurea, ed. J. Ribailier, lib. 3, vol. 1–2 (Grottaferrata 1986).
- Haimo Halberstattensis,
Expositio in D. Pauli epistolas, PL 117.
- Hieronymus,
Commentarii in Ezechielem, CCL 75.
Commentarii in Isaiam, CCL 73, 73A.
Commentarii in Matthaeum, CCL 77.
Commentarii in prophetas minores, CCL 76, 76A.
Epistolae, CSEL 54.
- Ps.-Hilarius Arelatensis,
Tractatus in septem epistolas catholicas, CCL 108B.
- Hugo de S. Caro,
Opera omnia in universum vetus et novum testamentum, vol. 1–8 (Venedig 1703).
- Hugo de S. Victore,
De quinque septenis, PL 175.
De sacramentis christianae fidei, PL 176.
- Ps.-Hugo de S. Victore,
Summa Sententiarum, PL 176.
- Ioannes Chrysostomus,
Homiliae in Ioannem, PG 59.
Homiliae in Matthaeum, PG 57, 58.
- Ioannes Damascenus,
De fide orthodoxa, ed. E.M. Buytaert (St. Bonaventure 1955).

- Isidorus Hispalensis,
Etymologiarum libri XX, ed. W.M. Lindsay (Oxford 1911).
Quaestiones in vetus testamentum, PL 83.
- Liber sex principiorum*, Aristoteles Latinus 1.6–7, ed. L. Minio-Paluello (Brügge-Paris 1966).
- Macrobius,
Commentarium in somnium Scipionis, ed. J. Willis (Leipzig 1963).
- Moses Maimonides,
Dux neutrorum (Paris 1520, repr. Frankfurt a. M. 1964).
- Origenes,
Homiliae in Canticum canticorum, PG 13.
- Paschasius Radbertus,
Expositio in lamentationes Ieremiae, CCM 85.
Expositio in Matthaeo, CCM 56, 56A, 56B.
- Petrus Comestor,
Historia scholastica, PL 198.
- Petrus Lombardus,
Collectanea in omnes D. Pauli Apostoli epistolas, PL 191, 192.
Commentaria in Psalmos, PL 191.
Sententiae in IV libris distinctae, ed. Grottaferrata, vol. 1–2 (Grottaferrata 1971–81).
- Philippus Cancellarius,
Summa de bono, ed. N. Wicki, vol. 1–2 (Bern 1985).
- Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi*, ed. H. Walther (Carmina medii aevi posterioris latina, 2), vol. 1–9 (Göttingen 1963–86).
- Rabanus Maurus,
De clericorum institutione, PL 107.
Commentaria in Ecclesiasticum, PL 109.
De universo, PL 111.
- Robertus Grosseteste,
De decem mandatis, ed. Dales-King (London 1987).
Templum Dei, ed. Goering-Mantello (Toronto 1984).
- Seneca,
Ad Lucilium epistolae morales, ed. Hense (Leipzig 1914).
- Stephanus Langton,
Commentarius in Sententias, ed. A.M. Landgraf (Münster 1952, repr. 1995).
Commentum in epistolam primam Ioannis, ed. R. Quinto, CIMA GL 62 (1992), 116–19.
Summa quaestionum theologiae, ed. R. Quinto, CIMA GL 62 (1992), 120–65.
- Symbolum "Quicumque" ps.-Athanasianum*, *Enchiridion Symbolorum*, ed. H. Denzinger (Rom 1963), n. 75–76.

Literatur

- Bougerol, J.-G. *La théologie de l'espérance aux XIIe et XIIIe siècles*. I: Études, II: Textes. Paris, 1985.
- Doucet, V. *Commentaires sur les Sentences. Supplément au répertoire de M. Frédéric Stegmüller*. Florenz, 1954.
- Gründel, J. *Die Lehre von den Umständen der menschlichen Handlung im Mittelalter* (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters, 39/5). Münster, 1963.
- Jedin, H. (Hrsg.), *Handbuch der Kirchengeschichte*. 7 Bd.e. Freiburg i. Br., 1973–79.
- Jewett, M. und R.J. Long. „A Newly Discovered Witness of Fishacre's Sentences Commentary: University of Chicago MS 156“. *Traditio* (50) 1995: 342–45.
- Long, R.J. „The Beginning of a Tradition: The *Sentences* Commentary of Richard Fishacre, OP“. In *Mediaeval Commentaries on the Sentences of Peter Lombard*, hrsg. v. G.R. Evans. 1:345–57. Leiden, 2001.
- _____, und M.E. O'Carroll. *The Life and Works of Richard Fishacre OP. Prolegomena to the Edition of his Commentary on the „Sentences“*. München, 1999.
- Maas, P. *Textkritik*. Leipzig, 41960.
- Mansi, J.D. *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*. Bd. 23. Venedig, 1779.
- McEvoy, J. „Robert Grosseteste on the Ten Commandments“. *Recherches de théologie ancienne et médiévale* 58 (1991): 167–205.
- Mulchahey, M.M. „First the Bow is Bent in Study ...“. *Dominican Education before 1350*. Toronto, 1998.
- Pelster, F. „Das Leben und die Schriften des Oxforder Dominikanerlehrers Richard Fishacre († 1248)“. *Zeitschrift für katholische Theologie* 54 (1930): 518–53.
- _____. „Eine Handschrift mit Predigten des Richard Fishacre O. P. und anderer Oxforder Lehrer“. *Zeitschrift für katholische Theologie* 57 (1933): 614–17.
- Principe, W.H. *Hugh of Saint-Cher's Theology of the Hypostatic Union*. Toronto, 1970.
- Raedts, P. *Richardus Rufus of Cornwall and the Tradition of Oxford Theology*. Oxford, 1987.
- Stegmüller, F. *Repertorium Commentariorum in Sententias Petri Lombardi*. 2 Bd.e. Würzburg, 1947.
- Wood, R. „Early Oxford Theology“. In *Mediaeval Commentaries on the Sentences of Peter Lombard*, hrsg. v. G.R. Evans, 1:289–343. Leiden, 2001.

Abkürzungen

<i>add.</i>	addidit
<i>al. m.</i>	alia manus
<i>app.</i>	apparatus
<i>C.</i>	Causa (Decretum Gratiani)
<i>c.</i>	canon (Decretum Gratiani)
<i>cap.</i>	capitulum
<i>cf.</i>	confer
<i>corr.</i>	correxī, correxit
<i>d. p.</i>	dictum post (Decretum Gratiani)
<i>del.</i>	delevit
<i>dist.</i>	distinctio
<i>hom.</i>	homoioteleuton
<i>interlin.</i>	interlineariter
<i>inv.</i>	invertit
<i>l., ll.</i>	linea, lineae
<i>lib.</i>	liber
<i>marg.</i>	in margine
<i>n.</i>	numerus
<i>om.</i>	omisit, omissio
<i>praem.</i>	praemisit
<i>q.</i>	quaestio
<i>ras.</i>	rasura
<i>rep.</i>	repetivit
<i>resp.</i>	respice
<i>seqq.</i>	sequentes
<i>spat.</i>	spatium vacans
<i>sign.</i>	signavit
<i>transp.</i>	transposuit
<i>Vulg.</i>	Biblia Sacra secundum vulgatam versionem
[]	delenda
⟨ ⟩	supplenda
CCL	Corpus Christianorum, series latina
CCM	Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis
CIMAGL	Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge grec et latin
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
PL	Patrologia Latina
PG	Patrologia Graeca

EINLEITUNG

Der Einleitungsband¹ zur Edition von Richard Fishacres Sentenzenkommentar informiert über Leben und Werk des Autors sowie über Bedeutung und Eigenart seines Sentenzenkommentars und enthält ausführliche Beschreibungen sämtlicher Handschriften. Die vorliegende Einleitung kann sich im wesentlichen auf die Textüberlieferung der Distinktionen 23 bis 40 von Buch III beschränken.

1. Handschriften und Sigla

Die Distinktionen 23 bis 40 von Buch III sind in sieben Handschriften vollständig, in einer Handschrift (Chicago) nur teilweise (dist. 23–34, l. 175) und in abweichender Form² überliefert:

B	Bologna, Biblioteca Universitaria lat. 1546	ff. 235 ^{va} –258 ^{va}
C	Cambridge, Gonville and Caius College 329/410	ff. 319 ^{va} –352 ^{rb}
Cg	Chicago, University MS 156	ff. 26 ^{vb} – 45 ^{rb}
R	London, British Library Royal 10. B. vii R ₁ : ff. 246 ^{va} l. 1–251 ^{vb} l. 44 R ₂ : ff. 252 ^{ra} l. 1–256 ^{vb} l. 20	ff. 230 ^{ra} –261 ^{rb}
A	Oxford, Balliol College 57	ff. 198 ^{rb} –221 ^{vb}
O	Oxford, Oriel College 43	ff. 292 ^{vb} –322 ^{ra}
P	Paris, Bibliothèque Nationale lat. 15754	ff. 170 ^{vb} –188 ^{rb}
V	Città del Vaticano, Biblioteca Vaticana Ottob. lat. 294	ff. 227 ^{rb} –259 ^{ra}

In *R* findet sich der Text „De timore quaeratur . . .“ (dist. 34, l. 166) bis „ . . . lux vera apparuit“ (dist. 37, l. 282) zweifach.³ Auf das erste Vorkommen dieses Textes wird mit dem Sigel *R*₁, auf das zweite Vorkommen mittels *R*₂ Bezug genommen.

¹ R.J. Long und M.E. O’Carroll, *The Life and Works of Richard Fishacre OP. Prolegomena to the Edition of his Commentary on the „Sentences“* (München, 1999); im folgenden: *Life and Works*.

² Siehe: 3. Der Text von Chicago University MS 156 (Cg).

³ In dist. 37 bricht *R* mit „lux vera apparuit etc.“ ab, der Schreiber läßt 14 Zeilen bis zum Ende von f. 251vb (Ende der Lage 30; vgl. *Life and Works*, 123) frei. Eine andere Hand setzt auf f. 252ra (Beginn der Lage 31) mit „De timore quaeratur . . .“ fort und nimmt damit den Text inmitten von dist. 34, l. 166 wieder auf. Mit f. 252ra beginnt in *R* also eine andere Hand auf einer neuen Lage einen thematisch neuen Abschnitt (über die Gottesfurcht). An derselben Stelle findet auch in *V* (f. 244vb, l. 29) ein Handwechsel statt.

2. Die Merkmale der Textüberlieferung

Kein Textzeuge ist von den übrigen unabhängig; jede Handschrift weist gemeinsame Fehler mit wenigstens einem der anderen Textzeugen auf. Weiters hängt keine Handschrift gänzlich von einem anderen erhaltenen Zeugen ab. Für die Elimination von Textzeugen liegen methodische Gründe demnach nicht vor; das Thema der Ausscheidung von Handschriften aus arbeitsökonomischen Überlegungen stellt sich bei der gegebenen Anzahl von Handschriften (noch) nicht.

Von Cg abgesehen, überliefern die Handschriften den Text bemerkenswert einheitlich. Die wenigsten Fehler enthalten V und C. Der wohl fehlerhafteste Zeuge ist A, gefolgt von P, O, Cg und R. Allerdings wurden O und vor allem P überaus sorgfältig korrigiert. Deshalb ist etwa P trotz seiner Fehlerhaftigkeit für die Konstitution des Textes keineswegs von geringerem Wert als z.B. V.

2.1 Korrekturen:

Gelegentliche Korrekturen offensichtlicher Fehler finden sich in allen Textzeugen; sie dürften in Texten der vorliegenden Art eher die Regel denn die Ausnahme sein.⁴

Besonders auffällig in O, P und C sind gleichlautende Randnotizen⁵ wie

Dist. 25, l. 52–62 item ... est] haec ratio et sequens pertinent ad primam partem problematis et debet praeordinari duabus proximis *add. marg. al. m.* O; haec ratio et sequens debent praeordinari duabus proximis praecedentibus quia pertinent ad primam partem problematis *add. marg.* PC

und Korrekturen von Fehlern der gesamten Textüberlieferung, die sich in O und C meist am Rand befinden, in P häufig bereits Eingang in den Text gefunden haben:

Dist. 24, l. 179	circulum] PCg, <i>corr.</i> ex oculum OC?; oculum BAVR
Dist. 25, l. 385	comparabiles] OPCg, <i>corr.</i> ex incomparabiles C; incomparabiles BAVR
Dist. 26, l. 91	spei] CCg, <i>corr.</i> ex fidei OP; fidei BAVR
Dist. 27, l. 433	odiatur] P; <i>corr.</i> ex amatur OC; amatur BACgVR
Dist. 37, l. 157	in qualibet] OP, <i>corr.</i> C; inaequaliter BAVR ₂ ; inaequalitur? R ₁
Dist. 38, l. 53	aliquod sit, aliquod non] P; aliquod sic et aliquod non O; <i>corr.</i> ex aliquod sit quod non C; aliquod sit quod non BAVR
l. 112	aliquis dicat] P; <i>om.</i> BOAVRC, <i>add. marg.</i> OC

⁴ Für die teils umfangreichen Randkorrekturen in den Handschriften siehe den jeweiligen Abschnitt „2.2 Corrections“ in den Handschriftenbeschreibungen: *Life and Works*, Kapitel IV.

⁵ F. Pelster vermutete ursprünglich Fishacre selbst als Urheber derartiger Randbemerkungen in C („Das Leben und die Schriften des Oxforder Dominikanerlehrers Richard Fishacre [† 1248]“, *Zeitschrift für katholische Theologie* 54 [1930], 523), hat diese Vermutung jedoch in einem Nachtrag zum genannten Artikel wieder verworfen („Eine Handschrift mit Predigten des Richard Fishacre O. P. und anderer Oxforder Lehrer“, *Zeitschrift für katholische Theologie* 57 [1933], 616–17).

Darüber hinaus finden sich *P* und *C* (in wenigen Fällen auch *O*) gemeinsame Ergänzungen, die nicht als Korrektur von Fehlern zu bewerten sind. Sie scheinen mir vor allem deshalb beachtenswert, weil sie einem *systematischen* Vergleich mit einem uns nicht erhaltenen Text entspringen müssen:

Dist. 23, l. 498	est] spes <i>add. marg.</i> PC
l. 509	apparentia ²] QUOD NEMO MUTARE POTEST, I Cor. 3: Fundamentum aliud nemo (nemo aliud <i>inv.</i> P) etc. <i>add. marg.</i> PC
Dist. 25, l. 112	omnes] in ultimo articulo quod Filius Dei iudicabit omnes bonos et malos <i>corr. ex omnes</i> PC
Dist. 26, l. 26	meritum] ET SICUT FIDES, cap. 2 (2 cap. <i>inv.</i> P). QUOD ATTINET AD NON VIDERE etc. (<i>om.</i> P), id est utraque est de non visis <i>add. marg.</i> PC
l. 28	Patris] SUARUM RERUM, id est de rebus ad suum subiectum pertinentibus <i>add. marg.</i> PC
Dist. 27, l. 22	mandata] vel quia de maximo scilicet de deo <i>add. marg.</i> (<i>al. m.</i> C) PC
l. 213	immundos] Matt. 12: In spiritu dei eicio daemonia <i>add. marg.</i> PC
Dist. 29, l. 6	alii] ut (scilicet C) amici <i>add. marg.</i> (<i>al. m.</i> C) PC
l. 25	visibile] sibi <i>add. (interlin. C)</i> PC
Dist. 30, l. 121	dilectione] AIT ENIM Augustinus, Enchiridion 86 (89 P) <i>cap. add. marg.</i> PC
Dist. 31, l. 222	praecepto] ut mihi videtur <i>add. (marg. O)</i> OP
Dist. 34, l. 41	domus] sic dicens <i>add. (marg. OC)</i> O?PC
Dist. 35, l. 18	quod] et (<i>om.</i> C) nota quod abstinere se (<i>om.</i> C) a malo quandoque (<i>om.</i> C) <i>corr. ex quod</i> PC
Dist. 38, l. 379	facies] vel ibi potius (potius ibi <i>inv.</i> C): Non concupisces rem proximi tui (<i>om.</i> O) <i>add. (marg. OC)</i> OPC
Dist. 39, l. 72	Augustinus] infra hac distinctione cap. HIC QUAERITUR QUID SIT (cap. ... sit] cap. 6 C) <i>add. marg. al. m.</i> PC

Da *C* keine weiteren nennenswerten Gemeinsamkeiten mit *O* und *P* aufweist, ist zu vermuten, daß diese übereinstimmenden Korrekturen und Ergänzungen weder auf direkten Einfluß der Zeugen untereinander noch auf eine gemeinsame Vorlage für den sonstigen Text dieser Zeugen zurückzuführen sind. Vielmehr dürften *O*, *P* und *C* jeweils gesondert mit einer uns nicht erhaltenen Referenzvorlage sorgfältig verglichen und korrigiert bzw. ergänzt worden sein.

2.2 Der gemeinsame Ursprung der Überlieferung

Die erstaunliche Einheitlichkeit des Textes und allen Textzeugen gemeinsame Fehler lassen an einem gemeinsamen Ursprung der Überlieferung keinen Zweifel aufkommen.

Folgende Fehler finden sich unkorrigiert in allen Textzeugen:

Dist. 23, l. 173	lib. 2 dist. 14 cap. 5] lib. 2 cap. 5 <i>codd.</i>
Dist. 29, l. 328	vita aeterna] vitam aeternam <i>codd.</i>

- Dist. 35, l. 59 scientia] sciam BOAVR₂; scientiam CP; *om. longior* R₁
 Dist. 37, l. 104 in infinitum] infinitum BOAPVR₁R₂C
 Dist. 38, l. 40 hesterni] extremi? B; externi OAPVRC
 l. 106 aspectus] affectus BOAPVRC
 Dist. 39, l. 37 iurantium] iuramentum BOAPVRC
 l. 61 otiosum] odium B; otium OAPVRC

Nachstehende Fehler finden sich als ursprüngliche Lesart in allen Textzeugen, wurden jedoch in einzelnen Handschriften korrigiert:

- Dist. 25, l. 449 nemo] *om. codd., add. marg.* PCgC, *add. interlin.* R
 Dist. 27, l. 279 totum] *corr. ex* tamen C; tamen BOAPVR
 Dist. 33, l. 48 citra] *corr. ex* circa P; circa BOACgVRC
 l. 58 cardinibus] *corr. ex* cardinalibus P; cardinalibus BOAVRC;
 cordinibus (*sic*) Cg
 Dist. 34, l. 73 debito] *corr. ex* debitore P; debitore BOACgVRC
 l. 200 timoris] *corr. ex* amoris R₂; amoris BOAPVR₁C
 Dist. 37, l. 285 terminabit] *corr. ex* creavit P; creavit BOAVRC
 Dist. 38, l. 369 quodcumque] *om.* BOAVRC, *add. marg.* PC; *omne add. marg.* O

In manchen Fällen dürfte der richtige Text als ursprüngliche Lesart einzelner Zeugen wohl auf eine Korrektur zurückgehen:⁶

- Dist. 24, l. 128 prior] Cg, principalior et *praem.* Cg; *corr. ex* posterior P; posterior BOAVRC
 Dist. 25, l. 60 nunc] Cg, *corr. ex* non P; non BOAVRC
 l. 241 credere] Cg; *om. (sed add. interlin. BR)* BOAPVRC, *add. marg.* CP
 Dist. 26, l. 140 certitudine] R; certitudinem BOAPCgVC
 Dist. 30, l. 14 diligere] C; *corr. ex* intelligere BPR; intelligere OAV; amare Cg
 Dist. 31, l. 71–72 distinctione 35] O; Deuteronomii 35 BAPVRC
 Dist. 33, l. 221 paterna] A, *corr. ex* patria B; patria OPVRC; aeterna Cg
 Dist. 34, l. 21 et consilium] P; *om.* BOACgVCR, *add. marg.* C, *add. interlin.* B; consilium *add. marg.* O
 l. 296–97 desiderativa] R₁; desideratam (*interlin.* P) BOAPVR₂C
 Dist. 37, l. 316 tamen] A, autem B; tantum OPVRC
 Dist. 38, l. 15 mirum] O, *corr. ex* insuper P; insuper BAVRC
 l. 282 ipsi] P; ipso BOAVRC
 l. 301 temporale] P, *corr. ex* temporalis RC; temporalis BOAV
 l. 441 vero] B?; non OAPVRC
 l. 674 infinitatis] C, *corr. ex* infinitatis V; infinitatis BAPR; infinitatis *corr. ex* infinitis O

⁶ Hierzu zählen auch die unter 2.1 aufgelisteten O, P und C gemeinsamen Korrekturen.

Des weiteren finden sich übereinstimmende fehlerhafte Quellenangaben:

Dist. 27, l. 246	Ioan. 13] <i>corr. ex</i> Matt. 13 C; Matt. 13 BOAPVR
l. 397	Eph. 5] Gal. 5 BOAPVRC
Dist. 31, l. 34	Ex. 32] Deut. 32 BOAPVRC
Dist. 33, l. 212	Matt. 25] Cg; Matt. 5 BOAPVRC
Dist. 34, l. 460	Apoc. 14] Sap. 14 BOAPVR ₁ C; sapit R ₂
Dist. 36, l. 151	Rom. 4] Cor. 4 BOAPVR ₁ R ₂ C
Dist. 37, l. 111	Ioan. 16] P; Ioan. 6 BOAVR ₁ R ₂ C
Dist. 39, l. 132	Hebr. 5] Hebr. 2 BOAPVRC
l. 199	I Cor. 10] <i>corr. ex</i> Ioan. 10 P; Eccli. 10 BOAVRC

Mögen auch manche dieser Fehler (etwa jene, die nicht offensichtliche Schreiberfehler sind) letztlich auf den Autor zurückgehen: der gemeinsame Ausgangspunkt der erhaltenen Zeugen ist höchstwahrscheinlich nicht die abschließende schriftliche Fassung des Autors selbst. Fehlerhaft angeordnete Textpassagen lassen Zwischenstufen der Überlieferung vermuten; so ist etwa die Fehlpositionierung zweier Argumente in dist. 25 (ll. 52–62) schwerlich dem Autor, sondern eher der Textüberlieferung anzulasten. Gleiches gilt für folgende Ungereimtheit in dist. 39:

Der ursprüngliche Text aller Zeugen lautet (dist. 39, ll. 114–16)

Et cum nulla de causa liceat periurare, quaeritur quibus de causis liceat iurare.
Huius solutio patet *ex divisione supra posita*.
Item an aliquod iuramentum recipiat dispensationem, *supra* similiter.

In allen Handschriften findet sich die entsprechende schematische Darstellung (*divisio*) „licet iurare“⁷ und der nachfolgende Text „Et dicitur . . . absolvit eos, immo potius denuntiat absolutos“⁸ jedoch nicht „*supra*“, sondern *infra*, unmittelbar im Anschluß an dist. 40 (wo sie thematisch nicht hingehören) am Ende des dritten Buches. In *P* erfolgt eine Korrektur beider „*supra*“ zu „*infra*“, in *C* lesen wir am Rand von anderer Hand: „*post dist. 40 infra ad hoc signum oo—*“.

Diese falsche Platzierung in sämtlichen erhaltenen Zeugen kann unmöglich zufällig entstanden sein⁹; sie muß sich bereits in deren gemeinsamen Vorlage be-

⁷ Siehe Editionstext S. 227.

⁸ Dieser Text ist für Abfassungszeit von Fishacres Sentenzenkommentar von Interesse; siehe: 6. Zur Abfassungszeit.

⁹ Wie diese Fehlpositionierung zustande kam, läßt sich wie folgt nachvollziehen: *Divisio* und nachfolgender Text standen ursprünglich in dist. 39 irgendwo *vor* „*ex divisione supra posita*“ (vermutlich am Rand; denn hätten sie mitten im Textbereich gestanden, wären sie wohl mit dem fortlaufenden Text abgeschrieben worden) und nahmen dort beträchtlichen Raum in Anspruch. Im Zuge des Abschreibens scheint ein Schreiber an der vorgesehenen Stelle den vorhandenen Platz als unzureichend empfunden und deshalb (oder auch infolge schlichter Unkenntnis) den fraglichen Text von seiner ursprünglichen Position an eine Stelle verscho-

funden haben. Die Formulierung „*supra posita*“ läßt sich wohl so verstehen, daß sich *divisio* und nachfolgender Text in einer früheren Vorlage tatsächlich „davor“ befunden haben. Zwischen einem uns nicht erhaltenen Zeugen mit – entsprechend dem zweifachen „*supra*“ – richtiger Textanordnung und den uns erhaltenen Textzeugen wäre demnach (zumindest) eine Zwischenstufe anzusetzen: die allen Zeugen gemeinsame Vorlage mit fehlerhafter Textanordnung.¹⁰

2.3 Beobachtungen zu den Abhängigkeitsverhältnissen

Über einen gemeinsamen Ursprung der Textüberlieferung kann also kein Zweifel bestehen; die Abhängigkeitsverhältnisse der Textzeugen jedoch – dies sei gleich eingangs in aller Deutlichkeit festgestellt – entziehen sich einer auch nur einigermaßen befriedigenden Klärung. Glücklicherweise bleibt dieser Umstand ohne dramatische Folgen für die Texterstellung.

Zunächst ist festzuhalten, daß die Überlieferungsverhältnisse *innerhalb* von Buch III wechseln.¹¹ Inwieweit dieser Umstand mit einem Pecienssystem¹² der Textvervielfältigung in Zusammenhang steht, ist im Rahmen dieser Einleitung nicht zu klären.¹³ Als eine der Ursachen für die im Detail undurchschaubare

ben zu haben, wo ausreichend Platz vorhanden war: hinter die (kurze) dist. 40, an das Ende des dritten Buches, ohne das zweifache „*supra*“ entsprechend in „*infra*“ abzuändern.

¹⁰ Für die Edition habe ich mich dazu entschlossen, den fraglichen Text an der falschen Position am Ende von Buch III zu belassen. Kein denkbarer Eingriff in den einheitlich überlieferten Text würde zu einer überzeugenden Lösung führen. Und so entspricht der Editionstext auch dem seit jeher überlieferten Explizit von Buch III: „... *immo potius denuntiat absolutos*“ (vgl. F. Stegmüller, *Repertorium Commentariorum in Sententias Petri Lombardi* [Würzburg, 1947], 1:348), welches bei korrekter Textanordnung lauten würde: „... *sicut docet Augustinus in libro de decem cordis*“.

¹¹ Nach Mitteilung von Dr. Eichinger, einem der Editoren des ersten Teils von Buch III, haben in dist. 6–22 *BR* die größte Anzahl gemeinsamer Fehler; für *BVR* und *BV* sind im Bereich von dist. 13–15, für *BOR* in dist. 18–19 signifikante Gemeinsamkeiten festzustellen. Auffällige Übereinstimmungen von *BO* finden sich erst ab Ende von dist. 13, von *VR* lediglich in dist. 9–15. *AP* weisen (ebenso wie in dist. 23–40) durchgängig gemeinsame Fehler auf.

¹² Textvervielfältigung mittels Pecien scheint in der fraglichen Zeit in England nicht generelle Praxis gewesen zu sein (*Life and Works*, 54, 123). In der gesamten handschriftlichen Überlieferung von Fishacres Sentenzenkommentar wurden bislang als explizite Hinweise auf ein Pecienssystem lediglich drei Pecienvermerke entdeckt, alle in Buch III innerhalb weniger Folien einer einzigen von insgesamt 16 Handschriften, in *C* (f. 278ra: „*hic incipit quarta pecia*“; f. 289vb: „*hic incipit sexta pecia*“; f. 295vb: „*hic incipit septima pecia*“; siehe *Life and Works*, 94–95 und die Abbildung ebd. 61). – Daß in *R* die Hände häufig, wenngleich nicht durchgehend, mit den Lagen wechseln (siehe *Life and Works*, 120, 122–23) und gemeinsame Handwechsel von *VR* (dist. 34, l. 166; siehe Anm. 3) und *BVR* (in dist. 12) festzustellen sind, kann als weiterer Hinweis auf Pecien gewertet werden.

¹³ Im vorliegenden Text der dist. 23–40 finden sich Hinweise auf geänderte Überlieferungsverhältnisse lediglich der Zeugen *B*, *V* und *R* für den Bereich der dist. 34–37.

Textüberlieferung kommen wechselnde Vorlagen im Zuge eines Peciensystems jedenfalls in Betracht.

Die Bestimmung der Abhängigkeitsbeziehungen anhand gemeinsamer Fehler wird durch mehrere Umstände erschwert. Zum einen ist in Rechnung zu stellen, daß manche Zeugen bedingt durch bereits in den Text eingegangene Korrekturen nicht alle Fehler ihrer Vorlage wiedergeben. Zum anderen sind mehrere Zeugen in einem Maße fehlerhaft, daß zahlreiche mit anderen Zeugen gemeinsame Fehler nicht unbedingt auf eine gemeinsame Vorlage zurückzuführen sind, denn mit dem Grad der Fehlerhaftigkeit steigt die Wahrscheinlichkeit, daß Schreiber unabhängig voneinander in denselben Fehler verfielen. So haben *O*, *A*, *P* und *R* jeweils mit allen anderen einzelnen Zeugen Fehler gemeinsam; in Einzelfällen besagen solche Fehler nichts hinsichtlich der Abhängigkeitsverhältnisse. Des weiteren sind die meisten der im folgenden aufgelisteten Fehler (typische Versehen von Schreibern wie „*virtutem* – *veritatem*“, „*spem* – *speciem*“ etc. und Homoio-teleuta), einzeln für sich genommen, nicht sonderlich aussagekräftig, gewinnen aber bei gehäuftem Auftreten an Relevanz.¹⁴

Im folgenden werden die auffälligsten Anhaltspunkte für die Beurteilung der Abhängigkeitsbeziehungen dargestellt; zunächst die Verhältnisse der Zeugen *B*, *O*, *A*, *P* und *Cg*, anschließend die Beziehungen von *R* zu *V*, *C* und *B*. Schließlich ist auf eine Häufung von Gemeinsamkeiten von *BR*, *BV* sowie *BVR* im Bereich der dist. 34–37, hinzuweisen.

2.3.1 Bologna, Oriel, Balliol, Paris, Chicago

B, *O*, *A* und *P* weisen gemeinsame Fehler in jeder möglichen Kombination auf. Die beträchtliche Zahl gemeinsamer Fehler läßt auf eine *A* und *P* gemeinsame Vorlage schließen. Allerdings ist die Anzahl von Fehlern, die sowohl *A* als auch *P* mit *B* und *O* teilen, nicht unerheblich:

Balliol, Paris:

Dist. 23, l. 418	vivum] unum AP
l. 430	spem] speciem A; <i>corr. ex</i> speciem P
l. 574	attendendum] ostendendum A; <i>corr. ex</i> ascendendum P
l. 601	si] om. A; <i>corr. ex</i> non P
Dist. 24, l. 142–43	protractio] protectio A; <i>corr. ex</i> procreatio P
Dist. 25, l. 469–70	sic ... possibile] om. (<i>hom.</i>) AP, <i>add. marg.</i> P
Dist. 26, l. 62	nomen] naturam A; <i>corr. ex</i> naturam P
Dist. 27, l. 127	clavus] clavis A; <i>corr. ex</i> clavis P

¹⁴ Von geringem Wert für die Feststellung von Abhängigkeitsbeziehungen sind gemeinsame richtige Lesarten, weshalb deren Auswertung hier unterbleibt. Gemeinsame Lesarten sind dem kritischen Apparat zu entnehmen.

- l. 134 clavus] clavis A; *corr. ex* clavis P
 l. 306 curritur] curatur A; *corr. ex* quaeritur P
 Dist. 29, l. 14 potius] proximus A; *om. sed add. interlin.* P
 l. 79 aucta] auctam A; *corr. ex* auctam P
 l. 144 primi] prae A; *corr. ex* prae P
 l. 153 affectualis] affectuali AP
 l. 156 actualis] *om.* AP; *add. marg.* P
 Dist. 31, l. 31 traditum] creditum A; tributum P
 l. 139 verae] naturae A; *corr. ex* naturae P
 Dist. 32, l. 40 afficeris] efficeris A; efficeris P
 l. 45 inaequaliter] aequaliter AP
 l. 107 amare] amat A; *corr. ex* amat P
 Dist. 33, l. 54 septemtrionis] atrionis (*sic*) A; *corr. ex* atrionis P
 l. 179 ingurgitas] ut gurgitas A; ingurgites *corr. ex* ut gurgitas P
 l. 245 similiter] simpliciter AP
 Dist. 34, l. 128 deinde] donum A; *corr. ex* donum P
 l. 159 avellat] *om. (spat.)* A; *corr. ex* annullat P
 l. 420–21 divisiones] dividens A; dicens P
 Dist. 36, l. 263 carnis] carnes A; *corr. ex* carnes P
 Dist. 37, l. 39 leones] leonis A; *corr. ex* leonis P
 l. 147 verbo] verba AP
 l. 195 cessandum] cassandum A; *corr. ex* cassandum P
 l. 256 tamen] cum A; *corr. ex* cum P
 Dist. 38, l. 93 vinum] unum AP
 l. 378 tamen] tantum A; cum P
 l. 696–97 sed . . . mortale] *om. (hom.)* AP, *add. marg.* P
 Dist. 39, l. 91 satis] facit A; *corr. ex* facit P

Bologna, Balliol:

- Dist. 23, l. 62–63 vivitur] unitur BA
 l. 515–16 quia . . . praecedit] *om. (hom.)* BA
 Dist. 25, l. 73 artans nos] *corr. ex* astans nos B; astans nobis A
 l. 315 discerent] discernent B; dicerent A
 l. 338 vel inaequalitatem] *om. (hom.)* BA
 Dist. 26, l. 153 hoc] *om.* BA, *add. marg.* B
 Dist. 27, l. 107 eidem] *corr. ex* idem B; idem A
 Dist. 31, l. 54–55 quod² . . . pereunt] *om. (hom.)* BA
 l. 170 raptim] *corr. ex* raptum B; raptum A
 l. 173 raptim] *corr. ex* raptum B; raptum A
 Dist. 32, l. 88 similius] filius BA

Dist. 34, l. 559	minus] nimis BA
Dist. 36, l. 135	sufferentiam] sufficientiam BA
Dist. 37, l. 327	sibi] igitur BA

Bologna, Paris:

Dist. 23, l. 532	iaspis] iapsis B; lapis <i>corr. ex</i> iapsis P
l. 628	forte] <i>marg.</i> B; <i>om.</i> P
Dist. 24, l. 17	aut] <i>corr. ex</i> ut BP
l. 85	oppositionem] opinionem BP
l. 126	nisi videro] <i>corr. ex</i> in deo B; <i>corr. ex</i> nisi in deo P
l. 153	est] <i>corr. ex</i> et B; <i>corr. ex</i> ex P
Dist. 25, l. 116–17	disceptantis] <i>corr. ex</i> deceptantis BP
l. 367	speratur] <i>corr. ex</i> separatur BP
l. 410	alia] aliam B; alia <i>corr. ex</i> aliam P
l. 450	ubi] <i>corr. ex</i> ibi B; ibi <i>praem. sed del.</i> P
Dist. 28, l. 48	primae] personae B; <i>corr. ex</i> personae P
Dist. 32, l. 82	ex] quod <i>praem.</i> B, <i>corr. ex</i> quod P
Dist. 34, l. 252	species] spes BP
Dist. 36, l. 226	Dan. 4] Damascenus 4 B; <i>corr. ex</i> Damascenus 4 P
l. 250	dicto] dico B; <i>corr. ex</i> dico P
Dist. 37, l. 145	si] <i>om.</i> BP
Dist. 38, l. 504	si] sed B; <i>corr. ex</i> sed P
Dist. 40, l. 11	voluptates] voluntates B; voluntates <i>praem. sed del.</i> P

Bologna, Oriel:

Dist. 23, l. 47	fortitudinem . . . definirem] <i>om. sed add. marg.</i> BO
l. 264	ad ²] <i>corr. ex</i> debet BO?
Dist. 29, l. 169–70	meritorum . . . decorem] <i>om. (hom.)</i> BO, <i>add. marg.</i> O
l. 189	enumeratione] enuntiatione B; <i>corr. ex</i> enuntiatione O
l. 297	Matt. 10] Rom. 10 B; <i>corr. ex</i> Rom. 10 O
Dist. 30, l. 37	posuerunt] <i>om. sed add. marg.</i> BO
l. 71–73	tanto . . . Sortes ²] <i>om. (hom.)</i> BO, <i>add. marg.</i> O
l. 159	imprecarentur] <i>corr. ex</i> interpretarentur BO
l. 161	imprecatio] <i>corr. ex</i> interpretatio BO
l. 174	imprecatio] <i>corr. ex</i> interpretatio BO
l. 186	humilitate] aque- <i>add. sed del.</i> BO
Dist. 31, l. 137–39	eorum . . . negationes] <i>om. (hom.) sed add. marg. (al. m.)</i> BO
Dist. 32, l. 86	verum] deum B; <i>corr. ex</i> deum O
Dist. 33, l. 33	hominibus] non est <i>add. sed del.</i> BO

- l. 34 decuplo] de duplo BO
 l. 44 per ... quiesceret] *om. (hom.) sed add. marg.* BO
 l. 197 malignum] intelligendum BO
 Dist. 36, l. 11–12 aliquam ... habet¹] *om. (hom.) sed add. marg.* BO
 Dist. 37, l. 293 obtineri] optimum B; *corr. ex* optimum O

Oriel, Balliol:

- Dist. 23, l. 379 Platone] item an sit una numero in Sorte et Platone *add. sed del.* OA
 l. 454 geometria] *ex praem. (sed del. O) OA*
 Dist. 24, l. 94 adducto] *corr. ex* educto O; educto A
 l. 138–39 sive² ... creaturam] *om. OA, add. marg.* O
 l. 177 primo sit] *corr. ex* possit O; possit A
 l. 181 operculum] *corr. ex* opericulum O; opericulum (*sic*) A
 Dist. 25, l. 31 dicendo] *corr. ex* dividendo O; dividendo A
 l. 82–83 quia articulus] *om. (hom.) OA, add. marg.* O
 l. 174–75 et ... caritatem] *om. (hom.) OA, add. marg.* O
 l. 276 distincte aliqui²] *om. (hom.) OA, add. marg.* O
 l. 357–59 longitudo ... et] *om. (hom.) OA, add. marg.* O
 l. 428–29 sic ... summum] *om. (hom.) OA, add. marg.* O
 l. 467 operatio] *corr. ex* comparatio O; comparatio A
 Dist. 27, l. 255 intelligentia] *corr. ex* diligentia O; diligentia A
 Dist. 31, l. 154 a sensu] assensu OA
 Dist. 37, l. 115 ab¹ ... genitam²] *om. (hom.) OA, add. marg.* O
 l. 206 diem] *corr. ex* idem OA
 Dist. 38, l. 520 Dei ... amore²] *om. (hom.) OA, add. marg.* O
 Dist. 39, l. 11 vel] *corr. ex* non O; non A
 l. 74–75 sed ... utili] *om. (hom.) OA, add. marg.* O

Oriel, Paris:

- Dist. 23, l. 369 materiam] *corr. ex* naturam O; naturam P
 l. 452 et ... exsistentia²] *om. (hom.) sed add. marg.* OP
 l. 460 et ... scitur²] *om. (hom.) sed add. marg.* OP
 l. 468 sed eadem] *corr. ex* sed eandem O; *corr. ex* secundum eandem P
 Dist. 26, l. 142 certitudine] certitudinem OP
 Dist. 27, l. 400 et³] in *add. (sed del. P) OP*
 Dist. 28, l. 29 tantum] *corr. ex* tamen OP
 Dist. 29, l. 189 praemissa] verba Ambrosii *add. sed. del.* OP
 Dist. 32, l. 106 amare] *corr. ex* amore O; amore P
 Dist. 34, l. 314 possibilis] *corr. ex* impossibilis OP

- In den ersten Distinktionen des vorliegenden Textes ist eine auffällige Häufung von gemeinsamen Fehlern *OAP* festzustellen. Doch auch für jede andere Dreier-Kombination innerhalb von *B*, *O*, *A* und *P* lassen sich Fehler oder Hinweise auf Probleme in einer gemeinsamen Vorlage anführen:

Dist. 23, l. 243	mediata] <i>corr. ex</i> immediata O; immediata A; <i>om. et add. marg.</i> immediata <i>sed corr.</i> mediata P
l. 264	concomitatur] <i>corr. ex</i> communicatur O; communicatur AP
l. 514	puro viatore] puro victore OA; potentia viatorie (<i>sic; corr. ex</i> victoriae) P
Dist. 24, l. 87	oppositio] <i>corr. ex</i> opinio OP; opinio A
l. 133	et] <i>corr. ex</i> in O; in AP
Dist. 25, l. 69–70	et complexum] <i>corr. ex</i> incomplexum O; incomplexum AP
l. 197	nimis ²] <i>corr. ex</i> minus O; minus AP
l. 241	parati] <i>corr. ex</i> operati O; operati AP
l. 287	tentio] <i>corr. ex</i> intentio OP; intentio A
l. 498	pecore] <i>corr. ex</i> pectore OP; pectore A
Dist. 29, l. 103–04	quam . . . amabis] <i>om. (hom.)</i> OAP, <i>add. marg.</i> OP
Dist. 30, l. 138	imprecationes] <i>corr. ex</i> interpretationes O; pressiones A; interpretationes P
Dist. 38, l. 191	unde ²] <i>corr. ex</i> unum? O; unum A; inde <i>corr. ex</i> unum P

Dist. 23, l. 501–02 anterioritatem] *corr. ex* auctoritatem BP; auctoritatem A
 l. 555 ideoque] ideo quia B; Ioan. 3 A; *corr. ex* hominem? P
 Dist. 26, l. 34 nemine] *corr. ex* nomine BP; nomine A
 Dist. 33, l. 233 diversitate] versitate B; veritate A; *corr. ex* veritate P
 Dist. 37, l. 67 numen] mirum B; numerum A; *corr.* P
 l. 262 contine] continue BA; *corr. ex* continue P

Dist. 29, l. 240	et ... dilectione] <i>om. (hom.) BOA, add. marg. BO</i>
Dist. 31, l. 6–7	huic ... finaliter] <i>om. (hom.) BOA, add. marg. O</i>
Dist. 32, l. 49	cum] <i>om. BOA, add. marg. O</i>
Dist. 39, l. 164	unde ... creatura ²] <i>om. (hom.) BOA, add. marg. O</i>

Bologna, Oriel, Paris:

- Dist. 30, l. 158 imprecantis] *corr. ex* interpretantis BOP
 Dist. 33, l. 40 motuum] *corr. ex* motivum BO; motivum P
 Dist. 36, l. 337 affirmationes] affectiones B?; *corr. ex* affectiones OP

Die wechselseitigen Beziehungen der Zeugen *B*, *O*, *A* und *P* wären am leichtesten durch eine gemeinsame Vorlage erklärbar. Zu deren Nachweis müßten sich allen vier Zeugen gemeinsame Fehler oder wenigstens Hinweise auf Probleme in einer gemeinsamen Vorlage finden, doch diese sind (was möglicherweise Korrekturen in einzelnen Handschriften zuzuschreiben ist) nur in geringem Maße vorhanden:¹⁵

- Dist. 27, l. 309 nimis] minus BOA; *corr. ex* minus P
 Dist. 29, l. 265 supra] super BOAP
 Dist. 33, l. 9 cuneus] *corr. B*; cunesis O; cunctus A; circuiens *corr. ex* cuntus P

Cg weist gemeinsame Fehler hauptsächlich mit den Zeugen *B*, *O*, *A* und *P* auf, insbesondere mit *A* und *P*:

- Dist. 23, l. 65 infirmitas] infinitas ACg
 l. 133 veritates] virtutes ACg, vel veritates *add. marg. al. m.* Cg
 l. 135 veritates] virtutes ACg
 l. 159 praemium] *corr. ex* primum OP, primum Cg
 Dist. 25, l. 153 communis] omnis ACg; *corr. ex* omnis P
 Dist. 26, l. 30 quod] quam ACg
 l. 148 separari] sperari BCg
 l. 151 non] *om.* RCg
 Dist. 29, l. 24 similiter] *corr. ex* super P; super *marg. al. m.* Cg
 l. 55 naturam ... ames] *om. (hom.)* ACg
 l. 144 infimos] *corr. B*; infirmos A; *corr. ex* infirmos P;
 infirmos *corr. ex* infirmos Cg
 Dist. 30, l. 49 non dicit] *om. sed add. marg.* OCg
 l. 68 magis] maius PCg
 l. 182 veritatem] virtutem A; *corr. ex* virtute P; *corr. ex* virtutem Cg
 Dist. 31, l. 169 raptim] *corr. ex* raptum BOCg; raptum A
 Dist. 32, l. 81 sed ... habente²] *om. (hom.)* ACg
 l. 87–88 ideo ... alteri] *om. (hom.)* APCg, *add. marg.* P
 l. 96 causam] *corr. ex* tamen B; tamen Cg
 Dist. 34, l. 150 formidinis] *corr. ex* fortitudinis P; fortitudinis Cg

¹⁵ Für *B* sind außerdem die gemeinsamen Fehler mit *R* (siehe 2.3.2) zu bedenken.

2.3.2 Vatikan, London, Cambridge, Bologna

Gemeinsamkeiten von *R* mit *O*, *A* und *P* liegen im Bereich des bei sehr fehlerhaften Zeugen Erwartbaren. Mehr ins Gewicht fallen gemeinsame Fehler von *R* mit *V*, *C* und *B*, die vergleichsweise wenige Fehler enthalten:

Vatican, London:

Dist. 23, l. 69	animi] <i>corr. ex</i> tamen? <i>V</i> ; tamen <i>R</i>
Dist. 26, l. 44	confidit] confiditur <i>VR</i>
Dist. 27, l. 280	memorativa] memorata <i>V</i> ; memoratam <i>R</i>
Dist. 30, l. 12	intelligimus] diligimus <i>V</i> ; <i>corr. ex</i> diligimus <i>R</i>
Dist. 32, l. 23	praemium] primum <i>V</i> ; <i>corr. ex</i> primum <i>R</i>
Dist. 33, l. 279	fames] fomes <i>V</i> ; <i>corr. ex</i> fomes <i>R</i>
Dist. 34, l. 465	debetur] diceretur <i>V</i> ; dentur <i>R</i> ₂
l. 479	Prov. 7] per 7 <i>VR</i> ₂
Dist. 37, l. 235	non caerimoniale] <i>om. (hom.) sed add. marg.</i> <i>VR</i> ₂
Dist. 38, l. 321	dictum] <i>corr. V</i> ; <i>corr. ex</i> deum <i>R</i>

London, Cambridge:

Dist. 23, l. 303	fit] sit <i>RC</i>
l. 314	creata ¹] causata <i>corr. ex</i> tanta <i>RC</i>
Dist. 24, l. 92	et ¹] vel <i>R</i> ; <i>corr. ex</i> vel <i>C</i>
Dist. 25, l. 456–57	determinatum sit] determinant sic <i>R</i> ; <i>corr. ex</i> determinant sic <i>C</i>
Dist. 27, l. 55	nisi] <i>corr. ex</i> ibi <i>RC</i>
l. 146	convenientius] <i>corr. ex</i> convenientia <i>RC</i>
Dist. 29, l. 152	diligite] dilige <i>R</i> ; <i>corr. ex</i> dilige <i>C</i>
Dist. 34, l. 52	virtus] virtutis (<i>sic</i>) <i>R</i> ; <i>om. sed</i> virtutis (<i>sic</i>) <i>add. marg.</i> <i>C</i>
Dist. 36, l. 294	habes] <i>corr. ex</i> homines <i>R</i> ₂ ; <i>om. sed add. marg.</i> <i>C</i>
Dist. 40, l. 3	est] et <i>R</i> ; <i>corr. ex</i> et <i>C</i>
l. 49	ut] ubi <i>R</i> ; <i>corr. ex</i> ubi <i>C</i>

V und *C* zeigen kaum Gemeinsamkeiten gegenüber den restlichen Zeugen, darunter nur eine einzige Lesart, die eventuell als Fehler gewertet werden könnte:

Dist. 37, l. 268	animae] animo <i>VC</i>
------------------	--------------------------

Hinweise auf eine gemeinsame Vorlage aller drei Zeugen *VRC* sind höchst rar:

Dist. 27, l. 184	ideo] non <i>VR</i> ; <i>corr. C</i>
Dist. 33, l. 31	instrumenta nutrimenti] instrumenti nutrimenti <i>V</i> ; <i>corr. ex</i> instrumenti nutrimenti <i>R</i> ; <i>corr. ex</i> instrumenta nutrimentum <i>C</i>
Dist. 36, l. 328	quandoque] quando <i>VR</i> ₁ ; <i>corr. ex</i> quando <i>R</i> ₂ <i>C</i>

Die Beziehungen von *V* und *C* zu *R* sind demnach nicht durch eine gemeinsame Vorlage für *VRC* zu erklären; es sei denn, ursprünglich gemeinsame Fehler wären durch Korrekturen in einzelnen Zeugen beseitigt worden. Möglicherweise hat (zumindest) *R* wechselnde Vorlagen verarbeitet. Auffällig sind gemeinsame Fehler von *R* mit *B*:

Bologna, London:

Dist. 25, l. 89	Sortem] <i>corr. ex</i> sanctum B; <i>corr. ex</i> sanc- R
Dist. 29, l. 140	prius] <i>corr. ex</i> peius BR
l. 178	sorte] forte BR
Dist. 34, l. 507	aliud est] adest BR ₂
Dist. 36, l. 148	minus] unius BR ₁
l. 337–38	prona] parva BR ₁
Dist. 37, l. 96	creaturae] creatura BR ₁
l. 115	oculum] occultum B; <i>corr. ex</i> occultum R ₂

2.3.3 Bologna, Vatikan, London in dist. 34–37:

Zwar nicht so stark ausgeprägt wie im ersten Teil von Buch III¹⁶, finden sich im Bereich der dist. 34–37 gehäuft übereinstimmende Lesarten von *BV* und *BVR*, darunter auch einige Fehler:

Bologna, Vatican:

Dist. 34, l. 233	malum] nullum BV
Dist. 36, l. 220–22	et ² ... magnos] <i>om. (hom.)</i> BV
Dist. 39, l. 173	nolo] <i>om.</i> BV, <i>add. marg.</i> V

Bologna, Vatican, London:

Dist. 34, l. 424	pro] per BVR ₁ R ₂
l. 539	nequiter] nequit BVR ₂
Dist. 36, l. 157	rectius] rectus BR ₁ , <i>corr. ex</i> rectus V

Die Vermutung liegt nahe, in dist. 34 sei ein Wechsel der Hände in *B*, *V* und *R*¹⁷ mit einer Änderung der Vorlagen einhergegangen.

Als gesichert kann gelten, daß eine der Quellen für Randkorrekturen in *V* engstens mit dem Text von *B* verwandt ist, wie aus folgendem Beispiel hervorgeht. In dist. 34 weist *V* innerhalb eines kurzen Textes zwei Homoioteleuta auf. Die

¹⁶ Siehe Anm. 11.

¹⁷ In *B* auf f. 249rb (siehe *Life and Works*, 81) bei „ad septem petitiones“ (dist. 34, l. 33–34); in *V* und *R* (siehe Anm. 3) an derselben Stelle „De timore quaeratur“ (dist. 34, l. 166).

fehlenden Passagen befinden sich in *V* als Korrekturen (von anderer Hand?) am Rand und entsprechen dem fehlerhaften Text von *B*:

Dist. 34, ll. 244–50

Ad quartum fateor spes virtus est specialissima species. Sed haec non opponitur timori sed spes *affectio*, et haec totiens est quotiens timor. *Sperantur* enim opposita eorum quae timentur nisi quod *timori* naturali proprie non videtur respondere spes nisi dicatur spes etiam in brutis. Filiali enim timori respondet spes virtus, et *initiali* spes non offendendi et non patiendi in inferno, et *servili* spes non patiendi in inferno tantum, et humano spes sanitatis corporis, et mundano spes conservandi res possessas.

B

Ad quartum fateor spes virtus est specialissima species. Sed haec non opponitur timori sed spes *effectio*, et haec totiens est quotiens timor. *Separantur* enim opposita eorum quae timentur nisi quod *timore* naturali proprie non videtur respondere spes nisi dicatur spes etiam in brutis. Filiali enim timori respondet spes virtus, et *initialis* spes non offendendi et non patiendi in inferno, et *servile* spes non patiendi in inferno tantum, et humano spes sanitatis corporis, et mundano spes conservandi res possessas.

V (ursprünglich)

Ad quartum fateor spes virtus est specialissima species

nisi dicatur spes etiam in brutis. Filiali enim timori respondet

sanitatis corporis, et mundano spes conservandi res possessas.

V (korrigiert)

Ad quartum fateor spes virtus est specialissima species. Sed haec non opponitur timori sed spes *effectio*, et haec totiens est quotiens timor. *Separantur* enim opposita eorum quae timentur nisi quod *timore* naturali proprie non videtur respondere spes nisi dicatur spes etiam in brutis. Filiali enim timori respondet spes virtus, et *initialis* spes non offendendi et non patiendi in inferno, et *servile* spes non patiendi in inferno tantum, et humano spes sanitatis corporis, et mundano spes conservandi res possessas.

Das Ergebnis der Auswertung von gemeinsamen Fehlern¹⁸ lautet zusammengefaßt:

Innerhalb der Zeugen *B*, *O*, *A* und *P* finden sich gemeinsame Fehler in jeder beliebigen Zweier- und Dreierkombination. Eine Gruppe *BOAP* (mit innerhalb dieser Gruppe ungeklärten Abhängigkeitsverhältnissen) kann nur vermutet, jedoch schwerlich begründet werden. *Cg* wäre als der Zeugengruppe *BOAP* zugehörig zu betrachten. *R* teilt Fehler insbesondere mit *V*, *C*, und *B*. Abgesehen von gemeinsamen Fehlern mit *R* zeigen *C* und *V* (die erwähnten Übereinstimmungen von *B* und *V* für dist. 34–37 ausgenommen) sowohl untereinander als auch mit anderen Zeugen keine signifikanten Gemeinsamkeiten.

¹⁸ Auch die statistische Auswertung beliebiger Gemeinsamkeiten der Textzeugen (von fehlerhaften und richtigen Lesarten) würde zu keinem klareren Ergebnis führen.

Alle Versuche, aus den geschilderten Merkmalen ein konsistentes Schema der Überlieferung zu entwerfen, würden auf Zusatzannahmen (etwa von Korrekturen in einzelnen Zeugen) beruhen, die mindestens ebenso stark wären wie die handschriftliche Evidenz. Die handschriftliche Überlieferung hat als weitgehend ungeklärt zu gelten.

2.4 Textkonstitution und Apparatgestaltung

Angesichts des handschriftlichen Befundes ist an die Erstellung eines Stemmas und an eine Rekonstruktion des Textes etwa nach den von P. Maas¹⁹ beispielhaft aufgestellten Regeln nicht zu denken.

So sehr die bestehenden Unklarheiten zu bedauern sind, die Textkonstitution wird dadurch nicht beeinträchtigt. Wie auch immer ein Stemma, könnte man ein solches erstellen, aussehen würde, und ob Pecientechnik im Spiel war oder nicht: der Editionstext würde sich an keiner Stelle signifikant ändern. Auf Grundlage befriedigend geklärter Überlieferungsverhältnisse könnte der kritische Apparat allerdings knapper gehalten werden.

Der Text des gemeinsamen Ursprungs aller Zeugen ist meist problemlos zu erheben; es besteht also keinerlei Grund, einer einzelnen Handschrift, aus welchem Grund auch immer, eine Sonderstellung einzuräumen und ihren Text der Edition zugrunde zu legen. Aufgrund der großteils einheitlichen Überlieferung entspräche der von Fehlern gereinigte Text aller Zeugen außer *Cg* im wesentlichen dem Editionstext.²⁰ Abweichungen vom edierten Text sind in den allermeisten Fällen Fehler oder sachlich kaum von Relevanz. Für den Fall stark differierender Lesarten läßt sich aus den Merkmalen der Überlieferung allenfalls ableiten, daß Übereinstimmungen der Zeugen *B*, *O*, *A*, *P*, die vermutlich von einer gemeinsamen Vorlage abhängen, weniger schwer wiegen als z.B. übereinstimmende Lesarten von *V* und *C*. Nur in seltenen Fällen treten Zweifel auf, welcher der überlieferten Lesarten der Vorzug zu geben sei. Das Hauptproblem besteht weniger darin, unter konkurrierenden richtigen oder erträglichen Lesarten die vermutlich ursprüngliche auszuwählen, als vielmehr darin, die allen oder den meisten Zeugen vererbten Fehler zu entdecken; dabei erweisen sich zahlreiche Korrekturen in den Handschriften als hilfreich. Korrekturen insbesondere in *O*, *P* und *C* sind ernstzunehmen. Generell darf keine Lesart irgendeines Zeugen ungeprüft verworfen werden.

¹⁹ P. Maas, *Textkritik* (Leipzig, 41960).

²⁰ Vergleicht man die von J.-G. Bougerol auf Grundlage von *V* und *P* edierten Texte von dist. 26 und eines Teils von dist. 23 (*La théologie de l'espérance aux xiie et xiiie siècles* [Paris, 1985]. II: Textes, 414–16 [dist. 23, basierend auf *V*], 515–21 [dist. 26, auf Grundlage von *P* und *V*]) mit dem auf allen Textzeugen beruhenden Editionstext, so wird man nur geringfügige Unterschiede feststellen.

Für die Gestaltung des kritischen Apparats habe ich mich, in Absprache mit den Editoren des ersten Teils von Buch III, zu folgendem Vorgehen entschlossen: Sonderlesarten einzelner Zeugen bleiben, von Ausnahmen abgesehen, unberücksichtigt, wenn sie der gemeinsamen Lesung der übrigen Zeugen gegenüberstehen; dies scheint mir dadurch gerechtfertigt, daß die Unabhängigkeit eines einzelnen Zeugen von allen übrigen (welche die Aufnahme aller vom Editionstext abweichenden Lesarten dieses Zeugen in den Apparat zur Folge hätte) nicht begründbar ist. Singuläre Lesarten samt den zahllosen Korrekturen in den Apparat aufzunehmen hätte eine Aufblähung des Apparats zur Folge, die in völligem Mißverhältnis zum möglichen Nutzen für den Leser stünde. Weichen an einer Stelle zwei oder mehr der Zeugen *B, O, A, P, V, R, C* von der Lesung des edierten Textes ab, so finden diese Lesarten Eingang in den kritischen Apparat;²¹ dies ist als Zugeständnis an die ungeklärten Überlieferungsverhältnisse zu verstehen. *Cg*, dessen Eigenart im folgenden Abschnitt zur Sprache kommt, wird im Apparat vor allem dann berücksichtigt, wenn die Lesarten der meisten Zeugen fehlerhaft oder uneinheitlich sind.

3. Der Text von Chicago University MS 156 (*Cg*)

In *Cg* liegt der Text der dist. 23–34²² in folgender von den übrigen Textzeugen abweichenden Form vor:²³

- Die *divisiones textus* fehlen.
- Die Wortglossen zum Text des *Liber Sententiarum* werden fortgelassen²⁴.
- Die Reihenfolge mancher Textpassagen ist verändert²⁵.
- Schließlich sind einige Textersetzungen, Umformulierungen und Erweiterungen festzustellen, die durch die nachstehenden Gegenüberstellungen verdeutlicht werden sollen.

²¹ Von einer Unterscheidung in sachlich relevante und irrelevante Lesarten als Kriterium für die Aufnahme von Lesarten in den Apparat nehme ich Abstand und erspare mir dadurch Überlegungen, wo genau hier die Grenze zu ziehen wäre.

²² Der Text von Buch III endet in dist. 34 mit „Magistri vero communiter ponunt sex“ (f. 45rb; im Editionstext l. 175).

²³ Für eine Charakterisierung von *Cg* in Buch IV siehe M. Jewett und R.J. Long, „A Newly Discovered Witness of Fishacre’s Sentences Commentary: University of Chicago MS 156“, *Traditio* (50) 1995, 343–44.

²⁴ Folglich fehlt in *Cg* die gesamte Distinktio 28, die lediglich in einer umfangreichen *divisio textus* und Glossen zum *Liber Sententiarum* besteht.

²⁵ In *Cg* befinden sich die Texte dist. 29, ll. 15–20: „Item, caritas . . . plus amare“ nach l. 26; dist. 31, ll. 47–64: „Sed in hoc . . . sed species“ nach l. 186; dist. 32, ll. 19–25: „Notandum . . . in via“ und die anschließende *divisio* nach l. 121; dist. 33, ll. 187–205: „Sed dicis . . . quae habes“ nach l. 221. Die Quaestio „Utrum septem dona sint virtutes“ (dist. 34, ll. 422–450) steht in *Cg* am Beginn der Distinctio 34.

Dist. 27, ll. 35–41 lautet in allen übrigen Zeugen:

HIC QUAERITUR SI EX EA, capitulum.

Hic quaeritur, an in eodem homine idem sit habitus numero caritatis quo diligitur Deus et quo proximus. Secundo, an et idem actus.

De primo patet quod dicit Magister quod idem. Et hoc patet, quia secundum Magistrum caritas illa est Spiritus Sanctus qui unicus est numero. Et Augustinus infra isto eodem capitulo: Una est caritas et duo praecepta.

Cg ersetzt diesen Text wie folgt²⁶:

Quaestio est de caritate. Et primo quaeritur, an sit eadem caritas qua diligitur Deus et proximus; secundo, quae diligenda sunt caritate et quae non; tertio de ordine caritatis, quae scilicet plus amanda sunt et quae minus.

Circa primum quaeritur primo, an sit idem habitus caritatis quo diligitur Deus et proximus. Secundo, an sit idem actus.

Quod sit idem habitus, videtur. Quia si amor ille sit Deus, patet ex Augustino qui sic arguit: Qui diligit proximum, multo magis diligit dilectionem qua diligit proximum. Sed ipsa dilectio est Deus, ergo etc. Si igitur Augustinus bene probat et non sophisticat, univoce sumitur dilectio qua diligo Deum et proximum. Sed Deus est unus, ergo etc.

Item, secundum mensuram quam exaltatur Christus ab alio gratis, secundum eandem mensuram debet exaltari amor exaltati in exaltantem. Sed Deus exaltavit hominem a non esse ad esse naturale et super existentiam naturalem addit esse gratuitum, et sic exaltavit eum quasi per duos gradus infinitatis. Ergo in infinitum debet homo amare Deum. Sed amor infinitus non est nisi amor increatus qui Deus est, quia omne creatum finitum. Ergo amor, quo amatur Deus, est Deus.

Item, sicut verum se habet ad aspectum et suum actum qui est intelligere, sic bonum se habet ad affectum et suum actum qui est amare. Ergo sicut Deus in quantum veritas non cognoscitur nisi se ipso nec aliquid aliud nisi in ipso (quia sicut dicit Augustinus, nihil videmus nisi in lumine primae veritatis), sic[ut] Deus in quantum bonum non diligitur nisi se ipso nec aliquid aliud nisi per ipsum.

Item, caritas aut est Creator aut creatura. Si Creator, habeo propositum. Si creatura: Sed anima informata caritate potest in opus bonum. Anima autem creatura est, et caritas creatura, ut tu dicis, ergo compositum ex his. Sed anima informata caritate de se potest in opus bonum, quod est haereticum. Relinquitur ergo caritatem creaturam non esse, erit ergo Deus. Sed Deus est unus, ergo caritas una.

Der Redaktor scheint sich von der Neuformulierung einiger Passagen größere Klarheit versprochen zu haben:²⁷

Dist. 27, ll. 42–49:

BOAPVRC

Cg

Item, eadem est potentia visiva qua videtur color et corpus, quia non videtur corpus nisi

Item, *sicut* est eadem potentia visiva qua videtur corpus et color, quia non videtur corpus

²⁶ Möglicherweise finden sich die vier im folgenden Text enthaltenen Argumente in Buch I von Fishacres Kommentar.

²⁷ In den folgenden beiden Beispielen ist am Rand von Cg die Textversion der übrigen Zeugen von anderer Hand vermerkt.

quia videtur color. Igitur si non amatur proximus nisi propter Deum, eodem habitu numero amatur utrumque.

Contra. Aliud est sapientiae donum, aliud scientiae, quia primum est de aeternis et caelestibus et divinis, *istud* de humanis et temporalibus. Igitur eadem ratione alia est virtus caritatis qua amatur Deus scilicet aeternum, et qua proximus scilicet humanum, *quippe haec amata maxime distant et debent facere diversum amorem sicut eadem diversam cognitionem.*

nisi per colorem, sic idem est habitus amoris quo diligitur Deus et proximus, cum non amatur proximus nisi propter Deum.

Contra. Aliud est donum sapientiae et aliud scientiae, quia primum est de caelestibus aeternis et divinis, *secundum* de humanis et temporalibus. Igitur eadem ratione alia est virtus caritatis *numero* qua amatur Deus scilicet aeternum, et qua proximus scilicet *temporale* et humanum. *Sicut enim illa diversa faciunt diversam cognitionem, sic alia debent facere diversum amorem.*

Dist. 27, ll. 147–55:

BOAPVRC

Cg

Ad secundum iam patet.

Si enim plures rotae sic intelligantur singulae infra singulas aptatae, *cum per se moves ultimam, moves omnes alias, sed singulas tanto velocius quanto ultimae proximius adhaerent*, et sunt totidem motus passionis quot rotae, licet unus motus actio sint omnes. Similiter ergo et omnes creaturas rationales diligis diligendo Deum per se et maxime praecipue, sed singulas tanto magis quanto vicinius Deo adhaerent, *et hoc est quanto magis Deum diligunt. Et sic amari, quo amatur Petrus et Paulus, numerum faciunt*, et responde per interemptionem.

Et sic stat ordo caritatis, et responsum est ad tertium.

Ad secundum dicendum per interemptionem *quod fratres dilecti in caritate non possunt non diligere dilecto Deo*, sicut si plures essent rotae aptatae singulae infra singulas, *non posset moveri rota exterior quin moverentur omnes aliae, et singulae tanto velocius quanto erant exteriori propinquiores*, et sunt totidem motus passionis quot rotae, licet omnes sint unus motus actio. Similiter et omnes creaturas rationales diligis diligendo Deum per se et praecipue, sed singulas tanto magis quanto vicinius Deo adhaerent.

Et sic patet responsio ad tertium, quod scilicet sic constat ordo caritatis, cum praecipue et maxime diligitur Deus, et post ipsum creaturae plus vel minus secundum (quod) ei sunt propinquiores vel remotiores. Nec recipit iste amor numerum nec diversitatem, nisi secundum quod comparatur ad diversa amata, nec etiam sunt ita amata simpliciter diversa, cum amatur unum per se et primo, et alia omnia propter ipsum unum.

Besondere Aufmerksamkeit erwecken Texterweiterungen wie am Ende des vorhergehenden Beispiels. Sämtliche dieser Zusatztexte stellen meines Erachtens nicht inhaltliche Erweiterungen dar, sondern dienen vielmehr der Erläuterung des ursprünglichen Textes, der deutlicheren Fassung der Problemstellung, der

übersichtlicheren Darstellung der Argumentation, der ausführlicheren Formulierung knapp gefaßter Schlußfolgerungen oder Vergleiche:

BOAPVRC

Dist. 23, ll. 299–309:

Cg

Ad secundam quaestionem dico sicut Magister, licet alii plures aliter opinentur. Et dico quod sicut illa potentiaeducta in actum fit potestas et caritas, et non est aliud potentia et potestas illa, sic nec fides formata vel virtus quaelibet formata et informis.
Dico ergo ad primum quod medium

ta-
le non est extremitas sed fit, sicut inter non hominem et hominem perfectum medium est embryo qui fit homo, et non est aliud cum est homo et cum embryo sed idem numero et specie, et virga cum est virga et cum est arbor, et sicut non est aliud color cum est in potentia in tenebris et cum est in actu per praesentiam lucis solis applicatae ei. Nec aliquid potentiae naturalis perit cum fit actu, sed tota manet meliorata. Non sic est in contrariis mediatis ubi medium est species completa.

Ad secundam quaestionem dico sicut Magister, licet alii plures aliter opinentur. Et dico quod sic(ut) illa potentiaeducta in actum fit potestas et caritas, et ideo non est aliud potentia et potestas illa, sic nec fides formata vel virtus quaelibet formata et informis.
Dico ergo ad primum quod medium est duobus modis. Uno modo est medium species completa, ut color medius inter album et nigrum. Alio modo est medium sicut incompletum est medium inter completum et omnino nihil. Hoc modo sumendo medium est fides informis medium inter infidelitatem et fidem formatam. Dic ergo quod medium tale non est extremitas sed fit, sicut inter non hominem et hominem perfectum medium est embryo qui fit homo, et non est aliud cum est homo et cum est embryo (sed idem numero) et specie, et virga cum est virga et cum est arbor, et sicut non est aliud color cum est in potentia in tenebris et cum est in actu per praesentiam lucis solis. Nec aliquid potentiae naturalis perit, cum fit actu, sed tota manet meliorata. Non sic est in contrariis mediatis, ubi medium est species completa. Nec est fides informis sicut medium inter contraria, sed sicut medium inter perfectum et non ens in eodem genere quiddam scilicet incompletum.

BOAPVRC

Dist. 24, ll. 49–72:

Cg

Solutio. Dico sine praeiudicio – utrumque enim est opinio – quod idem potest esse creditum et scitum, sed non quolibet modo forte. Quidam enim articuli nullo modo possunt esse sciti scientia sensitiva vel imaginaria, sed tantum intellectiva, ut quae de Deo sunt trino et uno. Igitur cum omnes articuli de Deo sint, non potest idem esse scitum sensu vel imaginatione et creditum.

Solutio. Dico sine praeiudicio – utrumque enim est opinio – quod idem potest esse creditum et scitum, sed non quolibet modo forte. Quidam enim articuli nullo modo possunt esse sciti scientia sensitiva vel imaginativa, sed tantum intellectiva, ut quae de Deo sunt trino et uno. Igitur cum omnes articuli de Deo sint, non potest idem esse scitum sensu vel imaginatione et creditum.

Sed est intellectualis cognitio dupliciter: Una per speciem intellectualem rei cognitae, ut cum spiritus videt spiritum. Alia est cognitio huius per id quod commune habet hoc cum aliquo cognito, et haec est quam Augustinus vocat cognitionem generalem vel specialem. Sic cognoscendo animam tuam cognoscis aliquo modo angelum per speciem, quia illud commune est aliquid de specie angelici. Cum ergo demonstratur Deum esse unum, quod et credis, patet quod nosti hoc non corporali visione nec imaginaria, sed intellectuali, et non per speciem ut angeli, nec per generalem cognitionem, quia nihil est commune Creatori et creaturae.

Igitur necesse habes dicere quod cognitio talis conclusionis vel crediti non est cognitio intellectualis neque aliqua affirmativa, sed tantum cognitio Dei negativa, id est per negationes. Unde haec licet sit in superficie affirmativa 'Deus est unus', est tamen secundum rem negativa, sicut ad minus scitur hic dum ambulamus per fidem, et est sensus: 'non sunt duo dii vel plures', et hoc dixit Magister in primo libro.

Sed obicis: Potestne Deus hic videri visione intellectuali? Non videtur, quia quando videtur Deus visione intellectuali, videtur per suam essentiam totam et ita per speciem, non ergo per fidem.

Propterea dico quod est intellectualis cognitio dupliciter. Una per speciem, et haec est completa, quia per totam formam rei intelligibilis in se ipsa visam, et sic videtur Deus in patria. Alia est cognitio incompleta scilicet per partes essentiae rei, sicut cognoscat anima angelum nunc, per id quod commune habet anima cum angelo, et hanc vocat Augustinus cognitionem generalem vel specialem. Cognoscendo enim animam tuam cognoscis aliquo modo angelum per speciem. Communicat enim anima nostra in parte cum angelo, et in qua parte, cum communicat per illam partem sive per illam formam, angelum cognoscit. Et si in nullo communicaret, (nu)llam de eo haberet cognitionem. Nec habet de eo completam cognitionem, eo quod non cognoscitur per totam formam suam in se, sed per partem in qua scilicet nobis communicat. Et hanc duplicem cognitionem distinguit Augustinus, De Trinitate.

Sed adhuc neutra harum cognitionum cognoscitur hoc creditum 'Deum esse unum'. Prima non, quia sic videtur Deus in patria, non in via. Secunda non, quia illa fit per aliquid commune cognoscenti et cognito. Creatori autem et creaturae nihil est commune, nec etiam scitur hoc visione corporali vel imaginaria.

Igitur necesse habes dicere quod cognitio talis conclusionis vel crediti non est cognitio intellectualis nec affirmativa aliqua, sed tantum negativa, id est per negationes. Unde nihil affirmativum vere de Deo cognoscimus. Hoc enim 'Deus est unus', licet in superficie sit affirmativa, est tamen secundum rem negativa, sicut ad minus scitur hic, dum ambulamus per fidem, et est sensus: 'non sunt duo dii vel plures'. Et hoc dixit Magister primo libro.

Cognitio ergo, qua Deus cognoscitur in via, non cadit in illa divisione visionis quam ponit Augustinus, lib. 12 Super Genesim ad litteram.

Hic est ergo divisionum ordo quod cognitio alia est affirmativa, alia negativa. Et affirmativa alia est imaginaria, alia intellectualis, alia sensitiva. Et intellectualis alia plena quae est facie ad faciem, alia incompleta quae est generalis vel specialis.

Et eadem negativa de Deo est credita, cum mens illuminatur, et scita per demonstrationem, quae est scientia Dei per negationem; conclusio enim virtualiter negativa est.

Sed hic est ordo divisionis. Prima est haec: Cognitio alia est affirmativa, alia negativa. Et affirmativa alia est sensitiva, alia imaginaria, alia intellectualis. Intellectualis alia completa, quae est facie ad faciem in patria, alia incompleta quae est generalis vel specialis. Deus ergo vel articulus aliquis de Deo cognoscitur negative, id est per abnegationes, non cognitione sensitiva vel imaginaria vel etiam intellectuali affirmativa de qua intelligit Augustinus de illa divisione visionis. Et eadem cognitio negativa de Deo est credita, cum mens illuminatur, et scita per demonstrationem, quae est scientia Dei per negationem, conclusio autem virtualiter negativa est.

Dist. 25, ll. 121–24:

BPVRC (*om. OA*)

Vel quia primo est truncus corporis, cui inseruntur artus, quibus tandem articuli; et truncus corporis dividitur in superiorem partem ut super zonam, et inferiorem scilicet sub zona; sic truncus, scilicet pars superior de deitate, inferior de humanitate, sic:

[Es folgt eine divisio]

Cg

Vel *aliter dicuntur articuli sic*, quia primo est truncus corporis, ⟨cui⟩ inseruntur artus, quibus tandem *inseruntur* articuli, et truncus corporis dividitur in superiorem partem ut super zonam et inferiorem ⟨ut⟩ sub zona. Sic *corpus vel truncus fidei*: pars superior de divinitate, inferior de humanitate ⟨sicut⟩ tamquam artus, et isti ulterius ut alios artus et tamquam in a(r)ticulos dividantur, ut patet. Habet enim superior pars huius trunci corporis humani artus maiores ut brachia et manus, et minores scilicet articulos digitorum manus; et inferior pars similiter ut tibias et pedes, et digitos pedum et articulos digitorum pedum, et sic patet hoc. Et sic quasi ramificatur iste truncus versus sursum et versus deorsum.

Dist. 25, ll. 207–14

BOAPVRC

Quomodo autem ad credere in Deum consequuntur omnes articuli, per singula declarare longum est, licet videatur possibile. Quippe omnis credens Deum vel in Deum credit ipsum esse omnipotentem, omnisapientem, summe bonum. Sed certe si summe potens est, unus et trinus est, ut ostensum est in lib. 1

Cg

Quomodo autem ad credere in Deum consequuntur omnes articuli, longum est declarare per singula, licet videatur possibile. Omnis credens in Deum credit ipsum esse omnipotentem, summe bonum. Sed certe si summe potens est, unus et trinus est, ut ostensum est lib. 1 dist. 3.

dist. 3, similiter si summe bonus est, ibidem,
similiter si summe sapiens est.

Et ut saltem hic in uno pateat, vide sic. Bonum est sui communicativum, et optimum summe. Multum se communicat cibum corporalis et temporalia, quia communicant se pluribus, non tamen totaliter singulis, sed partem unam uni et alteram alteri. Magis bonum cibum spiritualis, scilicet Verbum Dei, quia communicat se totum singulis auditoribus, licet successive et non simul, et aliquando, non semper. Eccli. 18: "Verbum melius quam datum, nonne ecce verbum super datum bonum, et utraque cum homine iustificato." Prov. 13: "Iustus comedit et replet animam suam, venter autem impiorum insaturabilis." 8: "Doctrinam magis quam thesaurum eligit." Sed si Deus est optimum, se totum pluribus simul et aeternaliter communicat, non uni personae nec duabus tantum, sed tribus, ut sit communicatio perfecta. Perfectum autem tribus consistit.

Ex hoc igitur quod credit in Deum, credit eum per consequens trinum et unum, et ita credendo primum articulum credit per consequens secundum et tertium et quartum articulum.

Et hoc ergo sequitur quod qui credit in Deum, credit eum per consequens trinum et unum, et ita credendo primum articulum credit per consequens secundum, tertium et quartum.

Die Auslassung von für Fishacre typischen Textteilen (*divisiones textus* und Glossen zum *Liber Sententiarum*) schließt aus, daß wir es in Cg mit einer auf den Autor zurückgehenden alternativen Fassung seines Sentenzenkommentars zu tun haben.

Ich sehe auch keinen Anlaß, die Zusatztexte auf Fishacre als Urheber zurückzuführen. Gleichwohl stammen diese Erweiterungen ohne Zweifel von sachlich kompetenter Hand. Damit schwer vereinbar erscheinen die (auch in den Texterweiterungen vorhandenen) zahlreichen typischen Schreiberfehler; Redaktor und Schreiber sind höchstwahrscheinlich nicht identisch.

Welche Gründe auch immer diese eigentümliche Textfassung motiviert haben mögen: der Text von Cg entspringt offensichtlich nicht der Absicht, Fishacres Kommentar getreu wiederzugeben. Dessen ungeachtet ist Cg keineswegs ohne Wert für die Rekonstruktion des Textes – im Gegenteil, in manchen Fällen bietet Cg wertvolle Hinweise auf die richtige Lesart. Seine Eigenart rechtfertigt jedoch, ihn für die Rekonstruktion des Textes in anderer Weise als die übrigen Zeugen heranzuziehen.

4. Zur Gestaltung des Editionstextes

Der Editionstext beruht auf der vollständigen Kollationierung aller bekannten Handschriften. In den überlieferten Text wurde nur eingegriffen, wenn es vom Sinn her geboten erschien. Sämtliche Überschriften stammen vom Herausgeber.

– Quästionen:

Weder in der Abfolge von Glossen zum *Liber Sententiarum* und Quästionen noch in der Gestaltung der Quästionen folgt Fishacre einem festen Schema. Häufig werden mehrere Fragestellungen und Argumente gesammelt vorgetragen und anschließend der Reihe nach behandelt. Die Solutio besteht oft lediglich in der Beantwortung der vorgebrachten Argumente. Manchmal trägt Fishacre eine Meinung vor, enthält sich aber einer Stellungnahme.²⁸

Antworten auf Argumente werden von Fishacre meist fortlaufend numeriert. Diese Zählung bezieht sich gegebenenfalls auf Argumente mehrerer zusammengefaßter Quästionen und kann auch eingeschobene Fragestellungen miteinfassen. Um dem Leser die Orientierung zu erleichtern, werden gewöhnlich mit „Item“ eingeleitete Argumente entsprechend Fishacres Numerierung der Antworten mit Nummern versehen (1., 2. etc. bzw. 1.^c, 2.^c etc. für Contra-Argumente).

– Glossen zum Text des *Liber Sententiarum*:

Der Editionstext der glossierenden Textteile folgt in der Kapiteleinteilung Fishacres Text, in der Absatzeinteilung fortlaufender Wortglossen der kritischen Ausgabe des *Liber Sententiarum*. Am Beginn jedes Absatzes wird durch Ziffern auf Kapitel- und, falls vorhanden, Absatznummer der Grottaferrata-Edition verwiesen.²⁹ Die kommentierten Lemmata (durch Großbuchstaben kenntlich gemacht) können somit in der kritischen Ausgabe des *Liber Sententiarum* ohne Mühe aufgefunden werden. Ebenso wird ersichtlich, wo Fishacres Kapiteleinteilung des Lombardus-Textes von dessen kritischer Ausgabe abweicht. Findet sich ein von Fishacre kommentiertes Lemma weder im Text noch im Apparat der Grottaferrata-Edition, wird (offensichtliche Fehler ausgenommen) Fishacres Version beibehalten und im Apparat die Lesart der Grottaferrata-Ausgabe vermerkt.

– *Divisiones, arbores ramificatae*:

Die Darstellung mittels einer „*divisio ad modum arboris ramificatae*“³⁰ findet bei Fishacre einerseits für die *divisio textus* des *Liber Sententiarum* Anwendung

²⁸ „Vide an hoc sit verum, non enim dico“ (dist. 25, ll. 486–87); „quod autem hoc sit verum, nescio“ (dist. 31, ll. 157–58); „quod igitur horum sit verius, vos videatis“ (dist. 31, ll. 196–97); „vide, quid dicas“ (dist. 36, l. 124)

²⁹ Das Lemma „^{7.1} SCIENDUM“ in dist. 34 und alle weiteren Lemmata in diesem Absatz des Editionstextes befinden sich also in Kapitel 7, Absatz 1 der Grottaferrata-Edition.

³⁰ Diese Darstellungsform dürfte dem Bibelstudium im Hinblick auf pastorale Zwecke entstammen. Vgl. M.M. Mulchahey, „*First the Bow is Bent in Study ...*“. *Dominican Education before 1350* (Toronto, 1998), 491–500, 514–20.

(häufig für mehrere Distinktionen thematisch zusammengefaßt), aber auch für die übersichtliche Präsentation von Einteilungsschemata³¹ und Aufzählungen³².

Manche *divisiones* fehlen in einigen Handschriften, obwohl auch im Text dieser Zeugen auf sie Bezug genommen wird (etwa mittels „Huius divisio sic de pingo“). In *O* finden sie sich von späterer Hand und meist in gekürzter Form. *A* enthält die meisten *divisiones* nicht, überliefert aber in einigen Fällen ihren Inhalt in Textform. Ohne Zweifel haben sich auch in der Vorlage von *A* *divisiones* befunden, wie einer Stelle zu entnehmen ist, in der eine kurze Passage einer *divisio* irrtümlich vom Rand einer Vorlage in den Text von *A* gelangt sein dürfte.³³

Divisiones wurden in den Editionstext aufgenommen, falls ihre Zugehörigkeit zum Text aufgrund einleitender Formulierungen wie „... patet divisio sic“ unzweifelhaft feststeht, sie in den fortlaufenden Text der (meisten) Handschriften integriert sind, oder, falls in den Handschriften am Rand positioniert, ihre Zuordnung zum Text durch entsprechende Zeichen deutlich ist. Nicht aufgenommen wurden einige am Rand mancher Zeugen befindliche *divisiones*, die eine bloße schematische Zusammenfassung von Fishacres Text beinhalten.

Verglichen mit den *divisiones* in den Handschriften³⁴ kann der Druck diese Darstellungsform naturgemäß nur annäherungsweise wiedergeben. Erstreckt sich eine *divisio* über mehrere Seiten des Editionstextes, wird die Verbindung der entsprechenden „Äste“ durch die Symbole , etc. angezeigt.³⁵

Differierende Lesarten der Handschriften in den *divisiones* werden im Apparat nicht erwähnt.³⁶

5. Bemerkungen zu den Quellen

5.1. Der Sentenzenkommentar des Hugo von St. Cher

Unter den möglichen Quellen von Fishacres Kommentar verdient der etwa 10 bis 15 Jahre zuvor in Paris verfaßte Sentenzenkommentar Hugos von St. Cher³⁷

³¹ Z.B. für die Kardinaltugenden in dist. 33 und die Gaben des Heiligen Geistes in dist. 34.

³² Z.B. „fides dicitur“ (dist. 23); „licet iurare“ (dist. 39).

³³ Dist. 33, ll. 250–51 lautet: „Naturale enim hoc est, scilicet in poenis non delectari, sed tristari.“ *A* bietet folgenden Text: „Naturale enim hoc est, scilicet in poenis non delectari, sed in patria Deo firmissime (Deo add. *A*) cohaerere: hic; ad quod sequitur ibidem nihil moleste pati: Augustinus 6 Musicae tristari.“ Der kursiv hervorgehobene Text entspricht dem Ende der *divisio* „fortitudinis actus“ (im Editionstext S. 128), die in *A* selbst nicht vorhanden ist, sich aber in der (unmittelbaren oder in einer früheren) Vorlage von *A* befunden haben muß.

³⁴ Vgl. die Abbildungen in *Life and Works*, 59–60, 62, 67–68, 75–77.

³⁵ Vgl. Abbildung 29 in *Life and Works*, 75, für Beispiele von in den Handschriften zu diesem Zweck verwendeten Symbolen.

³⁶ Ein Apparat für die *divisiones* wäre aufgrund der unterschiedlichen handschriftlichen Bezeugung und mangels Zeilennumerierung nur äußerst umständlich zu bewerkstelligen.

³⁷ W.H. Principe, *Hugh of Saint-Cher's Theology of the Hypostatic Union* (Toronto, 1970), 14, datiert die Abfassung von Hugos Sentenzenkommentar auf 1230–32.

Beachtung. Es gibt keinerlei Grund zur Annahme, Fishacre habe den Sentenzenkommentar seines berühmten dominikanischen Vorgängers nicht gekannt; doch inwieweit hat er ihn für die Abfassung seines eigenen Werkes herangezogen?

Ein Vergleich der Distinktionen 23 bis 40 der beiden Werke ergibt folgendes Bild: Als allgemeines Grundmuster für sein eigenes Werk hat Fishacre Hugos Kommentar mit Sicherheit nicht benützt; zu verschieden sind die Texte im strukturellen Aufbau und in der Auswahl der behandelten Fragen.

Scheidet man diejenigen Gemeinsamkeiten zwischen Hugo und Fishacre aus, die für eine Beurteilung eines Einflusses von Hugo wenig geeignet sind (Argumente, Autoritäten etc., die sich ebenso in zahlreichen anderen möglichen Quellen finden, wie etwa in der *Glossa Halensis*, in Wilhelm von Auxerres *Summa aurea*, in Philipp des Kanzlers *Summa de bono*), so verbleiben immer noch zahlreiche Gemeinsamkeiten, für die Hugo als Quelle Fishacres grundsätzlich in Frage kommt. Auffällige *wörtliche* Übereinstimmungen zeigen sich mehrfach in den Glossen zum Text des *Liber Sententiarum*, in einem längeren Text über die Glaubensbekenntnisse in dist. 25, sowie in manchen *divisiones*:

– Glossen zum *Liber Sententiarum*:

Würde man die glossierenden Textpassagen beider Autoren Seite an Seite legen und vergleichen, so hätte man in erster Linie Unterschiede festzustellen. In den meisten Fällen sind sogar die kommentierten Lemmata verschieden. Umso überraschender erscheinen einige wörtliche Übereinstimmungen, die sicher nicht auf Zufall beruhen. Gerade bezüglich Gemeinsamkeiten in den Wortglossen Hugos und Fishacres hat allerdings J. Gründels vor einer vorschnellen Annahme einer direkten Abhängigkeit Fishacres von Hugo gewarnt³⁸. Im Quellenapparat werden derartige auffällige Übereinstimmungen vermerkt, ohne freilich damit die Behauptung zu verbinden, Hugo sei tatsächlich Fishacres Quelle; angesichts der sonstigen Verschiedenheiten der Wortglossen halte ich eine beiden Autoren gemeinsame Quelle für diese Gemeinsamkeiten für wahrscheinlich.

– Dist. 25, de Symbolis:

Fragen bezüglich der Glaubensbekenntnisse im Gottesdienst in dist. 25 (ll. 12–42) stellen den einzigen thematisch in sich geschlossenen Text der Distinktionen 23 bis 40 dar, in dem Fragen und Antworten nahezu wörtlich übereinstimmen (von der unterschiedlichen Textanordnung abgesehen: Hugo läßt jeder Frage sogleich die Antwort folgen, Fishacre faßt alle Fragen und alle Antworten zusammen).

³⁸ J. Gründel, *Die Lehre von den Umständen der menschlichen Handlung im Mittelalter* (Münster, 1963), 474–75: „Daß es sich bei diesen ... Wortglossen [scil. Fishacres] oft nur um die Übernahme eines bereits festgeformten Textschemas handelt, zeigen die zahlreichen Übereinstimmungen mit den Erklärungen anderer Magister, besonders mit dem Sentenzenkommentar Hugos. Im Einzelfall wird man daraus noch nicht auf eine direkte Abhängigkeit der einzelnen Glossen voneinander schließen dürfen, sondern vielmehr in der mündlichen Weitergabe eines festen Schemas die Quelle für diese Parallelen zu sehen haben.“

– *Divisiones*:

Der Text mehrerer *divisiones* Fishacres (in dist. 23 über verschiedene Bedeutungen des Wortes „fides“; in dist. 25 die *divisio* des Symbolum Apostolorum; in dist. 39 eine Auflistung von Fällen, in denen zu schwören erlaubt ist) findet sich wörtlich in Hugos Kommentar.

Die Frage eines direkten Einflusses Hugos auf Fishacre wird durch den Umstand kompliziert, daß Hugo sich wesentlich auf Wilhelm von Auxerres *Summa aurea* stützt.³⁹ Ob etwa Fishacres Text zur Frage „Quid sit articulus“ in dist. 25 auf direkter Benutzung der *Summa aurea* beruht oder durch Hugos Kommentar (oder auch durch eine weitere Quelle) vermittelt ist, ist schwer zu entscheiden.

Bei aller Vorsicht, die ich in Abhängigkeitsfragen für angebracht halte, meine ich, daß Fishacre sich Hugos Kommentars sehr wohl als einer Art allgemeiner Quelle bedient haben mag, um ihr vor allem Elemente der theologischen Tradition zu entnehmen.⁴⁰ Insgesamt scheint mir jedoch Hugos Einfluß auf Fishacre im vorliegenden Text in geringerem Maße nachweisbar zu sein, als man vielleicht erwarten würde.

5.2 Robert Grossetestes *De decem mandatis*

Der allgemein große Einfluß Robert Grossetestes auf Fishacre ist bekannt.⁴¹ Es überrascht daher nicht, daß Fishacres Text zu den Zehn Geboten ohne Zweifel von Robert Grossetestes *De decem mandatis* geprägt ist. Bereits die thematische Überleitung von den Tugenden zu den Zehn Geboten in dist. 36 ist offensichtlich vom Prolog aus *De decem mandatis* inspiriert. Besonders deutlich zeigt sich Grossetestes Einfluß in dist. 37.

Bisher war eine Rezeption von *De decem mandatis* anscheinend erst bei Autoren des 14. Jahrhunderts nachweisbar.⁴² Fishacre könnte der erste (und bislang einzig bekannte) Theologe des 13. Jahrhunderts sein, der dieses opusculum Grossetestes rezipiert hat.

³⁹ Für dist. 23–40 von Buch III folgt Hugo der *Summa aurea* über weite Strecken in Auswahl und Reihenfolge von Fragestellungen und Argumenten, und übernimmt häufig auch deren Lösungen; besonders deutlich in dist. 36–40.

⁴⁰ Hugos Kommentar kommt auch als Quelle für einige Argumentreihen in Frage, sowie in dist. 34 für die Erörterung des Verhältnisses zwischen den sechs traditionellen und den von Johannes Damascenus genannten Arten der Gottesfurcht (Editionstext S. 145–46) und für ein alternatives Einteilungsschema der Gottesfurcht (S. 146).

⁴¹ Vgl. *Life and Works*, 47–48.

⁴² J. McEvoy, „Robert Grosseteste on the Ten Commandments“, *Recherches de théologie ancienne et médiévale* 58 (1991), 167.

6. Zur Abfassungszeit

Abschließend sei hinsichtlich der Abfassungszeit⁴³ von Fishacres Sentenzenkommentar auf einen Anhaltspunkt⁴⁴ in 3 Sent. 39 hingewiesen. Nach einer Auflistung von Fällen, in denen zu schwören erlaubt ist, lesen wir:

Et dicitur quod aliqua horum iuramentorum recipiunt dispensationem, ut iuramentum de amicitia servanda, de fidelitate, de oboedientia, de promisso, de consuetudine ecclesiae observanda. Potest enim in his Papa absolvere, cum viderit universali ecclesiae utile, ut absolvit *nunc* a fidelitate imperatoris.⁴⁵

Mit „ut absolvit *nunc* a fidelitate imperatoris“ dürfte wohl die Entbindung vom Treueschwur gegenüber Kaiser Friedrich II durch Papst Innozenz IV am 17. Juli 1245 in der Schlußsitzung des 1. Konzils von Lyon angesprochen sein.⁴⁶ Wenn es sich bei „nunc“ nicht um eine durch die Textüberlieferung nachträglich erfolgte Anpassung eines in der Tradition vorgegebenen Textes⁴⁷ an zeitgeschichtliche Gegebenheiten handeln sollte – was immerhin denkbar wäre –, so hat Fishacre Buch III seines Sentenzenkommentars jedenfalls nicht vor Juli 1245 vollendet.⁴⁸

⁴³ Diese wird von R.J. Long mit spätestens 1245 angesetzt (*Life and Works*, 39–41; „The Beginning of a Tradition: The Sentences Commentary of Richard Fishacre, OP“, in *Mediaeval Commentaries on the Sentences of Peter Lombard*, hrsg. v. G.R. Evans [Leiden, 2001], 1:348–49). R. Wood plädiert aus mehreren Gründen für 1245–46 („Early Oxford Theology“, in *Mediaeval Commentaries on the Sentences of Peter Lombard*, 1:291–92).

⁴⁴ Dieser Anhaltspunkt ist in dem unter 2.2 erwähnten, in allen Handschriften fälschlicherweise am Ende von Buch III positionierten Text enthalten und deshalb mit Vorsicht auszuwerten. Fehlerhaft angeordneten Textpassagen gegenüber hege ich den zumindest anfänglichen Verdacht, spätere Zutat der Textüberlieferung zu sein. Dies könnte auch für den fraglichen Text (zusammen mit den in dist. 39, ll. 114–16 formulierten Fragestellungen) zutreffen.

⁴⁵ 3 Sent. 39 (im Editionstext nach dist. 40, S. 227, ll. 39–42). P. Raedts, *Richardus Rufus of Cornwall and the Tradition of Oxford Theology* (Oxford, 1987), 25–26, verwendet im Anschluß an V. Doucet, *Commentaires sur les Sentences. Supplément au répertoire de M. Frédéric Stegmüller* (Florenz, 1954), 76, eine gleichlautende Stelle in 3 Sent. 39 von Richardus Rufus’ Sentenzenkommentar für dessen Datierung.

⁴⁶ Vgl. J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*. Bd. 23 (Venedig, 1779), 618E; H. Jedin (Hrsg.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, Bd. 3.2 (Freiburg i.Br., 1973), 250.

⁴⁷ In Wilhelm von Auxerres *Summa aurea*, 3.46.6 (ed. Grottaferrata, 3.2:893), und in Hugo von St. Chers Sentenzenkommentar (MS Vat. lat. 1098, f. 129^a) werden nahezu gleichlautende Texte auf den von Papst Innozenz III über Kaiser Otto IV verhängten Bann bezogen. Papst Innozenz III löste am Gründonnerstag 1211 in Verschärfung des am 18. November 1210 verhängten Bannes alle gegenüber Otto IV geleisteten Eide; vgl. H. Jedin (Hrsg.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, 3.2:185f.

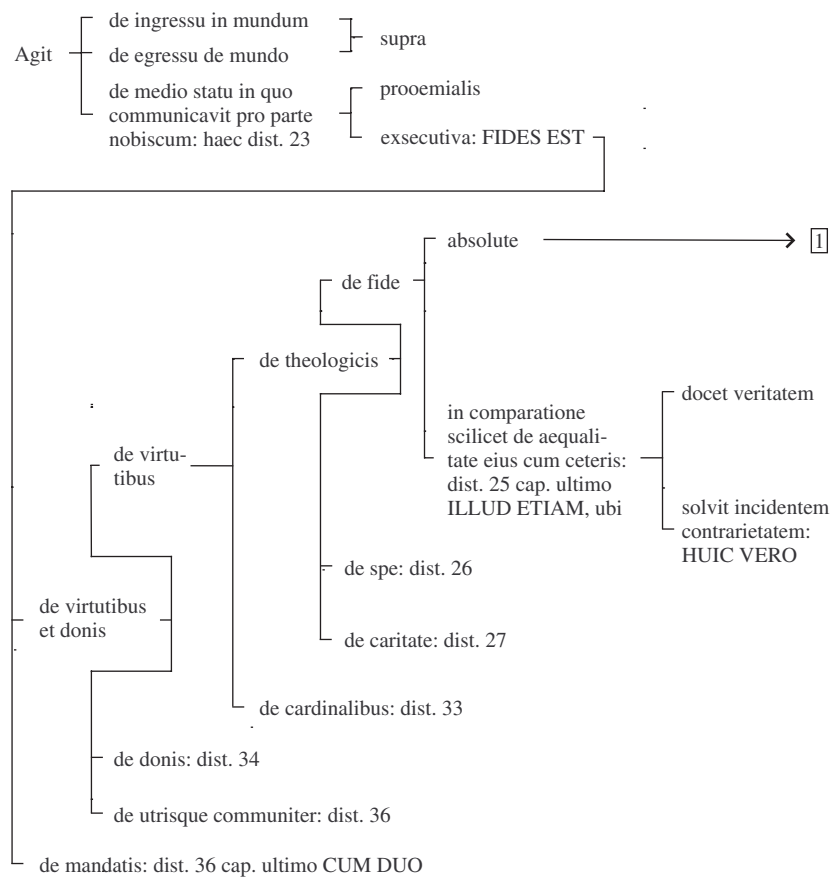
⁴⁸ Falls Fishacre das überaus umfangreiche Buch IV nach Buch III verfaßt hat (gegenteilige Hinweise sind mir nicht bekannt), erscheint das Jahr 1246 als Datum der Vollendung seines Kommentars eher plausibel als 1245.

IN TERTIUM LIBRUM SENTENTIARUM

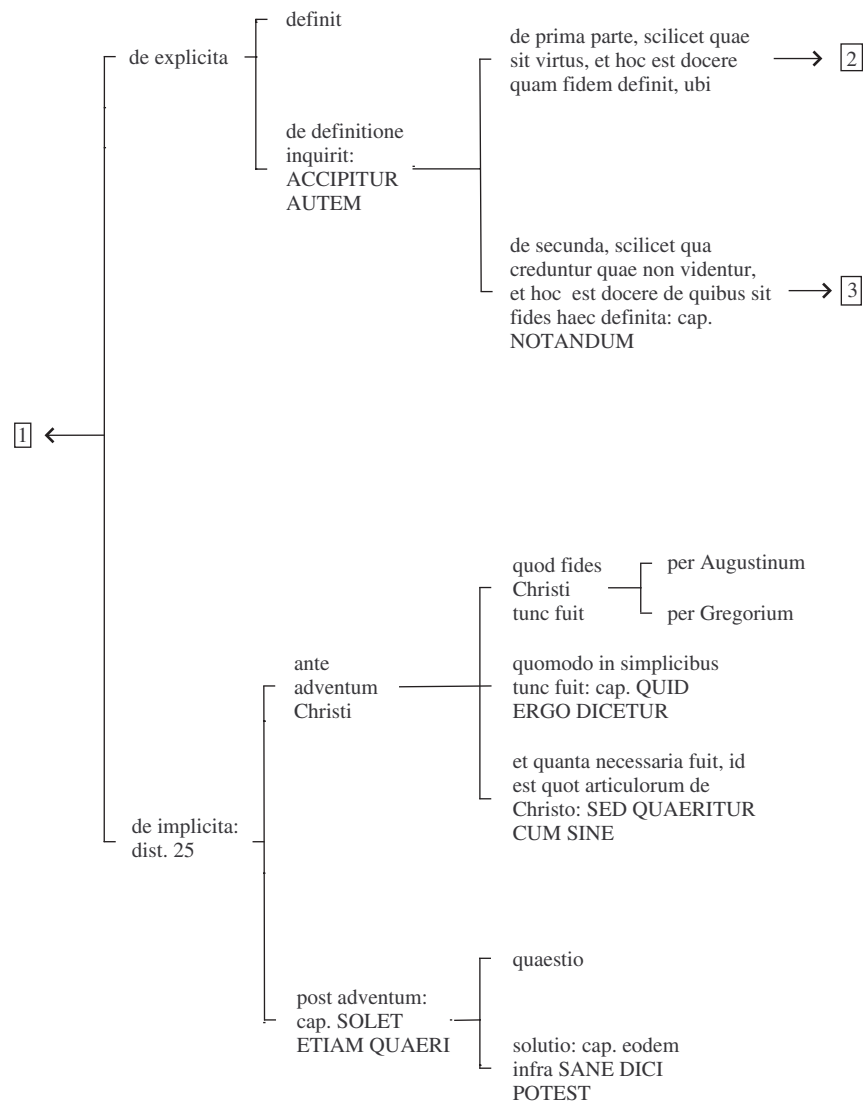
DIST. 23–40

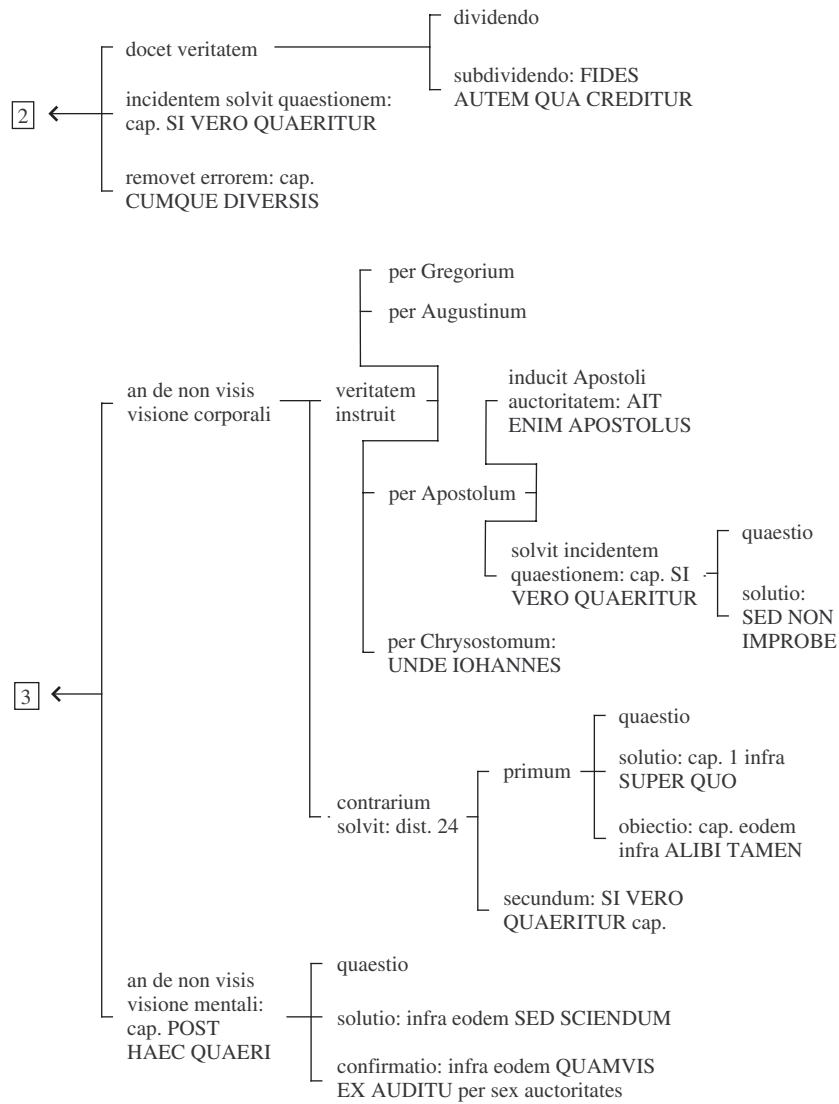
DISTINCTIO 23

1.1 CUM SUPRA PERHIBITUM SIT CHRISTUM ... Dist. 23.
 Huius divisio ad modum arboris ramificatae sic depingitur:

1 perhibitum] prohibitum OAPCgRC

1.1 NON VIDETUR PLENITUDINEM etc., quod est contra id quod habetur
Is. 11: “Requiescet super eum spiritus Domini” etc., et *Eccli.* 24: “In me omnis
 5 gratia.”

1.2 CUIUS fidei PRAECIPIT APOSTOLUS, *Rom.* 12: “Non plus sapere quam
 oportet sapere, sed sapere ad sobrietatem, et unicuique sicut Deus divisit mensu-
 ram fidei.”

2.1 FIDES EST VIRTUS, capitulum.

10 Hic primo videndum est, quid sit virtus, id est de definitione virtutis. Secundo,
 quotiens fit, id est de divisione eiusdem. Tertio de singulis dividendum.

[DE DEFINITIONE VIRTUTIS]

Quid autem sit, id est de definitione, dictum est lib. 2 dist. 27. Et quia divisio
 ortum habere debet ex definitione, repetamus ibi dictam definitionem, et ex ea,
 prius tamen intellecta, eliciamus divisionem.

15 Ibi ergo dictum est: “Virtus est bona qualitas mentis qua recte vivitur.” Sed
 constat recte vivere est se habere ad omnia sicut debet. Anselmus, *De veritate*
 cap. 10: “Rectus est, qui facit quod debet.” Ergo virtus est qualitas mentis qua
 se habet ad omnia sicut debet. Sed quid est quod mens debet? Certe unde
 natura media est, debet naturae supremae omnino subesse, et infimae praeesse
 20 omnino, et mediis scilicet purissimis animis aequari. Quae potuit primo instituta
 scilicet ante peccatum in paradiso, sed certe nunc ad haec non potest, maxime
 impediante natura inferiore menti unita scilicet carne propria. Unde Augustinus,
Retractionum lib. 1 cap. 18: “Non cuiquam provenire in hac vita potest, ut lex
 repugnans legi mentis omnino non sit in membris. Quando quidem etiam si ei sic
 25 resisteret spiritus hominis ut in nullum eius laberetur assensum, non ideo tamen
 illa non repugnaret. Quid igitur? Virtus igitur nulla nunc erit? Absit.”

Hic ergo duo essent consideranda, cum constet in statu praesenti virtutem esse:
 quid sit virtus secundum praesentem statum, et quare sic virtutem definivit quod
 non convenit virtuti huius status.

[QUID SIT VIRTUS SECUNDUM PRAESENTEM STATUM]

30 De primo respondeo quod fateor nullus in hac vita se habet ad omnia sicut
 debet secundum naturam primo institutam, nec aliquis excepto Christo homine

4 requiescet] requiescit BA 13 habere debet] debet habere *inv.* OP

4 *Is.* 11,2 4–5 *Eccli.* 24,25 6–8 *Rom.* 12,3 12 Petr. Lomb., 2 *Sent.* 27.1.1 (ed. Grottaferrata, 1:480) 15 *Ibid.* 16–17 Anselmus, *De veritate*, cap. 2 (ed. Schmitt, 1:179), cap. 5 (1:181) 22–26 Aug., *Retract.* 1.19 (CCL 57, 55–56)

et matre eius ad hanc perfectionem vitae pertingere potuit. Quippe natura nunc vulnerata et in nullo plene sanata exceptis dictis duabus personis non potest quod potuit sana. Debit autem quod potuit. Virtus igitur nunc est amor invincibilis habendi se ad omnia sicut debet. Et hoc est bona qualitas mentis, scilicet amor multus nitens multo nisu ad illum gradum, ut se habeat ad omnia sicut tunc, non quod perveniat in vita ista. Unde nunc recte vivere non est habere se ad omnia sicut debet, sed niti ad hoc.

Sed cogitas: Semper ergo, dum debet et non solvit, in peccato est et ita sine virtute.

Respondeo. In baptismo sumus absoluti, ut ad illius perfecti gradus solutionem non teneamur, et ad hoc tantum mansimus obligati, ut nitamur ad illum gradum quam vicinius possumus.

[QUARE MAGISTER SIC VIRTUTEM DEFINIVIT
QUOD NON CONVENIT VIRTUTI HUIUS STATUS]

De secundo respondeo. Dicit Aristoteles in libro *Caeli et mundi*: “Virtus definitur per ultimum in re de potentia.” Et ideo non definitur virtus per id quod nunc potest, quia hic non est ultimus et perfectissimus gradus virtutis. Sicut si vellem definire fortitudinem hominis corporalem, non definirem ita quod definitio illa conveniret omnis hominis fortitudini, etiam hominis infirmi.

Sed dices: Est gradus aliquis possibilis et supremus inter omnes posibles nobis in vita ista. Quare per illum virtutem non definivit?

Respondeo. Nullus in hac vita est tam magnus, ut non possit esse maior in hac vita, nec est aliquis gradus proximus illi gradui perfecto et ultimo virtutis. Sicut cum circulus sit figura completa et portio circuli incompleta figura, nulla tamen est portio proxima circulo quin adhuc sit proximior, et est possibile semper addere, numquam tamen esse circulum. Cum enim perfectum sit in termino et terminus augmenti imperfectum est, sicut linea ad illum terminum terminata, in linea autem non est punctus proximus termino, similiter non est in virtute proximum perfecto.

Hinc patet quod semper proficere possumus in vita ista in virtute, numquam tamen pervenire. *Rom.* 7: “Velle adiacet mihi, perficere autem non invenio.” Et Augustinus, *De Retractationibus* lib. 1 cap. 18: “Nam perfectio quippe boni est, ut nec ipsa concupiscentia peccati sit in homine, cui quidem quando bene vivitur, non consentit voluntas. Verumtamen non perficit bonum, quia inest adhuc concupiscentia cui repugnat voluntas. Cuius concupiscentiae reatus in baptismo

47 fortitudinem ... definirem] *om. sed add. marg.* BO 60 et] item B; *corr. ex vel O* 62–63 vivitur] unitur BA

44–45 Arist., *De caelo* 1.11 (281a 10–12) 60 *Rom.* 7,18 61–65 Aug., *Retract.* 1.15 (CCL 57, 46)

65 solvitur, sed infirmitas manet.” Cum ergo virtutis imperfectae nullum sit ultimum nisi perfectum, quomodo virtutem definiret nisi per extremum eius? Infinitum enim non definitur. Igitur ut quocumque modo demus virtuti definitionem generalem secundum quod est nunc et secundum quod est in perfectione, scilicet virtutis purgatoriae et purgati animi, dicamus: Virtus est amor habendi se ad
70 omnia sicut debet.

[DE DIVISIONE VIRTUTIS]

Ex hac definitione ergo divisionem eliceamus. ‘Omnia’ quidem non sunt nisi Creator et creatura. Igitur virtus aliqua erit amor habendi se sicut debet ad Creatorem et aliqua ad creaturam. Illae quae ad Creatorem, qui Deus est, merito dicuntur theologicae a ‘theos’ quod est ‘deus’, aliae politicae a ‘polis’ quod est
75 ‘civitas’ scilicet universitas creaturarum. Et quia in anima amante sunt duo, scilicet apprehensiva et appetitiva, ideo amor habendi se ad Deum sicut debet est dupliciter, scilicet amor apprehendendi Deum sicut debet, quod est fides, et amor appetendi Deum sicut debet. Appetitus autem Dei est dupliciter, scilicet vel habendi perfecte, et amor huius appetitus est spes, vel habiti nunc licet imperfecte,
80 et huius appetitus amor est caritas. I *Ioan.* 4: “Qui manet in caritate, in Deo manet et Deus in eo.”

Sequitur, ut agatur de singulis, et secundum ordinem Magistri primo de fide. Et de hac secundum ordinem Magistri, scilicet primo de definitione, secundo de divisione, tertio de dividendis, scilicet de habitudine fidei formatae et informis,
85 de qua Magister infra hac eadem distinctione cap. SI VERO QUAERITUR UTRUM INFORMIS etc. Deinde de ordine eius ad ceteras virtutes, scilicet quod est prima et prior ceteris, secundum ordinem Magistri.

[UTRUM FIDES SIT VIRTUS]

Et cum omnes concedant quod fides sit virtus, videtur quod non.

1. Prima ratio. Fides est cognitio aenigmatica primae veritatis, ergo finis fidei
90 est verum. Sed finis omnis virtutis est bonum. Ergo non est virtus.
2. Item, fides est medium inter scientiam et opinionem. Medium autem est de genere extremorum. Igitur cum extrema sint de pertinentibus ad intellectum speculativum, non practicum sicut omnis virtus, erit fides non virtus.

67 ut] cum B; in *add.* A; aut C || demus] *corr.* ex daremus P; debemus? C 69 animi] *corr.* ex tamen? V; tamen R 71 hac definitione] definitione hac *inv.* PR || eliceamus] eliciamus BP; *corr.* ex eliciamus R 77 apprehendendi] *corr.* ex apprehendi OC?; apprehendi R 85 infra] in B; *corr.* ex intra P

80–81 I *Ioan.* 4,16 85–86 Cap. 5 (ed. Grottaferrata, 2:144) 91 Resp. Hugo de S. Victore, *De sacramentis* 1.10.2 (PL 176, 330C; 331A–B); cf. Ps.-Hugo de S. Victore, *Summa sent.* 1.1 (PL 176, 43B–C)

³ Item, comproportionatur merces merito. Sed praemium et merces fidei est de genere aspectus et quaedam remuneratio aspectus. Unde Augustinus, *Super Ioannem* cap. 16 in fine: “Si fides est convictio rerum quae non videntur, cur non merces fidei definiatur visio rerum quae creditae sperabantur?” Igitur si hoc remuneratur quod meruit, et patet quod remuneratio fidei est ipsius aspectus, ergo et fides. Meritum enim et praemium sunt eiusdem. Sed omnis virtus in affectu. Ergo non est virtus. 100

⁴ Item, Augustinus, *De praedestinatione sanctorum*: “Ipsum credere nihil aliud est quam cum assensione cogitare.” Sed dicit beatus Bernardus in libro *De libero arbitrio*: “Assensus est nutus voluntatis spontaneus.” Igitur videtur quod ratione cognitionis in fide ipsa pertinet ad aspectum, ratione assensus ad affectum, et ita partim sit virtus, non omnino. 105

⁵ Et quomodo potest esse quod idem sit in diversis et tam diversis? Aut ergo fides non est vere unum, aut est in altero tantum.

[SOLUTIO]

Solutio. Aestimo ego quod aspectus et affectus non sunt potentiae diversae. Sed potentia eadem, quae apprehendit rei essentiam in se absolute, dicitur aspectus, et eadem, apprehendens eandem rei essentiam ut est sui communicativa et ita apprehendens eam extensam, fit affectus. Et hoc est: “Intellectus speculativus per extensionem fit practicus.” Augustinus lib. 1 *Soliloquiorum*: “Aspectus rectus atque perfectus, id est quem visio sequitur, virtus vocatur. Est enim virtus vel recta vel perfecta ratio.” Et infra: “Haec est vere perfecta virtus, ratio perveniens ad suum finem, id est, quam beata vita consequitur.” 115

Dico ergo ad primum quod, cum in creaturis non sit idem omnino essentia et bonitas quia ipsa non est se ipsa bona, potest esse apprehensio creaturae sine affectione ad eam. Sed in Deo omnino indifferentia sunt essentia et sua communicatio vel bonitas, et ideo idem est apprehendere Deum et affici ad ipsum. Ergo apprehensio primae veritatis est idem omnino et eiusdem cuius apprehensio primae bonitatis, et ita finis fidei est verum, sed unde idem est bonum. 120
Sed oppones quod tunc nulla fides est informis, quia in omni fide est apprehensio amans.

94 comproportionatur] proportionatur A; *corr. ex* proportionatur C; *corr. ex* cum proportionatur P 96 convictio] R; cognitio BCg; *add. vel* cognitio A; coniunctio OPVC 97 sperabantur] separabantur V; *corr. ex* sperabuntur R 102 quam cum] *corr. ex* quantum O; *corr. ex* cum B 103 nutus] unius B; *corr. ex* virtus O; unicus? A 116 idem omnino] omnino idem *inv.* AP

95–97 Aug., *Tract. in Ioan.* 111.3 (CCL 36, 630) 101–102 Aug., *De praedestinatione sanctorum* 2.5 (PL 44, 963) 102–103 Bern., *De gratia et lib. arb.* 2.3 (ed. Cist., 3:167) 111–112 Resp. Arist., *De an.* 3.10 (433a 14–15) 112–115 Aug., *Soliloq.* 1.6.13 (CSEL 89, 21)

Respondeo. Sunt plures articuli fidei in quibus distat bonitas et essentia. Sed
 125 melius dic quod veritas apprehensa amatur, sed fortassis non tantum quantum
 deberet. Et ideo, licet aenigmaticè apprehendatur Deus a malis et veritas natura-
 liter ametur id est naturali voluntate, tamen iste est amor minor quam sufficiat, ut
 sit forma perfecta, et voluntate liberi arbitrii aut non amat aut etiam odit eandem
 veritatem.

130 Sciendum igitur quod fides est cognitio proprie complexi, sed non cuiuslibet
 complexi, nec quaelibet cognitio est fides. Sunt enim complexa quae non sunt
 utilia vel saltem non sunt necessaria ad salutem, et cognitio quaelibet illorum non
 dicitur fides sicut hic accipimus. Sed articuli fidei sunt veritates necessariae ad
 salutem, et earum cognitio potest esse vel per rationem probabilem vel necessa-
 135 riam vel per auctoritatem, et haec faciunt cognoscere illas veritates in quantum
 veritates tantum. Et haec est fides informis omnino, vel potius scientia vel opinio.
 Quod si mens extendat se considerando, ut sunt veritates optimae et necessariae
 ad salutem, quae extensio assentiens vel assensus extensus esse non potest sine
 aliqua illuminatione gratiae, erit fides adhuc informis, tamen accedens ad for-
 140 mam. Quod si est assensus vehemens, quod erit ex multa illuminatione mentis
 per quam illuminationem apprehendit articulum esse vehementer bonum, tunc
 est fides formata et habet gradus et augmentum secundum augmentum illius il-
 luminationis. Igitur fides non est cognitio veritatis tantum, sed veritatis bonae et
 necessariae ad salutem. Et ita haec cognitio ad affectum pertinet, et eius finis
 145 ultimus et principalis est bonum.

Ad secundum constat. Fides est certior omni scientia huius vitae, non tamen
 est ita certa sicut cognitio patriae. Dic ergo quod fides formata dicitur media inter
 scientiam patriae et scientiam viae quae dicitur opinio. Quia etiam in omnibus
 rationibus demonstrativis possibile est falli, nec scimus conclusionem nisi per
 150 argumentationem, nec scimus si argumentatio teneat. Sed quandoque fallimur,
 et ita scimus rationem posse fallere, et ita nulla ratio facit in nobis veram scien-
 tiam omnino. Vel fides informis est certior quam opinio acquisita per medium
 probabile, quia acquiritur fides talis per medium inter probabilia probabilissimum
 scilicet per auctoritatem Scripturae, est tamen incertior scientia conclusionis quae
 155 acquiritur per medium demonstrativum.

Dic ergo ad obiectum quod informis omnino media est et non virtus, formata vero
 quoad certitudinem media est inter huius vitae scientiam et patriae, sed superaddit
 amorem scientiae viae quem habet communem cum cognitione patriae.

Ad tertium patet quod praemium non est tantum aspectus. Quia visio Dei esse
 160 non potest sine eiusdem amore, immo ipsa visio est amor, quia non differunt in
 eo bonum et essentia. Et similiter in merito quod est fides.

142 secundum augmentum] *om. (hom.) AC, add. marg. C* || illius] *om. sed add. marg. OP*

147 dic] dicit O; dico P 158 quem] *corr.*; quam BOAPVRC; quam *corr. ex* quem Cg?

159 praemium] *corr. ex* primum OP

Ad quartum iam patet, quia talis cognitio in quantum bonum et assensus in idem est affectus, ut dictum est.

Ad quantum similiter patet, quia non sunt diversa affectus et aspectus, sed aspectus per extensionem est affectus, et in affectu est fides. ¹⁶⁵

Sed quaeres: Si idem est apprehendere Deum et appetere ratione supradicta, ergo nulla est divisio supradicta fidei a spe et caritate.

Solutio. Fides proprie est cognitio veritatis complexae, et ita obiectum fidei est veritas optima vel necessaria ad salutem. Obiectum autem spei et caritatis est Deus habitus vel habendus. In divisione ergo ponitur “amor apprehendendi Deum sicut debet”, id est veritates necessarias ad salutem, quae sunt circa Deum. ¹⁷⁰

2.1 MULTA ENIM SUNT etc., ut an astra sint paria vel imparia. Qualia sunt quae tanguntur lib. 2 <dist. 14> cap. 5 QUAERI ETIAM SOLET etc.

Nota quod fides dicitur

- fides formata quae per dilectionem operatur.
- Hebr.* 11: Sancti “per fidem vicerunt regna, operati sunt iustitiam” etc.
- I Ioan.* 5: “Haec est victoria quae vincit mundum, fides nostra.”
- Rom.* 1: “Iustus ex fide vivit.” *Act.* 15: “Fide purificans corda.”
- qualitas informis. *Iac.* 2: “Daemones credunt et contremiscunt.”
- Et ibidem: “Fides sine operibus mortua est.”
- aperta cognitio. *Rom.* 1: “Iustitia Dei revelatur in eo ex fide in fidem.”
- Glossa*: “Ex fide spei in fidem speciei.”
- motus fidei. Augustinus super *I Tim.*: “Fides est credere quae non vides.”
- facilitas credendi. *Rom.* 1: “Gratias ago Deo meo quia fides vestra annuntiatur”, id est facilitas fidei. *Matt.* 8: “Non inveni tantam fidem in Israel.”
- devotio fidei. *Matt.* 15: “Mulier, magna est fides tua.”
- defensio fidei. De beato Vincentio: “Nunc pro fide qua astamus responsa committo.”
- quilibet articulus, sicut dicitur communiter: “Haec est fides mea, quod virgo peperit salvatorem.”
- collectio creditorum, ut dicitur in symbolo Athanasii: “Haec est fides catholica, quam nisi ...”
- sacramentum fidei. Super *Act.* 10: Cornelius per opera venit ad fidem.

162 quia] quod BC; quod *corr.* ex et P 173 dist. 14] *corr.*; *om. codd.*

173 Petr. Lomb., 2 *Sent.* 14.5 (ed. Grottaferrata, 1:397) || Textum divisionis sequentis habet Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 26 (MS Vat. lat. 1098, f. 101vb)

opinio conclusionis. “Argumentum est ratio rei dubiae faciens fidem.” (Boethius)

fidelitas in observantia promissionis. *Ier.* 8: “Periit fides.”

Ier. 5: “An inveniatis virum facientem iudicium et quaerentem fidem.”

conscientia. *Rom.* 14: “Quidquid non est ex fide, peccatum est.”

3.1 ACCIPITUR AUTEM, capitulum.

175 PRO EO QUO CREDITUR ET EST etc., et est fides formata, et PRO EO QUO CREDITUR ET NON etc., habitus fidei informis, et PRO EO QUOD CREDITUR, articuli fidei. QUOD creditum. AB EO QUO, habitu scilicet. ILLA ENIM credita IN REBUS extra nos. HAEC AUTEM, scilicet habitus.

3.1 EI TANTUM CONSPICUA CUIUS EST.

180 Contra. Aliquis scit se habere fidem formatam. Ergo scit se habere caritatem. Contra *Eccle.* 9: “Nescit homo utrum amore an odio dignus sit.”

Solutio. Perspicuitas hic dicitur coniectura.

Vel melius: Novit se habere fidem et amorem, sed an tantum amorem qui sit caritas, nescit.

185 Contra. *Rom.* 8: “Certus sum quia neque mors neque vita” etc. “poterit nos separare a caritate Dei.”

Solutio. Forte fuerunt confirmati apostoli et fuit hoc eis revelatum.

Vel melius. Illud enim Ecclesiastis sic intelligitur: Licet modo sciant aliqui quod sunt in caritate, tamen an finaliter habeant eam vel fidem, nesciunt.

190 3.3 HAEC EST FUNDAMENTUM etc., I *Cor.* 3: “Fundamentum aliud nemo potest ponere praeter id quod positum est.” QUAE fides. NEMINEM habentem eam.

3.4 FIDES ENIM SINE DILECTIONE etc., I *Cor.* 13: “Si habuero omnem fidem ita ut montes transferam, caritatem autem non habeam, nihil sum.” *Iac.* 2:

195 “Fides sine operibus mortua est”, opera caritatis sunt. DAEMONES CREDIDERUNT, *Luc.* 4: “Non sinebat ea loqui quia sciebant ipsum esse Christum”, id est credebant scientia aestimationis, non certitudinis.

4.1 ALIUD EST CREDERE, capitulum.

SED NON IN HOMINEM purum.

176 fidei] fides AR; *corr.* ex fides P 183 novit se] se novit *inv.* O; novit A 189 sunt] sint AP 195–196 crediderunt] credunt ed. 196 ea] daemonia *add.* (*sed del.* B) BOA, *add. interlin.* VRC; daemonia P

181 *Eccle.* 9,1 185–186 *Rom.* 8,38–39 190–191 I *Cor.* 3,11 193–194 I *Cor.* 13,2
194–195 *Iac.* 2,26 196 *Luc.* 4,41

4.1 CREDERE IN DEUM EST CREDENDO AMARE. Ergo credere est amare 200
et fides est amor.

Solutio. Sensus est: Credere in Deum est credere formatum caritate, et hoc
est credendo amare. Et tanguntur hic quattuor effectus fidei formatae: Primus
est affici amando, secundus moveri vel inclinari in creditum et amatum, tertius
est applicari eidem, quartus est eidem uniri et incorporari. 205

Sed si hoc est ‘credere in Deum’, tunc cum mali his careant quia nec Deum
amant (non enim habent fidem formatam, et hanc dicere videtur secundum Ma-
gistrum hic ‘credere in Deum’), tunc mali non credunt ‘in Deum’, et tunc contra
conscientiam dicunt et mentiuntur dicendo ‘credo in Deum’.

Solutio. Nullus potest odisse Deum propter se, sed omnes naturaliter amant 210
Deum, sed minus et ideo non caritate. Credere ergo ‘in Deum’ potest dicere
credere cum amore illo qui est in omnibus ad Deum. Et sic potest dicere malus
vere “credo in Deum”, immo et diabolus. Amat enim eum voluntate naturali,
licet odio habeat eum voluntate liberi arbitrii. *Ps.*: “Superbia eorum qui te ode-
runt.” *Ps.*: “Non est qui se abscondat a calore eius.” Quippe omnis apprehendens 215
Deum per creaturas Dei bonas necessario amat eum amore statim concomitante
apprehensionem. Sed percipiens eum per poenalia et detestans poenas et ideo
inferentem eas considerantes et iudicantes quod Deus eis has infert, odio habent
eum voluntate sequente iudicium liberi arbitrii. In malis autem christianis est
aliquis amor liberi arbitrii in Deum (quod importatur per ‘credere in Deum’), 220
non tantum amor naturalis, sed ille est tam modicus, ut non sit caritas, et ita
non mentitur. Vel dicit “credo in Deum” in persona generalis iusti, sicut odiens
proximum dicit “dimitte nobis debita nostra” et sicut monialis dicit “laetatus sum
in his” etc.

4.1 IUSTIFICATUR, *Rom.* 3: “Arbitramur iustificari hominem per fidem.” PRO 225
DILECTIONE DEI vel proximi quae in ea intelligitur.

4.2 QUAE FIDES informis.

5 SI VERO QUAERITUR UTRUM INFORMIS, capitulum.

Divisit Magister fidem in formatam et informem. Hic consequenter quaerit
de dividendium habitudine. De ipsa igitur divisione primo, id est de dividendibus, 230
quaeratur, secundo de habitudine eorum ad invicem.

207 non] nec AP 218 infert] inferet B; *corr. ex* insunt O; insunt A; infligit *corr. ex* infert P
221 non tantum] *corr.?* C; non tamen BOAVR; non tamen *corr. ex* notum P? 223 laetatus]
et non dicit “laetata sum” *marg.* B 225–226 pro dilectione] per dilectionem ed.

214–215 *Ps.* 73,23 215 *Ps.* 18,7 223 *Matt.* 6,12 223–224 *Ps.* 121,1 225 *Rom.* 3,28

[PRIMA QUAESTIO:
DE FIDE FORMATA ET INFORMI]

1. Videtur autem primo quod nihil sit dictu ‘virtus (vel fides) informis’ et ‘fides (vel virtus) formata’. Quia virtus et vitium sunt opposita, et formatum et informe. Sed nullum vitium potest esse formatum. Ergo nulla virtus potest esse informis.
- 235 2. Item, formae non est forma, et ideo forma nulla est formata. Ergo cum omnis virtus sit forma, nulla est formata.
3. Item, cum fides sit forma, quid aliud est dictu ‘fides informis’ nisi ‘forma informis’, quod est forma sine forma, quod nihil est?
4. Item, quaeritur an caritas possit esse informis sicut ceterae virtutes.
- 240 Et videtur quod sic. Quia sicut aliquis existens in mortali credit in Deum et sperat, ita diligit. Ergo qua ratione habet fidem et spem informem, et caritatem.

[SECUNDA QUAESTIO:
DE HABITUDINE FIDEI FORMATAE ET INFORMIS AD INVICEM]

- De secundo videtur quod non sunt idem habitus fides formata et informis.
1. Quia infidelitas et fides formata sunt contraria mediata, inter quae medium est fides informis. Sed medium non est habitus alterutrius extremorum. Ergo fides
 - 245 informis non est idem habitus qui formatus.
 2. Item, I *Cor.* 13: Fides et spes evacuabuntur, et hoc non est nisi quia fides et spes imperfectae sunt respectu comprehensionis quae est in patria. Ergo cum fides informis sit imperfecta respectu formatae, adveniente formata informis evacuabitur. Ergo ipsa non fit fides formata.

[RESPONSIO AD PRIMAM QUAESTIONEM]

- 250 Solutio. Visa veritate rei facile solvuntur obiecta. Sciendum igitur, sicut dixit Magister in libro primo, quod Spiritus Sanctus caritas est. Et sic intellige, quod tamen non assero: Inest creaturae rationali potentia amandi Deum sicut debet. Sed haec potentia non potest educi in actum et fieri potestas nisi per virtutem supra naturam; quae Deus est vel per appropriationem Spiritus Sanctus. Et constat nulla potentia educitur in actum nisi per quamdam applicationem et unionem
- 255 educentis cum educto. Spiritus Sanctus igitur unitus animae spiritualiter – secundum quod dicitur I *Cor.* 6: “Qui adhaeret Deo, unus Spiritus est” – dicitur caritas, insuper potentia illa per talem unionem cum Spiritu Sancto educta in actum. Et dicta potestas amandi Deum sicut debet (vel potius in via potestas ap-

243 mediata] *corr. ex* immediata O; immediata A; *om. sed add. marg.* mediata (*corr. ex* immediata) P 254 per] pro O; propter P 259 vel] et A; *corr. ex* sed P

246 I *Cor.* 13,8–10 251 Petr. Lomb., 1 *Sent.* 10.1 (ed. Grottaferrata, 1:110–11); 17.1–3 (1:141–44) 257 I *Cor.* 6,17

petendi, ut ametur Deus ut debet) dicitur caritas creata. De qua *Rom.* 5: “Caritas 260
Dei”, id est potestas amandi Deum, “diffusa est in cordibus nostris per Spiritum
Sanctum qui datus est nobis.” Et hoc est quod dicit Augustinus, quod “amor si
rectus est, caritas est, si non rectus, cupiditas.” Ad hanc autem potestatem amandi
Deum concomitatur potestas habendi se ad omnia sicut debet. Quippe sicut ad
amare Deum sequitur velle quod Deus vult, et ideo velle te habere ad omnia sicut 265
Deus vult te habere ad illa, et hoc est te habere ad omnia sicut debes, similiter ad
potestatem amandi Deum sequitur potestas habendi te ad omnia sicut debes. Et
ita ad caritatem creatam sequitur omnis virtus, et potentia naturalis sic informa-
tur amore Dei et fit potestas. Non est autem aliud, ut dicit Aristoteles, cum est
potentia et cum est actu. Et ideo haec potestas non est aliud quam illa naturalis 270
potentia, licet illa fit haec per hoc quod educitur in actum non naturalem sed
supra naturam.

Dic ergo ad primum quod assentire veritati, hoc potest potentia naturalis, vel
per se vel sine amore Dei perfecto. Potentia ergo nuda et ita non formata nec
in actum educta potest in hunc actum naturalem, et haec potentia virtus non 275
est proprie, sed fit virtus, ut dixi. Unde concedo quod virtus non potest esse
informis. Et cum dico ‘virtus informis’, virtutem voco potentiam illam naturalem
quae potest esse nuda vel formata. Similiter ‘fides informis’ intelligitur, scilicet
potestas naturalis assentiendi veritati utili.

Ad secundum patet. Formae enim habent ordinem, et forma nobilior super- 280
ordinatur aliis formis et informat eas; sic Spiritus Sanctus mentem (quae forma
est, non tamen est pars essentiae eius – absit), et illa potentia, cum educitur in
actum, formatur.

Ad tertium similiter iam patet. Forma enim prior dicitur informis donec edu- 285
catur in actum, et superordinetur actus tamquam forma nobilior.

Ad quartum. Consuevimus nomine fidei illam potestatem naturalem assentien-
di nominare, et sic in spe et ceteris virtutibus. Et ita nomina aliarum virtutum
sunt aequivoca ad illam potentiam potentem in actum aliquem et illam eductam
in actum completum, sicut dicitur de fetu asini imperfecto et perfecto hoc nomen 290
‘asinus’. Sed et amorem similiter dicimus illam potentiam amandi imperfectam
et perfectam. Sed ‘caritas’ imponitur et usitatur tantum de potentia educta in
actum, vel de educente scilicet de Spiritu Sancto quodammodo menti unito; de
quo dicitur nomen caritatis primo, de potentia educta in actum secundario, nec
extenditur ulterius usque ad potentiam incompletam. Et ideo, licet dici possit
amor informis, non tamen caritas informis. 295

260 ut debet] *om.* OAP, *add. marg.* O; sicut debet *add. marg.* P 264 concomitatur] *corr.*
ex communicatur O; communicatur AP || ad²] *corr. ex* debet BO? 268 sic] sicut A;
corr. ex sicut P 273 dic] dico OAP

260–262 *Rom.* 5,5 262–263 Aug., *Enarr. in Ps.* 9.15 (CCL 38, 66) 269–270 Resp.
Arist., *Metaph.* 8.6 (1045b 17–22)

Insuper fides informis credit omnia credenda et nulla non credenda. Sed impossibile est amorem amare omnia amanda et nulla non amanda, ut dicunt magistri, nisi sit caritas. Et ita caritas non potest esse informis.

[RESPONSIO AD SECUNDAM QUAESTIONEM]

Ad secundam quaestionem dico sicut Magister, licet alii plures aliter opinentur.
 300 Et dico quod sicut illa potentia educta in actum fit potestas et caritas, et non est aliud potentia et potestas illa, sic nec fides formata vel virtus quaelibet formata et informis.

Dico ergo ad primum quod medium tale non est extremitas sed fit, sicut inter non hominem et hominem perfectum medium est embryo qui fit homo, et non est
 305 aliud cum est homo et cum embryo sed idem numero et specie, et virga cum est virga et cum est arbor, et sicut non est aliud color cum est in potentia in tenebris et cum est in actu per praesentiam lucis solis applicatae ei. Nec aliquid potentiae naturalis perit cum fit actu, sed tota manet meliorata. Non sic est in contrariis mediatis ubi medium est species completa.

Ad secundum. Imperfectio non est causa quare fides et spes evacuabuntur, quia tunc et caritas evacuetur quae nunc est imperfecta in nobis, sed potius oppositio quam habet fides ad visionem et spes ad comprehensionem. Quippe fides non est visio Dei imperfecta. Sed cum sit apprehendere Deum per ipsum vel per creatura tantum, fides est apprehensio Dei per creatura tantum, non per ipsum,
 315 et ideo haec cognitio evacuabitur omnino. Similiter spes est habendi, non habiti, et ideo evacuabitur, cum plene Deus habebitur. Igitur patet quod non sicut se habet fides ad visionem, sic fides informis ad formatam.

Quod autem sint idem formata et informis, sic patet. Quia si sunt diversa, adveniente fide formata aut remanebit fides informis aut non. Si sic, igitur duae
 320 fides sunt in eodem subiecto secundum idem simul et semel, quod est impossibile sicut duas albedines. Si recedit, igitur si contingat hunc peccare, perdit fidem formatam et prius perdidit informem, igitur carebit utraque, quod patet falsum.

6.1 CUMQUE DIVERSIS MODIS DICATUR FIDES, capitulum.

Hic quaeratur an fides sit una genere vel specie vel numero.

[UTRUM FIDES SIT UNA SPECIE]

325 1. Quod autem non sit una specie videtur. Duo scita specie diversa faciunt scientiam specie differentem, scilicet magnitudo et numerus. Igitur cum aliquis articulus sit de Creatore, ut quod Deus est trinus et unus, et aliquis de creatura, ut quod

303 fit] sit RC 304 qui] quae AV 308 fit] sit OA 309 mediatis] *corr. ex medietis* O; medietas A; medietatis R 311 quae] quia BR 314 creata¹] *causata corr. ex tanta* RC
 || creata²] tanta P; *causata corr. ex tanta* R; *causata?* C 321 contingat] *contingit* OAP

homines resurgent, et ista scilicet Creator et creatura nec genere conveniunt, ergo nec fides articulorum de his convenient nec genere nec specie.

² Item, non tantum credita differunt specie, sed etiam modi per quos inducimur ad credendum, scilicet testes scilicet speculum Scripturae et creaturae. Ergo fides. ³³⁰

³ Item, sapientia et scientia sunt diversa dona specie. Quia ut dicit Augustinus in libro *De Trinitate* lib. 12 cap. 14: “Sapientia est aeternorum cognitio intellectualis, scientia est temporalium cognitio rationalis.” Igitur et fides, quae est de temporalibus, erit diversa specie a fide, quae est de aeternis. ³³⁵

Vel sic. Visio apparentium est specie differens, scilicet sapientia et scientia quae sunt diversa dona. Ergo visio non apparentium similiter.

⁴ Item, dicit Augustinus, *De Trinitate* lib. 11 cap. 6: Voluntas diversificatur secundum diversitatem volitorum, scilicet finium, igitur et fides secundum diversitatem creditorum. Sed credita diversificantur specie, ut patet, vel amplius. Ergo et fides. ³⁴⁰

⁵ Item, Augustinus, *De Trinitate* lib. 12 cap. 2: “Non numero est fides una, sed genere.” Non ait “sed specie”.

⁶ Item, visio hominis et equi non sunt diversae visiones specie, licet visa differant specie, quia non sunt per se obiecta visus sicut album et nigrum. Igitur si omnes articuli sunt per se obiecta fidei, secundum eorum diversitatem diversificabitur fides. ³⁴⁵

[SOLUTIO]

Solutio. Fides est una specie ad minus.

Dico ergo ad primum quod scientia variatur secundum quod variatur subiectum de quo est. Nunc autem, licet scientia sit collectio plurium conclusionum, quia est de uno subiecto, una est. Similiter omnes articuli sunt de Deo, ut Deus est trinus et unus, incarnatus, passus, resuscitabit mortuos etc. Et ideo, cum dicit quod est de Creatore et creatura, dicendum quod tantum est de Creatore ut de subiecto. Et hoc est quod diximus in divisione virtutum de fide, quod est amor cognoscendi Deum sicut debet, non creaturam. ³⁵⁵

Ad secundum dicendum quod non sequitur. Visio enim eiusdem per concavum et convexum non faciunt diversas visiones specie.

Ad tertium fateor: Scientia et sapientia diversificantur specie quia gignunt in mente ipsa aeterna et temporalia, scilicet species specie differentes, et sunt hae

331 fides] P; Solutio. Non sequitur. Visio enim eius per concavum et convexum non faciunt diversas visiones specie *add.* BAVR, *add. sed sign.* vacat OC, *add. marg.* Cg; *cf. l.* 356–57 333 lib. ...14] cap. 14 *corr.* ex cap. lib. 12 14 P || lib 12] *om.* OA; 12 *add. marg.* O 340 credita] creditus B; *corr.* ex creditis C 343 ait] *corr.* ex erit O; *om.* A 355 cognoscendi] cogitandi AR; *corr.* ex corrigenda P 356–358 dicendum ... tertium] P; *om.* (*sed add. marg.* OC) BOAVRC; *cf. app. ad l.* 331

332–334 Aug., *De Trin.* 12.15 (CCL 50, 379) 338–339 Ibid. 11.6 (346) 342–343 Ibid. 13.2 (CCL 50A, 386)

360 cognitiones differentes. Sed quamvis essent diversi articuli specie, tamen quia non videntur per speciem nec gignunt res creditae species suas in intellectu, non oportet quod diversificetur secundum speciem sicut illa dona. Vel dic quod scientia et sapientia non sunt veritates de eodem subiecto, sed unum de temporalibus, alterum de aeternis. Sed fides est de solo Deo ut de subiecto.

365 Item sic. Non ideo cognitio est diversa specie quia cognita sic diversificantur, ut patet in exemplis, sed quia modi cognoscendi. Sed cognitio Dei, quae dicitur sapientia, est cognitio Dei per idem ipsum totum, quia totus est forma; est enim cognitio intellectualis vere. Sed cognitio creaturae, haec est per simile genitum vel ad minus non per ipsam totam rem, quia habet materiam. Sed licet articuli
370 sint diversi, tamen modus cognoscendi est unus.

Ad quartum. Est voluntas dupliciter, scilicet actus et potentia. Potentia quidem est una in te, et specie et numero, sed actus sunt diversi secundum diversitatem volitorum ultimorum scilicet finalium. Et hoc intendebat Augustinus. Similiter fides est unus habitus, cuius actus sunt multi secundum multitudinem creditorum.

375 Ad quintum. Genus ibi accipitur pro similitudine in specie, sicut *Gen. 2* lignum pomiferum faciens fructum secundum genus suum.

Ad sextum patet ex solutione primi.

Consequenter quaerendum, an fides sit unum numero. Et haec quaestio ramificatur. Quaeritur enim, an fides sit una numero in Sorte et Platone. Item, an sit

380 una numero in Sorte omnium articulorum.

[QUOD FIDES NON SIT UNA NUMERO IN SORTE ET PLATONE]

De primo certum est quod non est una numero. Unde Augustinus, *De Trinitate* lib. 13 cap. 2: “Fides nostra communis est non sicut aliqua corporis forma communis est ad videndum omnium oculis quibus praesto est, ex ipsa quippe una
385 omnium cernentium quodammodo informatus est aspectus, sed sicut dici potest esse omnibus hominibus facies humana communis. Hoc enim ita dicitur, ut tamen singuli suas habeant.” Et infra: “Haec igitur in animo credentis est istius, licet sit in aliis non ipsa sed similis, ut tot sint fides quot fideles.”

361 videntur] miscentur O; numerentur A || nec] *corr. ex* non B; non R 369 materiam] *corr. ex* naturam O; naturam P 370 unus] Ex eisdem patet responsio ad quartum (si pertractetur *add. P*) *marg. PC* 371 quartum] tertium BAVR; *corr. O*; quintum *corr. ex* quartum PC 372 te] re OP 372–373 diversitatem volitorum] *corr. ex* volitorum diversitatem O; volitorum diversitatem *inv. A* 375 quintum] quartum BAVR; *ras. O*; sextum *corr. ex* quintum P; sextum C || pro similitudine] per similitudinem OAP 377 sextum] quintum BAVR; *ras. O*; septimum *corr. ex* sextum P; ultimum C 379 Platone] item an sit una numero in Sorte et Platone *add. sed del. OA*

[UTRUM FIDES OMNIUM ARTICULORUM SIT UNA NUMERO]

De secundo autem videtur quod sit una numero. Quia visio una numero Dei est praemium omnium articulorum fidei creditorum, id est fidei credentis omnes articulos, quippe uno quolibet articulo non credito subtrahetur illud praemium. 390 Ergo huius fidei in uno homine unum numero respondet praemium, et praemium non est magis egenum quam meritum. Ergo fides qua meretur est una numero.

Item, tota collectio articulorum fidei est una numero et de uno numero, scilicet de Deo. Igitur sicut geometria est una numero, et fides.

Item, si fides huius articuli et illius non sunt diversae specie, ut dictum est, 395 sed diversae numero, igitur cum impossibile sit eidem secundum idem inesse duas albedines simul, impossibile erit fides singulorum articulorum simul esse in anima. Accidentia enim tantum numero differentia non possunt simul inesse eidem subiecto.

Item, licet amata sint diversa, tamen una est caritas numero qua amatur et 400 Deus Creator et proximus qui est creatura, et similiter una virtus temperantiae numero qua reprimuntur omnium sensuum appetitus, et sic de ceteris. Nec sunt duae caritates nec duae temperantiae simul in anima eadem. Ergo et omnium articulorum fidei est una fides credens, licet multa sint credita.

[RESPONSIO]

Concedo, tamen sine praeiudicio. Sicut enim caritas una est proximi et Dei, 405 quia primo est Dei dilectio et ex hac sequitur dilectio proximi, sic fides est forte primo unius articuli, et consequitur ut sint omnes crediti. Quomodo hoc fit, dicetur cum de articulis fidei quaeretur.

6.3 UNDE AUGUSTINUS: FIDES etc., *De Trinitate* lib. 13 cap. 2.

7.1 NOTANDUM EST QUOQUE, capitulum.

DE NON APPARENTIBUS, sensu vel intellectu. FIDES EST SUBSTANTIA, 410 *Hebr.* 11. QUOD VIDERI POTEST, id est cuius potestatem habes videndi. ALIUD VIDIT etc., id est alterius habuit notitiam per visum, alterius per fidem.

7.2 DE HOC ETIAM AUGUSTINUS AIT, *De Trinitate* lib. 13 cap. 1. NON SICUT CORPORA etc. excludit a cognitione, quae fides est, cognitionem sensi- 415 tivam, ET PER IPSORUM IMAGINES cognitionem imaginativam, NEC SICUT EA coniecturalem, NEC SICUT HOMINEM investigationis. HOMINEM, SIC-UT VIDENDO. Augustinus habet: “et ex motibus corporis hominem vivum sicut

394 geometria] geometrica R; corr. ex geometrica C 398 inesse] corr. ex esse V; om. R
418 videndo] V, ed.; vivendo BOAPRC || vivum] unum AP

408 *Infra*, dist. 25, ll. 207–30 409 Aug., *De Trin.* 13.2 (CCL 50A, 385–87) 412 *Hebr.* 11,1 414 Aug., *De Trin.* 13.1 (CCL 50A, 383) 418–419 *Ibid.*, “videndo”, sed cf. app.: “vivendo”

vivendo didiscimus.” VIDEMUS IN NOBIS visione intellectuali. TEMPORALI-
 420 TER FIT, id est dum durat tempus, et ei succedit aeterna visio; vel “temporaliter”,
 quia et ipsa fides perire potest nunc.

7.3 CREDIMUS absentia UT COGNOSCAMUS ea praesentia. ALIBI AUGUS-
 TINUS, super epistolam ad Timotheum.

8.1 AIT ENIM APOSTOLUS, capitulum.

425 FIDES EST SUBSTANTIA RERUM SPERANDARUM.

[DE DEFINITIONE FIDEI PER APOSTOLUM]

1. De hac definitione quaeritur secundum ordinem membrorum positorum in ea, quomodo dicitur substantia, cum potius sit in genere qualitatis. Est enim virtus, et “virtus”, ut dicit Magister, “est bona qualitas mentis qua recte vivitur.” Ergo male pro genere eius ponitur substantia.
- 430 2. Item, cum addit “rerum sperandarum”, definit fidem per spem, scilicet prius per posterius natura, cum tamen omnis definitio debeat esse ex prioribus natura.
3. Item, quare dicit “rerum sperandarum” et non potius “diligendarum”, ut definiretur per caritatem quae dicitur forma virtutum?
4. Item, fides est de non sperandis ut de poena reproborum et de resurrectione
- 435 Christi et plurium praeteritorum. Speranda autem non sunt nisi futura. Ergo non est haec definitio universalis fidei.
5. Item, quomodo est argumentum, cum potius sit qualitas mentis vel propositiones creditae, non argumentum creditum?
6. Item, videtur quod non sit convertibilis, quia convenit tota definitio haec spei.

[SOLUTIO]

- 440 Solutio ad primum, ut patet ex supradictis. Cum naturalis potentia educitur in actum a virtute supra naturam, scilicet Spiritu Sancto quoquo modo unito menti, actus in quem educitur non est accidens, forte quia nec potentiaeducta fuit accidens sed substantia, et non est aliud cum est actu et cum est potentia. Et ideo actus ille qui virtus est, ut mihi videtur, non est accidens sed substantia
- 445 – quod tamen non audeo asserere –, alioquin non esset principium activum, quia nullum accidens est activum, ut magis credo.

419 vivendo] videndo R || didiscimus] discimus *corr. ex* didicimus B; dedicimus A; *corr. ex* discimus C 420 succedit] suscedit B; succedat OA; *corr. ex* succedat P 430 spem] speciem A; *corr. ex* speciem P 432 quare] quaeritur OC

422–423 *Glossa ordin.* in I Tim. 2,5 (ed. princeps, 4:407a); Petr. Lomb., *Collect. in epist. I ad Tim.* 2,5 (PL 192, 340A), ex Aug., *Tract. in Ioan.* 40,9 (CCL 36, 355) 428 Petr. Lomb., 2 *Sent.* 27.1.1 (ed. Grottaferrata, 1:480)

Quod autem dicit Magister quod est qualitas, verum est, sed non accidentalis qualitas sed substantialis, sicut dicit Philosophus quod differentia substantialis est qualitas et praedicatur in quale. Unde sicut humanitas substantia est, sic virtus. Et tamen non ponitur hic hoc nomen ‘substantia’ pro generalissimo in praedicamento substantiae, sed potius pro ratione a qua imponitur nomen, scilicet pro subsistentia vel exsistentia, et est sensus: Fides est quaedam exsistentia rerum quae sperantur in nobis. 450

Quod ut planius intelligatur, videamus quod geometria accipitur dupliciter. Uno enim modo est collectio principiorum et conclusionum talium, et sic est de numero scitorum vel scibilium. Vel est exsistentia talium principiorum et conclusionum in mente, et sic est qualitas mentis et id quo scitur, non scitum quod scitur. 455

Quod si dicas quod veritas non similitudine sua sed se ipsa ente in anima scitur, et ita idem est quod scitur et quo scitur, respondeo: Licet idem sint, tamen rationes diversae sunt. Similiter fides est et quod creditur et quo creditur, et utrumque in mente est et idem forte, sed tamen ratio est diversa. Volens ergo Apostolus definire fidem secundum quod est quo creditur, secundum quam rationem proprie dicitur fides, non dixit “fides est res sperata subsistens in nobis”, sed dixit quod est exsistentia eorum in nobis, sicut dicitur geometria qua scitur exsistentia talium in mente. 460 465

Vel sic. Illi articuli prius insunt menti in ratione creditorum, et ita creditum primo informat mentem. Sed eadem fiunt deinde sperata. Unde creditum in quantum huiusmodi est forma prior, et speratum in quantum huiusmodi est superordinata et posterior. Forma autem materiae proximior et prior substantia est secundum rem et secundum nomen, quia substat formae posteriori. Et ideo fides dicitur substantia rerum sperandarum. 470

Ad secundum potest dici quod formae ultimiores sunt nobis notiores. Ideo Apostolus volens fidem notificare describit eam per nobis notiora, magis eligens ut descriptum innotescat quoquo modo per posteriora quam ut lateat descripta per priora, non propter se sed propter nos, quippe quidditatem fidei non ignoravit raptus ad visionem rei. Vel dic quod fides, licet sit prior uno modo, est tamen posterior alio modo, sicut fundamentum est prius in executione operis quam paries, sed est posterius in intentione artificis. Et per tale posterius, quod est vere 475

452 et ... exsistentia²] *om. (hom.) sed add. marg. OP* 454 geometria] *ex praem. (sed del. O) OA* 460 et ... scitur²] *om. (hom.) sed add. marg. OP* 464 sperata] *corr. ex separata BC; separata R* 468 sed eadem] *corr. ex sed eandem O; corr. ex secundum eandem P* || sperata] *corr. ex separata O; separata PR* 469 speratum] *corr. ex separatum O; separatum R* 471 quia] *corr. ex quod OP* || substat] *corr. ex subsistit O; subsistit A; subsistit corr. ex subsisti P* 473 nobis] *om. OA, add. marg. O* 474 per] *corr. ex pro B; pro APR* 479 est posterius] *posterius (posterior A) est inv. OAP*

448–449 Resp. Arist., *Categ.* 5 (3b 10–23); cf. Boethius, *In Categ. Arist.* 1 (PL 64, 192A–C)

480 prius, definire licet. Similiter in intentione summi artificis informantis animam ad similitudinem suam prior est spes vel illae veritates ut sunt speratae quam fides, id est illae eadem in quantum sunt creditae, licet in informatione animae prior sit fides.

Ad tertium iam patet, quia spes est proximum fundamento superordinatum.
485 Insuper multa sunt diligenda, quae non sunt prius credita, sed possunt esse cognita vere. Igitur cum dilectionem praecedat vel fides vel scientia vera dilecti, patet quod fides non est proprium substans dilectioni vel diligendorum, sed quod est commune cognitioni per fidem et per visionem.

Ad quartum. Licet fides sit de non sperandis, tamen non est de illis nisi
490 propter aeterna bona quae speranda sunt. Principaliter enim est ad hoc, sicut fundamentum est propter parietem principaliter licet supportet, et alia ad decorem vel utilitatem parietis.

Ad quintum. Dicit Haimo: “Arguere dicebant antiqui ostendere.” Unde dicitur
“‘argumentum’ quasi ostensio et praemonstratio futurarum rerum”. Ideo ‘argu-
495 mentum’ dicitur quod praemittitur sequenti tractatui. Sed hic dicitur ‘argumen-
tum’, eo quod fides sit quaedam praeostensio, licet obscura, rerum nondum clare apparentium.

Ad sextum iam patet, quia nec prima pars convenit spei, quia non est respec-
tu sperandorum substantia et praecedens ea. Vel si convenit secundum modum
500 primum dictorum supra in solutione primi, non tamen plene. Sed potius dicitur
existentia sperandorum in nobis quam subsistentia, ‘sub’ enim notat anteriorita-
tem in ordine executionis. Unde spes, quia non est qualitas prima qua existunt
in nobis sperata, ideo licet existentia, non tamen substantia vel subsistentia spe-
randorum, et licet prima pars definitionis conveniat spei, non tamen secunda,
505 proprie dico. Non enim est spes argumentum, id est praeostensio, sed potius
praegustatio, et utique non proprie est non apparentium, sed potius non plene
habitorum sed habendorum. Sic enim est spes de non habitis sed habendis, sicut
fides de non apparentibus quae apparebunt aliquando.

8.1 QUIA NON APPARENTIA etc., id est quod aliqua sunt non apparentia.

481 vel] et AP 492 vel] *corr. ex* et O; et AP 496 quaedam praeostensio] praeostensio
quaedam *inv.* OAP 498 quia¹] quod BO || est] spes *add. marg.* PC 501–502 ante-
rioritatem] *corr. ex* auctoritatem BP; auctoritatem A 503 sperata] *corr. ex* separata O; sepa-
rata R; separata *corr. ex* sperata C? 504 definitionis] *om.* OAP, *add. marg.* OP 505 est¹] *om. sed add. interlin.* OA 509 quia] aliqua ed. || apparentia²] QUOD NEMO MU-
TARE POTEST, I *Cor.* 3: Fundamentum aliud nemo (nemo aliud *inv.* P) etc. *add. marg.* PC

493–494 Haimo Halb., *Expos. in Pauli epist.*, in Hebr. 11,1 (PL 117, 900B)

8.2 SI VERO QUAERITUR, capitulum.

510

HAEC DESCRIPTIO Pauli. UTRUMLIBET, scilicet affirmatio et negatio.

8.2 NEC AMOR SINE SPE.

Contra. In caelo erit amor sine spe.

Solutio. Loquitur de puro viatore.

8.3 NATURALITER PRAECEDIT, quia prius est a quo non convertitur consequentia. QUOD FIDES PRAECEDIT SPEM, I *Cor.* 13: “Nunc manent tria haec: fides, spes, caritas.” 515

[UTRUM FIDES SIT PRIMA VIRTUS]

Videamus hic an fides sit prima virtus.

Quod sic videtur.

1. Omne generans prius est generato. Sed fides est generans alias. Super *Matt.* 1: “Abraham (interlinearis: fides) genuit Isaac (spem), Isaac Iacob (caritatem).” 520

Ergo fides prior.

2. Item, *Abac.* 2: “Iustus ex fide vivit.” *Act.* 15: “Fide purificans corda eorum.” *Rom.* 5: “Fide iustificati sumus.” *Rom.* 3: “Arbitramur iustificari hominem per fidem.” Sed id quo primo vivit peccator, purificatur et iustificatur, est prima virtus. 525
Ergo fides est prima.

3. Item, potentias vel habitus per actus cognoscimus, igitur et ordinem habituum per ordinem actuum. Sed actus fidei est prior, sicut hic dicit Magister et auctoritas Gregorii quam ponit. Et Augustinus, *De perseverantia*: “Quod est initium verius christiano quam credere in Christum? Quis finis melior quam pati pro Christo?” 530
Ergo fides prior.

4. Item, *Apoc.* 21: “Fundamentum primum iaspis, secundum saphirus, tertium calcedonius.” Beda in integro: “In iaspide fidei viriditas, in saphiro spei caelestis altitudo, in calcedonio flamma caritatis internae figuratur.”

5. Item, *Eccli.* 25: “Timor Domini initium dilectionis eius, fidei autem initium agglutinandum est ei.” 535

513 erit] erat B; est P 514 puro viatore] puro victore OA; potentia viatorie (*sic*; *corr.* ex victoriae) P 515–516 quia ... praecedit] *om.* (*hom.*) BA 515 a] *corr.* ex de O; *om.* R 518 hic ... sit] an fides hic sit *inv.* OA; an fides sit hic *inv.* P 527 habituum] habitum A; *corr.* ex habentium P 528 prior ... dicit] *corr.* ex hic prior sicut dicit O; hic prior sicut dicit A; prior sicut dicit hic *corr.* ex hic prior sicut dicit P 532 primum] prius R; ponitur P || iaspis] iapsis B; lapis *corr.* ex iapsis P

516–517 I *Cor.* 13,13 520–521 *Glossa interlin.* in *Matt.* 1,2 (ed. princeps, 4:3b–4a) 523 *Abac.* 2,4 || *Act.* 15,9 524 *Rom.* 5,1 524–525 *Rom.* 3,28 528–529 *Cap.* 9, n. 3 (ed. Grottaferrata, 2:148); Greg. Magnus, *Homiliae in Ezech.* 2.4.13 (CCL 142, 268) 529–530 Aug., *De dono perseverantiae*, cap. 2 (PL 45, 995) 532–533 *Apoc.* 21,19 533–534 Beda, *Explanatio Apocalypsis* 3.21 (PL 93, 202C) 535–536 *Eccli.* 25,16

6. Item, Beda, super *Gen.* 1: “Prima die dedit Deus lucem fidei, quia prima in conversione fides.”
7. Item, Augustinus in libro primo *Soliloquiorum* (ratione brevitatis dico sententiam): Tria sunt: habere oculos sanos (quod facit fides), aspicere (quod facit spes), et videre (quod facit caritas). Ergo fides ante spem et caritatem, sicut habere oculos sanos ante aspicere et videre.
8. Augustinus, *De vera religione*: “Quaedam temporalis medicina, quae non scientes sed credentes ad salutem vocat, non naturae excellentia sed ipsius temporis ordine prior est.”
- 1.^c Contra. Infra isto eodem capitulo: “Caritas est causa et mater omnium virtutum”, et mater est ante filias. Ergo fides non est prima.
- 2.^c Item, *Ps.* 36: “Spera in Domino et fac bonitatem”, *Glossa*: “Spes est introitus fidei.”
- 3.^c Item, *Eccli.* 10: “Initium omnis peccati est superbia.” Ergo prima virtus est humilitas.
- 4.^c Item, omnes virtutes simul infunduntur, quippe simul perduntur per unicum mortale. Ergo nulla est altera prior.
- 5.^c Item, fides est aliqua cognitio Dei, quia est aenigmatica cognitio primae veritatis. Sed in Deo non differt essentia et bonitas, ideoque nec cognitio veritatis primae et cognitio bonitatis primae. Sed cognitio bonitatis eius est amor scilicet caritas. Ergo idem est fides et caritas, et ita non habent ordinem sicut nec idem ad se.
- 6.^c Item, constat quod omnis virtus est in voluntate sicut omne vitium. Si igitur, ut dictum est, virtus est actus in quem educitur non quaevis potentia animae sed voluntas, educens autem est verissime unum scilicet Deus et eductum est verissime unum scilicet voluntas, igitur actus non erit nisi unus, et ita virtus non erit multipliciter, sed omnes erunt una. Et si quaeris, quae una, patet quod caritas. Quia, ut dicit Augustinus, idem est voluntas quod amor. Sed si educatur voluntas vel amor in actum, non educitur nisi in actum qui est amor ordinatus et caritas, et

546 causa ... omnium] causa omnium et mater *inv.* OA; omnium causa et mater *inv.* P 553 ergo] igitur RC 555 ideoque] ideo quia B; Ioan. 3 A; *corr. ex hominem?* P 560–561 virtus ... est²] *om. (hom.) sed add. marg. al. m. R* 561–562 Deus ... scilicet] *om. (hom.) B*

537–538 Ps.-Beda, *De sex dierum creatione* (PL 93, 210C); Ps.-Beda, *Quaestiones super Genesim* (PL 93, 246D); potius Isidorus, *Quaestiones in vet. test.*, in *Gen.* 1,3 (PL 83, 210A) 539–541 Aug., *Soliloq.* 1.6.12 (CSEL 89, 19–21) 543–545 Aug., *De vera rel.*, cap. 24 (CCL 32, 215) 546–547 Cap. 9, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:148) 548 *Ps.* 36,3 548–549 Petr. Lomb., *Comm. in Ps.* in h.l. (PL 191, 368B); *Glossa interlin.* in h.l. (ed. princeps, 2:497b), ex Cassiodorus, *Expos. in Ps.* 36.3 (CCL 97, 326) 550 *Eccli.* 10,15 564 Resp. e.g. Aug., *De Trin.* 14.6 (CCL 50A, 432): “amorem seu voluntatem”, 14.7 (435): “voluntatem sive amorem”; 15.21 (518): “voluntatem nostram vel amorem”; Aug., *De civ. Dei* 12.9 (CCL 48, 364): “cum bona voluntate, id est cum amore casto”; 14.7 (CCL 48, 422): “Recta itaque voluntas est bonus amor et voluntas perversa malus amor.”

ita caritas omnis virtus est, et fides etiam caritas est. Et ita ordinem non habent, nec naturae nec temporis.

[SOLUTIO]

Solutio. Ad haec notandum quod credere scilicet actus fidei proprie non transit nisi in complexum. Unde ‘credere Deum’ est imperfectum, subintelligitur enim ‘esse Deum’, ut patet supra hac eadem distinctione cap. ALIUD EST CREDE-
RE ibi: CREDERE DEUM EST CREDERE QUOD IPSE SIT DEUS. Similiter
credere Deo est credere aliquid complexum quod Deus dicit. Igitur fides proprie
est complexi.

Hoc insuper attendendum quod cognitio veritatis complexae est cognitio praedicati in subiecto, et ideo est aliqua notitia subiecti. Igitur notitia complexi est
notitia aliqua incomplexi scilicet subiecti. Igitur sume aliquem articulum fidei,
et patet quod erit veritas quaedam complexa, ut ‘Deus est omnipotens’. Haec
una veritas ens in mente alicuius, si mens divinitus illustrata assentit, fides dicitur
huius. Sed attende quod ipsa mens potest figere intuitum suum super ipsam
compositionem et attendere tantum veritatem complexi, et sic considerare et
assentire non est actus fidei proprie. Sed assentire et considerare eam in quantum
affirmat praedicatum in subiecto et notificat subiectum, assensus et notitia talis
est actus fidei. Pone ergo illam veritatem complexi in mente assentiente ei tam-
quam habitum quemdam mentis. Ab hac ergo veritate habita egreditur notitia
talis complexi, et statur in hoc, vel profundatur usque ad notitiam subiecti scilicet
incomplexi. Et quia in illo incomplexo idem est veritas et bonitas omnino,
idem est innotescere ipsum et amare. Et hoc est proprie credere in Deum, scilicet
non considerare compositionem praedicati cum subiecto, sed notitiam subiecti ex
praedicato, et praedicatum esse in Deo, non ire in compositionem sed in subiec-
tum compositionis, et hoc non est sine subiecti amore, ut dixi. Notitia enim talis
subiecti est amor eius, ratione dicta.

Hinc patet quod habitus talium veritatum in anima, quod dico habitum fidei, potest esse sine amore scilicet subiecti. Potest enim mens sistere tantum in contuitione veritatis complexae.

Hoc tamen supposito, licet super hoc sit difficilis quaestio, non est idem ‘Deus’
et ‘Deum esse’, et ‘Deus’ et ‘Deum esse omnipotentem’, quod nunc suppono,
et talis habitus est fides omnino informis, id est consensus in id complexum. Si
autem sit consensus in id complexum in quantum est subiecti notificatio, amor

567 nec¹] *del.* O; non R 573 est] *om.* BA, *add. interlin.* B 574 attendendum] ostendendum A; *corr. ex ascendendum* P 579 attende] intende BVR; *corr. ex intende* P; *corr.* C 585 statur] C; *stat corr. ex statim* B; *statim corr. ex sta-* O; *statim* A?PVR 595 quaestio] quod *add. (sed del. O?)* OAP 597–598 si ... complexum] *om. (hom.)* OAR, *add. marg.* O

est. Sed secundum quod consensus est maior et per consequens notitia subiecti
 600 certior, est eius amor maior, et potest esse tam parum quod non erit caritas et
 erit adhuc fides informis, sed si sufficiens, erit fides formata, et tunc primo est
 de bonis gratuitis gratum facientibus, et tunc primo proprie est virtus. Sola enim
 caritas gratum facit.

Hinc patet quod fides, scilicet habitus et actus, praecedunt caritatem, id est
 605 possunt praecedere et actum et habitum caritatis, sed non fides virtus, quia illa
 inde est virtus, unde est caritas. Inter fidem igitur virtutem et caritatem nullus est
 ordo temporis sed naturae. Quippe sic se habet caritas ad omnem virtutem, sicut
 iam dictum est ad fidem, et ita est communis omnibus, et ita prior natura singulis.
 Amor enim credens est fides, sperans est spes, amplexans est solum caritas. Sed
 610 inter fidem informem et caritatem potest esse ordo et naturae et temporis.

[AD ARGUMENTA]

Ad primum igitur dic quod fides habet quodammodo rationem generantis et
 prioritatis. Quia quod primo occurrit, est notitia complexi, et deinde notitia in-
 complexi inde quodammodo extrahitur et generatur; quae notitia amor est, et
 potest esse tantus quod caritas est. Et ita fides est ante, non formata quae est
 615 virtus, sed informis.

Ad secundum. Illae tres auctoritates intelligi debent de fide formata quae et
 fides et caritas est. Vel potest dici quod quodammodo initium vitae purificationis
 et iustificationis est fides scilicet informis, quae praecedit, sicut dixi, formatam
 quae est plena vita viae et purificatio et iustificatio. Veritas enim quae primo
 620 occurrit est quaedam vita aspectus sicut caritas affectus, et veritas eadem est
 purgatio aspectus ab errore sicut caritas a peccato.

Ad tertium iam patet. Et habitus enim et actus, sed fidei informis, praecedit
 caritatem, scilicet habitum et actum formatum.

Quod autem dicit Magister quod actus fidei est prior, scilicet fidei formatae, quam
 625 caritatis, quia credere est a quo non convertitur consequentia, infra isto eodem
 capitulo, non est verum, sed actus est idem sicut virtus eadem, ut dixi. Credere
 enim est cognitio talis complexi cuius cognitio amor est, ut dixi. Et ideo dicit
 Magister “forte”.

Et auctoritas Gregorii sequens intelligatur de actu fidei informis. Vel dic quod
 630 aliud est habere caritatem quam inflammari caritate. In habentibus enim fidem

600 tam parum] *corr. ex* temporum O; tam parvus B 601 si] *om.* A; *corr. ex* non P
 603 gratum] *om.* OA, *add. marg.* O; gratuitum P 604 habitus ... actus] actus et habi-
 tus *inv.* AP 609 amplexans] ampleans A; amplexatus R 617 vel] *corr. ex* et O; et A
 622 et¹] *om.* AP || sed] scilicet *corr. ex* sed P 624 dicit] dixit OP 625 quia]
 quod V; qui A 628 forte] *marg.* B; *om.* P

contingit elevatio mentis et aliqua apprehensio per speciem, ut in contemplativis. Quae notitia est caritas inflammata, sicut notitia fidei formatae est caritas.

Ad quartum potest dici quod loquitur de fide infirmi. Si dicas quod non videtur propter lapidis pretiositatem: Dic igitur quod fides formata, licet non praecedat caritatem, praecedit tamen flammantem caritatem vel flammam caritatis, ut dixi. Et sic patet solutio. 635

Ad quintum. Intelligi potest de fide infirmi.

Ad sextum similiter.

Ad septimum intellige quod loquitur de excellentiori gradu caritatis, non de infimo eius gradu, sicut responsum est ad quartum. 640

Similiter ad octavum.

[AD ARGUMENTA IN CONTRARIUM]

Ad obiecta in contrarium respondeo.

Primo ad primum. Concedo quod sit mater aliarum unde sunt virtutes. Et cum alii habitus praecedant caritatem, informes sunt quasi in potentia. Et cum caritas compleat eos, licet habitus illos non generet nec sit causa eorum unde sunt habitus, est tamen causa propter quam illi habitus sunt virtutes. 645

Ad secundum patet ex *Glossa* ibidem. Subdit enim statim: “quia per spem introitur ad videndum illud quod creditur”.

Ad tertium potest dici quod licet ordo sit in peccatis, quae quidem in nobis a nobis sunt, non oportet tamen esse ordinem virtutum, sed largitas divina eas simul infundit. Vel potest dici quod accidit superbiam esse primum peccatum angeli vel hominis, et ideo non habet prioritatem essentialem, et ita nec humilitas. 650

Ad quartum. Licet simul infundantur et perdantur, nihil tamen impedit in illis esse ordinem, scilicet inter habitus informes. Cum enim habenti habitus informes, scilicet potentias naturales, infunditur actus scilicet caritas, simul natura et tempore fiunt omnes habitus prius informes virtutes. 655

Ad quintum concedo de fide formata.

Similiter responde ad sextum.

8.3 QUOD ETIAM QUIDAM CONCEDUNT, scilicet fidem praecedere spem.

9.2 QUIA NON IPSA fides. IPSIUS VIRTUTIS FIDEI, id est fidei formatae unde formata. FRUSTRA HABENTUR CETERA, *Iac.* 1: “Qui in uno offendit, reus est omnium.” UT IN SUPERIORIBUS, lib. 1 dist. 17. QUIA caritas OM- 660

634 igitur] ergo AP 635 vel] *corr. ex* in B; et OP 645 illos] *corr. ex* eos O; eos AP 649–650 in² ... nobis] a nobis in nobis *inv.* OAR; *corr. ex* a nobis in nobis P 654–655 cum ... informes] *om. (hom.)* AV, *add. marg. al. m.* V

647–648 Petr. Lomb., *Comm. in Ps.* 36,3 (PL 191, 368B) 661–662 *Iac.* 2,10 662 Petr. Lomb., 1 *Sent.* 17.1–3 (ed. Grottaferrata, 1:141–44)

NIA MUNERA EXCELLIT, I *Cor.* 12: “Adhuc excellentiorem viam demonstro vobis”; I *Cor.* 13: “Maior horum est caritas.” NON EST ERGO CAUSA etc.,
 665 ignobilius enim nobilioris causa non est.
 93 QUOD VERBA PRAEMISSA, scilicet quod amare actum dicit. QUAE AD-
 DIT in originali. QUAE AUDIS CREDIDERIS, ecce de actu loquitur, non de
 habitu. UT ANTE DIXIMUS, supra cap. NOTANDUM.

664 est ergo] ergo eius ed. 668 ante] R, ed.; autem BOAVC; autem? *corr. ex de P*

663–664 I *Cor.* 12,31 664 I *Cor.* 13,13 668 Cap. 7 (ed. Grottaferrata, 2:145–46)

DISTINCTIO 24

1.1 HIC QUAERITUR SI FIDES TANTUM ... Dist. 24.

1.1 APOSTOLIS AIT, *Ioan.* 15.

2.1 SI VERO QUAERITUR UTRUM PETRUS, capitulum.
SED IN EO QUOD CREDEBAT DEUM ESSE etc.

[UTRUM IDEM SIT SCITUM ET CREDITUM]

Hic videtur Magister sentire quod non est idem scitum et creditum. Quia 5
Deum pati est creditum vel ipsum esse Deum qui patitur, sed humanitatem pati
fuit scitum cognitione sensitiva.

1. Quod autem hoc sit verum videtur. Lumen maius lucem minorem absorbet.
Ergo cum fides sit lux maior et cognitio certior quam scientia, absorbebitur haec
ab illa. 10

2. Item, dicit Augustinus, supra distinctione proxima cap. NOTANDUM ante
finem: “Quid est fides nisi credere quod non vides?” Sed videre est, quotiens
visio; quae est tripliciter, secundum Augustinum, *Super Genesim ad litteram*
lib. 12. Igitur ubi est fides, privatur visio corporalis crediti et imaginaria et
intellectualis. Sed scientia non fit nisi his tribus modis. Unde Augustinus, *De* 15
videndo Deo: “Hanc distinctionem tene, ut si quid videas, oculo carnis vel alio
eius sensu sentias seu te sensisse recolas, aut ita videas mentis intuitu, ut vides
vitam tuam, voluntatem tuam et huiusmodi; ita esse non tantum credas, sed plane
scias.” Igitur non est idem creditum et scitum. Quia ubi creditur, privatur omnis
visio quae est omnis scientia. 20

3. Item, non commanent scientia et opinio, sed perit opinio veniente scientia.
Igitur non potest idem esse scitum et opinatum. Igitur cum fides excedat scien-
tiam sicut scientia opinionem, patet quod nec idem simul et semel erit creditum
et scitum.

1 si] *om. sed add. interlin.* B; quare P 2 Apostolis] *corr. ex* Apostolus O; Apostolus AC
4 sed] *corr. ex* si O; si A; si *corr. ex* non P 11 proxima] *praevia?* O; prima AP 15 fit]
sit AV? 17 aut] *corr. ex* ut BP 23 nec] nunc A; non R

2 *Ioan.* 14,29 11–12 Aug., *Tract. in Ioan.* 40.9 (CCL 36, 355); dist. 23, cap. 7, n. 3
(ed. Grottaferrata, 2:146) 13–14 Aug., *De Gen. ad litt.* 12.6–7 (CSEL 28.1, 386–89)
15–19 Aug., *Epist.* 147.4 (CSEL 44, 278)

25 ⁴ Item, visio intellectualis, quae est certissima Dei apprehensio, est praemium patriae ubi fides evacuabitur. Igitur impossibile est idem simul esse intellectum et creditum. Intellectus enim est apprehensio rei per ipsam eius speciem. Si igitur aliquid est intellectum, non potest esse creditum. Quod est contra Augustinum infra capitulo proximo ibi: ALIA SUNT, INQUIT, QVAE NISI INTELLIGA-
30 MUS etc. Si enim intelligis Deum esse vel esse unicum, intelligis aliquid eius per speciem et ita totum ipsum. Quid est ergo quod dicit Augustinus, et deinde Magister, qui dicit quod intellectus praecedat fidem et sequitur, si non intelligitur ante ut post, infra capitulo proximo ante finem, ibi: ET QVAEDAM NON CREDI etc.?

35 Contra. Augustinus dicit infra proximo capitulo quod aliqua sunt quae non creduntur nisi intelligantur. Igitur idem erit intellectum et creditum. Sed, ut patet ex praedicta Augustini auctoritate, intellectus est quaedam scientia. Ergo idem creditum et scitum.

Item, *Rom.* 1: “Invisibilia” Dei “per ea quae facta sunt intellecta conspiciuntur.” Et, ut ibi dicit *Glossa*, philosophi venerunt in cognitionem Dei per creaturas ratiocinando. Ponamus ergo aliquem sic cognoscentem Deum ratione naturali conversum ad fidem. In conversione sua non perdit scientiam nec rationes naturales quas habuit. Igitur in eo idem est scitum et creditum.

Item, scientia per effectum vel sensum, ut per demonstrationem ‘quia’, non
45 excluditur scientia ‘propter quid’, igitur nec scientia naturalis per fidem.

Item, naturalis amor Dei qui est in omnibus (ut dicit Augustinus in *Soliloquiis*: “Deum diligit, quidquid diligere potest”), non perit veniente caritate. Igitur nec cognitio per rationes naturales veniente fide.

[SOLUTIO]

Solutio. Dico sine praeiudicio – utrumque enim est opinio – quod idem potest
50 esse creditum et scitum, sed non quolibet modo forte. Quidam enim articuli nullo modo possunt esse sciti scientia sensitiva vel imaginaria, sed tantum intellectiva, ut quae de Deo sunt trino et uno. Igitur cum omnes articuli de Deo sint, non potest idem esse scitum sensu vel imaginatione et creditum. Sed est intellectualis cognitio dupliciter: Una per speciem intellectualem rei cognitae, ut cum spiritus
55 videt spiritum. Alia est cognitio huius per id quod commune habet hoc cum

29 quae] quidem OAC; corr. ex quidem P 32 si] sed (corr. ex si?) C; sed Cg || non] sic add. (marg. P) PC 33 ut] corr. ex et PR 43 eo idem] eodem corr. ex eo idem B; eo item A; corr. ex eodem idem C 49 utrumque] utrumque BA; corr. ex utrumque O 51 modo] om. sed add. interlin. PR || imaginaria] imaginativa BAP

28–30 Cap. 3, n. 3 (ed. Grottaferrata, 2:151); Aug., *Enarr. in Ps.* 118.18.3 (CCL 40, 1724)
33–34 Cap. 3, n. 5 (ed. Grottaferrata, 2:151) 39–40 *Rom.* 1,20 40–41 Petr. Lomb., *Collect. in epist. ad Rom.* in h.l. (PL 191, 1327C–28A) 46–47 Aug., *Soliloq.* 1.1.2 (CSEL 89, 4)

aliquo cognito, et haec est quam Augustinus vocat cognitionem generalem vel specialem. Sic cognoscendo animam tuam cognoscis aliquo modo angelum per speciem, quia illud commune est aliquid de specie angeli. Cum ergo demonstratur Deum esse unum, quod et credis, patet quod nosti hoc non corporali visione nec imaginaria, sed intellectuali, et non per speciem ut angeli, nec per generalem cognitionem, quia nihil est commune Creatori et creaturae. Igitur necesse habes dicere quod cognitio talis conclusionis vel crediti non est cognitio intellectualis neque aliqua affirmativa, sed tantum cognitio Dei negativa, id est per negationes. Unde haec licet sit in superficie affirmativa ‘Deus est unus’, est tamen secundum rem negativa, sicut ad minus scitur hic dum ambulamus per fidem, et est sensus: ‘non sunt duo dii vel plures’, et hoc dixit Magister in primo libro.

Hic est ergo divisionum ordo quod cognitio alia est affirmativa, alia negativa. Et affirmativa alia est imaginaria, alia intellectualis, alia sensitiva. Et intellectualis alia plena quae est facie ad faciem, alia incompleta quae est generalis vel specialis. Et eadem negativa de Deo est credita, cum mens illuminatur, et scita per demonstrationem, quae est scientia Dei per negationem; conclusio enim virtualiter negativa est.

Dico ergo quod non est contra me quod dicit Magister. Dicit enim quod non idem vidit Petrus visione corporali et credidit, et nihil locutus est de visione spirituali vel intellectuali per negationes.

[AD ARGUMENTA]

Ad primum vero dic quod maior lux absorbet minorem, non ut non sit, sed ut minus sentiatur, ut qui videt parietem per candelam clausa fenestra et deinde aperta fenestra, videt parietem per utramque lucem, sed non percipit quod per minorem. Similiter non innititur argumento qui habet fidem tantum quantum prius, cum non habuit illuminationem fidei, sed dicit veniente fide ad rationem illud *Ioan.* 4: “Iam non credimus propter te, ipsi enim nos audivimus.”

Ad secundum. Cum dico ‘quod non vides’, negatur omnis cognitio quae proprie visio est et non cognitio negativa. Nosse enim quid res non est, non est propria visio rei.

Ad tertium. Opinio non commanet cum scientia propter oppositionem, quia scientia habet certitudinem, opinio dubitationem; non propter imperfectionem. Sed oppositio talis non est inter fidem et scientiam.

Ad quartum iam patet ex dictis in principio solutionis.

61 est commune] commune A; commune est *inv.* PR 70 et²] *om.* OA, *add. marg.* O
 74 credit] *corr. ex credit* O; credit A 75 vel] et OA 77 sentiatur] *sentiatur (sic)* B;
corr. ex servatur O; sensiatur R 83 quid] quidem A; quod R 85 oppositionem] opinio-
 nem BP 87 oppositio] *corr. ex opinio* OP; opinio A

56–57 Resp. Aug., *De Trin.* 8.5 (CCL 50, 277–78); 8.6 (279) 66 Petr. Lomb., 1 *Sent.*
 24.1.3 (ed. Grottaferrata, 1:187–88) 81 *Ioan.* 4,42

2.1 NON ENIM FIDEI VIRTUS ERAT etc.

[UTRUM IDEM POSSIT ESSE DUBITATUM ET CREDITUM]

90 Quaeritur an idem possit esse dubitatum et creditum.

Quod non videtur. Quia idem simul et semel ab eodem non potest esse scitum et dubium. Sed scientia certior est fides. Ergo non potest idem esse creditum et dubium.

Contra. Christus similis erat valde Iacobo Alphei. Adducto ergo aliquo qui
95 nesciret distinguere inter illos, qui tamen haberet fidem, et vidente eo Christum pati, verum est quod credit Christum pati et dubitat an Iesus an Iacobus patiat. Ergo dubitat et scit passionem de eodem. Similiter si Christus appareret tibi in specie Iacobi Alphei vel alterius, vera esset haec: 'Tu dubitas, an iste sit passus, et credis Christum passum. Idem autem est iste et Christus. Ergo idem credis et
100 dubitas.'

[SOLUTIO]

Solutio. Non potest idem esse creditum et dubium ratione praedicta. Nec sequitur 'dubitas an iste sit passus, et iste est Christus, ergo dubitas an Christus sit passus', sed est fallacia accidentis sicut 'cognoscis Coruscum, sed est coopertus, ergo cognoscis coopertum'.

105 Forte cogitas quod dubitata una praemissarum vel utraque dubitatur conclusio. Et ideo cum sequatur 'iste est Christus, et iste est passus, ergo Christus est passus', et utraque praemissarum in positione facta est dubia, igitur sequitur quod dubitas conclusionem.

Solutio. Si conclusio non esset nota nisi propter argumentum illud, sequeretur
110 ex dubitatione alterius praemissarum vel utriusque dubitatio conclusionis. Nunc autem conclusio est nota quia credita sine illa argumentatione, et non tenet. Immo si debes inferre quod aliqua conclusio est dubia, oportet unam esse certam et dictam cum verbo sciendi et alteram cum verbo dubitandi.

3.1 POST HAEC QUAERI, capitulum.

115 3.2 QUIA CUM FIDES SIT EX AUDITU.

92 et¹] vel R; *corr. ex* vel C || dubium] dubitatum *corr. ex* dubium P 93 dubium]
dubitatum *corr. ex* dubium P 94 adducto] *corr. ex* educto O; educto A 95 haberet]
haberent B; *corr. ex* habet P 96 Iesus] Christus APR 98 vel] *corr. ex* et O; et A ||
tu] *corr. ex* cum O; cum AR || iste] ille P; ipse V 101 dubium] dubitatum *corr.*
ex dubium P 102–103 et ... passus] *om. (hom.) sed add. marg. BC* 106 iste²] ille O;
Christus A 107 igitur] ergo B; ideo A 113 et] *corr. ex* ad B; *om. A*

[QUARE DICITUR POTIUS “FIDES EX AUDITU” ET NON “FIDES EX VISU”]

1. Cum Deus a viatore puro non videatur immediate sed per medium scilicet per speculum – I *Cor.* 13: “Videmus nunc per speculum”, et hoc est per duplex medium vel speculum, scilicet creaturae et Scripturae: Scripturae sicut hic dicitur, creaturae *Rom.* 1: “Invisibilia” Dei “per ea quae facta sunt intellecta conspiciuntur” –, quid est quod hic dicitur ‘fides ex auditu’ et non potius ‘ex visu’¹²⁰ etiam?
2. Item, videtur quod potius deberet dici ‘ex visu’, quia visus est sensus nobilior quam auditus, ut patet ex objectis. Objectum enim visus est lux pura, auditus vero lux incorporata subtilissimo aeris.
3. Item, est efficacior. Magis enim movent visa quam audita. Unde Thomas¹²⁵ audiens non credit sed videns: “Nisi videro”, inquit, “fixuras clavorum” etc., *Ioan.* 20.
4. Item, est prior. Quia quicumque aliquid dixit authenticum, non sine ratione movente eum ad dicendum dixit. Augustinus, *De vera religione*: “Ipsi rationi purgationis animae quae ad perspicuam veritatem pervenit, nullo modo auctoritas humana praepositur. Sed ad hanc nulla superbia perducit.”¹³⁰
5. Item, si dixisset ‘fides ex visu’, utrumque medium comprehendisset. Sine enim auditu solo visu hauritur Dei cognitio ex creaturis et Scripturis inspiciendo.

[SOLUTIO]

Solutio. Fateor dupliciter venit in cognitionem Dei nunc sicut et aliorum, scilicet per inventionem ex visis rebus et per doctrinam ex auditis Scripturis, et hi duo sensus ideo dicuntur disciplinales, *Iob* 13: “Omnia vidit oculus meus et audivit auris mea et intellexi.” Augustinus, *De Trinitate* lib. 2 cap. 1: “Non ero segnis ad inquirendam substantiam Dei sive per Scripturam eius sive per creaturam, quae utraque nobis ad hoc proponuntur intuenda, ut ipse quaeratur, ipse diligatur, qui et illam inspiravit et istam creavit.” Verumtamen Scriptura est proprie quae docet hominem, et creatura non est nisi sicut exemplum quoddam Scripturae; sicut geometria est per quam innotescit eius subiectum, sed protractio

118–119 Scripturae² ... dicitur] *corr. ex* sicut hic dicitur B; sicut hic dicitur scripturae *inv.* A; scripturae sicut dicitur hic *corr. ex* sicut dicitur hic scripturae P 121 etiam] *del.* B; *om.* A; est P 126 nisi videro] *corr. ex* in deo B; *corr. ex* nisi in deo P 128 prior] principalior et prior Cg; posterior BOAVRC; *corr. ex* posterior P || dixit] dixerit OA; *corr. ex* dixerit P 129 dicendum] discendum P; *corr. ex* ducendum R 130 purgationis] *corr. ex* purgationis BR; purgationis P; purgatoris A 133 et] *corr. ex* in O; in AP 135 ex²] *om.* OA, *add. marg.* O 138–139 sive² ... creaturam] *om.* OA, *add. marg.* O 140 istam] *corr. ex* illam O; illam A 142–143 protractio] protectio A; *corr. ex* procreatio P

117 I *Cor.* 13,12 119–120 *Rom.* 1,20 126–127 *Ioan.* 20,25 129–131 Aug., *De vera rel.*, cap. 25 (CCL 32, 217) 136–137 *Iob* 13,1 137–140 Aug., *De Trin.* 2, prooem. (CCL 50, 80) 142–144 Resp. Arist., *Anal. post.* 1.7 (75b 12–20)

tio exterior exemplum quoddam est, de qua quidem non fit demonstratio sed de ea quae per hanc intelligitur, ut dicit Aristoteles. Similiter Scripturae Deum
 145 notificant et creaturae exemplificant, non quod de eis sit Scriptura, sed potius de Deo qui per haec quoquo modo saltem negative intelligitur. Et ita patet quod universitas creaturae subsit Scripturae, ut ipsa intelligatur. Ut cum dicitur ‘Deus est trinus’, huic subservit creatura tamquam exemplum quae habet principium, medium et finem vel aliquem alium ternarium. Et ita patet principalem esse
 150 Scripturam, et ipsam in instruendis hominibus praeposendam et deinde exempla creaturarum subiungenda. *Ps.*: “Sicut audivimus, sic vidimus in civitate Domini virtutum”, id est universitate creaturarum.

Tangens ergo primum et principale, merito dicit “est ex auditu”, non “ex visu”. Augustinus, *De Trinitate* lib. 9 cap. 1: “In credendis auctoritas tenenda.”
 155 Augustinus, *De vera religione*: “Auctoritas fidem flagitat et rationi praeparat animum.”

[AD ARGUMENTA]

Dico ergo ad primum, ut iam patet, quod auditio est principalior. Insuper visio est praemium fidei, et ideo potius fides est ad visum quam ex visu.

Ad secundum. Licet visus sit nobilior auditu, tamen speculum Scripturae
 160 est nobilior speculo creaturae. Quia cum eadem sit in utroque scilicet omnis veritas, tamen hic liber est in meliori materia, non quidem in pellibus sed in mente humana. Augustinus, *De Trinitate* lib. 9 cap. 11: “Melior est imago corporis in animo quam illa species corporis, quantum haec in meliore natura est, id est in substantia mentali sicut est animus.”

165 Ad tertium. Licet visa plus moveant, tamen audire est prius, ut dixi.

Ad quartum. Constat prius fuit veritas Scripturae in mente angelica scripta quam in materia, et ita liber Scripturae est prior. Et dico ad obiectum quod auctoritas Scripturae non est humana sed divina. *Matt.* 10: “Non vos estis qui loquimini.”

170 Ad quintum. Loquimur de visu corporali qui non potest in librum Scripturae qui proprie est in mente docentis. Insuper qui intuetur Scripturas oculo corporali, ei occurrunt signa non rerum sed vocum, et voces sunt signa rerum. Igitur visio talis Scripturae remota est valde a rebus, sed auditus proximior qui percipit ipsa

147 subsit] subservit *corr. ex* subsit P 149 principalem] per *praem.* (*sed del.* O) OA
 151 Domini] *om.* OR, *add. marg.* O; dei A 152 universitate] in *praem.* RC 153 est]
corr. ex et B; *corr. ex* ex P 157 ergo] *om.* AR || quod auditio] exauditio R; quod
 exauditio A 160 sit] Cg, *corr.*? C; sint BAPVR; sunt O 161 materia] natura B, *ex*
Augustino (*l.* 163)? 164 mentali] *om.* (*spat.*) A; vitali *Augustinus*

151–152 *Ps.* 47,9 154 Aug., *De Trin.* 9.1 (CCL 50, 293) 155–156 Aug., *De vera rel.*,
 cap. 24 (CCL 32, 215) 162–164 Aug., *De Trin.* 9.11 (CCL 50, 307) 168–169 *Matt.* 10,20

signa rerum, non signa signorum. Insuper, ut dicit Hieronymus: “Aliquid latentis
 energiae viva vox habet”, quod non habet littera mortua. Item Bernardus: Fides 175
 ex auditu decenter, quia sicut auris fuit prima mortis ianua, ita congruit ut vitae
 primo sit aperienda. *Rom.* 1: “Iustus ex fide vivit.” Item super *Luc.* 5 “ascendens
 autem in unam navim”: “Omnia quae credimus, visu credimus aut auditu. Visus
 saepe fallitur, auditus in fide est.” Item solus sonus gignitur in circulum inter
 omnia sensibilia ut omnibus commune et optimum. *Eccle.* 1: “In circuitu pergit 180
 spiritus.” Item hic solus sensus non habet operculum, et ideo paratior. *Is.* 42:
 “Qui apertas habes aures, nonne audies?” *Matt.* 11: “Qui habet aures audiendi.”

3.3 QUAE INTELLIGUNTUR NATURALI RATIONE. Damascenus, cap. 1:
 “Omnibus cognitio existendi Deum ab ipso naturaliter inserta est.” NISI CREDI-
 DERITIS etc., alia translatio; nostra est: “Si non credideritis, non permanebitis.” 185
 ALIA SUNT, INQUIT, QUAE NISI etc. Hoc potest intelligi de Creatore, et tunc
 INTELLIGAMUS dicit intelligere quid est quod dicitur, vel intellectum per ne-
 gationes; vel non credimus Scripturae quandoque nisi intelligamus quoquo modo
 per exempla. Vel de creatura, et tunc patet. Triangulum enim habere tres etc.
 non credit geometra nisi intelligat per demonstrationem. IDEM IN LIBRO DE 190
 TRINITATE, 9 cap. 1.

3.4 AMPLIUS INTELLIGUNTUR quam per fidem informem. A MUNDIS COR-
 DIBUS, *Matt.* 5: “Beati mundo corde, quoniam ipsi Deum videbunt.” COR
 MUNDARI. Per veritatem fidei mundatur aspectus ab errore, per caritatem affec-
 tus ab iniquitate. 195

3.5 SUPRA DICTUM EST AUTEM QUOD NEMO, isto eodem capitulo ibi:
 NEMO TAMEN POTEST etc. AMATUR ERGO ET QUOD IGNORATUR.
 Ignorantia haec privat perfectam cognitionem, non imperfectam scilicet fidei.

176 sicut] *om.* OA, *add. marg.* O 177 primo sit] *corr.* ex possit O; possit A 178 navim]
 navum B; navem PC 179 circulum] PCg, *corr.* ex oculum OC?; oculum BAVR 181 oper-
 culum] *corr.* ex opericulum O; opericulum (*sic*) A || *Is.* 42] *Is.* 41 A; *corr.* ex *Is.* 41 P;
Is. 11 C 184–185 credideritis¹] credideris ed. 186 quae nisi] *om.* OAP 189 enim]
corr. ex ‘ix’ OP 190 geometra] geometria O; geometer P 194–195 affectus] *om.* OA,
add. marg. O 196 isto] *infra corr.* ex isto O; illo P

174–175 Hier., *Epist.* 53.2 (CSEL 54, 446) 175–177 Resp. Bern., *Sermones in Can-
 tica* 28.5 (ed. Cist., 1:195) 177 *Rom.* 1,17 177–179 *Luc.* 5,3; Ambr., *Expos. evang.*
Luc. 4.71 (CCL 14, 132–33) 180–181 *Eccle.* 1,6 181–182 *Is.* 42,20 182 *Matt.* 11,15
 183–184 Ioan. Dam., *De fide orth.*, cap. 1 (ed. Buytaert, 12) 185 *Is.* 7,9 190–191 Aug.,
De Trin. 9.1 (CCL 50, 292–93) 193 *Matt.* 5,8 196–197 Cap. 3, n. 3 (ed. Grottaferrata,
 2:151)

DISTINCTIO 25

1.1 PRAEDICTIS ADICIENDUM EST ... Dist. 25.

1.1 COGNITIONE, id est propter certiore cognitionem propter opera Christi. ARTICULORUM QUANTITATE, id est numero articulorum expressorum. EST AUTEM QUAEDAM MENSURA FIDEI, quia haec mensura, id est numerus creditorum, in Symbolis continetur. 5

Primo hic quaeramus de ipsis Symbolis, secundo de eorum partibus scilicet articulis.

De Symbolis sciendum quod tria sunt generalia, scilicet Symbolum Apostolorum “Credo in Deum”, et Symbolum compositum quasi ad expositionem illius in Nicaeno concilio et dicitur Symbolum Sanctorum Patrum scilicet “Credo in 10 unum”, et Symbolum Athanasii “Quicumque vult”.

[DE SYMBOLIS]

1. Quaeritur ergo, cum Symbolum Apostolorum sit excellentius, quare non dicitur in missa.
2. Item, quare dicitur Symbolum Apostolorum submisce et non alia Symbola.
3. Item, quaeritur quare ante primam *Pater noster* dicitur ante *Credo* et in missa 15 e converso.
4. Item, quare post *Credo* chorus dicit alte “amen”, sed post *Pater noster* non, sed potius sacerdos silenter.
5. Item, quare dicitur *Credo* in prima et completorio.

[SOLUTIO]

Ad primum. Symbolum Apostolorum factum fuit ad confessionem fidei ipsi 20 Deo, et ideo submisce dicitur ad Deum (de quo *Sap.* 1: “Auris zeli audit omnia”), cui intentio bona est vox alta (“Desiderium pauperum exaudivit Dominus”). Symbolum autem Patrum scilicet Nicaeni concilii factum fuit ad explanationem fidei

15 ante primam] ad primam *corr. ex* ante primam P; *cf.* in prima *in responsione*, l. 29 17 chorus ... amen] dicit chorus “amen” alte *inv.* OAP 19 et] in *add.* APRC

12–42 Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 25 (MS Vat. lat. 1098, f. 106ra), ordine mutato, sed iisdem fere verbis 21 *Sap.* 1,10 22 *Ps.* 9,38

apostolorum, quae explanatio propter homines est, non propter Deum qui omnia intelligit, et Symbolum Athanasii ad defensionem fidei. Et ideo alta voce et publica debet clamari utrumque propter non intelligentes et impugnantes Symbolum Apostolorum. Et tunc maxime debet clamari, quando homines maxime conveniunt, scilicet in missa. – Et sic patet solutio primi et secundi.

Ad tertium. In prima dicitur *Pater noster* ante *Credo*, quia oratio dominica prius a Deo donata et dici instituta quam Symbolum, vel quia in oratione dominica dicendo “panem nostrum”, id est fidem, id petimus quod in Symbolo acceptum confitemur. Sed in missa *Credo* non habet ordinem ad *Pater noster* sed ad evangelium, quasi dicat ecclesia: ‘Credo evangelio iam lecto.’

Ad quartum. Post *Credo* dicimus “amen” quasi asserendo et confirmando nos credere quae diximus. Sed in *Pater noster* sacerdos petit in persona ecclesiae. Nec petentis autem nec eius pro quo petit est orationem confirmare, neque certus est de illa. Unde nec nos dicimus “amen” pro quibus fit petitio neque sacerdos in quantum petens, sed dicit, in quantum tenet locum summi sacerdotis, submisit, cuius est confirmare petitionem.

Ad quintum. In prima dicitur, ut bono fidei et merito per totum diem a malis defendamur et roboremur contra ea et, si qua in nocte gessimus, deleantur. Et in principio noctis propter eandem causam dicitur.

De articulis quaeritur primo, quid sit articulus; secundo, quare sic dicatur; tertio, quot sint.

[QUID SIT ARTICULUS]

De primo duplex est opinio. Una ponit quod articulus est res, ut nativitas, passio, resurrectio, et huiusmodi. Alii dicunt quod articulus est enuntiabile, ut Filium Dei natum esse, esse passum, et huiusmodi.

¹ Pro prima opinione et contra secundam sic. Augustinus dicit: “Fides non est variata, sed tempora.” Ergo non sunt alii articuli nunc quam ante adventum Christi. Sed constat aliud est enuntiabile ‘Christus est natus’ quam ‘Christus est nasciturus’. Ergo articulus non est enuntiabile.

26 et impugnantes] om. B || et] vel O; sed P 30 donata] est add. interlin. P, add. (sed del.?) C 31 dicendo] corr. ex dividendo O; dividendo A 33 dicat] rep. (sed del. P) BO APV; dicat add. interlin. RC ad explanandam abbreviationem ‘d.’ 36 neque] nec AP 44 tertio ... sint] om. R || sint] sunt BA 47 esse passum] passum esse (om. sed add. marg. O) inv. OAP

45–96 Resp. Guil. Altis., *Summa aurea* 3.12.7.2 (ed. Grottaferrata, 3.1:219–22); Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 25 (MS Vat. lat. 1098, f. 105ra–^{va}) 48–49 Aug., *Tract. in Ioan.* 45.9 (CCL 36, 392); Aug., *Enarr. in Ps.* 50.17 (CCL 38, 612)

² Item, si articulus est veritas (vel si est enuntiabile, subest ei veritas), aut tempore determinata, aut non determinata tempore. Si non determinata tempore, ergo aliqui Iudaei credunt articulos fidei, quia (ut dicit Hieronymus: “Quidam Iudaei credunt, quando veniet Messias quod erit purus homo, alii quod erit Filius Dei”) inter quos et nos de solo tempore est differentia. Si determinata tempore, aut praeterito aut praesenti aut futuro, quorum nullum potest stare. Si dicas, sub quocumque tempore, tunc ut prius Iudaei aliqui credunt.

³ Item, si articulus est enuntiabile, aut de praesenti aut de futuro, quorum nullum stat; aut dices quod articulus fidei nunc est aliud enuntiabile quam ante incarnationem, et ita mutatus articulus, et ita fides quae ex articulis est.

Contra primam et pro secunda opinione: Fides est media inter scientiam et opinionem. Sed utrumque est de complexo, ergo et fides.

Item, credere articulos sufficit ad salutem. Sed qui credit Christum passurum, aequaliter credit passionem ut qui credit eum passum. Igitur si passio scilicet res esset articulus, Iudaeus credens futurum posset salvari sicut christianus credens praeteritum.

[SOLUTIO]

Solutio. Dico quod articulus est enuntiabile, id est veritas enuntiabilis, et complexum. Unde Hugo de Sancto Victore: “Articulus est perceptio veritatis divinae tendens in ipsum.” Item secundum magistros articulus est veritas credita de Deo nobis timorem incutiens et amorem. Item Richardus de Sancto Victore: “Articulus est indivisibilis veritas de Deo artans nos ad credendum.” Ex qualibet harum patet quod articulus est veritas complexi.

52–62 Item ... est] *Hae duae rationes in omnibus codicibus excepto Cg post praeteritum (l. 68) afferuntur; ordo rectus indicatur notis marginalibus: haec ratio et sequens pertinent ad primam partem problematis et debet praeordinari duabus proximis marg. al. m. O; haec ratio et sequens debent praeordinari duabus proximis praecedentibus quia pertinent ad primam partem problematis marg. PC 53 aut ... determinata³] om. (hom.) sed add. marg. O || si ... tempore²] om. (hom.) AR, add. marg. al. m. R 54 ergo] igitur OA || articulos] articulo *corr. ex* articulos P; articulo VR 60 nunc] Cg, *corr. ex* non P; non BOAVRC 63 primam ... secunda] CCg, *corr. ex* et pro prima P; et pro prima BOAVR 69–70 et complexum] *corr. ex* incomplexum O; incomplexum AP 73 artans nos] *corr. ex* astans nos B; astans nobis A 74 complexi] complexa A; *corr. ex* complexa P*

54–56 Guil. Altis., *Summa aurea* 3.12.2.2 (ed. Grottaferrata, 3.1:220), fere ad verbum. Apud Hieronymum invenire nequivi 63–64 Resp. Hugo de S. Victore, *De sacramentis* 1.10.2 (PL 176, 330C; 331A–B); cf. Ps.-Hugo de S. Victore, *Summa sent.* 1.1 (PL 176, 43B–C) 70–71 In operibus Hugonis non occurrit; verbatim apud Phil. Canc., *Summa de bono*. De fide q. 10 (ed. Wicki, 2:618) 71–72 “secundum magistros”: resp. Guil. Altis., *Summa aurea* 3.12.7.1 (ed. Grottaferrata, 3.1:216) 72–73 Apud Richardum inveniri non potest; verbatim apud Phil. Canc., *Summa de bono* (ibid.)

75 Dico ergo ad obiectum quod tempus aliter est de essentia articuli, aliter de
essentia enuntiabilis. Tempus enim est de articulo secundum essentiam suam,
sed secundum differentias suas, quae omnes eidem tempori inesse possunt, est
de essentia enuntiabilis. Igitur cum eadem veritas sit sub differentia praeteriti,
praesentis et futuri, patet quod idem articulus est Christum esse natum in *a* et na-
80 sciturum in *a* et nasci in *a*, et tamen sunt tria enuntiabilia propter tres differentias
temporis.

Hinc patet quod non sequitur ‘enuntiabile est variatum, ergo articulus’, quia ar-
ticulus non est ipsum enuntiabile, sed potius ipsa veritas enuntiabilis, quae est
eadem numero in tribus enuntiabilibus differentibus secundum differentias tem-
85 poris et tamen loquentibus de eodem tempore numero.

Ad secundum dic quod articulus est veritas tempore determinata, sed tali tem-
pore quod nec habet specialiter rationem praeteriti nec praesentis nec futuri, sed
potest esse designatum qualibet harum differentiarum, ut dictum est. Sicut scien-
tiae Dei respondet Sortem esse in tempore determinato secundum essentiam ut
90 in *a*, non tamen in *a* futuro vel praeterito vel praesenti, sed abstracto et communi
ad haec. Tempus enim consignatum per verbum praeteritum vel futurum dicitur
respectu temporis pro quo profertur sermo, non respectu temporis in quo res fuit.

Ad tertium patet quod articulus non est mutatus, quia illa veritas immutata
est, sed modus loquendi circa illam veritatem mutatus est. Illa enim mutatio est
95 tantum signi scilicet sermonis, non signati scilicet veritatis quae articulus est;
sicut idem vinum, si diversis temporibus diversis circulis significetur.

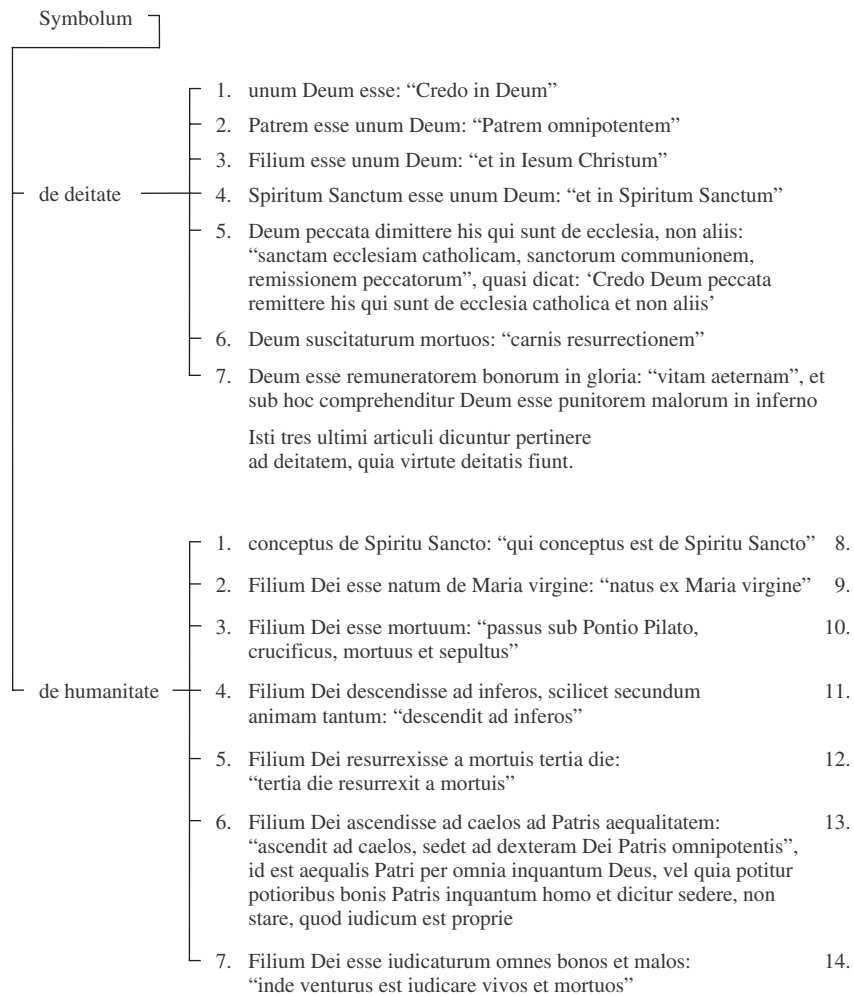
[QUARE ARTICULUS SIC DICATUR]

Quare autem sic dicatur, scilicet ‘articulus’, dico: Corpus organizatum habet
partes maiores, et dicuntur ‘artus’; quibus inseruntur partes minores, et diminutive
dicuntur ‘articuli’. Unde et articulus dicitur brevissima pars orationis, et sic
100 definitur: “Articulus est singulorum verborum intervallis distinctio.” Et ita oratio
dividitur in partes maiores quae sunt artus, et minores quae sunt articuli. Similiter
corpus fidei habet tamquam artus et membra maiora fidem deitatis et humanitatis,
quibus singulis septem articuli exseruntur, et sic sunt 14 articuli in universo. Unde

79 et²] *om.* OAP, *add. interlin.* OP 82–83 quia articulus] *om. (hom.)* OA, *add. marg.* O
87 quod] *corr. ex* quae O; quia R || nec¹] non B; nec *corr. ex* nunc R 88 designatum
qualibet] designativum quarumlibet *corr. ex* designatum qualibet P || designatum]
designificatum R 89 Sortem] *corr. ex* sanctum B; *corr. ex* sanc- R 91 consignatum]
corr. ex signatum O; signatum A || dicitur] Cg, *corr. ex* dicuntur OP; dicuntur BAVRC
92 pro quo] *om.* OA, pro illo? *add. marg.* O 96 significetur] signaretur V?C 98 in-
seruntur] et a quibus exeunt *add. (marg. PC)* PCgC 103 singulis] *corr. ex* singularibus O;
singularibus A

100 Ps.-Cicero, *Rhetorica ad Herennium* 4.19.26 (ed. Marx-Trillitzsch, 135)

supra Richardus: “Articulus est indivisibilis veritas.” Fides autem de deitate vel humanitate est veritas divisibilis, et singulum horum in septem distinguitur, ut ¹⁰⁵ patet in Symbolo Apostolorum:

¹⁰⁴ vel] *corr. ex* et O; et AP

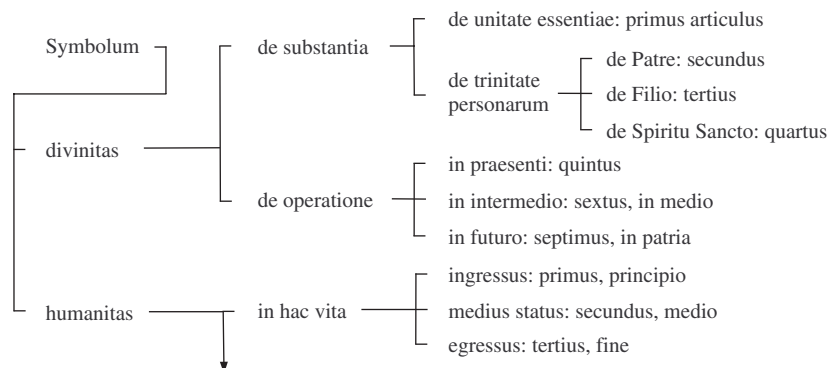
¹⁰⁶ Textum divisionis sequentis habet Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 25 (MS Vat. lat. 1098, f. 105vb–06ra), verbatim

Sciendum quod omnes articuli, in quibus potentia vel pertinenens ad potentiam praedicatur, reducuntur ad secundum articulum, quia Patri appropriatur potentia; item omnes articuli, in quibus sapientia vel pertinenens, ad tertium, quia sapientia
 110 Filio; item omnes, in quibus bonitas vel ad hoc pertinenens, ad quartum, quia bonitas appropriatur Spiritui Sancto.

Sed quomodo dicis “omnes”, cum dicat *Glossa* super primum Psalmum et iterum super Psalmum “Deus deorum Dominus locutus est” quod quidam iudicabunt et non iudicabuntur ut perfecti; quidam iudicabunt et iudicabuntur scilicet
 115 alii iusti; non iudicabuntur sed iudicabuntur ut mali christiani; nec iudicabuntur nec iudicabuntur ut alii mortui sine fide tamquam indigni audire vocem Domini disceptantis?

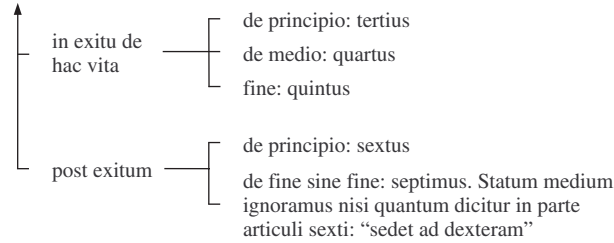
Solutio. Est iudicium discretionis, quo perfecti iudicabuntur; et discussionis, quo boni imperfecti et mali christiani; et condemnationis, quo omnes mali. Vel
 120 in Symbolo non dicitur “omnes”.

Vel quia primo est truncus corporis, cui inseruntur artus, quibus tandem articuli; et truncus corporis dividitur in superiorem partem, ut super zonam, et inferiorem, scilicet sub zona; sic truncus, scilicet pars superior de deitate, inferior de humanitate, sic:

112 omnes] in ultimo articulo quod filius dei iudicabit omnes bonos et malos *corr. ex omnes* PC 114 et¹ ... iudicabunt] *om. (hom.) sed add. marg. O* 114–116 ut ... iudicabuntur] *om. (hom.) sed add. marg. al. m. B* 114–115 ut ... iudicabuntur] *om. (hom.) sed add. marg. P* 116–117 disceptantis] *corr. ex deceptantis BP* 118 discussionis] discussionis OA; discussionis (*sic*) R 121–124 vel ... sic] *om. OA* 122 et¹] *corr. B?*; sicut *add. P* || super] supra P 123 sic] similiter P || inferior] vero *add. B*; et *praem. P*

107–120 Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 25 (MS Vat. lat. 1098, f. 106ra) 112–117 *Glossa ordin.* in Ps. 1,5 (ed. princeps, 2:459a); Petr. Lomb., *Comm. in Ps.* 1,5 (PL 191, 65A), ex Aug., *Enarr. in Ps.* 1,5 (CCL 38, 3); Petr. Lomb., *Comm. in Ps.* 49,4 (PL 191, 476D–77A)

1.3 UNDE AUGUSTINUS, AD OPTATUM, et est *Glossa super Rom. 5*, ibi “per unius hominis oboedientiam” etc. MEDIATOREM DEI etc., I *Tim. 2*: “Mediator est Dei et hominum homo Christus Iesus.” 125

1.4 AD IUDICIUM credimus Christum venturum.

1.5 HIS ALIISQUE PLURIBUS etc. Augustinus, *Enchiridion* cap. 131: “Neque antiquorum quicumque iustorum praeter Christi fidem salutem potuit invenire.” 130
 QUAE SUPRA DIXIT APOSTOLUS, scilicet duo: quia Deus est, et quia remunerator est, *Hebr. 11*: “Oportet accedentem ad Deum credere quia est et quia remunerator est sperantium in se.”

2.1 QUID ERGO DICETUR, capitulum.

2.2 IGNORANT distincte. IN MYSTERIO occulto. QUALIS FORTE FUIT VI- 135
 DUA etc., III *Reg. 17*, cui forte revelatum fuit mysterium per duo ligna quae collegit.

3.1 SED QUAERITUR CUM SINE, capitulum.

[DE FIDE ANTIQUORUM]

3.1 CUM SINE FIDE MEDIATORIS ANTIQUIS NON FUERIT SALUS.

1. Quod hoc sit falsum, videtur. Quia licuit angelis ignorare hoc, et ignoraverunt usquequo praedicatum est per ecclesiam militan- 140
 tem, secundum quod dicit Hieronymus. *Is. 63*: “Quis est iste qui venit de Edom?”, glossa Hieronymi “aper-

126–127 mediator est] P; mediatorem BOAVRC 127 Christus Iesus] Iesus Christus
inv. BO 129 cap. 131] cap. 13 BAP 130 potuit] *om. OA, add. marg. O* 131 et]
 vel RC 132 est²] deus *add. (sed del. PV) PVC* 135 ignorant] ignoravit AP || mys-
 terio] ministerio AP? 137 collegit] *corr. ex colligit O; colligit AP*

125–126 *Rom. 5,19*; Petr. Lomb., *Collect. in epist. ad Rom.* in h.l. (PL 191, 1396C–97A),
 ex Aug., *Epist. 190.2* (CSEL 57, 141.143) 126–127 I *Tim. 2,5* 129–130 Aug., *Enchir.*
 31.118 (CCL 46, 113) 132–133 *Hebr. 11,6* 136 III *Reg. 17,10–16* 136–137 cui
 ... collegit: Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent. 25* (MS Vat. lat. 1098, f. 104vb), verbatim
 142–144 *Is. 63,1*; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. princeps, 3:91a), ex Hier., *Comm. in Is. 17*, in h.l.
 (CCL 73A, 721)

- te declarat quod quidam angeli, donec perficeretur mysterium incarnationis, ad plenum non cognoverunt.” *Eph.* 3: “Innotescat principibus et potestatibus in caelestibus per ecclesiam multiformis sapientia Dei.” Chrysostomus super *Ioan.* 1: “Nobiscum et angeli per Ioannis vocem didicerunt.” Infra: “Principatus et potestates, Cherubim et Seraphim per ecclesiam didicerunt haec.” Infra: “In hoc honorati sumus non modicum quod nobiscum angeli didicerunt quae ignorabant.” Infra: “Nondum inquit, per quales existentes angeli didicerunt”, id est per piscatores. Ergo cum maioribus licuit haec ignorantia (*Matt.* 11: “Non surrexit inter natos” etc.), multo fortius et minoribus, maxime existentibus ante incarnationem.
2. Item, *Ioan.* 6: “Colligite quae superaverunt, fragmenta ne pereant”, *Glossa*: “Fragmenta sunt secretiora mysteria, quae communis non capit populus, quae colligunt apostoli et committunt abiectis mundi perfectis.” Sed secretissimum prae omnibus fuit incarnatio, passio. *Eph.* 3: “Dispensatio sacramenti absconditi a saeculis in Deo”, *Glossa*: “id est celati ab omnium saeculorum creaturis et existentis in sola notitia Dei.” *Matt.* 20: “Assumpsit duodecim discipulos suos secreto et ait illis ‘ecce ascendimus’” etc.
3. Item, *Apoc.* 5: “Nemo poterat in caelo (*Glossa*: ut angelus) neque in terra (*Glossa*: ut homo) neque sub terra (*Glossa*: ut animae exutae corpore) aperire librum (*Glossa*: implere) neque inspicere illum (*Glossa*: perfecte intelligere).” Et infra: “Vicit leo de tribu Iuda radix David aperire librum et solvere signacula.”
4. Item, *Is.* 29: “Erit vobis visio omnium sicut verba libri signati (*Glossa*: obscura, ‘libri’ *Glossa*: totius sanctae Scripturae), quem cum dederint scienti litteras, dicent ‘lege istum’, et respondebit ‘non possum, signatus est enim’ (*Glossa*: obscurus).”
5. Contra. Infra proximo capitulo dicitur in auctoritate Augustini: “Si posset sine fide Christi esse salus, non ad eum mitteretur architectus ecclesiae Petrus.”
- 170 Item Augustinus, *Enchiridion* cap. 131: “Neque antiquorum quicumque iusto-

144 in] *corr. ex* et O; et A 146 didicerunt] *corr. ex* dicunt O; dicunt A 153 communis] omnis A; *corr. ex* omnis P 154 abiectis] subiectis (*abiectis marg. al. m.*) B; ab rectis A? 156 creaturis] *corr. ex* cruciatis O; cruciatis A; *corr.?* P 157 duodecim] *corr. ex* et O; *om.* A 160 *Glossa*¹] *om.* OPV, *add. marg.* O, *add. interlin.* P 161–162 intelligere] intellige OARC 164 item] P; *om.* BOAVRC, *add. marg.* O, *add. interlin.* C 169 Petrus] loquitur de Cornelio Act. 10 *add.* P, *add. marg.* (et *interlin.* C) ORC

144–145 *Eph.* 3,10 145–149 *Ioan.* Chrys., *Homiliae in Ioan.*, hom. 1.2 (PG 59, 26) 150–151 *Matt.* 11,11 152–154 *Ioan.* 6,12; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. princeps, 4:238b) 155–157 *Eph.* 3,9; *Glossa interlin.* in h.l. (ed. princeps, 4:373a) 157–158 *Matt.* 20,17–18 159–162 *Apoc.* 5,3; *Glossa interlin.* in h.l. (ed. princeps, 4:556a) 162–163 *Apoc.* 5,5 164–167 *Is.* 29,11; *Glossa interlin.* in h.l. (ed. princeps, 3:47b–48a) 168–169 Cap. 4, n. 3 (ed. Grottaferrata, 2:157–58.); Aug., *De praedestinatione sanctorum* 7.12 (PL 44, 970) 170–171 Aug., *Enchir.* 31.118 (CCL 46, 113)

rum praeter Christi fidem salutem potuit invenire.” Sed mediator idem ipse est Christus, I *Tim.* 2: “Mediator Dei et hominum homo Christus Iesus.”

6. Item, si incarnatio et passio Christi sunt omnibus causa salutis, et hoc non nisi quia haec magna opera Domini accendunt in nos caritatem, et sic delet culpam, ut supra distinctione 19, sed non accendunt in nos caritatem haec nisi cognita 175 explicite, igitur aut cognoscuntur explicite, aut non sunt causa salutis.

[UTRUM FIDES OMNIUM ARTICULORUM SIT NECESSARIA AD SALUTEM]

3.2 QUIBUSDAM VIDETUR QUOD SUFFECERIT ILLIS TANTUM QUATTUOR CREDERE.

7. Videtur quod nulli quantumcumque simplici sufficiat fides pauciorum articulo-
rum quam omnium, sed necesse habent ad salutem scire omnes articulos. Quia 180
quilibet tenetur vitare haeresim. Sed haeresis est oppositum cuiuslibet articuli.
Ergo tenetur quilibet illa opposita vitare. Sed non vitatur malum nisi cognitum.
Ergo tenetur cognoscere.

[UTRUM LICEAT ALICUI SIMPLICI CREDERE OPPOSITUM ALICUIUS ARTICULI]

8. Item quaeritur an liceat alicui simplici credere oppositum alicuius articuli, de
his saltem articulis quae sunt de his quattuor. 185

Et videtur quod sic. Quia haec vetula tenetur credere suis praelatis, qui si prae-
dicaverint ei oppositum alicuius articuli, non propter hoc videtur ipsa eis credens
damnabilis, maxime cum ipsa habeat ignorantiam invincibilem quae sufficienter
excusat.

Contra. *Gal.* 1: “Licet nos aut angelus de caelo evangelizet vobis praeter quod 190
evangelizavimus vobis, anathema sit.” Sed non videtur praedicans damnabilis,
nisi quia docet oppositum eius quod auditores debent scire. Ergo auditores quan-
tumvis simplices non debent oppositum articuli credere.

[SOLUTIO]

Solutio. Mensuram fidei tam artam sine qua non est salus et in qua primo est
salus, non audeo determinare nec scio, ne multos simplices antiquos et modernos 195
damnem quos Deus salvat aut salvem quos Deus damnat; primum enim facerem

174–175 et ... caritatem] *om. (hom.) OA, add. marg. O* 177 suffecerit] *corr. ex* sufficiat O;
sufficeret P; suffecit R 181–184 cuiuslibet ... oppositum] *om. (hom.) B* 181 cuius-
libet] *cuilibet P; corr. ex* cuiusque C 186–187 praedicaverint] *praedicaverunt? BA; corr.*
ex praedicaverunt P 192–193 quantumvis] *corr. ex* quantumcumque O; *corr. ex* quamvis P;
quantum R

172 I *Tim.* 2,5 175 Petr. Lomb., 3 *Sent.* 19.1.2 (ed. Grottaferrata, 2:118) 185 “quattuor”
refert ad “nativitatem, mortem, resurrectionem, adventum ad iudicium”, cap. 3, n. 2 (ed. Grotta-
ferrata, 2:155) 190–191 *Gal.* 1,8

nimis artando, secundum nimis ampliando. Dico, tamen nihil super hoc asserens sine praeiudicio melioris sententiae, quod sicut ad visionem essentiae divinae in patria concomitatur visio omnium nunc creditorum et sperando in Deum speramus consequenter omnia speranda et amando Deum amamus omnia amanda, sic videtur – non assero – quod credendo Deum, scilicet in Deum, consequenter creduntur omnia credenda. Et sicut visio essentiae divinae et amor eiusdem continet in se visionem omnium nunc creditorum et amorem omnium amandorum, sic fides huius scilicet primi articuli qui est “credo in Deum” continet in se fidem omnium articulorum. Et si ita est, tunc primum in Symbolo continet totam fidem sed implicite, et totum residuum Symboli explicatio est illius primi.

Quomodo autem ad credere in Deum consequantur omnes articuli, per singula declarare longum est, licet videatur possibile. Quippe omnis credens Deum vel in Deum credit ipsum esse omnipotentem, omnisapientem, summe bonum. Sed certe si summe potens est, unus et trinus est, ut ostensum est in lib. 1 dist. 3, similiter si summe bonus est, ibidem, similiter si summe sapiens est. Ex hoc igitur quod credit in Deum, credit eum per consequens trinum et unum, et ita credendo primum articulum credit per consequens secundum et tertium et quartum articulum. Item si summe bonus creditur, consequens est, ut credatur summe iustus et summe misericors. Sed si summe misericors, poenitentibus et ad ecclesiam redeuntibus peccata dimittit; quod est articulus quintus. Si vero est summe iustus, remunerat et bonos et malos, quod est septimus articulus; et non tantum in anima sed et in corpore per quod et in quo meruerunt et demeruerunt; quod est articulus sextus scilicet suscitatio mortuorum. Item si summe sapiens non poterat eius consilium frustrari nec propositum eius de homine, quod fuit hominem beatificari cum angelis, ut patet ex Anselmo, *Cur Deus homo*, et supra in principio huius tertii libri, et non poterat propositum illud perducere ad effectum nisi per incarnationem et passionem, ut patet ibidem, igitur si summe sapiens incarnandus erat, et passurus. Item si creditur optimus doctor, creditur docuisse et verbo et exemplo iustitiam pro quantumcumque vili morte non deserendam, et tunc creditur incarnatum et passum et huiusmodi; ex quo sequitur articulus octavus, nonus, decimus, undecimus, et manifestatio consequentiae patet ex supradictis in hoc tertio libro. Item si summae potentiae, sequitur articulus duodecimus et decimus tertius, et si summe bonus et ita iustus, sequitur articulus decimus quartus. Et si ita est, tunc credens primum articulum implicite credit omnes et indistincte.

197 nimis²] *corr. ex* minus O; minus AP 207 consequantur] *corr. ex* conterminantur? O; sequantur A; consequentur P 208 credens] Cg; qui credit *corr. ex* qui credens (est *add.* P) BP, qui credens OAVRC 214 articulum] *om.* OR 215 et²] *om.* BO, *add. interlin.* O 217 septimus] *om.* A; alius (scilicet septimus *add. interlin.*) P 222 illud] *om.* OA, *add. marg.* O || perducere] produci BP; duci O 225 pro] per AV || deserendam] deserendam BVC; desiderandam A; considerandam R

Sed dices: Si hoc est verum, tunc philosophi qui Deum crediderunt summe potentem, sapientem, bonum, per consequens crediderunt omnes articulos fidei, et ita habuerunt fidem sicut saltem antiqui simplices, et salvabantur.

Responderi potest quod licet haberent fidem indistinctam, tamen quia informem sicut et daemones, ideo non salvabantur. Insuper in hoc differebant a simplicibus philosophi quod simplices hoc credebant quod prophetae et patriarchae crediderunt, et nulli eorum audito discrediderunt, sed philosophi non, immo opposita plurium, quae prophetae et patriarchae crediderant, opinati sunt.

Ad salutem igitur necesse est habere fidem formatam primi articuli explicite et distincte. Sed an haec sola sufficiat simplicibus antiquis, cum hoc tamen quod parati fuerint distincte et explicite credere reliquos articulos, si eis praedicati fuissent a suis praelatis, non audeo asserere, nec contrarium, licet magis videatur quod suffecerit apud misericordem Deum. Nunc vero a simplicibus huius temporis plus exigitur, eo quod eis distincte plures articuli praedicati sunt. Sic ergo videtur simplicioribus suffecisse primo fides distincta primi articuli et formata, tamen sine contemptu aliorum, cum possent audiri. Innata est enim nobis via a communibus ad propria, et ita a primo articulo, ex quo sequuntur alii, ad singula.

[AD ARGUMENTA ET QUAESTIUNCULAS]

His igitur sine assertionem suppositis responderi potest ad primum, scilicet de angelis, quod Augustinus sentit quod angeli non ignoraverunt incarnationem, ut super illud *Is.* 63 “quis est iste qui venit de Edom?”, *Glossa*: “Videtur etiam Augustinus dicere super Genesim quod omnes angeli ab ipsa creatione sua statim cognoverunt in contemplatione sui Creatoris quidquid erat ipse facturus.” Sed ne videatur Augustinus aliis contrarius, potest dici quod profecit in eis cognitio vespertina (et de hoc loquitur Hieronymus) et non matutina (et de hoc loquitur Augustinus). Sicut enim iam dictum est, visa deitate omnia credenda in ea videntur. Nec angeli habuerunt fidem incarnationis, quia fides cum visione vespertina rei non stat; sed visio matutina est certior quam vespertina, ergo nec cum illa multo magis.

De sermone Chrysostomi dici potest similiter. Quod autem dicit didicisse eos per Ioannem et pisces, nescio an dilata fuerit in aliquibus angelis cognitio vespertina incarnationis usquequo praedicata fuerit per apostolos. Vel aliter: Didicerunt per verba Ioannis quia per Spiritum Sanctum a quo Ioannes habuit verba, et eadem verba loquebatur angelis Spiritus Sanctus quae per Spiritum Sanctum Ioannes nobis, et ita ‘nobiscum’, id est per eadem verba didicimus nos et angeli.

236 quod¹] *corr. ex* qui O; quia AP 241 parati] *corr. ex* operati O; operati AP || credere] Cg; *om. (sed add. interlin. BR)* BOAPVRC, *add. marg. (post articulos)* PC 248 igitur] itaque P; ergo V 250 etiam] autem B; et A 264 didicimus] didiscimus BVC

250–252 *Is.* 63,1; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. princeps, 3:91a), ex Hier., *Comm. in Is.* 17, in h.l. (CCL 73A, 721)

265 Vel secundum magistros non ignoraverunt quod facturus erat Deus, sed quando, et hoc didicerunt ab ecclesia; et licet licuisset angelis ignorare, non tamen hominibus quibus praedicatum erat per prophetas et patriarchas. Hinc insuper dependebat salus hominum, non angelorum.

Ad secundum ex dictis patere potest. Non enim dicit “omnibus creaturis”, licet 270 “creaturis omnium saeculorum”, et per le ‘sola’ non excluduntur qui adhaerent ei et sunt cum eo unus spiritus, scilicet angeli et maiores hominum. Simplicioribus autem latere potuit; bonis distincte, malis vero omnino qui nihil credunt fide formata. – Quae tamen non assero.

Ad tertium similiter patet. Dicit enim “perfecte intelligere” de angelis negati- 275 ve, quia defuit eis tunc cognitio vespertina; et de hominibus, quia non intellexerunt sed crediderunt, aliqui distincte, aliqui indistincte; et de animabus bonorum exutis, quia licet intelligerent, non tamen ita plene sicut intellecturi erant post iudicium.

Ad quartum. Dicit “visio omnium”, non “omnibus”, et est prophetica commi- 280 natio de his quae futura erant populo Israel, non universaliter ecclesiae.

Ad quintum. Secundum hanc rationem dici potest quod nullus salvatur sine fide incarnationis formata: expressa et distincta ut maiores, vel indistincta et implicita ut minores.

Ad sextum. Fides indistincta et implicita suscitare potuit in simplicioribus 285 illius temporis caritatem forte sufficientem ad salutem, licet non tantam quantam explicita et distincta.

Ad septimum. Eadem est tentio qua quis tenetur pulsare campanam et ire ad cordam. Unde si posset pulsare sine itione ad cordam, sufficeret ad solvendum debitum. Similiter simplex non tenetur scire distincte articulos omnes, nisi ut 290 non credat oppositum alicuius cum haereticis. Unde si vitare potest credulitatem oppositi sine hoc quod distincte credat singulos articulos, sufficit ei ad salutem, dummodo aliquos necessarios ad salutem credat.

Ad octavum dici potest quod illorum [articulorum], quae sollemnizat ecclesia et ita publice simplicibus omnibus ingeruntur, oppositum credi non potest sine 295 mortali. Et licet praelati praedicarent vetulae oppositum, inspiraret ei Deus vel per alium praedicaret ei, quid credere deberet, dum tamen ipsa faceret quod in se esset. De aliorum vero articulorum oppositis, ut Patrem maiorem Spiritu Sancto et huiusmodi, forte posset ad praedicationem suorum praelatorum credere et salvari, non tamen simpliciter credendo, sed sub hac condicione ‘si sic credit 300 ecclesia’.

265 vel] et A; corr. ex et P 276 distincte aliqui²] *om. (hom.)* OA, *add. marg.* O ||
aliqui indistincte] *om. (hom.)* BPC, *add. marg.* P 277 ita] ea A; ista V 287 tentio]
corr. ex intentio OP; intentio A 293–294 articulorum ... ingeruntur] articulorum quos ...
ecclesia ... ingerit Cg 296 quid] *om. P*; quod (*interlin. P*) PV

3.1 CREDERE OMNIA ILLA explicite.

3.3 QUASI: ES TU PER TE IPSUM etc., *Luc. 7*: “TU ES QUI VENTURUS ES”, Ambrosius: “Potuit pius vates, quem venturum crediderat, non credidisse moriturum; nec fide sed pietate dubitavit, quia lapsus amoris fidem non impedit; talis enim lapsus est religiosus.” Et simile dicit ibi, non in *Glossa*, sed in originali
 305 super illud *Matt. 16* “propitius esto tibi Domine! Ne fiat hoc”: “Ille fidei princeps, cui se Christus nondum Filium Dei dixerat, et tamen ille crediderit de morte Christi nec Christo credidit, pietatis est affectus, non indevotionis lapsus.” Nec est contrarietas inter Gregorium et Ambrosium. Gregorius enim non intendebat Ioannem dubitare in persona sua sed discipulorum, ut interrogantes crederent,
 310 sicut dicitur in *Glossa* super *Luc. 7* “tu es qui venturus es”. Igitur quaesivit Ioannes vel ex pietate, sicut mater sciens filium recessurum dicit ‘vis me deserere?’; vel ex admiratione admirans Christi humilitatem (et utrumque tangitur in littera); vel ex dubitatione non sua sed discipulorum, et tunc praetendebat se dubitare ad utilitatem discipulorum, ut ipsi quaererent et discerent (et hoc potuit tangi ibi:
 315 DUBITARE SE OSTENDISSE).

4.1 SOLET ETIAM QUAERI, capitulum.

DE CORNELIO, *Act. 10*.

4.2 FIDEM UNITATIS vel trinitatis. INCARNATIONIS futurae, distincte vel indistincte. ET ITA PER FIDEM etc. Per fidem forte indistinctam placuerunt
 320 opera, et per opera venit ad fidem distinctam. ET PER OPERA AMPLIUS etc., *Iac. 2*: “Fides cooperabatur operibus suis, et ex operibus fides consummata est.” CREDEBAT, scilicet primum articulum distincte. NESCIEBAT nisi implicite. PER FIDEM primi articuli distinctam et aliorum indistinctam. IMPOSSIBILE EST aliquem.
 325

4.3 ANTEQUAM IN CHRISTUM CREDERET distincte et explicite. SINE ALIQUA FIDE, quia habuit fidem primi articuli distincte et aliorum indistincte. ARCHITECTUS ECCLESIAE, I *Cor. 3*: “Ut sapiens architectus fundamentum po-

303 potuit] id est ex pietate (haec expositio est *add. P*) sic loqui ac si non crederet (credere C) *add. sed del. P, add. marg. V, add. (marg. RC) post moriturum (l. 304) ORC* 308 Christo] in *praem. (sed del. P) AP* 314 praetendebat] praetendebant A; *corr. ex praetendebant P* 315 discerent] discernent B; dicerent A 323–327 nesciebat ... distincte] *om. (hom.) B* 324–326 per ... explicite] *om. (hom.) A* 324 distinctam ... indistinctam] distincte et aliorum indistincte V

302–303 *Luc. 7,19.20* 303–305 *Glossa ordin. in Luc. 7,19* (ed. princeps, 4:165b), ex Ambr., *Expos. evang. Luc. 5.98* (CCL 14, 167) 306 *Matt. 15,22* (versione Ambrosii) 306–308 Ambr., *Expos. evang. Luc. 5.98* (CCL 14, 167) 309–311 *Luc. 7,18; Glossa ordin. in h.l.* (ed. princeps, 4:165b), ex Beda, *Expos. evang. Luc. 2.7*, in *Luc. 7,19* (CCL 120, 160) vel Hier., *Comm. in Matt. 2*, in *Matt. 11,3* (CCL 77, 77) 313 Cap. 3, n. 3 (ed. Grottaferrata, 2:156) 316 Ibid. 318 *Act. 10,4* 322 *Iac. 2,22* 328–329 I *Cor. 3,10*

sui”, *Eccli.* 38: “Noctem tamquam diem transigit”, *Ps.*: “Ecce non dormitabit
 330 neque dormiet qui custodit Israel”, *Gen.* 31: “Die noctuque aestu urebar et ge-
 lu, fugiebat somnus ab oculis meis”; licet nostri moderni architecti, tamquam
 non essent conducti, et die et nocte sunt otiosi, cum tamen conducti sint eodem
 quo Petrus et super hoc abundantia temporalium. ANTEQUAM CREDERET
 335 MYSTERIO, id est in occulto, fide indistincta.

5.1 ILLUD ETIAM NON EST PRAETERMITTENDUM, capitulum.

Hic duo quaerenda: primo quidem, an hae tres virtutes sint comparabiles;
 secundo, si sic, an secundum aequalitatem vel inaequalitatem.

[UTRUM FIDES, SPES, CARITAS SINT COMPARABILES]

De primo videtur quod non sint comparabiles, dico in una anima. Quia com-
 340 paratio proprie non est eiusdem ad se sed diversorum, et insuper non diversorum
 specie sed numero. Sed haec, ut supra dictum est, sunt amor idem in eadem
 anima, aut sunt specie differentia. Ergo non sunt comparabiles.

Quod si dicas quod sunt diversa, et non specie (sicut amor asini et leonis,
 id est quo amas asinum et leonem, est diversus numero secundum diversitatem
 345 amatorum, sed non specie, licet amata differant specie), contra: Si fides est
 cognitio Dei, et propter omnimodam indifferentiam bonitatis et veritatis in Deo
 idem est cognoscere Deum (formate dico) et amare, et idem amor est Dei sic nunc
 absentis et praesentis, sequitur quod idem est amor fides, spes, caritas. Igitur non
 comparantur.

350 Insuper, quomodo, ut ex incidenti quaeram, sunt hae diversae species, et si sic,
 ut consuevit semper poni, quomodo comparantur, cum rerum specie differentium
 non sit comparatio? Sicut enim dicit Rabbi Moyses, non est comparatio nisi inter
 res quae communicant in aliqua specie, et ideo non dicitur iste rubor fortior vel
 debilior illo pallore.

[UTRUM FIDES, SPES, CARITAS COMPARENTUR
 SECUNDUM AEQUALITATEM VEL SECUNDUM INAEQUALITATEM]

355 De secundo videtur quod comparentur secundum aequalitatem, etiam addito
 quarto scilicet operatione. *Ezech.* 46: “Mensurae unius quattuor erant”, scilicet

329 transigit] transfigit B; *corr.* ex transfregit O 332 sint] *corr.* ex sunt BO; sunt P 337
 hae] *om.* AP, *add. interlin.* P || sint] sunt B; *corr.* ex sunt O 338 vel inaequalitatem]
om. (*hom.*) BA 339 sint] sunt B; *corr.* ex sunt O; *om.* A 342 aut] ut *corr.* ex aut B
 347 sic] sicut BV 350 si] *om.* OP, *add. marg.* O, *add. interlin.* P

329 *Eccli.* 38,28 329–330 *Ps.* 120,4 330–331 *Gen.* 31,40 352–354 Moses Maimo-
 nides, *Dux neutrorum* 1.51 (ed. Parisiis, 19r) 356 *Ezech.* 46,22

atriola. Et *Apoc.* 21: “Civitas in quadro posita est et longitudo eius tanta quanta latitudo.” *Glossa* ibidem: “Quattuor latera, fides, spes, caritas, operatio, quae aequalia sunt, quia quantum quis credit, tantum sperat; et quantum sperat, tantum diligit; quantum diligit, tantum operatur. Vel quattuor principales virtutes, quarum alia non debet aliam excedere.” 360

Item ratione. Quantum cognoscitur, tantum amatur Deus, quia cognitio ipsa eius est eiusdem amor, ut dixi. Ergo cum fides sit eius aliqua cognitio, quanta est fides in eum, tantus et amor. Ergo fides et caritas aequantur.

Insuper, quanto magis cognoscitur, tanto eius bonitas, qua se amantibus communicabit, cognoscitur, et per quam nulli amanti se negat. Sed quanto magis haec se communicans bonitas cognoscitur, tantum speratur. Ergo fidei spes aequalis. 365

Sed contra obicitur multipliciter:

1.^c I *Cor.* 13: “Maior horum est caritas.”

2.^c Item, si essent aequales, quare laudatur quis ab una potius quam ab alia, ut David a mansuetudine (*Ps.*: “Memento Domine David et omnis mansuetudinis eius”), Abraham a fide (*Rom.* 4: “Qui contra spem in spem credidit, ut fieret pater multarum gentium”), Iob a patientia (*Iob* 2: “Si bona suscepimus de manu Domini, mala autem quare non sustineamus? In omnibus his non peccavit Iob labiis suis”)? 375

3.^c Item, virtutes et vitia sunt contraria. Sed non omnia vitia sunt aequalia in aliquo; ergo non omnes virtutes.

4.^c Item, si essent aequales, aucta una augeretur aliae omnes. Et ita aucta caritate augeretur virginitas, quod videtur falsum.

5.^c Item, virtus suae operationi est aequalis, ut supra in *Glossa*. Sed patet quod operationes inaequales sunt, ergo virtutes. 380

6.^c Item, plus amatur Deus praesens quam absens. Sed caritas est amor praesentis et spes absentis. Ergo caritas maior spe.

[SOLUTIO]

Solutio. Ad primum et secundum videndum, quomodo hae virtutes sunt specie differentes; secundo, quomodo nihilominus comparabiles. 385

357 atriola] *corr. ex* agricola OPRC 357–359 longitudo ... et] *om. (hom.)* OA, *add. marg.* O 359 et ... sperat²] *om. (hom.)* R || sperat²] *om. sed add. interlin.* B 360 quantum] et *praem. interlin.* BPC || quantum diligit²] *om. (hom.)* R 364 et¹] est O; *om. sed add. interlin.* P 367 speratur] *corr. ex* separatur BP 369 est] *om.* APC, *add. interlin.* PC 370 ab¹ ... potius] potius ab una *inv.* OA || potius quam] *corr. ex* quam potius R 374 his] *om.* RC, *add. interlin.* C 378 augerentur] augentur BA 385 comparabiles] incomparabiles BAVR; *corr. ex* incomparabiles C

357–361 *Apoc.* 21,16; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. princeps, 4:575b), partim ex Greg. Magnus, *Homiliae in Ezech.* 2.10.17 (CCL 142, 393) 369 I *Cor.* 13,13 371–372 *Ps.* 131,1 372–373 *Rom.* 4,18 373–375 *Iob* 2,10

Et sciendum ad primum quod potentia visiva coloris et gustativa saporis sunt differentes specie, et contingit quod in eodem est color et sapor, sed non secundum idem omnino. Si vero contingeret quod in aliquo simplici omnino essent haec et ita ut idem, in aliis vero sicut non in simplicibus neque ut idem, nihilominus essent potentiae gustandi et videndi diversae specie, licet ita in aliquo uno simplici coinciderent et illae duae potentiae respectu illius simplicis sic se haberent, ut potentia gustativa et videret colorem et gustaret saporem, et similiter visiva gustaret et videret, quia percipere colorem est videre et saporem gustare.

Sic in proposito, creditiva potentia et spes et amor sunt tres potentiae specie diversae. Aliud enim est cognitio creditiva huius rei, aliud amor cogniti, aliud spes amati, licet, cum hae potentiae ordinantur non ad creaturam obiectam sed in Deum, propter Dei simplicitatem idem sit omnino in eo obiectum creditivae potentiae, spei et amoris. Et sicut obiectum diversum non est causa diversitatis potentiarum, licet sit indicium, similiter nec identitas obiectorum erit causa identitatis virtutum vel potentiarum, sed sunt mirabiliter servantes diversitatem secundum speciem, et tamen idem scilicet idem amor sunt et communicantes mutuo suas actiones.

Nec mireris, quomodo, cum sint idem amor, sunt tamen diversa specie, quia quod sint idem, hoc accidit, scilicet quod conversa sunt in obiectum simplex, sed essentialiter sunt diversa specie; et bene haec se compatiuntur, scilicet esse idem numero accidentaliter et differre specie essentialiter; sicut in aqua bene se compatiuntur calor accidentaliter ab igne et frigiditas naturalis quam non perdit aqua etiam calefacta.

Si quaeras ergo, quomodo sint comparabiles, cum differant specie, respondeo quod differentes species non habent comparisonem ad se mutuam, sed ad alia consimilem, ut cum summum sit in rubore et summum in pallore, potest huius ruboris ad suum summum esse aequalis comparatio quae huius palloris ad suum summum. Sic in qualibet virtute est summum. Et cum dicimus virtutes aequales vel comparabiles, sic intelligimus quod sicut huius fides se habet ad summam fidem, sic eiusdem spes ad spem summam. Comparatio ergo proportionis non est in rebus differentibus specie, sed proportionalitatis, quae exigit quattuor terminos sicut proportio duos.

De secundo concedo quod virtutes sic sunt aequales secundum proportionalitatem ad sua summa.

[AD ARGUMENTA IN CONTRARIUM SECUNDAE QUAESTIONIS]

Ad primum vero contra obiectum dicendum quod non dicitur maior intensione, sed duratione, quia numquam excidit, et principalior, quia per eam informatae

388 essent] esset OAV; *corr. ex* esset P 389 non in] V; nunc in BOAPR; nunc non (*corr. ex* non in C?) CCg 409 sint] *corr. ex* sunt OP 410 alia] aliam B; *corr. ex* aliam P

sunt aliae virtutes gratuita, sicut dicitur infra isto capitulo ibi: SED TAMEN MAIOR SPE etc.

Ad secundum. Intelligamus hic duos artifices, quorum uterque habeat artem fabricandi et insuper artem suendi aequaliter; tamen conducitur unus ad suendum, alter ad fabricandum, et suit iste laudabiliter et commendatur a sutoria, et alter fabricat laudabiliter et commendatur ab arte illa, non ab alia. Et sicut si sic se habet potentia visiva in huius oculo ad suum summum, sic potentia tangendi in eodem ad suum summum, tamen frequentius exserit videre quam tangere et ab hoc potius quam ab illo commendatur et plus gravatur si tangit quam si videt et difficilior hoc agit quam illud, similiter sancto alicui habenti aequaliter omnes virtutes contingit quod datur ei occasio exserendi actus unius virtutis tantum, ut Iob patientiae et ex hoc commendatur, et alteri sancto datur occasio exserendi actum alterius virtutis tantum et inde commendatur; occasionum autem harum ordinator Deus est.

Insuper, licet in isto sit una virtus alteri aequalis, tamen possibile est in isto unam virtutem habere plura impedimenta sibi coniuncta, vel ex carne vel aliunde, quo minus exserat ex se operationem suam, et aliam non. Sicut Saturnus forte, quia maior quantitate et lumine quam Mars, ideo effective est de se calidior, tamen minus calefacit quam Mars, immo infrigidat propter aquas super caelos sibi coniunctas naturaliter frigidas, sicut tangit Augustinus, *Super Genesim ad litteram*.

Ad tertium. Dixi proportionalitatem esse inter virtutes. Quia in quolibet est summum, et hoc summum non est idem in omnibus, sed in natura huius est determinatum quantum amare potest, citra tamen consistere potest sed non ultra pertingere. Et sic apud unumquemque est summum in qualibet virtute, bonum enim finitum. Augustinus, *Enchiridion* capitulo paenultimo: “Minuitur cupiditas caritate crescente, donec veniat haec ad tantam magnitudinem qua maior esse non possit. ‘Maiorem autem caritatem nemo habet quam ut animam suam ponat pro amicis suis.’ Ibi autem quis explicet, quanta caritas erit, ubi nulla cupiditas erit.” Ex hoc sequitur, si caritas viae in te determinata est, quod maiorem habere non potes; ex hoc sequitur quod et praemium eius in patria scilicet visio, et proinde caritas patriae. Et ita unusquisque habet summum caritatis, ad quod pervenire potest, sed non ultra. Et patet quod maxima caritas viae a nobis non habetur nisi

422 isto] illo PV 423 spe] specie A; om. R 425–426 suendum] sciendum B; consue-
dum O 428–429 sic ... summum] om. (hom.) OA; add. marg. O 437–438 aliunde]
ex praem. (sed del. C) BC 446 unumquemque] unumquodque ARC 448 qua] corr.
ex quia B; corr. ex quam O 449 nemo] om. codd., add. marg. PCgC, add. interlin. R
450 ubi] corr. ex ibi B; ibi praem. sed del. P

422–423 Cap. 5, n. 1 (ed. Grottaferrata, 2:158) 441–442 Aug., *De Gen. ad litt.* 2.5 (CSEL
28.1, 38–39) 447–450 Aug., *Enchir.* 32.121 (CCL 46, 114) 449–450 Ioan. 15,13

455 in ultimo instanti viae, quod intendebat Augustinus subdens de positione animae
 quae fit in morte. Sed malum est infinitum et omnifariam, et ideo licet determi-
 natum sit in huius natura, quantam caritatem habere potest, non tamen, quantam
 cupiditatem vel superbiam. *Ps.*: “Superbia eorum, qui te oderunt, ascendit sem-
 per.” Et ideo non accidit in vitio proportio talis vel comparatio. Non enim dici
 460 potest: ‘Quantum superbia huius accedit ad summum superbiae huic possibile,
 tantum cupiditas ad suum summum’, quia in neutro est summum nec forte infi-
 num, et ideo inter vitia proprie nulla est comparatio, dico diversa specie, neque
 aequalitatis neque inaequalitatis. – Verumtamen haec asserendo non dico.

Ad quartum. In virginitate duo sunt, unum integritas et alterum continendi
 465 voluntas. Primum non augetur, nec est ita de essentia virtutis; alterum augetur
 secundum quod augetur caritas.

Ad quintum. Est operatio virtutis interior et exterior, et exterior multis occa-
 sionibus impeditur. Et ideo dic quod sicut se habet temperantia huius ad summum
 temperantiae huic possibile, sic operatio interior huius ad summum operationis
 470 huic possibile, et similiter exterior quantum est de virtute, scilicet subtractis om-
 nibus impediementis et apposis omnibus opportunitatibus.

Ad sextum. Fateor maior est amor Dei praesentis quam absentis, licet in
 amando creaturam contingat contrarium, ut dicit Gregorius. Sed spes non est
 tantum amor Dei absentis, sed potius amor confidens vel confidentia amans obti-
 475 nere absens, et ita est diversum specie ab amore qui est amplexus praesentis. Et
 ille amor aequalem habet comparisonem ad suum summum sicut iste ad suum.

Ex iam determinata virtutum aequalitate videtur quod cum summum caritatis
 tibi possibile non habeatur in vita hac a te (non enim quis implet hoc praeceptum
 hic “diliges Dominum Deum tuum ex toto corde” etc.), quod summum spei et
 480 fidei, licet sint eorum summa, numquam tamen habentur omnino nec hic nec
 alibi, aut tantum habentur in ultimo vitae instanti. Quippe si tu habes summum
 fidei in aliquo instanti ante mortis instans, in tempore inter illa instantia medio
 quantumcumque modico potes proficere in caritate, sed non in fide, quia habet
 summum. Igitur non erit aequalitas virtutum, immo omnino numquam habetur,
 485 ut videtur, summum fidei vel spei. Si enim vel in ultimo instanti vitae, et in
 eodem non habetur summum caritatis, non erit aequalitas virtutum. – Vide an
 hoc sit verum, non enim dico.

455 positione] potentia *corr. ex* peratione? P; ratione V 456 est] in *add.* AP 456–457 de-
 terminatum sit] determinant sic R; *corr. ex* determinant sic C 462 est] *om.* AP 467 ope-
 ratio] *corr. ex* comparatio O; comparatio A || et² exterior²] *om.* (*hom.*) A; *del.* R 469–470
 sic ... possibile] *om.* (*hom.*) AP, *add. marg.* P 479 corde] tuo *add.* VR 483 potes]
 potest BOAPCgVR; *corr. ex* potest C

458–459 *Ps.* 73,23 473 Non inveni 479 *Deut.* 6,5; *Matt.* 22,37; *Marc.* 12,30; *Luc.* 10,27

5.1 ET OPERATIO SECUNDUM ALIQUID, id est secundum intensionem, licet non secundum durationem, quia “caritas numquam excidit”. PRAESUMIMUS, id est fidenter exspectamus. SED TAMEN MAIOR etc. Caritas dicitur maior 490 quia post omnes tamquam durabilior, quia ante omnes quia natura prior. NON IDEO POST FIDEM ET SPEM PONITUR, I *Cor.* 13: “Manent tria haec: fides, spes, caritas.”

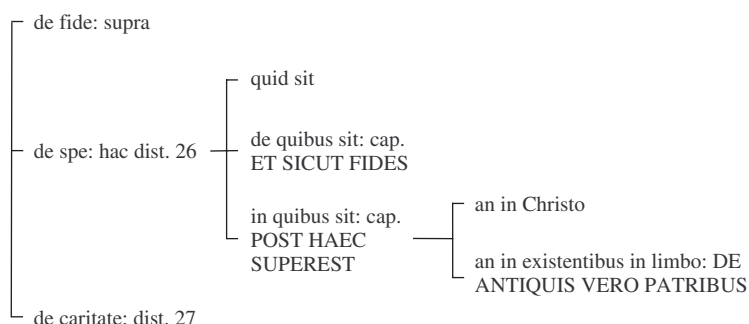
5.2 PRO INTELLECTU practico. DE PURO INTELLECTU. Tunc est intellectus purus, quando nulli viliori naturae admiscetur sed nobiliori. Impurum enim 495 aurum dicitur et sordidum, quod argento admiscetur; sic intellectus tota die de vilioribus se cogitans scilicet mundanis, *Levit.* 20: “Ne polluat animas vestras in pecore et in avibus et in cunctis quae moventur in terra.” INTELLIGATUR in patria, vel id est intendatur principaliter Deus; INTELLIGATUR et omnia in eo, *Prov.* 3: “In omnibus viis tuis cogita illum.” IN ALIQUO homine viatore. SED 500 ILLA informis. NON SIT PIA, id est formata. QUIA NULLI viatori.

488 intensionem] intentionem AR; *corr. ex intentionem* P 496 quod] quia AP 498 pectore] *corr. ex pectore* OP; pectore A 498–499 intelligatur] *Lemma non occurrit apud Petrum Lombardum; sed cf. diligatur (ed. Grottaferrata, 2:159, l. 7)*

489 I *Cor.* 13,8 492–493 I *Cor.* 13,13 497–498 *Levit.* 20,25 500 *Prov.* 3,6

DISTINCTIO 26

¹ EST AUTEM SPES VIRTUS ... Dist. 26. In qua agitur de spe.
Cuius divisio sic depingitur:

Nota quod spes dicitur virtus ipsa (I *Cor.* 13: “Nunc autem manent tria haec: fides, spes, caritas”); item res sperata (*Tit.* 2: “Exspectantes beatam spem et adventum gloriae”, *Ps.*: “Dominus spes eius est”); quandoque motus spei, ut cum dicitur hic “exspectatio certa”, quae est motus spei per quam et a qua est exspectatio.

Duplex hic ponitur spei notificatio. Una per posterius, scilicet per actum suum scilicet sperare. Alia per causam, quae duplex est: Generatur enim in nobis spes ex consideratione divinae liberalitatis quam hic dicit gratiam Dei, et ex meritorum nostrorum consideratione. Unde sic definitur a magistris: “Spes est audacia mentis de largitate Dei concepta habendi vitam aeternam per bona merita.”

¹ EST ENIM CERTA, contra haesitationem (de qua *Iac.* 1: “Postulet in fide nihil haesitans; qui enim haesitat, similis est fluctui maris qui a vento movetur et circumfertur”), EXSPECTATIO, contra apprehensionem in patria, FUTURAE BEATITUDINIS, contra illam quae est de praesentibus, quae virtus non est

3 nunc autem] *corr. ex nunc* O; *om.* AP 6 hic] *est add.* AP 10 spes] *om.* B; species A

3–4 I *Cor.* 13,13 4–5 *Tit.* 2,13 5 *Ps.* 13,6 11–13 Resp. Guil. Altis., *Summa aurea* 3.13.1 (ed. Grottaferrata, 3.1:242); verbatim: Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 26 (MS Vat. lat. 1098, f. 108rb) 14–16 *Iac.* 1,6

(*Prov.* 10: “Spes impiorum peribit”; e contra *Prov.* 24: “Habebis in novissimis spem, et spes tua non peribit”). BEATITUDINIS, contra timorem servilem qui est exspectatio futurae miseriae. CERTA EXSPECTATIO dico VENIENS EX GRATIA, id est bonitate Dei considerata, contra desperationem quae considerat non bonitatem, sed severitatem tantum, ET EX MERITIS, contra praesumptionem quae considerat tantum Dei benignitatem (contra utrumque *Rom.* 11: “Vide bonitatem et severitatem Dei”, *Ps.*: “Misericordiam et iudicium cantabo tibi Domine”). QUAM NATURA PRAEIT etc., ergo non simul infunduntur omnes virtutes. PRAEIT CARITAS et ita meritum.

³ CREDIMUS CESSIIONEM, id est resurrectionem mortis, vel Christi recedentis in caelum, vel SESSIONEM, scilicet ad dexteram Patris.

[“SPES EST NONNISI BONARUM RERUM NEC NISI FUTURARUM,
ET AD EAM PERTINENTIUM QUI EARUM SPEM GERERE PERHIBETUR”]

³ ET AD EUM PERTINENTIUM etc.

- ³⁰ 1. Hoc videtur falsum. Quia potius credendum est nobis quod alii sint boni quam quod nos. *Ezech.* 19: “Vidit altitudinem suam”, *Glossa*: “Aliena bona videamus, nostra autem nesciamus.” Sed ex bonis meritis ortum habet spes, ut patet ex definitione supra. Ergo eis potius speranda est vita aeterna quam nobis.
2. Item, Augustinus: “De nemine desperandum est, dum est in via.” Ergo de quolibet sperandum, scilicet quod possit ad aeternam vitam pervenire.
- ³⁵ 3. Item, si spes habet ortum ex consideratione bonorum nostrorum operum, quomodo erit in nobis spes, cum prohibeamur per illam glossam considerare bona nostra? Et *Matt.* 6: “Te faciente eleemosynam nesciat sinistra tua, quid faciat dextera tua.”
- ⁴⁰ 4. Item, consideratio bonorum propriorum efficit superbiam. Unde *Luc.* 18: “Gratias ago tibi quia non sum sicut ceteri hominum, raptores, iniusti, adulteri, velut etiam hic publicanus. Ieiuno bis in sabbato, decimas do omnium quae possideo.” Quomodo ergo ex eisdem bonis consideratis quasi ex eadem causa oriri potest spes et superbia, qua quis ceteros aspernatur et in se confidit?

26 meritum] ET SICUT FIDES cap. 2. (2 cap. inv. P) QUOD ATTINET AD NON VIDERE (etc. add. C), id est utraque est de non visis add. marg. PC 27 cessionem] sessionem ed.; sessionem corr. ex cessionem P 28 sessionem] cessionem AR || Patris] SUARUM RERUM, id est de rebus ad suum subiectum pertinentibus add. marg. PC 30 sint] sit B; sicut A?R; sunt P 32 autem] om. sed add. marg. O; aut A 34 nemine] corr. ex nomine BP; nomine A 37 prohibeamur] prohabeamur O; prohibeantur V 39 tua] om. AP 44 confidit] confiditur VR

18 *Prov.* 10,28 18–19 *Prov.* 24,14 23–24 *Rom.* 11,22 24–25 *Ps.* 100,1 31–32 *Ezech.* 19,11; *Glossa interlin.* in h.l. (ed. princeps, 3:258b) 34 *Resp. Aug., Enarr. in Ps.* 36.2.11 (CCL 38, 354); verbatim e.g. Guil. Altis., *Summa aurea* 3.13.2 (ed. Grottaferrata, 3.1: 244) 38–39 *Matt.* 6,3 40–43 *Luc.* 18,11–12

5. Item, si quicumque habet unam virtutem, habet omnes; ergo simul tempore 45
ad minus omnes virtutes infunduntur. Sed secundum theologum virtus praecedat
operationem, licet econtra secundum Aristotelem; igitur omnes virtutes sunt in
homine ante aliqua bona merita. Quomodo ergo ex bonorum meritorum consi-
deratione surgit spes?

[SOLUTIO]

Solutio. Fateor debemus opinari de aliis quod sint nobis meliores nisi in 50
manifeste malis. Sed tamen certitudinem maiorem habemus de nobis quam de
aliis, et nosmet ipsos certius novimus quam alios. I *Cor.* 2: “Quis enim scit
hominum, quae sunt hominis, nisi spiritus hominis qui in ipso est?” Quia ergo
spes super certius aliquid figitur – est enim certa expectatio quae non est ex
bonis omnino incertis –, ideo non speramus nec est spes nostra de bonis alienis. 55

Ad secundum. Non sequitur ‘non est desperandum, ergo est sperandum’, sed
est fallacia consequentis, sicut ‘non est iustus, ergo est iniustus’. Vel dic quod
fiducia dividitur in fiduciam boni alieni futuri et fiduciam boni proprii futuri, et
illa non habet proprium nomen, haec autem habet et vocatur proprie spes. Et cum
dicitur “de nemine desperandum”, intellige: id est ‘de nemine diffidendum’. Ita 60
enim est quod fides est virtus extensa in alterum a suo subiecto et caritas similiter,
sed spes est virtus reflexa in suum subiectum. Verumtamen extendimus nomen
spei ad alios propter unionem affectus cum aliis. Quia enim, quem diligo, est
quasi alter ego, dicor aliquando sperare ei vitam aeternam sicut mihi ipsi.

Ad tertium. Bona opera vel merita potest aliquis considerare dupliciter, scilicet 65
quod sunt in se et a se, sed principaliter a Deo, et ita considerata excitant spem.
Quod maxime faciendum in periculo mortis, quia tunc diabolus maxime temptat
de desperatione. Ideo Paulus dicit I *Tim.* 4: “Bonum certamen certavi, cursum
consummavi, fidem servavi, de reliquo reposita est mihi corona iustitiae”, et
similiter *Iob* 30 et 31. Vel possunt considerari a te esse in te et non in alio, et 70
sic considerata faciunt superbiam. Non enim ipsa bona, si aestimentur esse in
aliis omnibus, superbiam inducerent, sed singularitas bonorum. Non enim est
mihi materia superbiae bonum quod habeo commune cum ceteris, ut quod video,
sed quo excello ceteros, ut visio limpidior. Et ideo sic considerans phariseus
bona sua sibi singularia – quod patet cum dixit “non sum sicut ceteri hominum” 75
– superbivit. Unde superbia est singularis ferus depascens vineam Domini, *Ps.*:
“Singularis ferus depastus est eam”.

47 igitur] ergo OV 62 nomen] naturam A; corr. ex naturam P 65 merita] meritum AP
72 aliis omnibus] omnibus aliis inv. O; corr. ex omnibus aliis P 74 ut] om. AP, add.
interlin. P

52–53 I *Cor.* 2,11 68–69 Rectius II *Tim.* 4,7–8 70 Resp. *Iob* 30,26; 31,36 75 *Luc.*
18,11 76–77 *Ps.* 79,14

Hinc patet quod periculosius satis est facere singulares poenitentias in saeculo quam communes in claustris.

- 80 Cum ergo sis aliquo melior et ita in moribus superior, et alio inferior longe, saltem Christo, considera sursum, non deorsum, et sic humiliaberis, non efficeris superbior sicut illi *Ps.*: “Oculos suos statuerunt declinare in terram”, *Is.* 2: “Oculi sublimis hominis”, id est superbi, “humiliati sunt”, quia semper intuetur inferiores et non superiores. Sic Lucifer *Is.* 14 prius se minoribus praetulit, quasi
85 deorsum aspiciens, dicens “super astra Dei exaltabo solium meum”, id est minores angelos, et deinde superbiens Dei aequalitatem quaesivit subiungens “similis ero altissimo”.

Dic ergo ad tertium quod consideratio una bonorum prohibetur, altera non.

Et ex eodem patet ad quartum iam.

- 90 Ad quintum. Fateor simul infunduntur omnes virtutes. Nec consideratio priorum meritorum est causa spei, sed potius quo habitus ille excitatur in nobis ad exserendum actum suum scilicet sperare, et per consequens est causa augmentationis spei. Unde, ubi supra dictum est quod “spes est expectatio certa futurae beatitudinis veniens ex meritis”, intellige sic: id est ‘est virtus qua ex-
95 spectatur futura beatitudo’; quae expectatio scilicet actus venit ex consideratione meritorum, ut dixi, hoc est, excitat habitum.

4 POST HAEC SUPEREST etc., capitulum.

- Hic quaeritur, in quibus fuerit spes. Et cum sint caelestes, terrestres et infernales, primo dubitatur de caeli habitatoribus ut de animabus beatis et angelis, an
100 habeant spem; secundo non de quolibet terrestri, sed de Christo; tertio non de quolibet infernali, sed de antiquitus exsistentibus in limbo.

[UTRUM ANGELI ET BEATAE ANIMAE HABEANT SPEM]

1. De angelis videtur quod habeant spem. Aliquid enim beatitudinis accrescet eis ex electorum numero completo, et illud certa expectatione expectant. Ergo sperant.
105 2. Similiter de animabus. Et insuper, cum unicam adhuc stolam habeant, scilicet animae (*Apoc.* 6: “Datae sunt illis singulae stolae albae”, *Luc.* 15: “Proferte illi stolam primam”), duplicem autem habiturae sunt (*Is.* 61: “In terra sua duplicita

78 satis ... facere] *corr.* ex est satisfacere O; satis facere C 81 non¹] *praem.* et A; *corr.* ex et P || non²] nec PR 84 sic] sicut APR 91 spei] CCg, *corr.* ex fidei OP; fidei BAVR 97 capitulum] *om.* OA, *add. marg.* O 98 spes] *om.* sed *add. marg.* O; species A 107 stolam primam] primam stolam inv. AP

82 *Ps.* 16,11 82–83 *Is.* 2,11 84–87 *Is.* 14,13–14 93–94 Supra: ll. 14–22; Petr. Lomb., 3 *Sent.* 26.1 (ed. Grottaferrata, 2:159) 106 *Apoc.* 6,11 106–107 *Luc.* 15,22 107–108 *Is.* 61,7

possidebunt”), igitur cum secundam stolam fiducialiter exspectent sicut prius hic utramque exspectaverunt, habent utique spem.

³ Item, licet non sit in eis macula, est tamen in eis ruga adhuc, secundum Bernardum, scilicet desiderium corporis, propter quod desiderium minus sunt ipsae nunc in Deum. Illud ergo quo minus sunt in Deum quam erunt, fiducialiter exspectant. Ergo sperant.

⁴ Item, cum duplex sit mola, timor et spes (de quibus *Deut.* 24: “Non accipies loco pignoris inferiorem et superiorem molam”, ubi Gregorius: “Inferior et superior mola sunt spes et timor; spes cor ad alta subvehit, timor cor inferius premit”), una mola sine alia inutiliter habetur. Sed in illis animabus iam est timor (*Ps.*: “Timor Domini sanctus permanet in saeculum saeculi”); ergo et spes, cum ibi nihil inutiliter habeatur.

[UTRUM CHRISTUS HABUERIT SPEM]

⁵ De Christo videtur quod dum hic fuit, spem habuerit. Dicit enim ad Patrem *Ps.*: “In te, Domine, speravi”. Item: “Spes mea ab uberibus matris meae, in te proiectus sum ex utero”, et exponit *Glossa* de Christo.

⁶ Item, Christus exspectabat cum fiducia liberationem ab inimicis et morte et corruptione, scilicet impassibilitatem. Ergo habuit spem.

⁷ Item, plenus fuit gratia (*Ioan.* 1: “plenum gratiae et veritatis”), et etiam habuit omnem gratiam (*Eccli.* 24: “In me omnis gratia”). Igitur cum fides et spes sint aliquae gratiae et bona gratuita quia virtutes, habuit has Christus.

[SOLUTIO]

Solutio. Est certitudo vel certificatio duplex. Una est scientiae vel visionis, et alia est opinionis. Opinio est acceptio unius partis contradictionis cum formidine alterius, scilicet quod altera pars possit contingere, et est opinio maior certitudo quam sit dubitatio vel haesitatio et minor quam scientia vel visio.

Dico ergo quod certitudo, quae cadit in definitione spei, excludit et haesitationem et dubitationem, et similiter visionem secundum illud *Rom.* 8: “Spes, quae videtur, non est spes”. Unde spes sine timore non est; est enim affectatio et exspectatio alicuius boni absentis, cum hoc tamen quod possibile est semper

108 exspectent] exspectant AP 116 mola] mala AR 120 habuerit] habuit OA 123 et¹] in A; in *corr.* ex et P 132 et] *om.* A; *corr.* ex vel P 133 et¹] vel APR

110–111 Bern., *Sermones in festivitate omnium sanctorum* 3.1 (ed. Cist., 5:350); 3.4 (352) 114–116 *Deut.* 24,6; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. princeps, 1:406b), ex Greg. Magnus, *Moralia* 33.12 (CCL 143B, 1694) 117–118 *Ps.* 18,10 121 *Ps.* 30,2 121–122 *Ps.* 21,10–11 122 Resp. Petr. Lomb., *Comm. in Ps.* 21 (PL 191, 225B): Pss. 21, 34, 54, 68, 108 “principaliter et late agunt de passione Christi” 125 *Ioan.* 1,14 126 *Eccli.* 24,25 133–134 *Rom.* 8,24

abesse, et ideo est timor. Sed sicut timor sine spe degenerat in desperationem, sic spes sine timore in praesumptionem vel securitatem malam. Versus: “Si timor est sine spe, tunc desperatio laedit, et nisi spes timeat, statim praesumptio damnat. Ergo timor sine spe, nec spes valet absque timore.”

140 Quia ergo angeli et animae beatae expectant certitudine visionis – quia quidquid habituri sunt, vident in Verbo, quod est certissima visio, et similiter Christus in via – et non certitudine opinionis, non est in eis spes. Nec illa expectatio est actus alicuius virtutis, vel si est actus virtutis, est actus virtutis secundum statum patriae, non viae, et tunc est potius actus eius quod respondet spei in patria quam
145 spei.

Et ex hoc patet responsio ad primum, secundum et tertium.

Ad quartum. Actus timoris filialis non est idem omnino in via et in patria. In patria enim est actus eius nolle separari a Deo cum summa certitudine non-separationis, in via autem cum possibilitate separationis, et ratione huius dicitur
150 timor deprimere et esse mola. Unde timor in caelo mola non est, et ideo ei ibi non correspondet spes.

Ad quintum. Spes dicitur communiter et proprie; communiter ‘expectatio boni futuri’, sive sit cum certitudine visionis sive opinionis, et secundum hoc dicitur Christus sperare et angeli et animae; vel proprie, scilicet ‘expectatio futuri boni cum certitudine opinionis’, et sic non convenit Christo nec illis. Quae
155 distinctio patet ex illo *Rom.* 8: “Spes, quae videtur, non est spes”, quasi dicat: ‘Spes’ dicta communiter, ‘si videtur, non est spes’, id est non est spes dicta proprie.

Ad sextum patet ex primo.

160 Ad septimum. In fide et spe non quidquid est, est gratia, sicut quidquid est in caritate, quia habent secum aliquid imperfectionis. Quidquid igitur gratiae in illis est, in Christo fuit, et ita omnis gratia, non tamen fides et spes propter imperfectionem suam.

[UTRUM ANIMAE IN LIMBO HABEANT SPEM]

De illis autem animabus in limbo ante passionem Christi et nunc in purgatorio
165 quaeritur, an habuerint spem.

140 certitudine] R; certitudinem BOAPCgVC 142 certitudine] certitudinem OP 143 vel ... virtutis³] *om. (hom.) sed add. marg. P* || vel ... virtutis²] *om. (hom.) A* || est² ... virtutis³] *om. (hom.) R* 144 quod] quam A; qui V 151 correspondet] *corr. ex* respondet O; quo respondet A 153 hoc] *om. BA, add. marg. al. m. B* 154 angeli ... animae] animae et angeli *inv. OP* 156–157 quasi ... spes] *om. (hom.) PR, add. marg. P* 157 spes] species A; *om. sed add. marg. C* 164 ante] autem B; an A 165 habuerint] *corr. ex* habuerunt O; habuerunt AP

137–139 *Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi*, n. 29303 (ed. Walther, I:1002) 156 *Rom.* 8,24

1. Et videtur quod non. Quia certi sunt certitudine certissima de bonis expectatis.
2. Item, si haberent spem, quare non possent exserere actum spei et ita mereri?
3. Item, quaeritur an sancti per contemplationem ad visionem caelestium sublevati, ut Stephanus *Act.* 7 et Paulus II *Cor.* 12, simul cum illa visione habuerunt fidem et spem, et similiter de Adam ante peccatum, qui forte potuit contemplari aeterna cum voluit. 170

[SOLUTIO]

Solutio. Ad primum dico quod futuri boni potest esse expectatio cum omni-
 moda haesitatione vel dubitatione; vel cum certitudine opinionis, et tunc proprie
 est spes; vel cum certitudine scientiae, sicut est in illis in limbo et purgatorio, 175
 et tunc adhuc est spes, sed declinans aliquantulum a proprietate vel propriissime
 dicta spe; vel cum certitudine visionis, sed debilioris satis quam habeat minimus
 in caelo, et tunc adhuc est spes, adhuc minus proprie, qualis fuit in Paulo et
 Stephano et Adam ante peccatum, licet secundum differentes gradus; vel cum
 certitudine completae visionis, et tunc impropriissime dicitur spes per summam 180
 nominis extensionem, et sic fuit in Christo. Sed virtus spei dicitur secundum
 quod spes dicitur propriissime.

Sed attende quod fides et spes utrumque dicit bonum, sed cum imperfectione, ut
 fides cognitionem imperfectam. Ratione ergo imperfectionis est dicta proprietas
 et improprietas, sed ratione boni ibi dicti e contrario est, quia illa minime est in 185
 nobis et magis in exsistentibus in limbo vel purgatorio.

Et sic de aliis.

4. QUOD PERFECTUM EST, I *Cor.* 13. PRO QUA ET ORAVIT, *Matt.* 26:
 “Transeat a me calix iste”, id est non moretur; et *Ps.*: “Non dabis sanctum tuum
 videre corruptionem”, *Ps.*: “Resuscita me et retribuas eis”. 190
5. QUI APUD INFEROS in limbo.

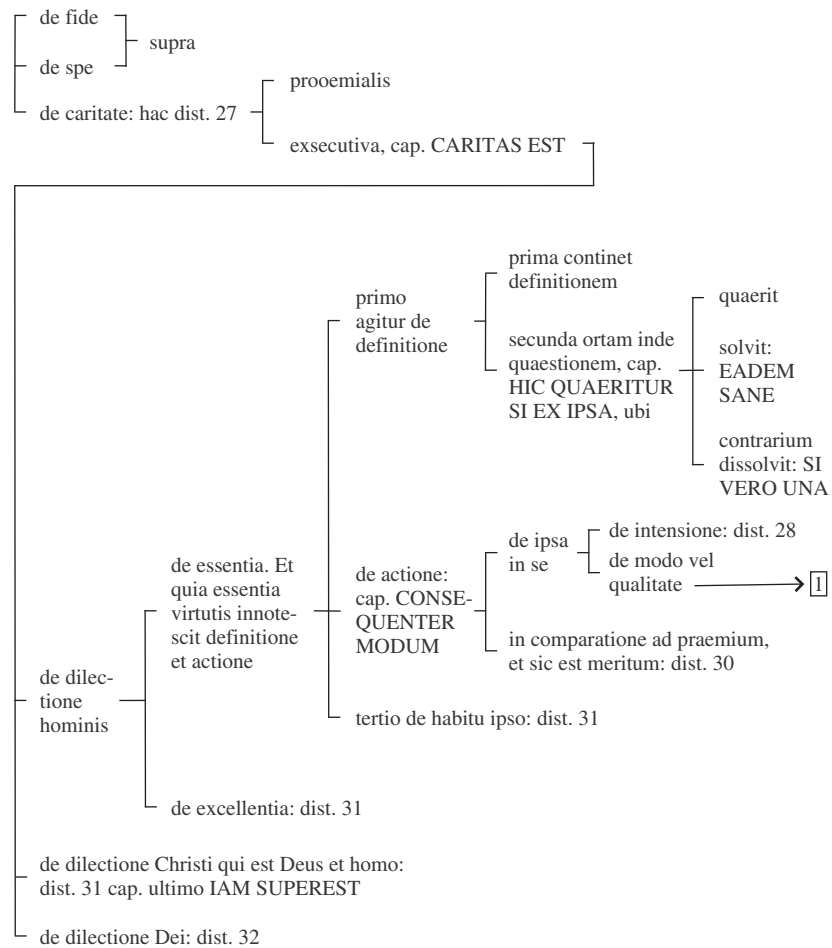
185 et improprietas] *om. sed add. marg.* OC

170 *Act.* 7,55 || II *Cor.* 12,1–7 188 I *Cor.* 13,10 188–189 *Matt.* 26,39 189–190
Ps. 15,10 190 *Ps.* 40,11

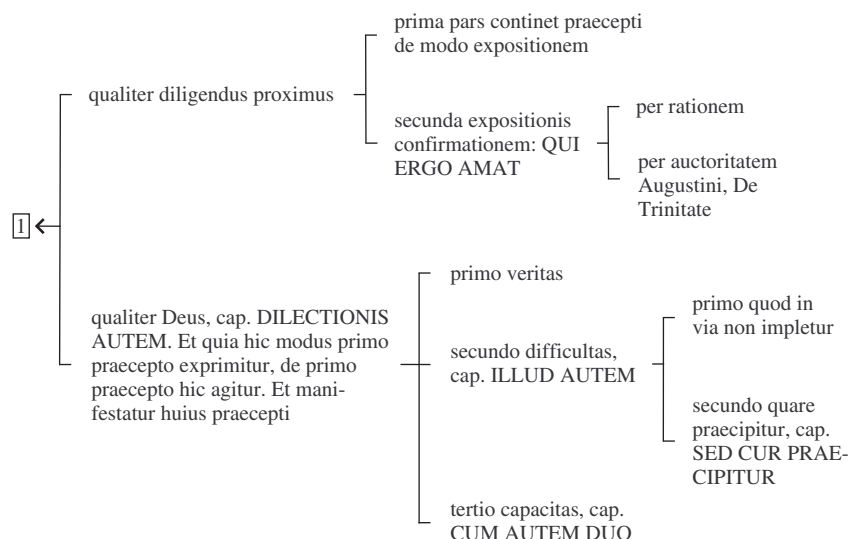
DISTINCTIO 27

1.1 CUM AUTEM CHRISTUS FIDEM etc. Dist. 27.

Cuius divisio sic patet:

2 cuius ... patet] *om.* B || sic patet] patet extra O; infra *add. interlin.* P

- 1.1 NON VALET in aliqua creatura. EX CARITATE EXIMIA, *Ioan.* 15: “Ma-
 iorem hac dilectionem nemo habet” etc. EXIMIUS, id est valde eminens. ‘Ex’
 5 enim pro ‘valde’ ponitur ut ‘excelsus’ pro ‘valde celsus’. Haec dicit Rabanus,
De naturis rerum. *Eph.* 2: “Propter nimiam caritatem qua dilexit nos, cum es-
 semus mortui peccatis, convivificavit nos.” ANIMAM POSUIT, *Ioan.* 10, id est
 deposuit, PRO AMICIS effective, id est ut fierent amici, ET INIMICIS, *Rom.* 5:
 “Cum inimici essemus, reconciliati sumus Deo per mortem Filii eius.” Vel PRO
 10 AMICIS quantum ad efficientiam, ET INIMICIS quantum ad sufficientiam, *Ps.*:
 “Copiosa apud eum redemptio.” UT EXHIBITIONIS FORMA NOS etc., exem-
 plo enim nos docuit (*Ioan.* 13: “Exemplum dedi vobis, ut quemadmodum ego
 feci, et vos faciatis”). Se dedit exemplar, non sacerdotem.
 1.2 ET MODO, infra hac distinctione cap. CONSEQUENTER, ET ORDINE,
 15 dist. 29.

4 hac] *corr.* ex hanc B; *corr.* ex ac O; ac A; hanc P 10 efficientiam ... ad²] *om.* A ||
 et ... sufficientiam] *om.* O 11 forma] ablative vel (*corr.* ex et P) nominative *add.* OP, *add.*
marg. BR, *add.* interlin. VC 13 et] ita *add.* AP

3–4 *Ioan.* 15,13 4–6 Rabanus, *De universo* 1.1 (PL 111, 15A), ex Isidorus, *Etymol.* 7.1
 (ed. Lindsay, n. 9), 10 (n. 82) 6–7 *Eph.* 2,4–5 7 *Ioan.* 10,11–18 8–9 *Rom.* 5,10
 10–11 *Ps.* 129,7 12–13 *Ioan.* 13,15 14 Cap. 5 (ed. Grottaferrata, 2:164–66)

2.1 CARITAS EST DILECTIO, capitulum.

2.2 QUOD EST MAXIMUM IN LEGE MANDATUM, *Matt. 22*. MAXIMUM capacitate, est enim radix omnium aliorum mandatorum omnia in se continens (*Ioan. 14*: “Si quis diligit me, sermonem meum servabit”); item dignitate, quia de caritate in Deum quae est maior et dignior quam in proximum, et caritas dignior ceteris theologicis virtutibus, et illae cardinalibus; ad quae sunt omnia mandata. ILLI SIMILE, quia illud in se continet et in eo continetur, vel quia utrumque est de eodem scilicet de dilectione et de eadem dilectione numero. IN DEUTERONOMIO, cap. 6. IN HIS DUOBUS, *Matt. 22*.

2.2 FINIS ENIM PRAECEPTI EST DILECTIO.

Contra. Potius praeceptorum finis videtur peccatum (*Rom. 5*: “Lex subintravit ut abundaret delictum”) vel operatio (*Ezech. 20*: “Dedi eis praecepta mea et iudicia mea ostendi eis, quae faciat homo et vivat in eis”).

Solutio. Finis dicitur tripliciter, sicut dicit *Glossa* super *I Tim. 1*, et sumitur de Augustino super canonicam Ioannis: est enim consumptio (sic panis finitur, cum consumptus est), et terminus (sic ager finitur), et consummatio (sic tunica finitur, cum est perfecta). Primo modo finis legis est peccatum, secundo modo operatio, tertio modo caritas. Tunc enim consummatur opus legis vel lex, cum efficitur non ex timore sed ex amore.

3 HIC QUAERITUR SI EX EA, capitulum.

Hic quaeritur, an in eodem homine idem sit habitus numero caritatis quo diligitur Deus et quo proximus. Secundo, an et idem actus.

[UTRUM IN EODEM HOMINE IDEM SIT HABITUS NUMERO
CARITATIS QUO DILIGITUR DEUS ET PROXIMUS]

De primo patet quod dicit Magister quod idem.

1. Et hoc patet, quia secundum Magistrum caritas illa est Spiritus Sanctus qui unicus est numero. Et Augustinus infra isto eodem capitulo: “Una est caritas et duo praecepta.”

22 mandata] vel quia de maximo scilicet de deo *add. marg. (al. m. C) PC* 25 finis] quod? id est? *add. sed del. P*; *Tim. 1 add. (interlin. VR) VRC* 37 et²] *om. BOA, add. interlin. O* 39 quia] *om. BC; add. marg. C*

17 *Matt. 22,37–38* 19 *Ioan. 14,23* 24 *Deut. 6,5* || *Matt. 22,40* 26–27 *Rom. 5,20* 27–28 *Ezech. 20,11* 29–32 *Glossa ordin. in I Tim. 1,5* (ed. princeps, 4:404b); Petr. Lomb., *Collect. in epist. I ad Tim. 1,5* (PL 192, 328C–D) 30 Aug., *In epist. Ioan. ad Parthos tract. 10.5* (PL 35, 2057); cf. Aug., *Enarr. in Ps. 31.2.5* (CCL 38, 228) 38 Cap. 3 (ed. Grottaferrata, 2:163) 39–40 Petr. Lomb., 3 *Sent. 27.3–4* (ed. Grottaferrata, 2:163–64); cf. 3 *Sent. 23.9.2* (2:148), 1 *Sent. 17* (1:141–52) 40–41 Cap. 4, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:164); Aug., *Sermo 265.8.9* (PL 38, 1223)

² Item, eadem est potentia visiva qua videtur color et corpus, quia non videtur corpus nisi quia videtur color. Igitur si non amatur proximus nisi propter Deum, eodem habitu numero amatur utrumque.

⁴⁵ ^{1.c} Contra. Aliud est sapientiae donum, aliud scientiae, quia primum est de aeternis et caelestibus et divinis, istud de humanis et temporalibus. Igitur eadem ratione alia est virtus caritatis qua amatur Deus scilicet aeternum et qua proximus scilicet humanum, quippe haec amata maxime distant et debent facere diversum amorem sicut eadem diversam cognitionem.

⁵⁰ ^{2.c} Item, “non concupisces uxorem proximi tui” et “non concupisces rem proximi tui, non servum, non ancillam” sunt diversa praecepta, quia sunt de diversis concupiscibilibus. Ergo eadem ratione et caritas Dei et proximi, quia sunt de magis distantibus.

⁵⁵ ^{3.c} Item, *Matt. 22*: “Secundum est simile huic.” Ergo diversa mandata sunt, sed similia. Ergo diversa in eis mandantur, sed non nisi dilectio Dei et proximi. Ergo sunt diversa.

[SOLUTIO]

Solutio. Consentiri posset primis rationibus cum Magistro.

[AD ARGUMENTA IN CONTRARIUM]

Et dici potest ad primum quod donum scientiae et sapientiae non ideo sunt diversa quia per ea diversa noscuntur, sed potius quia modus cognoscendi diversus
⁶⁰ est. Deus enim per se ipsum cognoscitur, non per speciem quae sit aliud ab ipso. Sed ea quae per scientiam cognoscuntur, non per se ipsa sed per species suas genitas in mentes cognoscuntur.

Insuper licet illa dona essent diversa propter cognita diversa, non tamen dilectio Dei et proximi. Quippe non quia cognoscuntur divina, ideo et humana, sicut quia
⁶⁵ diligitur Deus, diligitur proximus.

Ad secundum. Illa praecepta non ideo sunt diversa tantum quia cupita diversa prohibentur, quippe hoc praecepto “non concupisces rem proximi, non servum, non ancillam, non agrum” diversa concupiscibilia prohibentur et tamen unum est praeceptum, sed potius quia concupiscentia uxoris pertinet ad vitium quod
⁷⁰ est concupiscentia carnis, et concupiscentia agri ad concupiscentiam oculorum, quae specie differunt. Si enim concupisceret quis uxorem proximi non concupiscentialiter et carnaliter, sed ut fieret ei ancilla, talis cupiditas pertineret potius

50 concupisces¹] *corr. ex* concupiscens P; concupiscis V 51 quia] quae A; *corr. ex* quae P
55 nisi] *corr. ex* ibi RC 58 scientiae ... sapientiae] sapientiae et scientiae *inv.* AP 64 di-
vina] *corr.* B; *om. (spat.)* A 65 proximus] et *praem. (interlin. P)* BP 67 proximi] tui
add. (sed del. R) AR

50–51 *Deut. 5,21; Ex. 20,17* 54 *Matt. 22,39*

ad hoc mandatum “non concupisces rem proximi tui, non servum, non ancillam” quam ad hoc “non concupisces uxorem proximi”.

Ad tertium. Causa diversitatis praeceptorum non est quod diversa mandantur 75 in eis, quippe omnia quaecumque mandantur per omnia decem, mandantur per primum, quippe in primo est secundum (et de secundo dicitur *Rom.* 13: “Qui diligit proximum, legem implevit”), sed potius ideo sunt multa, ut explicite et manifeste singula facienda innotescant. Unde Hugo de Sancto Victore: “Non debuerunt in praecepto confundi, quamvis non possint in actione separari.” “Di- 80 stinctum enim est, ut utrumque tibi faciendum intelligas.”

[UTRUM IN EODEM HOMINE IDEM SIT ACTUS NUMERO
CARITATIS QUO DILIGITUR DEUS ET PROXIMUS]

1. De secundo videtur quod sit idem motus vel actus quo diligitur Deus et proximus. Augustinus super Ioannem: “In proximo non diligitur nisi Deus.” Ergo idem diligere est, quo diligitur Deus et quo proximus. Quippe actus non numeratur nisi tribus de causis: scilicet propter diversitatem temporis, ut diligere 85 hodiernum et hesternum sunt duo, maxime si intervenit interpolatio; vel propter diversitatem obiectorum, ut videre Sortem et Platonem sunt duo videre; vel propter diversitatem agentium, ut videre Sortis et videre Platonis, licet eodem tempore et idem videant, sunt tamen duo. Sed patet quod diligere Deum et proximum non sunt duo propter primam causam, non propter tertiam; nec propter secundam, ut 90 patet in dicta auctoritate. Ergo simpliciter non sunt duo actus.

2. Item, eadem visione numero videtur corpus et color, quia corpus non videtur nisi quia videtur color eius. Igitur eadem dilectione numero diligitur Deus et proximus, quia non diligitur proximus nisi propter Deum. Insuper nihil diligitur nisi quia bonum. Sed ipse est bonum omnis boni, ut dicit 95 Augustinus.

1.c Contra. Intensiori motu diligitur Deus quam proximus. Sed idem motus numero non potest esse simul et semel se ipso intensior. Ergo non est idem motus.

2.c Item, non eodem motu diligitur Petrus et Ioannes, ut patet, quia potest unus cessare et perire vel minui altero manente vel diminuto. Ergo multo fortius non 100 eodem motu diligitur Deus et proximus, quae magis distant in infinitum.

3.c Item, si eodem motu diligitur Deus et proximus, quomodo stabit ordo caritatis?

74 proximi] tui *add.* AP 80 possint] *corr.* ex possunt O; possunt AP 86 hesternum] OCg, *corr.* ex externum P; externum BC; extermini (*sic*) A; extremum? VR || si] *corr.* ex sed B; scilicet A || vel] et A; *corr.* ex et P 95 est] *om.* BA

77–78 *Rom.* 13,8 79–81 Hugo de S. Victore, *De sacramentis* 2.13.6 (PL 176, 531B) 83 *Glossa ordin.* in Ioan. 13,34 (ed. princeps, 4:257a), ex Aug., *Tract. in Ioan.* 65.2 (CCL 36, 492) 95–96 Aug., *De Trin.* 8.3 (CCL 50, 272)

[SOLUTIO]

Solutio. A magistris ut plurimum sentitur quod non est idem motus.

Tamen videtur mihi quod quodammodo est idem motus et quodammodo non
 105 idem. Et pono exemplum. Intelligamus rotam minorem aptatam infra maiorem
 ita quod mota maiore circulariter rapiatur cum ea rota interior pari motu, licet
 non pari velocitate, scilicet ut post motum pars minoris coniuncta sit eidem parti
 maioris cui ante motum coniungebatur, ut est in ordine caelorum. Igitur eadem
 actio tua numero est, qua tu moves sphaeram maiorem et qua minorem, et ita
 110 idem est motus ut motus est actio, sed tamen quodammodo non est idem motus
 passio. Aliud enim moveri numero est, quo movetur sphaera interior et quo
 exterior. Quippe motus est accidens mobilis, et ideo numeratur secundum quod
 mobile numeratur. Igitur motus ille idem numero qui respectu agentis est actio et
 movere et respectu patientis passio et moveri, in quantum comparatur ad agentem,
 115 est unus numero et non numeratur, in quantum comparatur ad passa, scilicet
 mobilia, est duo numero et numeratur.

Similiter in proposito. Sicut enim non moves rotam interiorem nisi quia ex-
 teriorem, sic nec diligis proximum nisi quia Deum, et tuus motus dilectionis ut
 est diligere, scilicet ut comparatur ad te diligentem, est actio et unica et diligere
 120 unum, ut autem comparatur ad dilecta, est diligere et plura et ita motus plures.

[AD ARGUMENTA]

Dic ergo ad primum quod non diligere in proximo nisi Deum nihil aliud est
 nisi diligere proximum propter quamdam cum Deo adhaesionem, sicut non moves
 rotam minorem nisi propter quamdam cum maiore adhaesionem, quam per se et
 primo moves. Nihilominus igitur sicut motus duarum rotarum numerum facit,
 125 similiter et amor Dei et proximi.

Ad secundum. Dupliciter dicitur aliquid per accidens. Uno enim modo, cum
 movetur navis per se, movetur clavus in navi per accidens, qui tamen est mobilis
 per se et hoc minus per accidens. Alio modo movetur color navis per accidens
 qui non est mobilis per se, et hoc 'per accidens' est remotissimum a 'per se'.
 130 Aliquid igitur convenit alicui per se et primo, et idem convenit alteri per acci-
 dens primo modo, et idem alteri tertio modo. Actus ergo vel motus conveniens
 aliquibus primo et tertio modo, non numeratur, et ideo idem videre numero est
 quo videtur corpus et color. Sed conveniens aliquibus primo et secundo modo

107 eidem] *corr. ex* idem B; idem A 109 sphaeram] speram B; *om.* O; semper in A
 118 tuus] *corr. ex* cuius B; unus O; tunc A 125 et¹] *om.* OA, *add. marg.* O 127 cla-
 vus] clavis A; *corr. ex* clavis P

103 E.g. Steph. Langton, *Comm. in 3 Sent.* 27 (ed. Landgraf, 133–34); Guil. Altis., *Summa aurea* 3.14.3 (ed. Grottaferrata 3.1:257–58); Phil. Canc., *Summa de bono*. De caritate q. 5 (ed. Wicki, 692–93) 126–129 Resp. Arist., *Phys.* 4.4 (211a 17–23)

recipit numerum, ut dictum est. Et sic est in proposito. Sicut enim clavus est mobilis per se, sic et proximus amabilis per se, licet non primo.

135

[AD ARGUMENTA IN CONTRARIUM]

Ad alias vero rationes ad contrarium obiectas similiter oportet respondere.

Dico ergo ad primam quod nihil impedit motum eundem esse unum numero ut est actio et ita nec suscipere magis et minus, et eundem ut est passio numerari et suscipere magis et minus; sicut in exemplo de rota movere ibi non suscipit magis et minus, sed moveri quod est rotae maioris est velocius, et quod est rotae minoris est tardius. Sic in proposito diligere tuum non suscipit magis et minus ut est actio et in te, sed diligi a te suscipit magis et minus.

140

Verumtamen recipi potest hic sermo ‘magis diligis Deum quam proximum’, licet magis proprie diceretur ‘diligitur a te magis Deus quam proximus’, sicut recipis hunc sermonem ‘moves velocius exteriorem rotam quam interiorem’, licet convenientius diceretur ‘moveretur a te velocius exterior quam interior’.

145

Ad secundum iam patet. Si enim plures rotae sic intelligantur singulae infra singulas aptatae, cum per se moves ultimam, moves omnes alias, sed singulas tanto velocius quanto ultimae proximius adhaerent, et sunt totidem motus passionum quot rotae, licet unus motus actio sint omnes. Similiter ergo et omnes creaturas rationales diligis diligendo Deum per se et maxime praecipue, sed singulas tanto magis quanto vicinius Deo adhaerent, et hoc est quanto magis Deum diligunt. Et sic amari, quo amatur Petrus et Paulus, numerum faciunt, et responde per interemptionem.

150

Et sic stat ordo caritatis, et responsum est ad tertium.

155

³ UT SUPRA DICTUM EST, lib. 1 dist. 17. UNDE AUGUSTINUS, super canonicam Ioannis: IOANNES AIT, I Ioan. 4. DEUM QUEM NON VIDET visu interiori. Et causa est, quia non diligit fratrem, sed caret dilectione sine qua non videtur Deus. SED SI EUM QUEM VIDET etc. Haec ergo consequentia ‘si non diligit fratrem, non diligit Deum’ sic verificatur hic: Si non diligit fratrem, non habet dilectionem et proinde non videt Deum et ita nec amat, quia incognitum non amatur. Aliter verificatur in *Glossa* super canonicam Ioannis sic: Qui non diligit fratrem, non servat praeceptum Dei, et qui non servat Dei praeceptum, Deum non amat. Ioan. 14: “Si quis diligit me, sermonem meum servabit.” Ergo a destructione consequentis: Qui non servat, non diligit Deum. Ergo a primo:

160

165

134 clavus] clavis A; corr. ex clavis P 141 magis] om. sed add. interlin. B; maius P
146 convenientius] corr. ex convenientia RC 152 Deum] om. AP, add. interlin. P

156 Petr. Lomb., 1 Sent. 17.1–3 (ed. Grottaferrata, 1:141–44) 157 I Ioan. 4,20 161–162
Glossa interlin. in I Ioan. 4,20 (ed. princeps, 4:541a) 162–164 Resp. *Glossa ordin.* in
I Ioan. 4,21 (ed. princeps, 4:541b) 164 Ioan. 14,23

Qui non diligit proximum, nec Deum. – Utrumque dicitur in *Glossa* super canonicam.

³ VIDERET DEUM.

Contra: *Ioan.* 1: “Deum nemo vidit umquam.” *Ex.* 33: “Non videbit me homo
170 et vivet.”

Solutio. Sicut lux non videtur nisi in obiectis et illuminatis visu corporali, et ita visis obiectis quodammodo videtur lux corporalis, sic quaecumque videntur intellectu nostro, videntur per hoc quod a Deo illuminantur qui est lumen intelligibile et intelligibilium et intellectuum, et omnia in illo lumine videmus
175 quaecumque mente percipimus. Et sicut lucem videmus quasi nescientes eam (si enim eam solam et nullum obiectum intueremur, tenebras et nihil nobis intueri videretur), sic et Deum. *Ps.*: “Sicut tenebrae eius, ita et lumen eius.” *Ps.*: “Caligo in circuitu eius.” *Ps.*: “Posuit tenebras latibulum suum.”

³ QUI EST IPSA CARITAS, I *Ioan.* 4: “Deus caritas est”. QUOMODO POTEST DILIGERE, nullo modo, quia nec videre, nec amatur nisi cognitum.
180

^{4.1} EA, id est per eam.

^{4.2} PRO QUO, id est propter duo dilecta. UTROQUE praecepto. UNDE AUGUSTINUS, *De Trinitate* lib. 15 cap. 26, et supra lib. 1 dist. 14.

^{4.2} ARBITROR IDEO BIS SPIRITUM DATUM, ideo vel propter aliam rationem:
185 Primus status hominis fuit habens in mente vel aspectu abundantem veritatem, in affectu virtutis decorem (*Ezech.* 28: “Plenus sapientia, perfectus decore, in deliciis paradisi Dei fuisti”). Sed ab hoc cadens in ignorantiam et culpam devenit (*Ps.*: “Comprehenderunt me iniquitates meae et non potui ut viderem”). Et ideo ad reparationem indiguit primo indultore (quia *Sap.* 1: “In malivolam
190 animam non introibit sapientia”), secundo doctore. Et ideo collatus est apostolis spiritus pietatis primo ad indulgendum (quod patet ex verbis Domini et ex modo dandi *Ioan.* 20: “Sufflavit et dixit: ‘Accipite Spiritum Sanctum. Quorum remiseritis peccata, remittuntur eis’”). Ecce ‘remittuntur’ dicit quod praelatorum est. Et modus dandi fuit in flatu, non in baculo, ad instruendum praelatos quod
195 in remissione peccatorum potius utantur verbis quam virgis, quanto magis quam

166–167 canonicam] Ioannis *add.* AP, *add. marg.* C 168 videret] *corr.* ex vide et B; vident *corr.* ex vident P 173 illuminantur] illuminatur AP 179 caritas¹] propter hoc inductum est (*om.* A) *add.* O, *add. interlin.* V, *add. marg.* R, *add. (marg. C)* post suum (*l.* 178) APC 184 ideo bis] ideo nobis A; non bis VR; *corr.* C 195 utantur] *om.* sed *add. marg.* O; utatur VR

169 *Ioan.* 1,18 169–170 *Ex.* 33,20 177 *Ps.* 138,12 177–178 *Ps.* 96,2 178 *Ps.* 17,12 179 I *Ioan.* 4,8,16 183 Aug., *De Trin.* 15,26 (CCL 50A, 525) || Petr. Lomb., I *Sent.* 14,1,2 (ed. Grottaferrata, 1:127) 186–187 *Ezech.* 28,12–13 188 *Ps.* 39,13 189–190 *Sap.* 1,4 192–193 *Ioan.* 20,22–23

baculis. Hoc enim ad pietatis spiritum pertinet, et videntur illi non habere spiritum pietatis praelati qui e contrario faciunt); deinde spiritus scientiae *Act.* 2, et ideo in linguis igneis. Doctorum enim ecclesiae est ignitum Dei proferre eloquium, non frigidum philosophorum vel tepidum imperatorum. Et de caelo datur cognitio veritatis vel veritas, in terris autem potestas, ad ostendendum quod melior est veritas quam potestas, docere quam praeesse (*Eccle.* 9: “Dicebam ego meliorem esse sapientiam fortitudine”; *Sap.* 5: “Melior est sapientia quam vires et vir prudens melior quam fortis”). Et tamen plus hodie appetitur potestas quam scientia vel veritas et praeesse quam scire. Multi enim ideo quaerunt scientiam, ut habeant potestatem (*Dan.* 7: “Oculi hominis erant in cornu isto”). Et haec potestas valde nocet et non prodest ecclesiae Dei (unde eodem subdit de eodem: “Aspiciebam et ecce cornu illud faciebat bellum adversus sanctos et praevalebat eis donec veniret antiquus dierum et iudicium dedit sanctis”; *Ezech.* 28: “In sapientia et prudentia tua fecisti tibi fortitudinem”).

4.2 SEMEL IN TERRA, *Ioan.* 20.

Contra. Rabanus: “Datus est Spiritus Sanctus bis in terra, semel de caelo.”

Solutio. Secundam dationem in terra, immo primam, intellige cum *Matt.* 10: Dedit eis potestatem eiciendi spiritus immundos.

4.2 ET ITERUM DE CAELO *Act.* 2. Sed prius datus in terra. Ergo prius diligendus proximus quam Deus.

Solutio. Prius diligitur proximus, et illa dilectio Dei dilectionem inducit. Ideo Deus homo et amor humanitatis Christi induxit in eos amorem deitatis (*I Cor.* 15: “Non prius quod spirituale est, sed quod animale est, deinde quod spirituale est”). Et hoc potest sonare illud Ioannis, supra isto capitulo NON POTEST DEUM DILIGERE QUEM NON VIDET etc. *II Cor.* 5: “Et si cognovimus secundum carnem Christum, sed nunc iam non novimus.”

4.2 ET DUO DATA vel MANDATA.

Contra. Est unum donum Spiritus Sanctus.

Solutio. ‘Data’, id est mandata. Vel ‘duo data’ dicitur idem datum, quia bis datum vel ad duo datum (sic Spiritus Sanctus dicitur multiplex *Sap.* 7: “Spiritus

198 proferre] proficere AV; corr. ex proficere P; corr. R 204 ideo] non O; tunc R 213 immundos] *Matt.* 12: In spiritu dei eicio daemonia *add. marg.* PC 219 Deum] *om.* A; deus P

197–198 *Act.* 2,2–4 201–202 *Eccle.* 9,16 202–203 *Sap.* 6,1 205 *Dan.* 7,8
207–208 *Dan.* 7,21–22 208–209 *Ezech.* 28,4 210 *Ioan.* 20,22 211 Resp. Rabanus, *De clericorum institutione* 1.30 (PL 107, 314B–C), ubi tamen legitur: “in terra semel”, “de caelis semel” 212–213 *Matt.* 10,1 214 *Act.* 2,2–4 217–218 *I Cor.* 15,46
219–220 *I Ioan.* 4,20; cap. 3 (ed. Grottaferrata, 2:153) 220–221 *II Cor.* 5,16 225–226 *Sap.* 7,22; *Glossa interlin.* in h.l. (ed. princeps, 2:730a)

intelligentiae, sanctus, unicus, multiplex”, *Glossa*: “Multiplices gratias dans”; I *Cor.* 12: “Divisiones gratiarum sunt, idem autem Spiritus”); vel ‘duo data’ propter duplicem motum, in Deum scilicet et proximum (de quibus infra isto eodem capitulo fere in fine VEL PROPTER DUOS MOTUS etc.).

230 4.2 VEL PROPTER DUOS MOTUS dicuntur duo praecepta vel gemina dilectio. ET MULTO MAGIS etc., et ideo unum mandatum dicitur maius.

5.1 CONSEQUENTER MODUM, capitulum.

UT AIT AUGUSTINUS, *De doctrina christiana* lib. 1. DIVINITUS INSTITUTA, *Deut.* 6. ET PROXIMUM DILIGAS, *Matt.* 22; *Levit.* 19: “Diliges amicum
235 tuum sicut te ipsum”, SICUT TE IPSUM, id est similiter, non aequaliter, sicut *Eph.* 5: “Viri, diligite uxores sicut et Christus dilexit ecclesiam”, non ‘quantum’. IN BONO ENIM etc. Isidorus: “Dilectionis enim nomen tantum in melioribus accipi solet”, quia *Ps.*: “Qui diligit iniquitatem, odit animam suam.” CUM QUO OPERANDUM SIT MALE, id est: est odiendum vel cui furandum etc. QUI
240 ERGO AMAT. Iam exposuit mandatum de dilectione proximi. Hic eam ratione confirmat, deinde auctoritate volatili SIC CONDITA etc. AD HOC SE DILIGIT, id est ad suum diligere se concomitatur ipsum esse iniustum, sicut puer ludit ut verberetur.

5.3 ET PRODESSE SIBI VELIT, *Eph.* 5: “Nemo umquam carnem suam odio
245 habuit.” NON SUCCENSEAT, id est non indignetur. MANDATUM NOVUM, id est innovans, *Ioan.* 13. SICUT DILEXI VOS etc. Bernardus: “Disce, christiane, a Christo amare Christum.”

5.4 DILECTIONIS AUTEM, capitulum.

EX TOTO CORDE. Augustinus: “Non ignoro, cum audimus ‘ex toto corde diligamus Deum’, non hoc dici de illa carnis particula quae sub costis latet, sed de
250 illa in qua cogitationes fiunt.”

228 isto] illo OP 230 vel¹ ... motus] *om. (hom.) sed add. marg.* O; duo motus A 233–234 instituta] constituta ed. 235 similiter] *om.* RC 236 et] *om.* BA 239 est²] *om.* OA, *add. interlin.* O 246 Ioan. 13] *Matt.* 13 BOAPVR; *corr. ex Matt.* 13 *al. m.* C

227 I *Cor.* 12,4 229 Cap. 4, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:164) 233 Aug., *De doc. christ.* 1.22 (CCL 32, 17) 234 *Deut.* 6,5 || *Matt.* 22,39 234–235 *Levit.* 19,18 236 *Eph.* 5,25 237–238 Isidorus, *Etymol.* 8.2 (ed. Lindsay, n. 7); cf. Aug., *In epist. Ioan. ad Parthos tract.* 8.5 (PL 35, 2038) 238 *Ps.* 10,6 244–245 *Eph.* 5,29 246 *Ioan.* 13,34 246–247 Bern., *Sermones in Cantica* 20.4 (ed. Cist., 1:116) 249–251 Aug., *De natura et origine animae* 4.6.7 (CSEL 60, 388)

[DE DILECTIONE 'EX TOTO INTELLECTU' ET 'EX TOTA MEMORIA']

5.4 ID EST EX TOTO INTELLECTU.

Cum sint diversae potentiae in anima: voluntas, intelligentia et memoria, sicut nihil est dictu 'vides ex toto gustu' vel 'gustas ex toto visu', sic nihil est dictu 'diligis ex tota intelligentia et ex tota memoria'. Sicut etiam nihil est dictu 'intelligis vel memoraris ex tota voluntate' — isti enim actus a potentia, quae est voluntas, non procedunt —, sic nihil est dictu 'diligis ex toto intellectu vel ex tota memoria', quia ille actus non ab his potentiis egreditur.

[SOLUTIO]

Solutio. Dicunt aliqui quod potentia memorandi, intelligendi et volendi sunt eadem in radice, et ita verum est per accidens 'diligis memoria', quia diligis voluntate quae radicaliter est idem quod memoria.

Alii dicunt quod illi ablativi 'ex tota memoria', 'ex toto intellectu' tenentur causaliter. Actus enim diligendi quodammodo surgit ex actu memorandi vel intelligendi; non enim amatur nisi cognitum.

Alii dicunt quod licet diligere non egrediatur ab illis, tamen dicimur diligere memoria et intelligentia, quia per dilectionem in voluntate hae potentiae recte ordinantur et reguntur. Sic bonus habitus scilicet virtus in mente ordinat et regit motus sensuum exteriorum. Tunc ergo diligere diceris ex tota memoria, quando memoria subditur ordinationi voluntatis amantis.

Sed secundum hoc deberet addi 'ex toto sensu' et 'ex tota vegetabili potentia'. Secundum praecedentem vero responsionem dicto 'ex toto corde', id est voluntate, reliqua superfluerent. Primi autem minus dicunt, ut patet. Uno enim trium dicto reliqua duo, secundum eos, dicta essent in eodem.

Propterea dic quod licet essent diversae potentiae, tamen obiecta eorum in Deo, ut supradictum est, sunt id ipsum, quia Deus simplex est. Idem enim est in ipso veritas quae est obiectum memoriae et intellectus, et bonitas quae est obiectum voluntatis. Sicut ergo si id ipsum simplex haberet in se dulce et colorem et odorem et calorem et sonum, verum esset dicere 'vides illud visu et auditu et gustu' etc., nec totum diceris nisi omnes sensus tangeres, similiter est in proposito. Virtute enim memorativa diligis Deum, quia licet sit potentia diversa a voluntate, tamen ab ea, ut est in Deum, egreditur diligere. Suus quippe actus est memorari veritatem, et hoc est in Deum conversam memorari bonitatem, et hoc est diligere bonitatem. Et similiter de intelligentia.

255 intelligentia] *corr.* ex diligentia O; diligentia A 262 memoria] et *add.* BO 266 et] *om.* BR; vel P 279 totum] tamen BOAPVR; *corr.* ex tamen C 280 memorativa] memorata V; memoratam R

259–261 Resp. Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 27 (MS Vat. lat. 1098, f. 111va) 262–264 Ibid.; Guil. Altis., *Summa aurea* 3.14.7 (ed. Grottaferrata, 3.1:268)

5.4 ET DILIGERE DEUM ‘PROPTER SE’ Deum. Bernardus: Homo amat se
 285 propter se (et est amor carnalis), Deum propter se, Deum propter Deum (iste
 gradus est possibilis in via), se propter Deum (iste in patria, cum ille modus erit
 “diliges Dominum Deum tuum ex toto corde”).

6.1 ILLUD AUTEM PRAECEPTUM, capitulum.
 AB HOMINE puro. SICUT EX PARTE etc., I *Cor.* 13. CARITAS NON AU-
 290 FERETUR sicut scientia, I *Cor.* 13: Scientia destruetur. LEX REPUGNANS,
Rom. 7.

6.2 SED CUR PRAECIPITUR, capitulum.
 QUOMODO AUTEM SCIRETUR, scilicet quo currendum. CURRENTIS, viae.
 PERVENIENTIS, patriae.

7 CUM AUTEM DUO, capitulum.
 295 PONITUR UNUM quia similia, unum etiam continet reliquum. OMNE MAN-
 DATUM, *Rom.* 13. *Gal.* 5: “Omnis lex in uno sermone impletur: ‘Diligis proxi-
 mum sicut te ipsum’.” MANDATUM NOVUM, *Ioan.* 13. QUEM DEUS DILIGI
 PRAECIPIT, *Ioan.* 14: “Si quis diligit me, sermonem meum servabit.” QUID IN
 300 EO DILIGIT finaliter. IPSA DILECTIO Dei AB OMNI MUNDANA etc., id est
 caritate non diligitur Deus propter aliquid temporale.

8 SED QUAE HAC, capitulum.
 NON OMNIA DILIGENDA SUNT caritate. UT CORPUS, anima enim dignior
 est et primo peccavit, primo ergo curetur. Ideo primus Christi adventus est an-
 305 te secundum (de quo *Phil.* 3: “Salvatorem exspectamus qui reformabit corpus”).
 Sed nunc curritur prius ad medicum corporis, cum anima magis indigeat in aegro-
 tantibus. ORDINATE, primo animae, deinde corpori, PRUDENTER, non pru-
 dentia carnis, *Rom.* 8, quae mors est, sed prudentia Spiritus quae est vita, scilicet
 non nimis ei detur.

8 NON ENIM, UT AIT AUGUSTINUS, OMNIA DILIGENDA SUNT, caritate
 310 scilicet.

Cum mundus iste tria contineat: homines, daemones et alia mutabilia, primo
 quaeritur, an caritate diligenda sit omnis caro. Et dico carnem non tantum corpus,

296 etiam] enim V; om. R 299 praecipit] corr. ex praecepit O; praecepit A; percipit P
 306 curritur] curatur A; corr. ex quaeritur P || medicum] modicum A; corr. ex medium P
 307 prudenter] prudenterque ed. 309 nimis] minus BOA; corr. ex minus P 312 iste]
 om. A; ille V

284–287 Bern., *De diligendo Deo* 8–10; 15.39 (ed. Cist., 3:138–44; 152–53); cf. Bern.,
Epist. 11.8 (ed. Cist., 7:58–59) 289 I *Cor.* 13,9 290 I *Cor.* 13,8 291 *Rom.* 7,23
 297 *Rom.* 13,9 297–298 *Gal.* 5,14 298 *Ioan.* 13,34 299 *Ioan.* 14,23 305 *Phil.*
 3,20–21 307–308 *Rom.* 8,6

sed ipsum cum omni eo quod est spiritu rationali in eo inferius. Secundo, an alia mutabilia. Tertio, an daemones.

315

[UTRUM CARO SIT DILIGENDA CARITATE]

Quod ipsa caro diligenda sit caritate, determinat Magister hic auctoritate Augustini.

^{1.} Ad contrarium sic. Diligere proximum est velle ei bonum quod Deus est. Sed nullus vult ordinata voluntate carni suae hoc bonum, cum ipsa non sit capax. Ergo dilectio carnis propriae vel alienae non continetur vel praecipitur illo praecepto ‘diligens proximum’ nec illo ‘diligens Deum’. Constat ergo, cum omnia amanda caritate illis contineantur, non est caro caritate diligenda.

320

^{2.} Item, supra hac distinctione cap. CONSEQUENTER: “Qui amat homines, vel quia iusti sunt, vel ut iusti sint amare debet.” Sed caro non est horum capax, nec potest esse horum subiectum. Ergo ut prius caritate non amanda.

325

^{3.} Item, I *Cor.* 13: “Caritas numquam excidit.” Est ergo affectio perpetua. Igitur si affectio haec perpetua est et id quod amat perpetuum etiam, tunc et amatum non debet esse nisi perpetuum, alioquin esset amor non entis et ita non boni. Quod non potest esse, quia bonum est obiectum amoris universaliter. Igitur cum caro non sit perpetuum, nec caritate amabitur.

330

^{4.} Item, dilectio non solvitur nisi dilectione. Ergo non teneor diligere nisi quod potest me diligere. Sed hoc non potest caro, ergo etc.

^{5.} Item, Bernardus, *Ad Eugenium*: “Amor dominium nescit.” Igitur si teneretur anima amare carnem caritate, nesciret ei dominari. Cum autem teneatur ei dominari, non tenetur amare caritate.

335

^{6.} Item, caro et spiritus in sanctis inimicantur, dum hic vivunt. *Gal.* 5: “Caro concupiscit adversus spiritum et spiritus adversus carnem, haec enim sibi invicem adversantur.” Igitur aut spiritus eorum non diligit carnem, aut simul diligit et odit.

[UTRUM ALIA MUTABILIA SINT DILIGENDA CARITATE]

^{7.} Item, de secundo videtur quod omnia caritate diligenda. Si ordinate diligere proximum est velle eum esse sicut esse debet, igitur similiter et ordinate diligere omnia est velle singula esse sicut esse debent. Sed hoc debes velle. Ergo sicut

340

324 sint] sunt O; sit A 334–335 cum ... dominari] *om. (hom.)* BOPR, *add. marg.* BOP
336 inimicantur] *corr.* B; *corr. ex mutantur?* O; imitantur? A 339 diligenda] sunt *add.* A,
praem. P

316–317 Cap. 8 (ed. Grottaferrata, 2:167–68); Aug., *De doc. christ.* 1.23 (CCL 32, 18); 25
(CCL 32, 20) 323–324 Cap. 5 (ed. Grottaferrata, 2:164); Aug., *De Trin.* 8.6 (CCL 50, 283)
326 I *Cor.* 13,8 333 Bern., *De consid.*, praef. (ed. Cist., 3:393) 336–338 *Gal.* 5,17

proximum, sic et omnia ordinato amore diligendum. Sed amor ordinatus caritas est, ergo etc.

8. Item, si diligere Deum non est sine dilectione omnium quae diligit Deus, tunc cum omnia diligit Deus (*Sap.* 11: “Diligis omnia quae sunt, et nihil odisti eorum quae fecisti”), omnia eadem qua Deus diliguntur dilectione.

9. Item, si, ut dicit Augustinus, caritate diligendus est homo et proinde corpus humanum quia, est aliquid hominis, eadem ratione et genera omnium, quia et ipsa quidem hominis sunt. Unde dicitur microcosmus.

10. Item, diligis imaginem Christi et veneraris, nec alia veneratione vel dilectione nisi qua Deum. Ergo cum Dei expressa imago sit tota creaturarum universitas, tota caritate amplectenda est.

[UTRUM DIABOLUS SIT DILIGENDUS CARITATE]

De diabolo tertio quaeritur, an sit diligendus caritate.

11. Videtur quod non. Quia non est diligendus nisi Deus aut proximus, et dilectio proximi est velle ei bonum quod Deus est. Sed non hoc debes velle diabolo. Ergo non est caritate amplectendus, eadem ratione nec iam damnati.

12. Item, cum caro inimicatur spiritui et similiter diabolus, quaeritur an saltem caritas quae ad inimicos se extendit, extendat se ad haec. Nulli enim inimici ibi videntur excipi.

[SOLUTIO]

Solutio. Primo videamus, quomodo radicaliter ex dilectione Dei sequatur dilectio spirituum rationalium amantium vel potentium amare Deum. Haec quidem natura amoris est, ut amans velit id quod amat amari ab omnibus amare valentibus, secundum Augustinum, *De doctrina christiana* lib. 1. Etenim amatum suum vult haberi amabile ab omnibus et laudari, et non fecte sed vero corde, et ita amari. Et certe quia tibi factum reputas quod tuo amato fit, amantes autem te et laudantes amares et non amantes amares ut amarent, eo ipso quod amas amatum, amas omnes idem amantes, et amas non amantes, ut ament. Sic igitur est, cum amas Deum. Primo ergo et per se amas Deum, per se autem et non primo proximum, id est spiritum proximi.

347 si ut] *corr. ex* sicut O; sicut A; *corr. ex* ut P 348 quia¹] quod *corr. ex* quia B; quod A
349 dicitur] dicuntur *corr. ex* dicitur O; dicit A 352 amplectenda] amplectanda BOA
354 et] aut A; *om.* P 357 et similiter] similiter et *inv.* AP 364 haberi amabile] amabile
haberi *inv.* P || amabile ... omnibus] ab omnibus amabile *inv.* O 367 igitur] ergo OP

345–346 *Sap.* 11,25 347–348 Aug., *De doc. christ.* 1.23 (CCL 32, 18) 361–363 Ibid. 1.29 (CCL 32, 23)

Sed quaeres: Si ideo amas spiritum proximi caritate, quia ipse amat tuum
amatum, quomodo ergo simul caritate amare potes id quod impedit spiritum ab
amore amati tui, scilicet carnem?

Respondeo. Sicut primo et per se vides colorem, per se autem et non primo
corpus coloratum, neque per se autem neque primo sed per accidens vides tamen
dulce quod quidem est annexum subiecto coloris, sic per se et primo diligitur
Deus, per se et non primo spiritus proximi quasi deificatus quia imago et simili-
tudo, per accidens autem tamquam amato per se et non primo annexum diligitur
corpus. Est enim ei annexum naturaliter et in tantum, ut sine ea plene spiritus
Deum amare nequeat, ut nunc anima Petri, secundum Bernardum. Nec tamen
diligitur ut corruptum est et impedit amorem spiritus. Non enim diligitur quale
est, sed potius quale futurum est, scilicet gloriosum his omnibus carens.

[AD ARGUMENTA]

Ad primum ergo dic quod sicut nec per se amatur, sic nec per se eius dilectio
illo praecepto continetur, sed per accidens vel ex consequenti.

Ad secundum similiter patet. Non enim, ut homo vel spiritus, per se amandum
corpus, sed per accidens.

Ad tertium iam patet. Licet enim corpus nunc sit corruptibile, non tamen ama-
tur quale est, sed quale futurum est scilicet incorruptibile. Nec est amor corporis,
forte per caritatem, nisi in quantum radicalem quodammodo habet incorruptio-
nem ex origine sua.

Ad quartum fateor: Non teneor diligere ‘per se’ nisi quod potest me diligere,
et dilectio, quam exhibeo alieno corpori, debet mihi reddi ab illo spiritu ei unito
pro quo corpus illud dilexi.

Ad quintum fateor: Amans suum per se amatum, unde est amatum, praeponit
sibi vel coaequat, licet quandoque alia causa quam unde amatum praesit amato,
ut in praelatis. Sed hoc non est ita in amatis ex consequenti.

Ad sextum fateor: Spiritus iusti cum spiritu iniusti hoc habet commune quod
naturaliter amat carnem suam (*Gal. 5*: “Nemo umquam carnem suam odio habu-
it”). Sed hoc habet proprium iustus quod carnem vel corpus, unde corrumpitur et
aggravat animam alliciens eam ad peccandum vel in bono torpendum, inde odit
eam. Et simul odit et amat, sicut medicus aegrotum odit unde aegrotus et hoc in
eo conatur destruere, amat tamen non qualis est, sed qualis futurus est sanus.

Ad septimum dici potest quod omnis creatura est natura bona. Bonum vero
est, quod est per se amabile et obiectum amoris, et ideo omnia amabilia sunt, sed

378 ea] *scil. carne* (cf. l. 372); eo *corr. ex a* (sic) B 383 consequenti] sequenti B; *corr. ex*
continenti O 399 vel] et A; *corr. P* 400 et³] in *add. (sed del. P)* OP

379 Resp. Bern., *Sermones in Cantica* 20.4–5 (ed. Cist., 1:117–20) 397–398 Recte Eph.
5,29 398–399 Resp. Sap. 9,15

amore naturali qui utique est amor ordinatus. Sed non omnis amor ordinatus est
 405 caritas, sed amor ordinatus Dei vel proximi. Quippe exire in actum hunc ‘amare
 bonum naturae’ naturaliter potest voluntas ex se, sed amare Deum, qui est supra
 ipsam, non potest nisi adiuta virtute supra naturam suam scilicet caritate, et ita
 nec amare proximum nisi propter Deum, licet possit amare ipsum naturaliter sine
 caritate.

410 Ad octavum fateor: Non video, quomodo omnia opera Dei non sint obiectum
 caritatis eius et amata ab ipso amore caritate, quia universaliter non est in eo
 amor qui non sit caritas. Si ergo ea omnia amas, ut Dei opera sunt et quia ab
 ipso amantur, in tantum amas ea eadem caritate qua Deum, licet consequenter.
 Quod autem dicit hic Augustinus “non omnia diligenda sunt”, intellige per se,
 415 sed tamen sic ex consequenti. Unde sicut ad corpus hominis extendit se caritas
 tua, qua amas spiritum hominis propter quamdam ad ipsum habitudinem, sic et
 caritas, qua amas Deum, extenditur ad omnia opera Dei propter quamdam ad
 ipsum eorum habitudinem, licet satis minorem.

Ad nonum iam patet, sed magis ex consequenti.

420 Ad decimum similiter dic. Sed in tantum tamen est differentia quod imago
 ad hoc tantum est, ut significet sicut et sermo, universitas autem et ob hoc et
 propter aliud. Unde non adorandus est mundus, quia non tantum est signum,
 sicut adoratur statua in qua patet nihil est venerandum nisi quod signum est.

Ad undecimum concedo, tamen sine praeiudicio. Non enim proximus quia
 425 proximus diligendus est caritate, sed potius quia potest nobiscum amare Deum.
 Unde si potentia talis adhuc remansit in eo, tamen numquam educibilis in actum,
 unde est in eo potentia talis, posset amari caritate saltem ut quaelibet creatura
 vel magis quam irrationales propter Deum, id est quia opus nobile Dei, licet
 deformatum. Sed per se, licet non primo ut proximus, non video quod amari
 430 debeat.

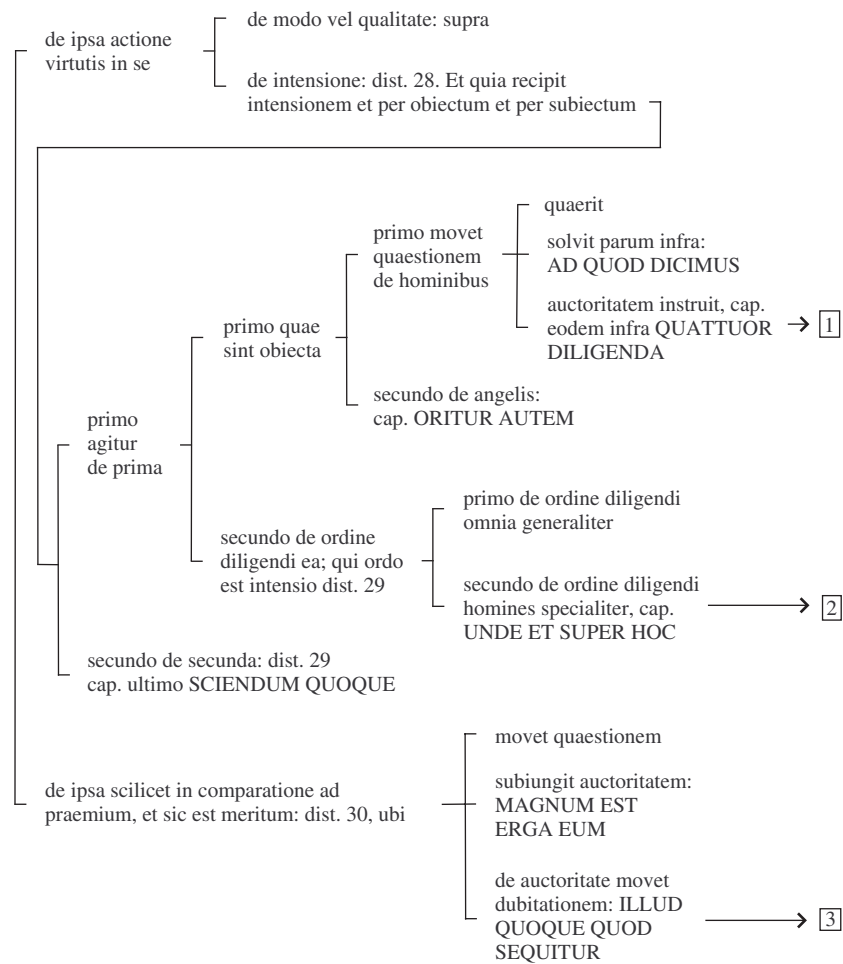
Ad duodecimum dic quod non. Inimici enim qui propter Deum amandi sunt,
 non sunt amandi unde inimici, sed unde possunt nobiscum amare Deum. Et haec
 est perfectio caritatis, ut hoc quod inimici nostri sunt, non tantum odiatur quantum
 ametur quod nobiscum possunt diligere Deum, quod in carne et daemone non est.

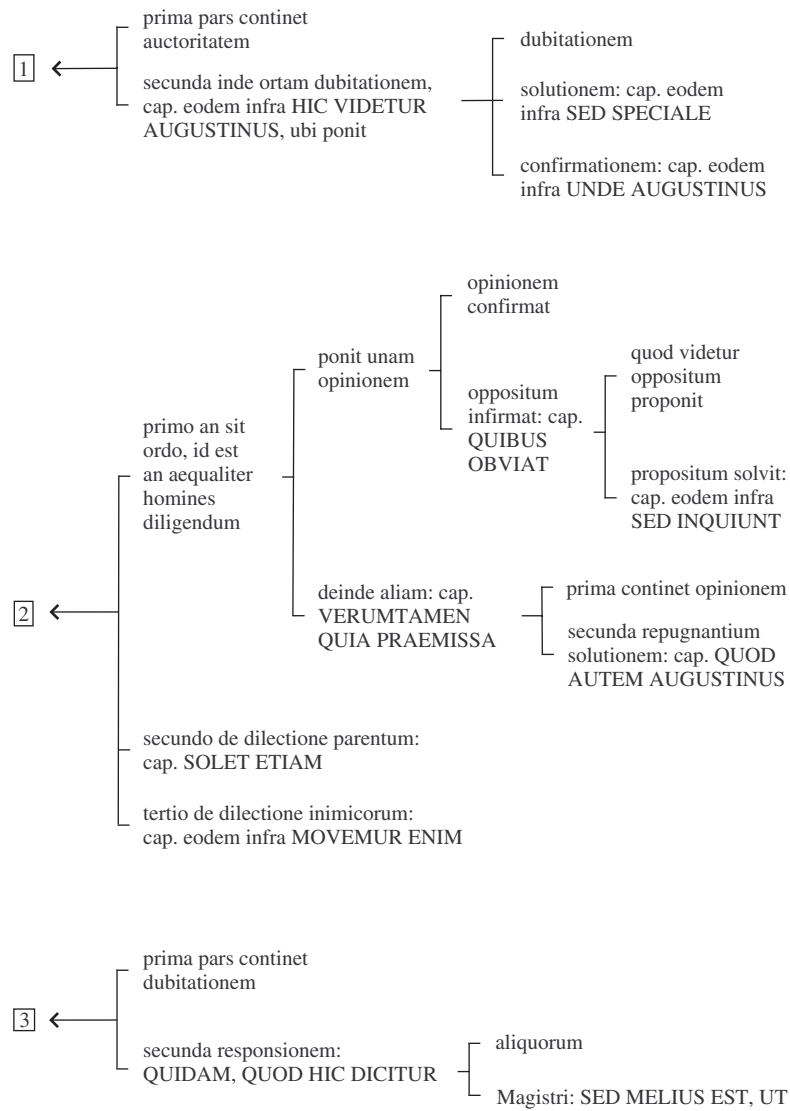
412 sit] *om. (spat.) sed add. marg.* O; est P 414 dicit] dixit OAPR 421 et¹] *corr. ex*
 est B; in A 433 odiatur] P, *corr. ex* amatur OC; amatur BACgVR 434 possunt] possit O;
 possum R

DISTINCTIO 28

1.1 HIC QUAERI POTEST UTRUM ILLO etc. Dist. 28.

In hac distinctione agitur de ipsa actione virtutis in se secundum intensionem.
Cuius divisio sic potest depingi:

1.1 IPSOS TOTOS, secundum corpus et animam.

1.2 UT AIT AUGUSTINUS, *De doctrina christiana* lib. 1 ultra medium. ALTE- 5
RUM QUOD NOS SUMUS, ergo nos non nisi anima. DE SECUNDO, scilicet
de nobis, ET QUARTO, scilicet corpore nostro, NULLA PRAECEPTA DANDA
etc. Seneca, *Ad Lucilium*, epistula 13: “Fateor nobis insitam esse corporis nostri
caritatem, fateor nos huius gerere cautelam, non nego indulgendum illi, servien-
dum nego.” REMANET ILLI etc., quia non perit natura, licet in peius mutetur. 10
Haec autem affectio naturae indita est inseparabiliter. QUI CORPUS SUUM etc.,
Gal. 5: “Qui sunt Christi, carnem suam crucifixerunt cum vitiis et concupiscen-
tiis.” SED CORRUPTIONES, scilicet poenas et impedimenta spiritus.

1.3 CONTINETUR, verum est, licet non quodlibet illis diligere praecipitur, sed de
duobus praecipitur, de reliquis duobus implicatur. 15

1.4 IN ILLO PRAECEPTO CONTINETUR, expresse in implicatione “sicut te
ipsum”. AUGUSTINUS IN EODEM, *De doctrina christiana* lib. 1. PRAE-
TERMISSUM EST, sed quodlibet tactum. PRAETERMISSA NON EST, licet
praecepta non sit, sed supposita.

1.5 NULLA PRAECEPTA DANDA etc. Ecce credidit Magister, quidquid illis 20
praeceptis tangitur, eisdem praecipere; quod non oportet.

2 ORITUR AUTEM, capitulum.

3.1 CUI MISERICORDIAE, id est et nulli.

3.3 EX QUO ET DOMINUS etc., secundum quod homo.

Haec ratio nulla videtur. Dominus enim homo est et ita proximus naturaliter, 25
non autem angelus homo est.

Solutio. Ordinatur super angelos Christus, est enim nobilior omnibus etiam
secundum humanitatem, saltem animam rationalem; deinde sub eo angeli; deinde
homines. Et tunc dices: Si superior Christus est noster proximus, nec tantum
distat a nobis propter tantam nobilitatem quin proximus sit, quanto magis angelus, 30
ac si dicerem: ‘Remotior est propinquus, quanto magis proximior.’

3.3 UT IN PARABOLA SAUCII, *Luc.* 10. QUASI PROXIMUM. Loquitur Chris-
tus *Glossa*: “Et si mihi molesti erant Iudaei, ego tamen ‘sic complacebam’ mihi
in eis ‘quasi proximum et quasi fratrem’, id est quasi de proximo et de fratre.”

9 huius gerere] gerere huius *inv.* OP 24 etc. secundum] secundum etc. *inv.* AR; secundum
corr. ex secundum etc. P; *corr. ex* secundum etc. C 29 tantum] *corr. ex* tamen OP 31 pro-
pinquus] *corr. ex* proquiquis B; proquiquis O

5 Aug., *De doc. christ.* 1.23–24, 26 (CCL 32, 18–19; 21) 8–10 Seneca, *Ad Lucilium epist. moral.* 14.1 (ed. Hense, 39) 12–13 *Gal.* 5, 24 17 Aug., *De doc. christ.* 1.26 (CCL 32, 21–22) 32 *Luc.* 10, 30–35 33–34 Petr. Lomb., *Comm. in Ps.* 34, 14 (PL 191, 352B–C),
ex Cassiodorus, *Expos. in Ps.* 34, 14 (CCL 97, 311)

35 ^{3.3} CHRISTUM VERO, IN QUANTUM HOMO etc. Quia sicut latria exhibetur illi homini propter unionem cum deitate, licet ipsa non sit Deus, sic et eodem amore et tantum videtur diligendus quanto Deus.

Cui tamen contradicitur parum infra isto capitulo in fine: SED NON QUANTUM DEUM, DILIGERE DEBEMUS etc.

40 Sed respondeo quod idem amor debetur ei et idem amare secundum quod unitus est Deo, qui debetur Deo, sed ex consequenti; sicut supra dixi: Eodem movere moves rotam maiorem quo minorem ei coaptatam, sed tamen maiori motu movetur quam minor, quia illa minor non est mota nisi ex consequenti.

45 Sed si quaeras, an etiam caro eius sit magis amanda quam tua anima a te, credo bene quod sic, eadem ratione, dico considerata ut est deitati unita, quia et illi carni debetur latria, sed ex consequenti.

4 HIC NOTANDUM, capitulum.

CONDITIO PRIMA etc., sic omnis homo proximus. SPE CONVERSIONIS, sic conversi ad fidem vel convertendi. PROPINQUITATE etc., sic parentes.

50 RATIONE BENEFICII EXHIBITIONIS, sic Samaritanus *Luc.* 10.

35 Christum] ipsum A; *corr. ex* Christus P 36 et] *om.* B; in *add.* A; etiam P 37 quanto] quantum P 39 diligere debemus] debemus (et *add. et del.* A) diligere AP; diligere R 42 rotam] totam VR; totam rotam A 48 primae] personae B; *corr. ex* personae P 50 *Luc.* 10] *om. sed add. interlin.* B; *corr. ex* Ioan. 10 P

38–39 Cap. 3, n. 3 (ed. Grottaferrata, 2:171) 41 Supra: dist. 27, ll. 105–20 50 *Luc.* 10, 30–35

DISTINCTIO 29

1.1 POST PRAEDICTA DE ORDINE CARITATIS ... Dist. 29.

Ad inquirendum de ordine caritatis aliquid primo figamus ex sanctorum auctoritatibus, secundo de illo praefixo inquiremus.

[DE ORDINE CARITATIS SECUNDUM SACROS EXPOSITORES]

Secundum igitur sacros expositores is est ordo, ut primo a te diligatur Deus; secundo anima tua, tertio proximus (et inter proximos primo consanguinitate con- 5 iuncti, deinde alii, deinde inimici), deinde corpus tuum, deinde corpus proximi.

^{1.} Sed contra. Bernardus, *Super cantica*: “Discretio est ordinatio caritatis.” Infra: “Discretio quippe omni virtuti ordinem ponit.” Igitur caritas ordinata est amor discretus et sapiens. Sed ut ibidem dicit Bernardus: “Sapiens est, cui singula sapiunt ut sunt.” Ergo illa caritas est ordinata, cui singula sapiunt ut sunt. 10 Igitur ordinata caritate, quod melius est, magis amatur. Igitur si angelus vel proximus est te melior, saltem secundum tuam aestimationem, ordinata caritate plus amabis proximum quam te. Et non est universaliter verum quod ordinata caritate praeponis te proximis, sed e converso potius.

^{2.} Item, caritas Dei est ordinatissima, igitur caritas tua tanto erit ordinatio, quanto 15 suae caritati conformior. Sed caritas Dei, quae meliora sunt, magis amat universaliter. Ergo et tuus amor, si est ei similis, amabit illa magis quae Deus magis et illa minus quae Deus minus. Ergo cum meliorem Deus magis amet, et tu ordinata caritate meliorem magis amabis. Igitur cum proximos aestimes te meliores, debes eos plus amare. 20

^{3.} Item, si bonum est quod per se amatur et obiectum per se amoris, igitur quod magis bonum est, debet magis amari, et quod minus, minus. Ergo si tu es proximo bonitate inferior, plus illum quam te amare debes. Sic visus idem numero similiter se habens, magis visibile magis videt et minus minus, nec se videt magis quam alia, sed est aliis minus visibile; et similiter de omni sensu et imaginatione 25 et intellectu. Quare non similiter de voluntate vel amore?

2 ex] et A; corr. ex h...? P 4 is] hic corr. ex id B; corr. P 6 alii] ut (scilicet C) amici
add. marg. (al. m. C) PC 10 est] om. AP, add. interlin. P 14 potius] proximus A; om. sed
add. interlin. P 15 igitur] ergo BO 16 quae] est add. sed del. B; etiam add. interlin. P
24 minus²] om. (hom.) OA, add. marg. O 25 visibile] sibi add. (interlin. C) PC

7–8 Bern., *Sermones in Cantica* 49.5 (ed. Cist., 2:75–76) 9–10 Ibid. 50.6 et 8 (ed. Cist., 2:81.83); cf. Bern., *Sermones de diversis* 15.4 (ed. Cist., 6.1:142)

4. Item, I Ioan. 4: “Qui non diligit fratrem quem videt”, Augustinus: “Frater tuus imago Dei est. Si non diligis imaginem, non diligis eum cuius est imago.” Ex hoc videtur quod quia imago, ideo debet diligi; ergo similior imago magis.
- 30 Sed quanto melior, tanto est imago similior, ergo etc.
5. Item, Augustinus: “Diligat homo proximum suum sicut se ipsum. Nemo est sibi pater aut frater aut affinis, sed tantum homo. Qui ergo diligit proximum sicut se, in eo hoc ipse debet diligere quod ipse est sibi.” Igitur ex hoc videtur quod omnes homines inde diligendi sunt quod sunt homines, non unde tibi proximiores, et ita te et alios, etiam inimicos, aequaliter debes diligere, secundum illam
- 35 opinionem infra hac distinctione cap. QUORUM ETIAM NONNULLI etc.
6. Item, cum sit habitus caritatis, et actus interior scilicet dilectio vel affectio, et exterior sicut largitio eleemosynarum et huiusmodi, quaeritur an ordo sit in habitu ipso et etiam in affectione et etiam in operatione, et an idem ordo an diversus.

[SOLUTIO]

- 40 Solutio. Duplex est amor, scilicet naturalis, et spiritualis qui caritas dicitur. Et primum obiectum amoris spiritualis est Deus; qui caritate primo diligitur, deinde omnia propter ipsum. Et primum obiectum amoris naturalis est ipse amans; hic enim reflexivus est, non directus, et primo amat se quisque isto amore, et omnia alia, scilicet Deum et cetera, propter se. Quando ergo isti duo amores fu-
- 45 erint in eadem anima, quia caritas est superior et potentior, alterum non adimens sed informans, uno amore ex his composito neutro destructo, primo amatur primum amatum caritatis, quasi naturalis amor obtemperet spirituali, deinde utroque primum amatum amoris naturalis propter Deum, tamquam amor spiritualis condescendat naturali. Et quia amor spiritualis amat Deo proximiora magis scilicet
- 50 suo primo amato, et hoc est meliora, et naturalis suo amato primo proximiora magis. Si accidat unum aliquem esse Deo proximiora et ab amante remotiora et alium e converso, quia vincit amor spiritualis super naturalem et naturalis cedit spirituali, ordo est, ut simpliciter magis diligatur Deo proximior licet ab amante remotior, ut domesticus melior magis ametur quam filius peior. Cum enim ames
- 55 naturam, et ames superadditam naturae gratiam in meliori domestico, gratia autem supra modum maius bonum et magis amandum quam natura, etiam quam natura cognata, patet quod affectio amans vel acceptans bonum quod inest debet

30 melior] *om. sed add. marg. B; malior (sic) R* 35 te] *om. BOAVR, add. interlin. O; del. Cg* || etiam] *et add. B; et V* 43 quisque] *quilibet OAP; corr. ex qui sed R* 50 naturalis] *spiritualis BAVR* 53 diligatur] *om. sed add. marg. P; diligitur VC* 56 maius] *corr. ex magis O; magis A*

27 I Ioan. 4,20 27–28 Hugo de S. Caro, *Post. in bibl.*, in I Ioan. 4,20 (ed. Venetiis, 7:354b), verbatim. Apud Augustinum invenire nequivi; sed resp. Ps.-Hilarius Arelatensis, *Tract. in septem epist. cath.*, in I Ioan. 4,18 (CCL 108B, 116) 31–33 Aug., *De vera rel.*, cap. 46 (CCL 32, 245) 36 Cap. 2, n. 7 (ed. Grottaferrata, 2:174–75)

esse maior ad domesticum meliorem quam ad filium peiorem, tamen affectio affectans bonum quod non inest debet esse maior ad filium quam ad domesticum. Qui vero aequaliter appropinquat Deo, inaequaliter vero amanti, id quod amanti 60 est proximius magis ametur, quia aequali caritate quia aequae bonus, et insuper magis amore naturali.

Dico ergo ad primum quod caritas non adimit naturalem amorem, licet superet. Quia ergo omnia amata spiritualiter vel naturaliter sunt amata propter prima amata, scilicet propter primum amatum spirituale et primum naturale, ordinatae 65 et sapientis caritatis est primo ordinare prima amata, secundo non primo amata. Ex ordine enim primorum ad invicem dependet ordo non primo amatorum ad invicem. In ordinando igitur prima amata caritati sapiunt utraque sicut sunt, et similiter in ordinando non primo amata, ut patet. Frater enim et domesticus aequae boni sapiunt quidem prout sunt, et frater magis diligitur non caritate, 70 sed pro concursu caritatis et naturalis amoris. Et sunt duo ordines amandorum, unus amandorum primo et alius amandorum non primo, nec sunt confundendi hi ordines.

Ad secundum. Ordo naturalis a Deo est sicut et spiritualis. Nunc autem non hoc exigitur ad hoc, ut tua caritas sit caritati Dei conformis, ut id magis diligas 75 quod Deus magis diligit, sed potius quod Deus amat et vult te magis diligere.

Ad tertium patet quod non oportet quod licet bonum per se ametur, quod magis bonum magis ametur. Quippe amor non semper intenditur ex bonitate amati intensa, sed potius ex propinquitate ad amatum primum aucta; ad minus sic augetur amor naturalis, licet non sic spiritualis. Unde sequitur quod magis 80 bonum magis amatur quam minus bonum in existentibus in eadem propinquitate, et aequaliter boni, dico in non primo amatis, aequaliter amantur quantum est de caritate, licet magis alter propter maiorem propinquitatem naturae.

Ad quartum iam patet quod similior imago in primo amatis magis amanda, ut Filius Dei quam ipse homo amans, et similiter in amatis non primo, nec tamen 85 aequaliter illi qui sunt aequaliter imagines, nisi caritate, non autem simpliciter, propter additum amorem naturalem maiorem ad alterum.

Ad quintum videtur plane opinio Augustini quod affectio aequalis debet esse in omnes homines, sicut patet infra proximo capitulo UNDE SUPER HOC. Verumtamen solvit Magister exponens verba Augustini infra cap. QUOD AUTEM 90 AUGUSTINUS sic: Optandum est eis aequale bonum aeternum a Deo, scili-

61 proximius] proximus AV 63 naturalem amorem] amorem naturalem *inv.* OP 71 concursu] cursu A; *corr. ex cursu* P 74–75 non hoc] licet non *corr. ex non* O; *corr. ex non* P 77 quod²] *om.* O, quia *add. marg. al. m.* O; quia VRC 79 aucta] auctam A; *corr. ex auctam* P 82 in] *corr. ex enim* O; *om. sed add. interlin.* R 89 infra] *corr. ex supra* O; sine A; *corr. ex in* P; in V || unde] et *add. ed.* 90 autem] vero *ed.*

- cet debemus velle aequale bonum aeternum eis dari a Deo, non tamen debemus aequale bonum temporale eis dare. Quippe cum aequaliter indigeant aeternis, et potest Deus dare minori quantum dabit maiori, nihil diminuendo maiori; haec est enim natura bonorum aeternorum. Sed de temporali non potes aequale dare remoto et propinquo, quin minus habeat propinquus, cum aequale egeant, nisi abundes multum. Et tunc, si utrique sufficis et aequale egeant, aequalia dabis. Ideo dicit Augustinus quod aequaliter diligendum, quia aequalia scilicet bona aeterna eis optandum, quantum propinquo tantum remoto.
- 100 Potest tamen aliter dici sic. Omnis creatura rationalis potens nobiscum Deum amare, amanda est unde talis amore spirituali; insuper omnis homo et hoc amore et etiam naturali, unde in caelo hominem angelo parem in amore Dei forte plus amabis quam angelum ei parem propter convenientiam naturae; insuper bonum hominem fratrem plus amabis quam aequale bonum hominem non fratrem.
- 105 Sed hoc attendendum quod amor in fratrem unde frater debet esse valde modicus respectu amoris quo amatur homo unde homo, ita ut quasi nullus sit. Quod sic patet. Amor carnis hominis respectu amoris in animam hominis debet esse quasi modicus et nullus. Sed amor hominis unde homo radicaliter non est nisi amor animae per quam est homo, et amor fratris unde frater non est radicaliter nisi amor carnis; consanguinitas enim totaliter oritur ex carne, non ex anima.
- 110 Igitur quasi nullus debet esse amor consanguinei unde talis respectu amoris in hominem unde talis. Et ita consanguineum hominem et non consanguineum esse aequaliter diligendum, verum est fere omnino. Et ideo sicut sors est modica et quasi nulla ratio dandi uni magis quam alteri, sic consanguinitas, et ideo eam sorti comparavit.
- 115 Quod autem velit Augustinus quod consanguineo unde talis aliquid amoris debeatur, patet. Dicit enim quod ideo omnes homines ab uno et non cetera animalia sic, ut homines se magis diligerent. Sed ‘omnes ab uno’ est causa propinquitatis secundum carnem. Ergo haec a Deo est instituta, ut sit maior amor.
- 120 Quod autem dicit Augustinus in auctoritate quam posui opponendo, intelligendum est quod ipse increpat eos qui nimis amant homines consanguineos et nimis parum alios. Duplo enim plus amant hominem cognatum quam alium hominem, ac si cognato unde cognatus deberetur tantus amor quantus debetur homini unde homo; quod non est ita, ut dictum est.
- 125 Vel sic. Est affectio amans bonum quod inest et acceptans, et est affectio optans bonum quod non inest. Prima affectione omnes homines, dummodo sint aequale boni, aequaliter diligendi, secunda affectione inaequaliter. Etsi enim aequale

94–95 est enim] enim est *inv.* AV 100 potens] potest B; *corr. exponens* P 103–104 quam ... amabis] *om. (hom.)* OAP, *add. marg.* OP 123 debetur] *om. sed add. marg.* O; debetur A 125 et² ... optans] *om. (hom.)* A || est²] *om.* C

bonum sit optandum cognato et non cognato, tamen maiori et intensiori affectione optandum est cognato quam non cognato.

Ad sextum. In habitu quidem, cum sit in uno homine idem numero — et 130
secundum Magistrum Spiritus Sanctus qui non intenditur nec remittitur —, non
est ordo qui necessario est aliquo modo diversorum. Sed in affectione, scilicet
actione interiore, et etiam exteriori, est ordo. Quidquid autem iam dictum de
ordine est, intellige dictum de ordine affectionis interioris. Ordo autem operis
exterioris est, ut dicit Bernardus, *Super cantica*, ut qui indiget amplius, accipiat 135
prius, et aequae indigentibus aequae cito et aequaliter. Sed tamen hoc dico in non
consanguineis. Si autem unus consanguineus et alter non, nec utrique sufficis,
secundum quod dicit Augustinus, cognatio sit pro sorte, quod si utrique sufficis,
uterque accipiat, sed consanguineus prior. Sicut si nescires, cui de aequaliter
indigentibus prius dares, ad sortem curreres, sic hic ad propinquitatem. 140

Et nota quod contingit, sicut dicit Bernardus, *Super cantica*, ordinem actualis
caritatis et affectualis omnino contrariari, ut quod est primum in affectuali sit ul-
timum in actuali et e converso. Quippe infirmiores vel corpore vel et mente dico
infimos, fortiores utroque modo dico primos. Et certe affectuali caritate primi
ultimis magis amplectendi, sed actuali ultimi. Actualis enim facit novissimos 145
primos et e converso, *Matt.* 19. Haec enim “non est acceprix personarum, nec
pretia considerat rerum, sed hominum necessitates”, ut dicit Bernardus. Iuxta
enim patrisfamilias vocem haec incipit a novissimis, *Matt.* 20. *I Cor.* 12: “Quae
putamus ignobiliora membra esse corporis, his honorem abundantiorum circum-
damus.” Infra: “Deus temperavit corpus ei, cui deerat abundantiorum tribuendo 150
honorem, ut non sit schisma in corpore.” Et utraque dilectio est in praecepto.
Matt. 5: “Diligite inimicos vestros”, ecce affectualis, “benefacite his qui oderunt
vos”, actualis. *I Ioan.* 3: “Diligamus opere”, actualis, “et veritate”, affectualis.

Et sciendum quod cum hae duae contrariantur, affectualis cedit actuali. Af-
fectuali enim amamus orare, studere veritati magis; subvenire autem egentibus, 155
ministrare infirmis magis vult actualis. Et certe illud dimittitur et huic vacatur,
cum necessitas exigit. Bernardus: “Quotiens pie cedit negotiorum tumultibus pia

137 unus] est *add. interlin.* PC 139 prior] primo B; prius A || cui] *corr. ex an* O;
corr. ex tibi P; ubi R 140 prius] *corr. ex peius* BR 143 et²] etiam B; *om.* AP, etiam *add.*
interlin. P 144 infimos] *corr.* B; infirmos A; *corr. ex infirmos* P || primi] prae A;
corr. ex prae P 151 et] *om.* BA 152 diligite] dilige R; *corr. ex dilige* C 153 actua-
lis²] *om. sed add. marg.* O; actuali P || affectualis] affectuali AP 155 subvenire]
subvenit O; *corr. ex subvenit* C 156 actualis] *om.* AP, *add. marg.* P 157 negotiorum]
negorum (*sic*) A; negationem? P

134–136 Bern., *Sermones in Cantica* 50.6 (ed. Cist., 2:81) 141–143 Ibid. 50.5 (ed. Cist.,
2:81) 146 *Matt.* 19,30 146–148 Bern., *Sermones in Cantica* 50.5 (ed. Cist., 2:81)
148 *Matt.* 20,8.16 148–150 *I Cor.* 12,23 150–151 *I Cor.* 12,24–25 152–153 *Matt.*
5,44 153 *I Ioan.* 3,18 157–160 Bern., *Sermones in Cantica* 50.5 (ed. Cist., 2:81)

quies! Quotiens pia conscientia deponitur codex, ut operi manuum insudetur!
 Quotiens pro administrandis terrenis iustissime ipsis supersedemus celebrandis
 160 missarum sollempniis! Ordo praeposterus; sed necessitas non habet legem.”

1.1 IN CELLAM VINARIAM, *Cant.* 2, id est ecclesiam, ubi est “vinum” quod
 “cor hominis laetificat”. VIDEAMUS IGITUR ORDINEM, *Col.* 2: “Spiritu
 vobiscum sum gaudens et videns ordinem vestrum.” *Rom.* 13: “Quae a Deo sunt,
 ordinata sunt.” Si enim non est ordo, nec pax (Augustinus, *De civitate Dei*: “Pax
 165 est tranquillitas ordinis”), ergo non Deus (*Ps.*: “In pace factus est locus eius”),
 ergo nec caritas sine ordine (*I Ioan.* 4: “Deus caritas est”). COGNITIONIS, id est
 discretionis. ORDINIS NAMQUE IGNORANTIA etc. Bernardus: “Importabilis
 absque scientia est zelus.” Infra: “Discretio omni virtuti ordinem ponit.” Infra:
 “Tolle hanc, et virtus vitium erit.” FORMAM, id est decorem, MERITORUM,
 170 vel id est caritatem. FORMAM, Bernardus: “Modum ordo tribuit, decorem etiam
 et perpetuitatem.”

1.2 AUGUSTINUS INSINUAT, *De doctrina christiana* lib. 1 ultra medium. NE
 AUT DILIGAT etc. Augustinus: “Ille sancte et iuste vivit, qui rerum integer
 aestimator est. Ipse est autem qui ordinatam habet dilectionem, ne aut” etc.
 175 QUAM CORPUS NOSTRUM, sed numquid quam corpus Christi? SUPERIUS
 POSITA, dist. 28 in principio. PARITER, id est aequaliter.

2.1 UNDE ET SUPER HOC, capitulum.

2.2 UNDE AUGUSTINUS, *De doctrina christiana* lib. 1 post medium. SORTE
 IUNGUNTUR. Hic interponit Augustinus exemplum: Si haberes quod duobus
 180 dari non posset, “si tibi occurrerent duo in omnibus pariter indigentes, nihil iustius
 faceres quam ut sorte legeres, cui id dandum esset. Sic in hominibus, quibus om-
 nibus consulere nequeas, pro sorte habendum est, prout quisque tibi temporaliter
 colligatus adhaerere potuerit.” INVICEM MEMBRA, *Eph.* 4.

2.3 QUIBUS OBVIAT, capitulum.

185 HONORA PATREM, *Ex.* 20.

161 *Cant.* 2] *om.* VRC, *add. interlin.* VC 162 igitur] ergo AP 169–170 meritorum ...
 decorem] *om.* BO, *add. marg.* O 170 etiam] est A; *om.* P 178 sorte] forte BR 180 oc-
 currerent] occurrunt BA; occurrunt C 181 cui] *om.* A; *corr.* ex tibi P

161 *Cant.* 2,4 161–162 *Ps.* 103,15 162–163 *Col.* 2,5 163–164 *Rom.* 13,1 164–165
 Aug., *De civ. Dei* 19.13 (CCL 48, 679) 165 *Ps.* 75,3 166 *I Ioan.* 4,8.16 167–169 Bern.,
Sermones in Cantica 49.5 (ed. Cist., 2:75–76) 170–171 Ibid. (ed. Cist., 2:76) 173–174
 Aug., *De doc. christ.* 1.27 (CCL 32, 22) 176 Dist. 28, cap. 1, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:168)
 178–183 Aug., *De doc. christ.* 1.28 (CCL 32, 22–23) 183 *Eph.* 4,25 185 *Ex.* 20,12

2.5 ORDINAVIT IN ME, *Cant.* 2. DILIGES DOMINUM etc., *Matt.* 22. EX OMNIBUS VIRIBUS, *Luc.* 10.

2.7 QUORUM ETIAM, capitulum.
IN ENUMERATIONE PRAEMISSA, dist. 28 in principio.

2.8 VERUMTAMEN QUIA, capitulum. 190
PRAEMISSA VERBA AMBROSII, supra cap. QUIBUS OBVIAT ibi: MULTORUM CARITAS etc. SECUNDUM AFFECTUM MAGIS, quia in praeceptis, quae tangit, affectus praecipi videtur, non effectus. NON MODO, id est non tantum modo. TERTIO PARENTES.

[UTRUM PARENTES SINT MAGIS DILIGENDI QUAM FILII]

Quod, sicut hic dicit, parentes sint magis diligendi quam filii, patet ex auctoritate Hieronymi, supra cap. QUIBUS OBVIAT, et similiter Ambrosii eodem capitulo. 195

Item, parentes praecipuntur diligi generali mandato (*Levit.* 19: “Diliges amicum tuum sicut te ipsum”), et insuper speciali (*Ex.* 20: “Honora patrem tuum”), sed filii tantum generali mandato, ergo etc. 200

Item, plura beneficia habemus a parentibus quam a filiis, immo a filiis nulla, a parentibus multa. *Eccli.* 7: “Honora patrem tuum, et gemitus matris tuae ne obliviscaris. Memento quoniam nisi per illos non fuisses, et retribue illis, quomodo et illi tibi.”

Item, cum tria praecepta secundum trinitatem personarum ad Dei dilectionem pertinentia scripta essent in prima tabula et septem ad dilectionem proximi pertinentia in secunda tabula, primum illorum septem est de dilectione proximi qui est pater; ergo maxime inter proximos diligendus. – Hoc dicitur super illud *Eph.* 5: “Honora patrem.” 205

189 enumeratione] enuntiatione B; corr. ex enuntiatione O || praemissa] verba Ambrosii add. sed del. OP (cf. l. 191) 190 verumtamen] verum ed. 195 sint] corr. ex sunt B; sunt AP 199 tuum²] et matrem tuam (sicut ipsum add. sed del. A) add. AP 202–203 obliviscaris] obliscaris corr. ex obliscarus B; corr. ex oblicaris C 206 et septem] om. A; corr. ex ultra septima P 207 de] marg. O; om. R

186 *Cant.* 2,4 || *Matt.* 22,37 187 *Luc.* 10,27 189 Dist. 28, cap. 1, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:168) 191 Resp. *Glossa ordin.* in *Cant.* 2,4 (ed. princeps 2:711a), rectius Origenes, *In Cant.* 2.8 (PG 13, 54A–B) 191–192 Cap. 2, n. 5 (ed. Grottaferrata, 2:174) 195–196 Hier., *Comm. in Ezech.* 13, in *Ezech.* 44,25–28 (CCL 75, 667); cap. 2, n. 4–5 (ed. Grottaferrata, 2:173–74) 196–197 Rectius Origenes, *In Cant.* 2.8 (PG 13, 54A–B); cap. 2, n. 5 (ed. Grottaferrata, 2:174) 198–199 *Levit.* 19,18 199 *Ex.* 20,12 202–204 *Eccli.* 7,29–30 205–209 *Glossa ordin.* in *Eph.* 6,2 (ed. princeps, 4:378b); Petr. Lomb., *Collect. in epist. ad Eph.* in h.l. (PL 192, 217C–D), ex Aug., *Sermo* 9.6 (CCL 41, 120–21) 208–209 *Eph.* 6,2

- 210 Contra. II *Cor.* 13: “Nec debent filii parentibus thesaurizare, sed parentes filiis.” Ergo si “probatio dilectionis est exhibitio operis”, plus filii quam parentes amandi.

[SOLUTIO]

- Solutio. Dilectione affectuali magis amandi parentes quam filii, licet effectuali e converso, quippe consideratio tot beneficiorum ratio est maioris affectionis, et effectus maioris, si esset necessitas. Sed hoc raro consuevit contingere, sicut
215 dicit Apostolus II *Cor.* 13 supra, sed effectuali amore plus solent indigere filii communiter, quia nascuntur parvuli.

Dicunt tamen aliqui quod patre et filio in pari necessitate constitutis, potius filio quam patri teneor subvenire.

- 220 Quod non audeo dicere. *Eph.* 5: “Honora patrem”, *Glossa*: “Honorare patrem est ei reverentiam exhibere et necessaria subministrare.” Igitur cum duplici praecepto teneatur patri, non filio, potius in pari necessitate patri quam filio subveniendum. Apostolus autem pro hac solutione facit, quia de exteriori effectu loquitur, non de affectu. Nec exhibitio operis est semper probatio dilectionis
225 necessaria, sed probabilis, et aliquando fallit.

[UTRUM UXOR SIT PRAEONENDA PARENTIBUS]

Item, videtur quod uxor praeponenda est matri propter illud *Gen.* 2: “Quamobrem relinquet homo patrem et matrem et adhaerebit uxori suae.” Et idem *Eph.* 5.

- Contra. *Eph.* 5: “Viri debent diligere uxores suas ut corpora sua. Qui suam uxorem diligit, se ipsum diligit.” Sed constat plus parentes, immo et quemlibet
230 proximum, quam carnem nostram diligere debemus, ergo etc.

- Item, amore illo communi qui debetur proximo, uterque amandus, scilicet pater et uxor; et insuper specialiter, quia ut dicit *Glossa*, *Eph.* 5: “Uxor portio corporis viri est”, et similiter filius portio corporis patris, et ita quoad Deum et quoad te sunt pares. Sed in hoc plus debes patri quod pater plura tibi exhibuit
235 beneficia quam uxor.

212 amandi] sunt *add. interlin.* BC 213 amandi] sunt *add. interlin.* BC || licet] *om. sed add. marg.* O; sed A 213–214 effectuali] actuali A; affectuali P 231 debetur] detur? BR; *corr. ex diceretur* P; *corr. ex dentur*? V 232 *Eph.* 5] *Eph.* OA; *Eph.* 6 P

210–211 II *Cor.* 12,14 211 Resp. *Glossa interlin.* in I Ioan. 5,2 (ed. princeps, 4:541b), ex Beda, *In septem epist. cath.* 4,5, in I Ioan. 5,2 (CCL 121, 119–20) vel Greg. Magnus, *In Evang.* 2, hom. 30,1 (PL 76, 1220C) 218–219 Guil. Altis., *Summa aurea* 3.15.3 (ed. Grottaferrata, 3.1:275) 220–221 *Eph.* 6,2; *Glossa interlin.* in h.l. (ed. princeps, 4:378b); Petr. Lomb., *Collect. in epist. ad Eph.* in h.l. (PL 192, 217C) 226–227 *Gen.* 2,24 227 *Eph.* 5,31 228–229 *Eph.* 5,28 232–233 *Glossa interlin.* in *Eph.* 5,28 (ed. princeps, 4:378b), Petr. Lomb., *Collect. in epist. ad Eph.* 5,28 (PL 192, 214C), ex Ambrosiaster, *Comm. in Eph.* 5,28 (CSEL 81.3, 118)

Insuper tu teneris plus amare patrem quam filium, ut supra dixi. Sed in illa habitudine se habet ad te uxor in qua filius ad te, quia uterque est portio corporis tui. Ergo plus amare debes patrem quam uxorem.

[SOLUTIO]

Solutio. Dicunt ‘derelinquendi sunt pater et mater’ cohabitatione, non dilectione, et adhaerendum uxori cohabitatione, non tamen magis dilectione quam parentibus. Vel ‘relinquet’ prophetia est de futuro, non dicens quid debeat fieri, sed quid frequenter facturi sunt homines. Vel mystice intelligatur tantum de Christo, qui reliquit quodammodo Patrem, cum exsistens in forma Dei cum Patre accepit formam servi, et ‘matrem’ synagogam, et adhaesit uxori ecclesiae.

Quod autem hoc sit verum scilicet quod pater a filio debet magis amari quam uxor, patet ex dictis rationibus.

2.9 QUOD AUTEM AUGUSTINUS DICIT, capitulum.

DICIT, PARITER etc., supra hac eadem distinctione cap. UNDE ET SUPER HOC SAEPE etc. NON AD EFFECTUM operis, vel ‘effectum’ dicit actum hunc diligere quem efficit caritas, et tunc apertius dixisset ‘affectum’, vel ‘non tantum ad effectum’. ITEM QUOD AIT, UT TANTUM etc., supra hac eadem distinctione cap. QUORUM ETIAM NONNULLI vel ibi QUANTUM materialiter.

2.10 SOLET ETIAM, capitulum.

SI PARENTES, pater et mater. HAC RATIONE, scilicet cognatione. NON INIURIOSE NEGLEGIT etc. Chrysostomus, *Super Matthaeum* 12: “Papae de honore! Papae de virtute! Quantum ducit ad virtutem eum qui vadit per eam! Quanta mulieres beatificaverunt sanctam virginem et optaverunt tales effici matres et omnia dimittere! Quid igitur est quod prohibeat? Ecce enim latam constituit nobis viam, et licet non mulieribus solum sed et viris in tali effici ordine, magis autem et adhuc in multo maiori. Hoc enim multo magis matrem facit quam partus ille. Quare si beatificabile est illud, multo magis hoc, quanto et principalius est.” QUAE ETIAM DE CRUCE etc., *Ioan.* 19. LATEBROSA QUAESTIO EST HAEC de dilectione inimicorum.

237 portio] *om.* RC, *add. marg.* C 239 dicunt] *om.* OAP, *add. marg.* OP 240 et ... dilectione] *om.* (*hom.*) BOA, *add. marg.* BO 247 autem] *vero ed.* 258 sanctam] beatam OA 259 prohibeat] prohabeat O; prohibeatur A 260 et²] *om.* B; *interlin.* O

241–244 Resp. *Glossa ordin. et interlin.* in Gen. 2,4 (ed. princeps, 1:25a); *Glossa ordin.* in Eph. 5,30 (ed. princeps 4:378b), Petr. Lomb., *Collect. in epist. ad Eph.* 5,30 (PL 192, 215C) 248–249 Cap. 2, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:173) 251–252 Cap. 2, n. 7 (2:174–75) 256–263 Ioan. Chrys., *Homiliae in Matt.*, hom. 44 [45], n. 2 (PG 57, 466) 263 *Ioan.* 19,26

265 2.11 SUPER ILLIS VERBIS Ambrosii, supra hac eadem distinctione cap. QUI-
BUS OBVIAT, illis scilicet ET INIMICOS: NON EX TOTA VIRTUTE etc.

2.12 QUAERITUR etc., capitulum.

ODIO HABERE etc., *Matt.* 10: “Veni separare hominem adversus patrem suum
et filiam adversus matrem.” SI IMPEDIANT NOS etc., *Matt.* 10: “Tradet frater
270 fratrem in mortem et pater filium, et insurgent filii in parentes et morte eos affi-
cient.” *Matt.* 5: “Si oculus tuus dexter scandalizat te, erue eum et proice abs te”,
Glossa: “In oculo et manu dextera possunt accipi fratres, uxor, filii, propinqui,
qui si sint impedimento nobis, debemus a nobis separare, ne dum ipsos lucra-
ri volumus, nos ipsi pereamus.” ET IN OMNIBUS COMMUNITER etc. Ergo
275 omnis creatura amanda, sicut eas Deus amat. *Sap.* 11: “Diligis omnia.”

[UTRUM ALIQUIS TENEATUR AD OPERA PERFECTAE CARITATIS]

3.1 SCIENDUM QUOQUE etc., capitulum.

Hic quaeritur an aliquis teneatur ad opera perfectae caritatis.

Quod sic videtur. Opera perfectae caritatis sunt:

1. vendere omnia et dare pauperibus, *Matt.* 19: “Si vis perfectus esse, vade et
280 vende omnia et da pauperibus”. Sed ad hoc tenetur aliquis ex voto. Ergo tenetur
ad opera perfectae caritatis.
2. non offendere in lingua, *Iac.* 3: “Si quis in verbo non offendit, hic perfectus
est vir”. Sed ad hoc tenetur quilibet ex illo praecepto *Ps.*: “Prohibe linguam
tuam a malo”, ergo etc.
- 285 3. diligere inimicos. De hoc infra, dist. 30 cap. 1 in auctoritate Augustini. Et
Matt. 5: “Perfecti estote”, *Glossa*: “Cumulus perfectionis est diligere inimicos
et orare pro eis.” Et *Matt.* 5: “Diligite inimicos vestros, benefacite” etc. Sed ad
hoc tenetur quilibet ex illo praecepto *Matt.* 22: “Diliges proximum tuum sicut te
ipsum”, quia inimicus est proximus.

265 supra] super BOAP 267–268 quaeritur ... etc.] *om.* BO, *add. marg. al. m.* O 267
quaeritur] quaeri ed. 268 separare] sperare BA; separe? O 268–269 suum ... matrem]
om. BO, etc. *interlin.* O 269 impediunt] impediunt ed. 271 scandalizat] scandalizat BC
278 opera ... sunt] *om.* OR; opera perfectae caritatis *transp. post* ergo etc. (*l.* 284) A, *marg.* P

265–266 Cap. 2, n. 5 (ed. Grottaferrata, 2:174) 268–269 *Matt.* 10,35 269–271 *Matt.*
10,21 271–274 *Matt.* 5,29; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. princeps, 4:21a), ex Hier., *Comm.*
in Matt. 1, in *Matt.* 5,29–30 (CCL 77, 31–32) 275 *Sap.* 11,25 279–280 *Matt.* 19,21
282–283 *Iac.* 3,2 283–284 *Ps.* 33,14 285 Dist. 30, cap. 1, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:178);
Aug., *Enchir.* 19,73 (CCL 46, 88–89) 286–287 *Matt.* 5,48; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. prin-
ceps, 4:23b) 287 *Matt.* 5,44 288–289 *Matt.* 22,39

4. ponere animam pro aliis, *Ioan.* 15: “Maiorem hac dilectionem nemo habet, ut animam suam ponat quis pro amicis suis.” Sed ad hoc quilibet tenetur, quia tenetur quilibet plus amare proximum suum quam corpus proprium. 290

5. Item, Christum ore confiteri imminente morte a persecutoribus fidei, est opus perfectae caritatis. Sed ad hoc tenetur quilibet, *Rom.* 10: “Ore confessio fit ad salutem”, et *Matt.* 10: “Nolite timere eos qui corpus occidunt.” 295

6. Item, I *Ioan.* 4: “Perfecta caritas foras mittit timorem.” Sed ad hoc tenetur quilibet *Matt.* 10: “Nolite timere eos qui corpus occidunt.”

7. Item, quilibet tenetur diligere ex tanta caritate quantam habet. Sed aliquis habet perfectam. Ergo tenetur ille ad opera caritatis perfectae.

Contra. Quantulacumque caritas sufficit ad salutem, ergo nemo tenetur ad perfectam. 300

Item, vendere omnia et dare pauperibus et continere sunt consilia, non praecepta. *Matt.* 19: “Si vis perfectus esse” etc. Et eodem: “Sunt eunuchi qui se castraverunt propter regnum Dei. Qui potest capere, capiat.” Ergo ad haec nemo tenetur. 305

[SOLUTIO]

Solutio. Est perfectio infima ad quam omnes tenentur, quae consistit in observantia omnium mandatorum, *Ioan.* 14: “Si diligitis me, mandata mea servate”, et hoc est in praecepto *Matt.* 5: “Estote perfecti.” Item est perfectio summa quae habet hanc vitam in patientia et mortem in desiderio, quae dicit *Phil.* 2: “Cupio dissolvi” etc. (de qua I *Ioan.* 4: “Perfecta caritas foras mittit timorem”), et ad hanc nullus tenetur. Et est perfectio media, scilicet religiosorum, quae tenet consilia simul cum mandatis, quae consilia sunt tria: paupertas voluntaria (*Matt.* 19: “Si vis perfectus esse” etc.) et continentia (*Matt.* 19: “Qui potest capere, capiat”) et oboedientia, et haec perfectio est ad quam nullus etiam tenetur nisi devoverit se. 315

Dico ergo ad primum quod ad paupertatem voluntariam nullus tenetur, nisi fecerit sibi tentionem per votum.

Ad secundum. Non offendere lingua, neque venialiter neque mortaliter, est opus perfectionis. Per Psalmum vero praecipimur coercere linguam ab offensione mortali; ad quod tenetur quilibet, ad primum vero nullus. 320

290 hac] corr. ex ac O; ac A; om. P 294 perfectae] P, om. (sed add. marg. OC) BOAVRC
297 Matt. 10] Rom. 10 B; corr. ex Rom. 10 O 302 consilia] corr. ex similia P; corr.
ex consimilia C 304 haec] hoc RC 308 hoc] haec OV 314 etiam] om. OA, add.
marg. O

290–291 *Ioan.* 15,13 294–295 *Rom.* 10,10 295 *Matt.* 10,28 296 I *Ioan.* 4,18 297
Matt. 10,28 303 *Matt.* 19,21 303–304 *Matt.* 19,12 307 *Ioan.* 14,15 308 *Matt.* 5,48
309–310 Resp. Petr. Lomb., *Collect. in epist. ad Phil.* 1,23–24 (PL 192, 230B–C) ||
Phil. 1,23 310 I *Ioan.* 4,18 312–313 *Matt.* 19,21 313 *Matt.* 19,12

Ad tertium. Diligere inimicos effectuali dilectione et affectuali est in consilio, sed affectuali in praecepto.

Ad quartum. Dare vitam suam temporalem pro aeterna fratris tenetur quilibet, secundum Augustinum, qui docet quidquid minus est in te dare pro eo quod est
 325 maius in proximo. Sicut enim libentius perdes unum digitum manus quam totum pedem propter naturalem unionem membrorum in corpore, similiter est in spirituali Christi corpore, quod si tu membrum es, dabis quod minus est in te, ut vitam temporalem, pro salvando maiori in commembro, scilicet vita aeterna. Hoc tamen sciendum quod, cum caritas habeat multa opera exteriora, hoc ta-
 330 men est maximum, et hoc intendebat auctoritas Ioannis; tamen hoc est infimae perfectionis. Ad hoc autem artius tenentur praelati. *Ioan.* 10: “Pastor bonus animam suam ponit pro ovibus suis”, quippe tenetur eis ut proximis et ut filiis spiritualibus, quod est maius quam filiis carnalibus.

Ad quintum. Et hoc perfectionis est infimae. Et ideo, sicut ad praecedens, sic
 335 ad hoc tenemur, sed praecedens ex dilectione proximi, istud ex dilectione Dei.

Ad sextum. Timor interdicitur tantus qui faciat negare Christum. Qualem Petrus habuit; quia enim mortem timuit, vitam negavit. Et hic timor mortis nobis conceditur, est enim naturalis. Sed a perfecta caritate omnino natura vincitur et timor mortis evacuatur.

Ad septimum patet quod non sequitur. Tentio enim secundum communem
 340 usum dicit obligationem respectu cuiuslibet temporis, non moderni tantum. Et ita prima vera est, quia li ‘tenetur’ dicit tentionem respectu cuiuslibet temporis. Et li ‘habet’ dicit praesens confusum, et propter hoc li ‘caritatem’ non stat pro caritate quae nunc inest, sed confuse pro quantulacumque. Si igitur li ‘tenetur’
 345 dicat praesens determinatum et li ‘habet’ similiter, vera est conclusio et sequitur; si praesens confusum, tunc non sequitur, sed est processus a confusa suppositione huius termini ‘caritas’ usque ad determinatam, sicut ‘omnis homo videt hominem, ergo aliquem hominem’.

3.2 MAIOREM DILECTIONEM, *Ioan.* 15, NEMO HABET in via.

323 suam] O; *corr.* ex tuam B; tuam APVRC; *om.* Cg 326 est] *om. sed add. interlin.* OP
 327 Christi corpore] corpore Christi *inv.* AP 328 vita aeterna] *corr.*; vitam aeternam *codd.*
 330 infimae] *corr.* ex in fine P; in fine V 332 suam] *om.* BOP, *add. marg.* O 333 maius]
 magis OP 338 enim] *om. sed add. interlin.* BC 343 habet] habens AP 346 sequi-
 tur] tenetur BO 347 hominem] OPCg; Sortem BAVRC 348 hominem] scilicet Sortem
marg. Cg

323–325 Resp. Aug., *De mendacio* 6.9 (CSEL 41, 426): “Temporalem plane vitam suam pro aeterna vita proximi non dubitabit christianus amittere.” 331–332 *Ioan.* 10,11 349 *Ioan.* 15,13

DISTINCTIO 30

1.1 HIC SOLET QUAERI ... Dist. 30.

1.1 QUID POTIUS, id est horum melius. CONFERATUR, id est comparetur. PERSPICUA EST etc., duo enim bona sunt meliora uno eorum. SED SI IN UNO ALIQUO etc., magis enim meritorium diligere utrumque quam alterum tantum. QUID HORUM duorum diligere SIT POTIUS, id est melius. 5

1.1 QUIA DE MOTU, scilicet diligere, MENTIS AGITUR DE QUO NON NOBIS FACILE.

Hic duo quaerantur: primo, an idem sit motus diligere amicum et diligere inimicum; secundo, quod eorum sit melius.

[PRIMA QUAESTIO:

UTRUM SIT IDEM MOTUS DILIGERE AMICUM ET DILIGERE INIMICUM]

1. Quod non sit idem motus videtur. Quia, ut dicit Aristoteles: “Multa contingit 10 scire, sed unum solum intelligere.” Igitur actu simul amicum et inimicum non intelligimus. Sed actu diligere non concomitatur nisi actu intelligere. Ergo cum duplex sit actus intelligere amicum et inimicum, eo quod non sint simul, erit et duplex diligere.

2. Item, videre recipit numerum per sua obiecta, ut videre Sortem et videre Pla- 15 tonem sunt duo videre; eadem ratione et amare.

3. Item, unus motus, scilicet in amicum, est intensior, alter remissior. Ergo non est idem.

Contra. Videre Diarii filium et videre Platonem qui idem est, non est duplex 20 videre, quia haec non videntur per se, sed per hoc quod color ille eius videtur. Eadem ratione diligere amicum et inimicum non sunt duo diligere, quia neuter propter se diligitur, sed propter Deum. De hoc supra dist. 27.

6 non] *om.* PV 12 intelligimus] diligimus V; *corr. ex* diligimus R 13 intelligere] intelligentiae B; *corr. ex* diligere P 14 diligere] C, *corr. ex* intelligere BPR; intelligere OAV; amare Cg 19 Diarii] Darii A; *om. sed add. marg.* P || idem est] idem A; est idem *inv.* P 20 color ille] color A; ille color *inv.* P

10–11 Resp. Arist., *Top.* 2.10 (114b 34–35); cf. *Auctoritates Aristotelis*, n. 34 (ed. Hamesse, 324) 19–20 Resp. Arist., *De an.* 2.6 (418a 20–23); cf. *Auctoritates Aristotelis*, n. 62 (ed. Hamesse, 179) 22 Dist. 27, ll. 82–155

[SECUNDA QUAESTIO:

QUID SIT MELIUS, DILIGERE AMICUM AN DILIGERE INIMICUM]

1. De secundo videtur quod diligere inimicos sit melius. *Matt.* 5: “Diligite inimicos vestros, benefacite.” Et infra: “Si enim diligitis eos qui vos diligunt, quam mercedem habebitis? Nonne et ethnici hoc faciunt?” Igitur ex hoc videtur
 25 quod diligere amicos respectu alterius nullius sit meriti.
2. Item, diligere amicos, ut dixit Dominus, est commune bonis et malis. Sed diligere inimicos est proprium solis bonis; ergo est melius.
3. Ad hoc etiam facit auctoritas Augustini hic posita.
- 30 4. Item, maior pugna est in diligendo inimicos quam amicos. Sed ubi maior pugna, gloriosior victoria et maior corona; ergo melius.
- 1.c Contra. Motus qui est diligere amicum, est intensior, quia in amico est natura et gratia amanda, in inimico natura tantum quae supra modum minus amabilis est quam gratia; ergo melior.
- 35 2.c Item, cuius absentia est peior, illud melius. Sed absentia dilectionis amici, scilicet odium, est peius quam absentia dilectionis inimici, quia magis redarguitur. *Ps.*: “Posuerunt adversum me mala pro bonis et odium pro dilectione mea. Constitue super eum peccatorem, et diabolus stet a dextris eius.”

[SOLUTIO PRIMAE QUAESTIONIS, UTRUM SIT IDEM MOTUS]

- Solutio ad primum. Videtur mihi sine praeiudicio – quod ideo non assero,
 40 quia et Magister hic dubitat – quod idem est motus, id est eadem actio numero, diligere inimicum et amicum.

[AD ARGUMENTA PRIMAE QUAESTIONIS]

- Et dico ad primum quod etsi ponerem quod non contingit actu plura intelligere, tamen contingit plura simul videre vel saltem apprehendere eodem sensu vel diversis et imaginari, et amor potest esse illorum plurium apprehensorum simul
 45 et semel. Tamen potest esse quod et contingat etiam in hac vita plura simul intelligere actualiter, quia non est intellectus etiam nunc ceteris apprehensivis impotentior. In futuro autem non est ambiguum, quin plura simul actualiter intelligemus.

24 vestros] sit melius *add.* A; et *add.* P || benefacite] etc. *add.* OA 25 ethnici] A; ennici *corr.* ex eunuci B; ennichi O; publicani P (*cf. Vulg.*); ennici VRC 33 in] et *praem.* BAP; *corr.* ex et O; *om. sed add. interlin.* V 37 posuerunt] *om. sed add. marg.* BO 43 tamen contingit] cum contingit A; cum contingit *corr.* ex non potest P || plura simul] simul plura *inv.* OA 44 illorum plurium] *corr.* ex plurium eorum O; eorum plurium V 45–46 simul intelligere] intelligere simul *inv.* O; simul A 46 apprehensivis] apprehensivus A; *corr.* ex apprehensivus P

23–24 *Matt.* 5,44 24–25 *Matt.* 5,46 29 Cap. 1, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:178); Aug., *Enchir.* 19.73 (CCL 46, 88–89) 37–38 *Ps.* 108,5–6 40 Cap. 1, n. 1 (ed. Grottaferrata, 2:178): “obscura est responsio” (l. 2–3)

Quod Aristoteles dicit, non dicit nisi ratione exempli in Topicis, non tamquam sententiam suam.

Ad secundum et tertium patet ex superius dictis dist. 27 cap. HIC QUAERITUR. Quippe si Deus intelligatur tamquam rota una magna (est enim Alpha et Omega), et homo illi adhaerens per gratiam tamquam rota infra rotam (et est amicus), et adhuc rotam tertiam infra hanc huic adhaerentem per naturam tantum (scilicet tamquam hominem inimicum), utique sicut tuum movere maiorem rotam idem numero est cum tuo movere minorem et minimam, quia neutram moves nisi quia moves maximam, sic forte idem est diligere in Deum amicum et inimicum, sed in illos propter Deum; et intensissimum in Deum, minus in amicum ei proximior, et minus adhuc in inimicum remotior. Et non contingit amare Deum sine amore horum et sine intensiori amore amici quam inimici, sicut ibi non contingit movere maiorem rotam sine motione intensiore minoris et remissione minimae.

[SOLUTIO SECUNDAE QUAESTIONIS, QUI ACTUS SIT MELIUS]

Ad aliud et ad iam dicta ponam aliud exemplum. Vides speculum, et per eundem punctum speculi vides Sortem speculo propinquiorem et Platonem remotiorem a speculo. Hoc enim bene potest contingere quod eodem radio numero extenso inter oculum et speculum videantur plura, ut si cadat radius in sectione duorum speculorum. Sic patet quod eodem videre numero vides tu speculum magis et Sortem minus et Platonem adhuc minus. Similiter esset, si per plura specula videretur idem, ut radius receptus ab uno speculo recipiatur ab alio. Et tunc patet quod Sortes videtur intensius et Plato difficilior, et utique secundum eandem proportionem, quia quanto Plato est remotior quam Sortes, tanto videtur difficilior quam Sortes, et quanto Sortes est proximior, tanto videtur intensius. Sed quanto Sortes est proximior quam Plato, tanto Plato est remotior quam Sortes. Et ideo nec maioris bonitatis nec minoris, sed aequalis bonitatis est videre in tanta remotione Platonem et videre Sortem ita intense.

Verumtamen quia remotio est notior quam intensio, ideo manifestius indicium bonitatis in visiva est visio Platonis ita remoti quam visio Sortis ita intensa. Similiter, cum diligis amicum et inimicum propter Deum tantum, intensius diligis amicum quia Deo proximior et minus inimicum a Deo remotiorem, forte eodem diligere, et diligere hunc et illum se habent sicut excedentia et excessa,

59 in] *om.* OAPRC, *add. marg.* O, *add. interlin.* P 62 remissione] PCg; remissoris BA; remissioris *corr.* ex remissio? O; remissioris VRC 64 punctum] peccatum A; *corr.* ex puncti P 64–65 remotiorem] remotorem A; remotionem P 65 eodem] *pro praem. interlin.* C 68 per] *om.* OAPR, *add. marg.* OPR 71–73 tanto... Sortes²] *om. (hom.)* BO, *add. marg.* O 77 remoti] remota *corr.* ex remoti P 79 inimicum] quia *add. (sed del. V?)* BOAV || remotiorem] remotior est OA; remotior *corr.* ex remotiorem B 80 excessa] extensa BP

quia diligere amicum est intensius et diligere inimicum est extensius, et quantum unum excedit alterum, tantum exceditur ab eodem. Quia quanto amicus est Deo proximior quam inimicus, tanto amare est intensius, et quanto inimicus est remotior quam amicus, tanto suum diligere est extensius. Sed quanto iste est pro-
 85 ximior quam ille, tanto iste est remotior quam ille. Ergo excessus bonitatis sunt aequales, ergo aequae meritoria sunt ita intense diligere amicum et ita remotum inimicum, et ideo aequalis meriti. Verumtamen ratione dicta dilectio inimici est indicium manifestius caritatis.

[AD ARGUMENTA SECUNDAE QUAESTIONIS]

Dic ergo ad primum quod diligere amicos potest esse actus amoris naturalis
 90 et spiritualis, sed inimicos diligere tantum est actus amoris spiritualis. Igitur diligere amicos naturaliter, nullius meriti est respectu eius quod est diligere eos spiritualiter, et ita diligere amicos naturaliter, nullius meriti est respectu eius quod est diligere inimicos, quod est paris meriti, ut dixi, cum diligere amicos spiritualiter. Et hoc intendit illa auctoritas.

95 Ad secundum patet ex eodem, quia amicos amare commune bonis et ethnicis est amare naturaliter, non spiritualiter.

Ad tertium, scilicet auctoritatem Augustini, respondetur sicut Magister respondet. Vel cum dixit Augustinus quod est perfectius diligere inimicum, intellige: id est manifestius indicium perfectae caritatis.

100 Ad quartum patet. Quanto enim ibi pugna maior, tanto in amare amicum motus intensior, ut dixi. Et ideo non sequitur.

[AD ARGUMENTA IN CONTRARIUM SECUNDAE QUAESTIONIS]

Ad obiecta similiter patet. Licet enim motus in amicum sit intensior et in hoc excedat, tanto est minus extensus, et ita tantundem exceditur.

Ad secundum fateor: Odium vel non-amor amici est peius quam inimici. Et
 105 ratio est quia odium amici est privatio duplicis amoris, naturalis et spiritualis, odium inimici vero est tantum privatio spiritualis amoris. Et ideo non sequitur quod amor spiritualis amici est melior quam amor inimici, sed potius quod duo amores amici, scilicet naturalis et spiritualis, sunt meliores quam spiritualis inimici.

83 tanto] suum *add. (marg. O) OP* 85 iste est] est iste (ille O) *inv. OAP* 89 amoris naturalis] naturalis amoris *inv. AP* 93 amicos] amicis A; *om. R* 95 quia] quod AP 11 ethnicis] Cg, *corr. ex eunuchis P; ennicis BVRC; ennichis O; inimicis A* 100 in] et A; et *corr. ex in P; om. sed add. interlin. C* 11 amare] *corr. ex amore B; om. sed add. marg. O* 105 quia] *corr. ex quod BO* 106 inimici vero] vero inimici *inv. AP*

Quod si ex hoc arguas: ‘Cum illi duo amores amici fiant unus amor, et amare 110
inde egrediens unum amare, illud erit melius quam amare inimicum’, verum est
quod excedit illum in intensione, sed et exceditur in extensione.

1.1 QUI DICITUR DIFFICILIOR, quia contra naturam. Quasi naturale enim est,
ut nocivum odiatur. QUI VIDETUR FERVENTIOR, quia multa in eo reperiun-
tur provocantia ad dilectionem, quorum contraria in alio reperiuntur. SI UNUS 115
IDEMQUE EST, motus dilectionis in amicum et inimicum. POTIOR, id est
melior.

1.2 A TANTA MULTITUDINE imperfectorum. ILLAM ENIM SPONSIONEM
quae statim sequitur *Matt.* 6: “Si dimiseritis hominibus peccata eorum, dimit-
tet et vobis Pater vester caelestis delicta vestra.” Vel melius, sponsio dicitur per 120
hoc “sicut et nos dimittimus”. QUI NONDUM DILIGUNT perfecta dilectione.
BENEVOLUM interius in mente ET BENEFICUM exterius in operatione. EX-
TENDERE, id est niti. AD HUNC AFFECTUM, id est perfectum. SECUMQUE
AGENDO, id est meditando. ETIAM UT DILIGAT perfecte. SI PECCATO SUO
MOVETUR etc., id est consideratione peccati sui, non pro lucro vel huiusmodi. 125
UT EUM DILIGERE perfecte ut alium quemlibet. NON AESTIMET A DOMI-
NO PECCATA SUA DIMITTI, *Eccli.* 18: “Homo homini servat iram et a Deo
quaerit medelam.” SI DIMISERITIS, *Matt.* 6.

1.3 ECCE HINC HABERI POTEST, in principio praedictae auctoritatis Augus-
tini, ibi: ILLUD MULTO GRANDIUS etc. ILLUD POTIUS, id est melius. 130
SECUNDUM PRAEMISSIONEM INTELLIGENTIAM, dist. 30 in principio.

1.4 GENERALE EST, OMNIBUS perfectis et imperfectis.

[UTRUM DILIGERE INIMICOS SIT PERFECTIS IN
PRAECEPTUM ET MINORIBUS IN CONSILIUM]

1.5 QUIDAM, QUOD HIC DICITUR etc.

1. Quod haec opinio sit vera videtur. Quia *Matt.* 5: “Odio habebis inimicum
tuum”, *Glossa*: “Quod est infirmitati permissum.” Item Augustinus, *De sermone* 135

112 in¹] *om. sed add. interlin.* OP || et] *om.* BAP 115 si] *sed* P; *corr. ex* *sed* C
118 sponsionem] *responsionem* A; *corr. ex* *responsionem* P 120 delicta] *dilecta* B; *pecca-*
ta OA 121 nondum] *non* OA; *dum* P || dilectione] *AIT ENIM* Augustinus, *Enchiri-*
dion 86 (89 P) cap. *add. marg.* PC 122 beneficum] *beneficium* BAP 125 movetur]
moritur O; *moventur* A || peccati sui] *sui peccati inv.* PC 126 eum] *enim* AP
127 *Eccli.* 18] 18 BAVR; *om. sed add. marg.* O 129 potest] *videtur ed.* 130 illud¹] *om.* OP; *add. marg.* O || grandius] *gravius* P; *grandus* R

119–120 *Matt.* 6,14 121 *Matt.* 6,12 127–128 *Recte Eccli.* 28,3 128 *Matt.* 6,14
130 N. 2 (ed. Grottaferrata, 2:178) 131 N. 1 (2:177–78) 134–135 *Matt.* 5,43; *Glossa*
interlin. in h.l. (ed. princeps, 4:23a) 135–137 Aug., *De serm. Domini in monte* 1.21 (CCL 35,
79)

Domini in monte lib. 1: “Quod in lege dictum est ‘oderis inimicum tuum’, non vox iubentis iusto accipienda est, sed permittentis infirmo.”

2. Item, multae imprecationes in prophetis inveniuntur quae maledictiones videntur factae inimicis, sicut illud *Ps.*: “Fiat mensa eorum in laqueum”, et infra:
140 “Fiant filii eius orphani”.

3. Item, *II Tim.* 4: “Alexander aerarius multa mala ostendit mihi. Reddet ei Dominus secundum opera eius.” Item Paulus ad principem sacerdotum *Act.* 23: “Percutiet te Deus, paries dealbate!”

4. Item, *Apoc.* 6 clamant animae interfectorum sub altari Dei: “Usquequo Domine sanctus et verus non vindicas et non iudicas sanguinem nostrum de his qui
145 habitant in terra?”

Contra. *Matt.* 5: “Orate pro persequentibus et calumniantibus vos.”

Item, *Rom.* 12: “Benedicite persequentibus vos, benedicite et nolite maledicere.”

[SOLUTIO]

150 Solutio ad primum. In illa glossa permissio intelligatur recte. Est enim permissio liciti, et illiciti, ut vitetur maius malum. Dico ergo quod hoc est permissum infirmis sicut illicitum, sicut et illud *Matt.* 5: “Si quis dimiserit uxorem, det illi libellum repudii”, et non est iustus nec in statu salvandorum in quantum odit inimicum. Unde in secunda auctoritate, scilicet quae est Augustini, dicit “iusto” et
155 deinde “infirmo”. Per hoc patet quod “iniustum” et “reprobum” dicit “infirmum”.

De sermone prophetali dico cum Augustino, dicto libro, quod sicut frequenter dicunt sub praeterito tempore quod erat futurum, sicut quare “fremuerunt” pro “fremunt”, similiter ponunt verbum imprecantis pro verbo praenuntiantis, non quod imprecarentur, sed quod praedicerent. Qui modus loquendi, ut dicit Au-
160 gustinus, nihil minuit veritati, sed plurimum addit affectibus animorum.

De illo verbo Pauli patet quod praedictio est, non imprecatio. Dicit enim “reddet”, non “reddat”, et “percutiet”, non “percutiat”.

138 imprecationes] *corr. ex* interpretationes O; pressiones A; interpretationes P || in prophetis] *om.* BO, *add. interlin.* B; *add. marg.* O 141 reddet] Cg; reddat BOAPVRC; secundum responsionem ad argumentum (l. 162) lectio reddet praefertur 143 percutiet] *corr. ex* percussus A; percussiet R 144 clamant] *om.* AP 144–145 Domine] dominus BA 145 vindicas ... iudicas] iudicas et non vindicas *inv.* B; *corr. ex* vindicas P; iudicas R 153 libellum repudii] repudii libellum *inv.* P; *corr. ex* repudii libellum R 155 per] et *praem.* (*interlin.* C) PVC 158 imprecantis] *corr. ex* interpretantis BOP || praenuntiantis] pronuntiantis O; *corr. ex* pronuntiantis P 159 imprecarentur] *corr. ex* interpretarentur BO || quod²] *om.* AP 160 affectibus] affectionibus OA 161 imprecatio] *corr. ex* interpretatio BO

139 *Ps.* 68,23 139–140 *Ps.* 108,9 141–142 *II Tim.* 4,14 142–143 *Act.* 23,3 144–146 *Apoc.* 6,9–10 147 *Matt.* 5,44 148–149 *Rom.* 12,14 152–153 *Matt.* 5,31 156–160 *Aug., De serm. Domini in monte* 1.21 (CCL 35, 80–81)

Ad illud de *Apocalypsi*. Secundum Augustinum, *De Sermone Domini*, non appetunt vindictam per se, sed destructionem regni peccati; quod vident non posse fieri nisi pro parte damnentur perseverantes in peccato et per hoc etiam alii timentes corrigantur. Non ergo volunt illis malum, sed per se bonum aliorum optant, quod tamen consequitur ex malo malorum. Vel secundum *Glossam* super illud *Apocalypsis*, optant adventum generalis vindictae, scilicet iudicii, non propter ipsam vindictam, sed propter augmentum gaudii quod habituri sunt, et propter reparationem corporum suorum. Vel potest haec vox esse et procedere non ex affectione odiente inimicos, sed potius ex affectione et amore aequitatis, cum tamen pro eis, cum erant in carne, orarent, quia nondum ita perfecti erant, ut iudici adhuc remoti omnino concordarent. Et secundum hoc potest esse non imprecatio, sed aggratulatio ipsi aequitati.

[QUARE PAULUS NON ORAVIT PRO INIMICIS, IMMO DIXIT MALA EIS]

Sed dices: Cum praecipiat Dominus orare pro inimicis, quid est quod Paulus mala dicit eis et pro eis non orat?

Item, oravit Christus pro suis persecutoribus *Luc.* 23: “Pater dimitte illis, non enim sciunt quid faciunt”, et Stephanus *Act.* 7: “Domine ne statuas illis hoc peccatum”. Quare non similiter Paulus?

[SOLUTIO]

Solutio. Secundum Augustinum, *De sermone Domini in monte*, distinguendi sunt inimici, et licet omnes amandi, tamen pro aliquibus non orandum. Sunt enim inimici qui post fidei agnitam veritatem invidie oppugnant fraternitatem, et pro talibus non orandum, quia hoc peccatum tam grave est, ut deprecandi humilitatem subire non possit, etiam si peccata sua mala conscientia agnoscere et enumerare conatur. Sic Iudas, cum dixisset “peccavi”, facilius tamen desperans cucurrit ad laqueum quam humilitate veniam precaretur, et hoc est peccatum fortasse in Spiritum Sanctum. De quo I *Ioan.* 5: “Qui scit fratrem peccare peccatum non ad mortem, petat, et dabitur ei vita peccanti non ad mortem. Est peccatum ad mortem. Non pro illo dico, ut roget quis.” Talis fuit Alexander aerarius qui

165 perseverantes] *corr. ex* parantes B; perseverante A || etiam] *om.* AP 172 nondum] *corr. ex* non O; dum A 173 remoti] *fortasse corrigendum:* remoto 174 imprecatio] *corr. ex* interpretatio BO || aggratulatio] aggratulo BARC 182 veritatem] virtutem A; *corr. ex* virtute P 183 deprecandi] remissionem *add. (marg. BO)* BOPCg 184 enumerare] enuntiare P (*sec. textum Augustini*) 186 humilitate] humilitatem PR; ‘aque-’ *add. sed del.* BO

163–166 Aug., *De serm. Domini in monte* 1.22 (CCL 35, 86–87) 167 *Glossa ordin.* in Apoc. 6,10 (ed. princeps, 4:557b) 177–178 *Luc.* 23,34 178–179 *Act.* 7,59 180–195 Aug., *De serm. Domini in monte* 1.22 (CCL 35, 81–84) 185 *Matt.* 27,4 187–189 I *Ioan.* 5,16

190 post agnitam veritatem rediit retro et oppugnavit veritatem agnitam. Et ideo pro illo non rogat Paulus, sed pro illis ibidem rogat qui non agnoverant veritatem, dicens: “In prima defensione nemo mihi affuit, sed omnes me dereliquerunt, nec illis imputetur.” Aliud enim est ex infirmitate secedere, aliud ex malitia impugnare. Illi autem pro quibus Christus et Stephanus oraverunt, nondum noverant
195 veritatem.

1.5 ILLIC, id est in illo mandato. SUPERIUS POSITAE, dist. 29 cap. UNDE ET SUPER HOC et cap. QUIBUS OBVIAT.

1.6 ILLUD VERO AUGUSTINI etc., supra in isto eodem capitulo in proxima auctoritate Augustini, ‘illud’: ETIAM UT DILIGAT INIMICUM. EXIMIAE, id
200 est valde eminentis.

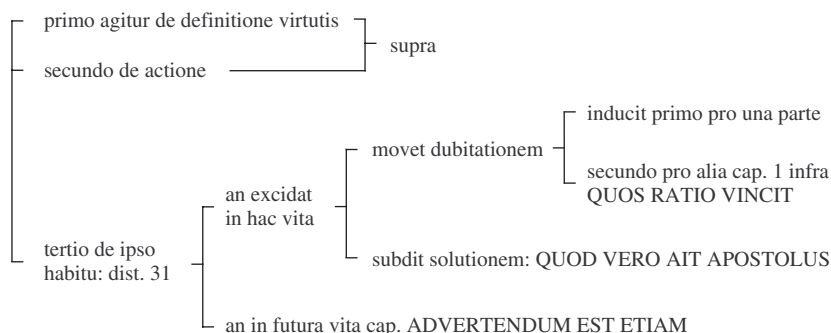
190 veritatem¹] virtutem P; *om.* R 197 et cap.] etc. OP, et cap. *add. marg.* O 200 eminentis] *corr.* ex minentis B; *eminens corr.* ex eminentis P

192–193 II *Tim.* 4,16 196–197 Dist. 29, cap. 2, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:172–73); n. 3–5 (2:173–74.) 198–199 Cap. 1, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:178) 199 *ibid.* (l. 27)

DISTINCTIO 31

^{1.1} ILLUD QUOQUE NON EST PRAETEREUNDUM ... Dist. 31.

In hac distinctione agitur de ipso habitu virtutis. Et patet sic divisio:

1.1 NULLUMQUE hominem. HANC caritatem ALIQUANDO HABERE, id est nullus praescitus aliquando habet caritatem, ut dicunt.

1.2 APOSTOLUS AIT, I *Cor.* 13. NON NOVI VOS, *Matt.* 7. FONS AQUAE
VIVAE, *Prov.* 7, alia littera. COMMUNICET finaliter. HUIC FONTI caritati
COMMUNICANT finaliter.

1.3 RADICATA, *Eph.* 3. NIHIL MALI mortalīs PROCEDERE POTEST ipsa
manente, cum ipsa potest esse veniale, sed non ex ea procedere. VALIDA EST
etc., *Cant.* 8. QUAM SEMEL CEPERIT perfecte. UNCTIO etc., I *Ioan.* 2: 10
“Unctio docet vos de omnibus.” ARDENTE SOLE persecutionis ARESCERE,
Iac. 1: “Exortus est sol cum ardore et arefecit faenum.” NUTRITUR, *Ps.*: “Dum
superbit impius, incenditur pauper”, CALORE SOLIS, id est persecutione.

1.4 IN SANCTIS VERO etc. In Christo semper mansit secundum omnem effectum suum, Spiritus Sanctus scilicet, ad recte vivendum, prophetandum, miracula faciendum etc., sed in sanctis non semper. PARTIM SEMPER, quia non ad

3 nullumque] nullum AC 6–7 huic ... finaliter] *om. (hom.) BOA, add. marg. O* 9 est]
om. AR 16 semper²] ed.; spiritus BOPVC; *om. A; om. longior R*

5 1 Cor. 13,8 || Matt. 7,23 6 “alia littera”: resp. Petr. Lomb., *Collect. in epist. ad Rom.* 5,5 (PL 191, 1381B) 8 Eph. 3,17 10 Cant. 8,6 10–11 1 Ioan. 2,27 12 Iac. 1,11 12–13 Ps. 9,23 14–16 In Christo ... faciendum: Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 31 (MS Vat. lat. 1098, f. 113va), verbatim

omnem effectum manet. MANET ERGO SEMPER, propter hoc inducitur. UT MIRABILITER etc., id est ut etiam mortui vivant faciendo mira.

1.5 SECUNDUM QUASDAM VIRTUTES, id est usus virtutum vel effectus vel
20 dona, SEMPER MANET, propter hoc inducitur.

1.7 IN LIBRO VITAE. Liber vitae dicitur habere duas paginas: una est praesentis iustitiae in qua scripti sunt omnes qui habent caritatem, alia praescientiae in qua scripti sunt praedestinati. Quid est liber vitae? Cassiodorus super Psalmos: "Liber vitae est notitia Dei qua praedestinavit ad vitam quos voluit." II *Tim.* 2: "Novit Dominus qui sunt eius." POSTEA ABIERUNT RETRO, *Ioan.* 6: "Ex hoc multi discipulorum eius abierunt retro." I *Tim.* 5: "Quaedam conversae sunt retro post Satanam." *Is.* 1: "Dereliquerunt Dominum, blasphemaverunt Sanctum Israel, abalienati sunt retrorsum." *Ier.* 7: "Facti sunt retrorsum et non in ante." *Ier.* 15: "'Reliquisti me', dicit Dominus, 'retrorsum abisti'." II *Petri* 2: "Melius
30 erat illis non cognoscere viam iustitiae quam post agnitionem retrorsum converti ab illo quod traditum est illis sancto mandato." Quia RETRO, ideo caelo inepti, *Luc.* 9: "Nemo mittens manum suam ad aratrum et respiciens retro aptus est regno Dei." ECCE NOMINA, *Luc.* 10: "Gaudete quod nomina vestra scripta sunt in caelis." ET DELERI, *Deut.* 32: "Si non facis, dele me de libro tuo quem scripsisti. Cui respondet Dominus: Qui peccaverit mihi, delebo eum de libro
35 meo." *Ps.*: "Deleantur de libro viventium et cum iustis non scribantur." *Eccli.* 41: "Nomen impiorum delebitur." *Iob* 4: "Quando recti deleti sunt?"

1.8 QUOD VERO AIT APOSTOLUS, capitulum.

APOSTOLUS, I *Cor.* 13. IN FINE, id est finaliter.

40 1.9 POTEST TAMEN HOC etc., scilicet aliae auctoritates. NON AMITTITUR nisi vix, *Rom.* 8: "Certus sum quia neque mors neque vita" etc. "neque creatura alia poterit nos separare a caritate Dei." SEMEN IN TERRA. Nota, est semen seminatum verbum Dei, inspiratum gratia Dei, innatum bona naturalia.

1.10 QUIA RADIX EST etc., I *Tim.* 4. NISI UNA RADICITUS etc., ergo prius
45 naturaliter est peccati remissio quam gratiae infusio.

27 retro] *om.* AP, *add. interlin.* P 30 agnitionem] cognitionem BO; agnitam *corr. ex agnitionem* P 31 traditum] creditum A; tributum P 32 ad] in AP (*cf. Vulg.*) 35 delebo] *corr. ex delebro* B; *corr. ex delete* P

21–24 Liber ... voluit: Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 31 (MS Vat. lat. 1098, f. 113^{va-b}), verbatim 23–24 *Glossa ordin.* in *Ps.* 68,29 (ed. princeps, 2:539b); Petr. Lomb., *Comm. in Ps.* 68,29 (PL 191, 639A); cf. Cassiodorus, *Expos. in Ps.* 68,29 (CCL 97, 619) 24–25 II *Tim.* 2,19 25–26 *Ioan.* 6,67 26–27 I *Tim.* 5,15 27–28 *Is.* 1,4 28 *Ier.* 7,24 29 *Ier.* 15,6 29–31 II *Petri* 2,21 32–33 *Luc.* 9,62 33–34 *Luc.* 10,20 34–36 *Recte Ex.* 32,32–33 36 *Ps.* 68,29 36–37 *Eccli.* 41,14 37 *Iob* 4,7 39 I *Cor.* 13,8 41–42 *Rom.* 8,38–39 42–43 est ... naturalia: Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 31 (MS Vat. lat. 1098, f. 113vb), verbatim 44 I *Tim.* 6,10

[QUOMODO FIDES, SPES ET SCIENTIA DICANTUR EVACUARI,
QUIA EX PARTE SUNT, ET NON CARITAS, CUM ET IPSA EX PARTE SIT]

2.1 ADVERTENDUM EST etc., capitulum.

1. Sed in hoc excellit caritas scientiam, fidem et spem, id est totum residuum fidei et spei caritate subtracta, quod in hac vita non aufertur ab habente ipso invito, sed scientia bene, et similiter fides informis et spes, persuasionibus contrariis (Ps.: “Cum perverso perverteris”). Et ita in via quodammodo caritas numquam excidit, quippe nec Deus nec boni volunt tibi auferre eam, nec mali possunt te invito, quia nihil fortius habente caritatem.

2. Sed sic etiam ponunt aliqui quod nullum bonum omnino perit, et ita bonum quod est caritas et alia gratuita non pereunt. Quod videtur per hoc quod bona naturalia non pereunt omnino. Nihil enim, quod corrumpitur, cedit in non ens omnino. Ergo multo fortius meliora bona non cedunt in non ens, scilicet gratuita, ne aut prius fuerit superfluum in universo aut nunc diminutum.

[SOLUTIO]

Sed de caritate constat, si est Spiritus Sanctus, non perit nec excidit. Sed de spe huius vel fide, cum desperat vel discredet, non video quomodo non pereant omnino.

Ad primum igitur dico quod illa quae pereunt in creaturis, redeunt ad suas causas, vel scilicet ad rationes seminales vel causales, et ita in eis quoquo modo manent. Et similiter haec.

Ad secundum dic quod individua talia non perficiunt universum, sed species.

[AN SCIENTIA, QUAE EST IN VIA, DESTRUETUR IN PATRIA VEL NON]

Et quaeritur hic, an scientia, quae est in via, destruetur in patria vel non.

1. Et videtur quod non. Scientia enim est cognitio de humanis et sapientia de divinis, ut dicit Augustinus. Sed utriusque cognitio erit in patria, qualis in Christo qui fuit in via comprehensor. Igitur cum ipse habuerit scientiam et sapientiam, scilicet dona, quia omnia dona habuit (Is. 4: “Apprehendent septem mulieres virum unum”, et 11: “Requiescet super eum spiritus Domini” etc.), patet quod dona sunt in patria. Et sunt nobis haec duo possibilia in via, ut patet ex distinctione 35. Igitur sicut in Christo non sunt destructa, nec in nobis destruentur.

46 etc.] om. AP; etiam *praem.* V 47 sed ... hoc] sed A, om. P 51 nec¹] *del.* B; om. OAPCgVRC, *add. interlin.* P || volunt] nolunt Cg || auferre] auferri A; *corr. ex* auferret P 54–55 quod² ... pereunt] om. (*hom.*) BA 57 nunc] non B; om. A 58 constat] om. BO, *add. interlin.* O 61 igitur] ergo BO 68 habuerit] habuit OP 71–72 ut ... 35] om. Cg || distinctione] O; Deu(teronomii) BAPVRC

50 Ps. 17,27 66–67 Aug., *De Trin.* 13.19 (CCL 50A, 415); 14.1 (CCL 50A, 423–24)
69–70 Is. 4,1 70 Is. 11,2

2. Item, cognitio viae et patriae non videntur differre nisi secundum certitudinem maiorem et minorem. Sed certitudo maior et minor bene compatiuntur se, nec una destruit aliam, ut patet de vespertina et matutina in angelis; ergo et scientia viae et patriae – vel quare non?

3. Item, cum non sit nisi duplex cognitio, scilicet creaturarum, in verbo et in proprio genere, cognitio viae, cum non sit cognitio creaturarum in Deo, erit cognitio earum in proprio genere et ita est cognitio vespertina. Sed constat, non perit adveniente matutina, ut patet in angelis. Ergo scientia nostra non destruetur.

4. Item, aliqua tenentur certissima scientia, licet Academici dicant quod nulla omnino sunt certa, ut patet ex Augustino, *Enchiridion* 28. Quia te esse aut certissime nosti, aut dubitas. Si nosti, hoc volui. Si dubitas: Sed certissimum est quod non posses dubitare nisi esses. Igitur si dubitas te esse, certissime tenes te esse. Igitur sic ibi concludit Augustinus: “Sicut ergo nos vivere non solum verum sed etiam certum est, ita vera etiam et certa sunt multa.” Si ergo certa sunt, ut quid in futuro destruetur eorum scientia?

5. Item, cum sit demonstratio infallibilis et ideo conclusio demonstrationis certissima, et nunc in angelis: quomodo scientia destruetur, cum nihil habeat imperfectionis?

6. Item, Augustinus in libro *De immortalitate animae* probat animam esse immortalem sic: Haec veritas aeterna est et incorruptibilis ‘sex est duplum ad tria’. Sed veritas est in anima sicut in subiecto, et impossibile est accidens esse aeternum nisi et subiectum sit aeternum, quia non potest esse sine subiecto nec mutat subiectum. Ergo anima est immortalis. – Sed constat haec ratio nulla est, si veritas in anima periret et destrueretur quae est scientia animae. Ergo aut ratio eius nulla est, aut scientia non destruitur.

7. Item, *Retractionum* lib. 1 cap. 7 (*De quantitate animae*) dicit quod anima secum omnes artes attulit, sic: “Dixi omnes artes animam secum attulisse mihi videri, nec aliud quicquam esse id quod dicitur discere quam reminisci et recordari. Non sic hoc accipiendum est quasi ex hoc approbetur anima vel hic in alio corpore vel alibi sive in corpore sive extra corpus aliquando vixisse. Fieri enim potest, ut ad interrogata bene respondere possit, quia natura intelligibilis est et connectitur non solum intelligibilibus, verum etiam immutabilibus rebus, eo ordine facta, ut cum se ad eas res movet quibus connexa est, vel ad se ipsam in quantum eas videt, in tantum de his vera respondet.” Igitur secundum opinionem

87 quid] quidam A; corr. ex quidquid P 92 et] om. BP, add. interlin. P 94 nec] ut A; corr. ex non C 99 animam] om. OP, add. marg. P 100 discere] dicere A; corr. ex dicere PR 101 approbetur] corr. B; approprietur OAPV || vel] aut corr. ex ut B; ut A

81–82 Aug., *Enchir.* 7.20 (CCL 46, 60–61) 85–86 Ibid. (CCL 46, 61) 91–95 Resp. Aug., *De immortalitate animae* 2.2 (CSEL 89, 102–03); 5.9 (109–10) 98–106 Aug., *Retract.* 1.8 (CCL 57, 22)

Augustini veritates omnium artium sunt in anima insitae naturaliter. Et constat nihil naturale peribit in patria. Ergo nec scientia destruetur.

8. Item, quaeritur an eodem modo destruetur ut fides et spes, vel aliter.

9. Item, cum prophetia sit cognitio quaedam, quaeritur an illa tunc destruetur. Et videtur quod non. Quia ipsa est non tantum de futuris, sed et de praesentibus et praeteritis, ut dicit Gregorius, *Super Ezechielem*. Ergo cum horum cognitio sit in patria, non destruetur.

[SOLUTIO]

Solutio. Dicunt quod caritas secundum modum quemdam sui destruetur, scilicet secundum quod imperfecta. Sed haec destructio non est nisi eiusdem perfectio. Et similiter scientia. Sed habitus caritatis idem tunc manebit qui nunc. Et similiter scientiae. Sed in hoc differt quod modus et actus caritatis tunc manebunt (quia sicut nunc diligitur Deus, et tunc, et sicut nunc diligitur Deus propter se et proximus propter Deum, sic et tunc), sed modus scientiae qui nunc est, scilicet obscurus per speculum in aenigmate, non erit. Et similiter dicunt aliqui quod actus scientiae, qui nunc est, destruetur. — Haec scripta sunt in *Glossa* super illud: “Cum venerit quod perfectum est, evacuabitur quod ex parte est”, I *Cor.* 13.

Verumtamen posset dici quod Apostolus, dicens quod scientia destruetur, non loquitur communiter de qualibet scientia nec de cuiuslibet scientia, sed loquitur de scientia illa quam nunc habemus de Deo, I *Cor.* 13: “sive scientia” (*Glossa*: quae modo per speculum est) “destruetur.” Sed constat dicimur cognoscere Deum per speculum, non creaturas, et praefert caritatem qua amamus Deum scientiae qua noscimus Deum nunc. Et certe tota scientia, qua nunc novimus Deum, destruetur, quippe nunc cognoscitur Deus forte, secundum Dionysium, tantum per negationes et quid non est, unde Deum esse est ipsum non esse de non entibus. Non enim, ut ostendit Augustinus, generali vel speciali cognitione cognoscitur, ut cognosco illum leonem quem non vidi per illum quem vidi, quia nihil univocum ei et creaturae. Et dicit Magister in primo libro quod ‘Deum esse trinum’ est nec tantum unam nec tantum duas in eo esse personas. Et ideo forte dicit Apostolus I *Cor.* 13 quod “videmus” eum “nunc per speculum”, id est per creaturas, et “in

110 prophetia] *corr. ex prophetica* BO; *om. sed add. marg.* P 111 et¹] *om.* OAR, *add. interlin.* OR 124 communiter ... loquitur²] *om. (hom.)* B || nec ... scientia²] *om. (hom.)* AV, *add. marg.* V 126 dicimur] *corr. ex dicuntur* O; dicuntur P 131 vel] et AP 133 est] *om.* O; et *praem.* A

111–112 Greg. Magnus, *Homiliae in Ezech.* 1.1.1 (CCL 142, 5) 114–122 I *Cor.* 13,10; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. princeps, 4:329b); Petr. Lomb., *Collect. in Epist. I ad Cor.* in h.l. (PL 191, 1661D–62A) 125–126 I *Cor.* 13,8; *Glossa interlin.* in h.l. (ed. princeps, 4:329b); Petr. Lomb., *Collect. in epist. I ad Cor.* in h.l. (PL 191, 1661B) 129 Resp. Ps.-Dionysius, *De cael. hier.* 2.3 (PG 3, 141A; Dionysiaca 3:758–59) 131 Resp. Aug., *De Trin.* 8.5 (CCL 50, 277–79) 133–134 Resp. Petr. Lomb., 1 *Sent.* 24.1.6 (ed. Grottaferrata, 1:188) 134–136 I *Cor.* 13,12

aenigmate”, id est obscure. Quia enim per negationes, ideo obscure, et quia illae sunt negationes eorum quae sunt in creaturis, ideo per speculum et in aenigmate. Sed in patria videtur non per negationes, sed per speciem et quid est. Et non dico quod illae negationes verae, per quas nunc scitur aliquialiter, ignorabuntur,
 140 sed per eas tunc non scitur Deus, sed e converso illae per Deum visum in specie sua. De caritate autem non est sic, ut patet.

[AD ARGUMENTA]

Secundum hoc ad primum dic quod Christus non habuit illam Dei scientiam quam nos nunc. Non enim novit Deum per negationes, sed cognovit eum per donum sapientiae quo vidit eum facie ad faciem. Nec est illa sapientia nobis
 145 possibilis in via.

Ad secundum patet. Quia opinio et scientia non se compatiuntur, multo magis talis scientia Dei per negationes et visio ad faciem.

Tertium concedo, quia loquitur de scientia creaturarum ratio illa, et similiter quarta ratio, et similiter quinta, et similiter sexta et septima.

150 Ad octavum aestimo quod sic.

Ad nonum. Prophetia est revelatio divina occultorum. Sed tunc nulla erunt occulta beatis. Et ideo prophetia evacuabitur, non tamen cognitio.

Alii dicunt universaliter de scientia quod destruetur, quippe scientia dicitur non quaelibet cognitio, sed talis quae incipit a sensu et per imaginationem pervenit ad
 155 intellectum, secundum illud Aristotelis: “Deficiente sensu necesse est scientiam deficere.” Et istum modum dicunt destruendum, tunc enim erit e contrario quod intellectus faciet imaginationem in actu et imaginatio sensum. – Quod autem hoc sit verum, nescio.

Posset autem sic dici, secundum positionem Augustini: In his quidem de
 160 quibus est quaestio, scilicet virtutibus et scientia, duo attenduntur, scilicet res ipsa et actus, et utraque habent modum suum. Et sic sunt quattuor, scilicet res et modus rei, actus et modus actus. In fide et spe dicimus rem ipsam destrui et evacuari in patria. In caritate dicimus modum rei, scilicet imperfectionem, evacuari. In aliis virtutibus, scilicet cardinalibus, dicimus actum evacuari. In
 165 scientia vero dicimus modum actus evacuari.

Quod sic patere potest. Secundum Augustinum anima est sicut tabula omnibus artibus depicta, non nuda creata secundum positionem Aristotelis, sed ipsa intenta

136 et] vel RC 137–139 eorum ... negationes] *om. (hom.) BO, add. marg. (al. m. B) BO*
 139 verae] naturae A; *corr. ex naturae P* 146 quia] quod BAP 147 Dei] *om. AR*
 151 nonum] quod *add. AP* 154 a sensu] assensu OA 160 et] *om. sed add. interlin. B;*
corr. ex in P

155–156 Arist., *Anal. post.* 1.18 (81a 38–39); cf. *Auctoritates Aristotelis*, n. 70 (ed. Hamesse, 317) 166–167 Resp. Aug., *De quant. an.* 20.34 (CSEL 89, 173); cf. Aug., *Retract.* 1.8 (CCL 57, 22) 167 Resp. Arist., *De an.* 3.4 (429b 30–430a 2)

in regimen corporis et in usum organorum sensuum, in quo mirabiliter delectatur se ipsam, et hoc raptim intuetur. Nec stat in sui contemplatione, et ideo veritates in se scriptas videt, cum cogitat, id est cum se cogit in se, sed raptim sicut coruscationem. Unde Rabbi Moyses: “Nos sumus sicut ille cui apparet coruscatio una post aliam interpolate, dum ipse est in obscura nocte.” Ad hoc autem, ut ipsa raptim se videat, excitatur per species deforis venientes in sensum et deinde in imaginationem. Ad motionem enim imaginationis quodammodo excitatur, ut se ipsam inspiciat, sicut radius excitatur, ut moveat se consimili motu quo movetur aqua cui contiguatur radius. Et sic fit scire actu in nobis per hos duos modos, scilicet excitationem ab imaginatione et per coruscalem sui cognitionem. Sed in patria huius actus modi evacuabuntur, quia nec egebit excitatione, nec se ita raptim sed continue se ipsam videbit, et in se omnem veritatem, et in se etiam Deum, et in eo omnem veritatem. — Et sic aliter respondetur ad octavum.

Et dices: Tunc melius dicitur caritas destrui, cuius modus destruitur, quam scientia, cuius nec res nec modus nec actus, sed modus actus evacuatur.

Respondeo. Secundum veritatem nihil caritatis evacuatur nisi imperfectio, et ita nihil eius destruitur, sed potius perficitur. Nullo enim modo vere dicitur domum destrui quando perficitur. Sed aliquid, ut dixi, scientiae destruitur quia modus actus.

2.2 SCIENTIA VERO SECUNDUM ACTUM potest sic glossari: SECUNDUM ACTUM ET MODUM, id est secundum modum actus. Vel “actum” dicit excitationem et coruscalem intuitionem. Vel “actum” dicit scire per negationes.

Vel secundum quosdam “actum” dicit ratiocinari, et aestimatur quod in patria non sciatur conclusio demonstrationis per syllogismum demonstrativum sed per se ipsam.

Sed hoc non video. Si “scire est causam nosse et quoniam illius est causa”, et hoc non latebit de singulis, et etiam per primam causam cognoscent omnia, sequitur ut ibi sit ratiocinatio. Verumtamen discursus ille erit velocissimus, quia uno intuitu videbitur totum: et conclusio et causa et quod illius est causa. — Quod igitur horum sit verius, vos videatis.

169 ipsam] raro *add.* (sed *del.* O) BOCgV || raptim] *corr. ex* raptum BO, raptum A
 170 raptim] *corr. ex* raptum B; raptum A 173 raptim] *corr. ex* raptum B; raptum A
 175 consimili] in *praem.* (sed *del.* O) OP 176 contiguatur] *corr. ex* continguatur O; con-
 tinguatur R 177 sed] *om.* BO, *add. marg.* O 179–180 et² ... veritatem] *om.* (hom.) AR
 181 dicitur] dicitur *corr. ex* dicitur O; dicitur AP || destrui] destruitur *corr. ex* destrui Cg
 || destrui ... modus] *om.* BOAVRC, *add. marg.* BO; *corr. ex* destruetur cuius modus P ||
 cuius ... destruitur] *del.* Cg 192 ipsam] *corr. ex* ipsum OP 194 causam] *om.* BO, *add.*
marg. O 197 horum] istorum O; *om.* R

171–172 Moses Maimonides, *Dux neutrorum*, prooem. (ed. Parisiis, 2v) 193 Arist., *Anal.*
post. 1.2 (71b 9–12); cf. *Auctoritates Aristotelis*, n. 8 (ed. Hamesse, 311)

2.2 VIRTUS SCIENTIA, id est scientia donum, quia spiritus scientiae et pietatis REMANEBIT.

200 3.1 IAM SUPEREST, capitulum.

OMNESQUE SALVOS, I *Tim.* 2: “Qui vult omnes homines salvos fieri.”

[DE DILECTIONE CHRISTI SECUNDUM QUOD HOMO EST]

3.2 ITA ET CHRISTUS ELECTOS TANTUM SICUT SE DILEXIT.

1. Contra. Tenebatur Christus illo praecepto in quantum homo “diligens proximum tuum sicut te ipsum”, quia *Matt.* 5: “Non veni solvere” legem “sed adimplere”.
205 Cum ergo proximus dicatur quattuor modis, ut supra dixit Magister dist. 28 in fine, scilicet proximus participatione naturae et proximus spe conversionis et proximus propinquitate cognationis et proximus beneficii exhibitione, quo illorum modorum accipitur nomen proximi in hoc praecepto? Si primo modo, ergo tenebatur Iudam diligere sicut se ipsum. Similiter si secundo modo, quia spe
210 conversionis proximus intelligitur vel conversionis factae vel faciendae; sed iam conversus erat, fuit enim aliquando bonus. Similiter si tertio modo, fuerunt enim ambo de Abraham vel Iacob. Similiter si quarto modo, quia multa Iudae beneficia exhibuit.

2. Item, probat Magister dist. 28 cap. ORITUR AUTEM quod omnis homo proximus est deputandus, id est intelligi nomine proximi in illo praecepto. Et si hoc,
215 tunc quilibet homo cuilibet homini hoc debet quod diligat eum sicut se; ergo Christus.

3. Item, Christus vult ab omnibus, etiam reprobis, diligere sicut se diligunt, id est vult quod velint ei vitam aeternam sicut sibi. Igitur si hoc idem non vult eis,
220 non implet illud *Matt.* 7: “Omnia quaecumque vultis, ut faciant vobis homines, et vos facite illis.”

[SOLUTIO]

Solutio. In illo praecepto intelligitur nomine proximi omnis de cuius conversione finali non debet desperari, et ita sumitur proximi nomen secundo modo. Sed ita intellecto diabolo non teneor illo praecepto, nec alicui iam damnato cuius

198 scientia¹] scientiae ed. || et] vel VRC 207 proximus propinquitate] *corr. ex* proinquitate proximus O; proinquitate proximus *inv.* B 209 similiter] *om.* AV 210 vel²] *corr. ex* et B; et R 214 cap.] *om.* OP, *add. interlin.* OP 215 est¹] *om. sed add. interlin.* BO || id ... intelligi] et intelligi debet *corr. ex* id est intelligi B 222 praecepto] ut mihi videtur *add. (marg. O) OPCg* 224 intellecto] et ideo *add. (sed del. PCg) OPCg*; et *add. interlin.* B

201 I *Tim.* 2,4 204–205 *Matt.* 5,17 205–206 Dist. 28, cap. 4 (ed. Grottaferrata, 2:171) 214 Dist. 28, cap. 2–3 (2:169–71) 220–221 *Matt.* 7,12

damnatio constat mihi, nec alicui damnando de quo revelatum est mihi. Et ita ²²⁵
patet quod non tenebatur Christus Iudae illo praecepto, quia certus fuit de eius
damnatione. Et hinc patet quod multis tenebatur Petrus illo praecepto quibus non
tenebatur Christus, quia Christus novit, qui salvandi sunt et qui non, sed non sic
Petrus.

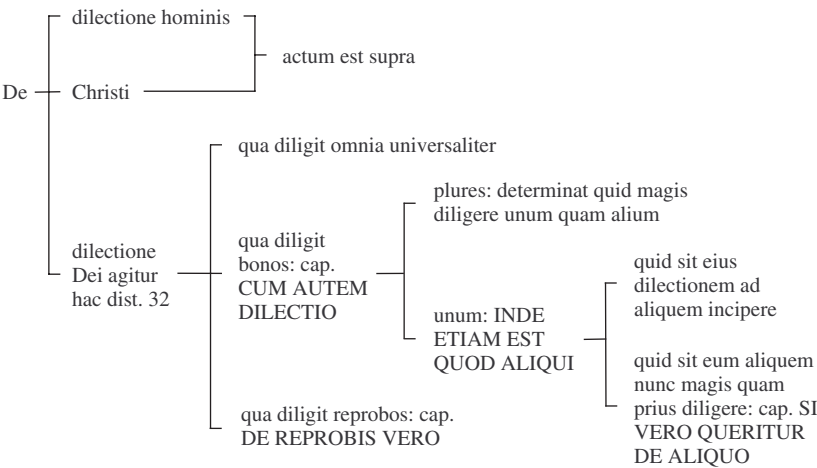
Ad secundum fateor me teneri omni homini illo praecepto, quia de nullo scio ²³⁰
quod sit reprobis finaliter. Et hoc intendebat Magister.

Ad tertium patet quod haec est falsa '[Deus vel] Christus vult hunc reprobis
ei optare vitam aeternam', nisi forte ille reprobis aliquando existens in bono
statu hoc velit. Et tunc fateor Christus vult sibi fieri quod alteri non facit, nec est
hoc inconueniens. ²³⁵

Illud autem *Matt. 7* sic intelligitur: 'Omnia quaecumque debetis velle, ut faciant
vobis homines, et vos facite illis, si illis debet fieri, vel nisi scias quod hoc illis
Deus non vult fieri.' In nullo enim teneris proximo vel homini nisi quia Deus
vult, quia non teneris amare eum nisi propter Deum.

DISTINCTIO 32

1.1 PRAEMISSIS ADICIENDUM EST ... Dist. 32.
 Divisio sic patet:

1.1 USIA, id est essentia.

[QUOD PATER ET FILIUS ET SPIRITUS SANCTUS
 EADEM DILECTIONE DILIGUNT SE MUTUO ET NOS]

1.1 EADEMQUE DILECTIONE etc.

Contra. Pater et Filius diligunt se mutuo dilectione quae est persona Spiritus Sancti, sed diligunt nos dilectione quae est divina essentia. Sed illa dilectio, qua nos diligimus invicem, est persona Spiritus Sancti, ut ibidem ostendit Magister. Et ita non eadem dilectione diligit Deus nos et nos invicem.

Solutio. Immo quia non est distinctio personae ab essentia, amor igitur ille qui est persona Spiritus Sancti est amor ille qui est essentia, sicut Spiritus Sanctus est essentia.

3 usia] visa B; visia (sic) RC 8 Deus nos] nos deus inv. OAP; corr. ex nos deus R

7 Petr. Lomb., 1 Sent. 10.1 (ed. Grottaferrata, 1:110–11); 17.1–3 (1:141–44); “ibidem” refert ad “supra disseruimus”, cap. 1, n. 1 (2:184, l. 25)

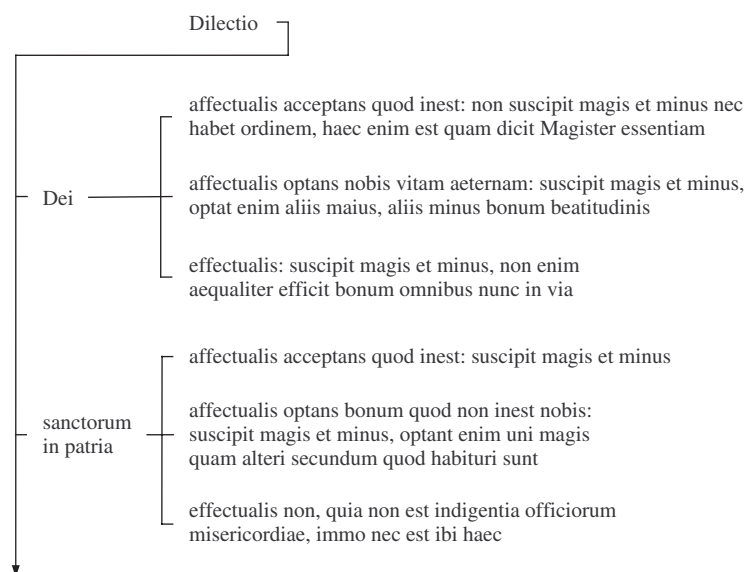
1.1 SUPRA DISSERUIMUS, lib. 1 dist. 17.

1.2 AMAT QUOD FECIT, naturam scilicet et gratiam. ODIT QUOD FECIMUS, scilicet culpam. ETIAM QUANDO ODIT propter mortale peccatum quod habemus, DILIGIT NOS praedestinatione, ET HOC QUIDEM IN OMNIBUS, scilicet
15 quod diligit naturam et odit culpam. NIHIL ODISTI, *Sap.* 11.

2.1 CUM AUTEM DILECTIO, capitulum.

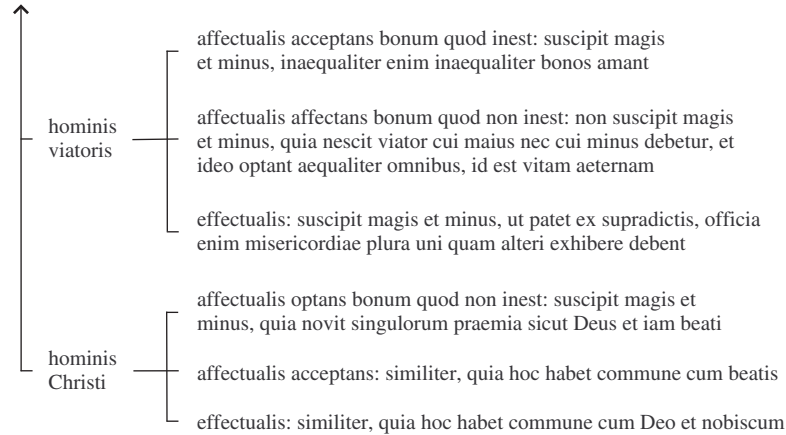
3.1 CONSIDERATUR ENIM etc., capitulum.

Notandum hic quod ordo caritatis idem est quod gradus eius secundum magis
20 et minus. Et ut sciatur de ordine caritatis, qui in diversis statibus est diversus, et quomodo, notandum quod sicut dicit Bernardus, *Super Cantica*, est dilectio affectualis et effectualis. Et affectualis subdividi potest, vel affectualis acceptans bonum quod inest, vel optans bonum quod non inest scilicet praemium. Ex his patere potest, quomodo differenter est ordo caritatis in Deo et sanctis in patria et
25 Christo et hominibus in via:

12 disseruimus] deseruimus AC; asseruimus P 22 et affectualis] *om. (hom.)* A || et² ... affectualis³] *om. (hom.) sed add. marg. (al. m. B)* BO 23 praemium] primum V; *corr. ex primum* R

16 *Sap.* 11,25 21–22 Resp. Bern., *Sermones in Cantica* 50.2 (ed. Cist., 2:79)

[UTRUM AFFECTIO DEI SUSCIPIAT MAGIS ET MINUS]

3.1 SECUNDUM ESSENTIAM ET SECUNDUM EFFICIENTIAM.

Cum sint tria, scilicet essentia dilectionis et actus ipse diligere qui dicitur affectio et efficientia, cum constet quod essentia in Deo <non suscipit magis et minus> – quippe nec in nobis essentia dilectionis suscipit magis et minus –, quaeritur an affectio sua suscipiat magis et minus. 30

1. Et videtur quod sic. Quia magis afficitur ad bonum hominem quam ad malum, alioquin quomodo sapiens est? Dicit enim Bernardus: “Sapiens est, cui singula sapiunt ut sunt.” Si igitur stultum diceret eum qui tantundem amaret et afficeretur ad diabolum sicut ad optimum hominum, sic et Deus stultus, si aequaliter afficeretur ad utrumque. 35

2. Item, quis credat quod non amplius afficiatur ad Unigenitum suum quam ad me? Quippe natura inferior illam supremam imitatur ut potest. Si ergo hoc bonum et ordinatum habet natura inferior quod proles melior alio quolibet peiore plus amatur, scilicet maiori affectione, et hoc in Deo est.

3. Item, si aequaliter afficeris ad duos, paribus omnibus aliis circumstantiis scilicet quod aequaliter egeant et aequaliter prope sint et cetera, aequaliter das utrique, si sufficis. Ergo a destructione consequentis, si non das aequaliter, paribus omnibus circumstantiis, inaequaliter afficeris ad eos. Sed ecce duo qui, quando nihil erant, aequaliter indigebant, et omnes circumstantiae pares (quia in nihilo omni- 40

30 quaeritur ... minus] *om. (hom.) sed add. marg. (al. m. R) OPR* 33 igitur] enim AP
34 hominum] hominem B?OPV? 37 supremam] P; *om. BOAVRC, add. marg. C; superiorem Cg* 40 afficeris] efficeris A; efficeris P

32–33 Bern., *Sermones de diversis* 15.4 (ed. Cist., 6.1:142). Cf. *ibid.* 18.1 (6.1:157–58); cf. Bern., *Sermones in Cantica* 50.6 (ed. Cist., 2:81); 50.8 (83)

45 no nulla diversitas reperitur); ergo cum inaequaliter det Deus illis et naturalia et gratuita, inaequaliter diligit eos, secundum illud *Malach.* 1: “Iacob dilexi, Esau odio habui.”

4. Item, in nobis ita est quod quia res bona, ideo volumus et amamus eam, et quia magis bona, magis. Igitur cum in Deo e contrario sit, scilicet quod quia vult
50 aliquid, ideo illud est bonum, sequitur quod ideo hoc sit illo maius bonum, quia magis volitum et amatum a Deo.

[UTRUM POSSIT ALIQUA CREATURA AEQUALITER AFFICI
AD ALIAM QUAMLIBET CREATURAM, SICUT DEUS]

5. Item, quaero an possit aliqua creatura aequaliter affici ad aliam quamlibet creaturam, sicut Deus.

Et videtur quod non, ex Augustino, supra in principio huius distinctionis in prima
55 auctoritate Augustini, ibi: QUIS ERGO DIGNE POSSIT ELOQUI etc. Quia sufficit creatura amans explicare, quantum amat. Sed quantum Deus amat, non sufficit quis explicare, ut ibi dicitur, ergo etc.

Contra. Dicit Augustinus, *De 83 quaestionibus* q. 32, quod determinatum est in hoc intelligibili, quantum potest intelligi, nec potest ab alio et alio magis et
60 minus intelligi in infinitum. Si ergo intelligere bonum est amare ipsum, tunc est determinatum, quantum amabile est hoc bonum. Quippe cum bonitas sit determinata propter quam solam amatur, et amabilitas eius determinata est. Igitur cum eandem rem possit Deus amare et creatura tantum et non amplius quam ipsa est bona, potest illam creaturam amare quis, quantum Deus.

[SOLUTIO]

65 Solutio. Non video quod actus dilectionis Dei, scilicet diligere in se, suscipiat magis et minus, quia ipse est ipsa dilectionis essentia et actio est sua substantia.

Dico ergo ad primum quod sicut ipse Deus est primum obiectum et per se suae cognitionis (primo enim intelligit se, et intelligendo se intelligit omnia), similiter et ipse est suum per se et primum obiectum amoris sui, et primo per se amat se,
70 et amando se amat cetera. Nunc autem nec affectio nec intelligere suscipit magis et minus nisi per se obiectum suscipiat magis et minus, id est non necesse est haec suscipere magis et minus, licet obiecta ex consequenti suscipiant magis et

45 inaequaliter] aequaliter AP 49 igitur] et add. (sed del. O) BO || cum] om. BOA, add. marg. O 52 quaero] quaeritur B; om. sed add. marg. al. m. A 69 est suum] suum est inv. B; suum A || primo] et add. (interlin. C) CCg 70 nec¹] Cg; om. BOAVRC, add. marg. al. m. R, add. interlin. C; non add. marg. O; non P || nec²] corr. ex nunc O; et A

46–47 *Malach.* 1,2–3 54–55 Petr. Lomb., 3 *Sent.* 32.1.2 (ed. Grottaferrata, 2:185); Aug., *Tract. in Ioan.* 110.6 (CCL 36, 626–27) 58–60 Resp. Aug., *De 83 quaestionibus*, q. 32 (CCL 44A, 46)

minus, sed tunc, cum obiectum per se. Sicut si tu amas vinum propter dulce, non quia plus vel minus de vino plus vel minus amas; sed si plus vel minus de dulci et tua affectione non mutata, si eadem dulcedo numero esset in diversis ita quod secundum magis et minus, dicereris tu amare hoc illo magis. Sed hoc magis et hoc minus sistunt non circa affectionem, sed circa res, et est sensus: tu amas haec utraque dulcia, sed illud magis habet de dulci. Similiter in proposito. Quanto enim creatura est similior Deo, tanto amans Deum primo et per se amat illud magis vel minus, et hoc affectione scilicet ipso diligere non mutato nec aliter se habente, sed re ipsa dilecta aliter se habente ad primum et per se amatum. 80

Ad secundum patet ex eodem. Magis enim afficitur ad unum quam ad alterum affectione eadem, sed ipsis amatis dissimiliter se habentibus ad primum Dei amatum.

Ad tertium etiam patet. Fateor enim quod ‘ideo plus dat alteri, quia magis diligit’, hoc est in creaturis amantibus verum, sed in Deo, qui facit amabilia talia, non sic, sed e converso. Quia enim plus dat alteri, ideo dicitur haec vera ‘magis diligit’. Quia enim plus dat alteri, ideo illud est primo Dei amato similius, et ideo quia similius, ideo haec est vera ‘plus amatur’, quod est dictu ‘quia fecit hoc, Deo similius’. Ideo hae duae sunt verae ‘hoc magis amatur a Deo’ et ‘est Deo similius’. 90

Ad quartum. Hoc est verum in statutis et regulis divinis, scilicet in complexis, quod ideo sunt bona et iusta, quia Deus vult ea. Sed in incomplexis rebus, quae non sunt volita et amata nisi propter primum amatum, sic est, ut dixi, quod ideo haec est vera ‘Deus plus amat hoc’, quia hoc suo primo amato similius, et hoc est quia melius. Et li ‘quia’ dicit causam non dilectionis Dei (quae causam non habet quia Deus est), sed causam veritatis copulativae, sicut si dicerem: ‘Quia Sortes currit, ideo haec copulativa est vera: ‘Sortes currit et Deus est’.’ 95

Ad quintum. Amor et bonitas, quia sunt diversorum generum, non sunt comparabilia secundum proportionem, sed secundum proportionalitatem sic: quantum bonitas huius excedit bonitatem illius, tantum amor ordinatus, quo amatur hoc, excedit amorem illius. Nec est vera haec ‘quantum hoc est bonum, tantum amatur’, sicut nec haec ‘aequale est hoc spatium illi tempori’.

Dico ergo quod nec tuus amor nec tuum amare in hanc creaturam potest aliquo modo aequari amori et amare Dei in eandem. Quippe eodem amore numero et 105

74 de¹ ... minus³] *om. (hom.) P* || de¹ ... minus²] *om. (hom.) A* 77 sistunt] *om. (spat. A) OA, add. marg. O; subsistunt corr. ex sistunt P* 80 minus] sed (si P) minus similis *add. (marg. O) OPCg* 81 sed] licet *corr. ex sed P* 82 ex] quod *praem. B; corr. ex quod P* 86 est] vel A; *corr. ex et P; et V* || verum] deum B; *corr. ex deum O* 87–88 ideo ... alteri] *om. (hom.) AP, add. marg. P* 88 similis] filius BA 90 Deo¹] *om. sed add. interlin. B; ideo A* || magis] *om. BOACgVRC, add. marg. O; maius P* 91 Deo] *om. BO, add. interlin. O* 93 ea] *corr. ex eam BC; om. A* || in] *om. BARC, add. marg. B; add. interlin. RC* 99 sunt²] *om. BO, add. interlin. B, add. marg. O* 103 nec] *om. OA, add. marg. O*

toto et eodem amare numero et toto amat se et omnia propter se, et tu eodem amore numero toto amas Deum propter se et omnia propter eum et eodem amare numero toto. Igitur cum in infinitum excedat suum amare et suus amor, quo amat se, tuum amorem quo amas eum, patet quod, si comparari debent, in infinitum
110 amplius amat Deus quamlibet creaturam quam tu.

Quod ergo dicit Augustinus (scilicet quod est determinatum, quantum haec creatura potest intelligi, nec itur in infinitum), fateor verum est, quia statur in Deo. Deus enim intelligit eam quantum potest intelligi; id est, cum intelligere limpidius et limpidius non procedat in infinitum, statur, et intelligere
115 Dei est terminus. Quia enim intelligit eam intelligendo se, et limpidissime scilicet in fine limpiditatis intelligit se, in fine limpiditatis intelligit rem quamlibet. Quia vero creaturae intelligere, quo intelligit hanc creaturam limpidissime, est intelligendo Deum intelligere eam, quia matutina cognitio est limpidior quam vespertina, et nulla creatura potest ita limpide intelligere Deum sicut se Deus
120 intelligit, patet quod in infinitum limpidius intelligit Deus quamlibet creaturam quam aliquis creatus intellectus; et similiter amat.

3.1 QUIBUS NON TANTUM, praeparavit scilicet.

3.2 ANTE MUNDI etc., *Eph.* 1: “Elegit nos ante mundi constitutionem.” CUM AETERNAE DILECTIONIS etc., hoc est converti. IPSORUM, oculorum scilicet.
125

4 SI VERO QUAERITUR, capitulum.
INFITIABILE, id est negandum.

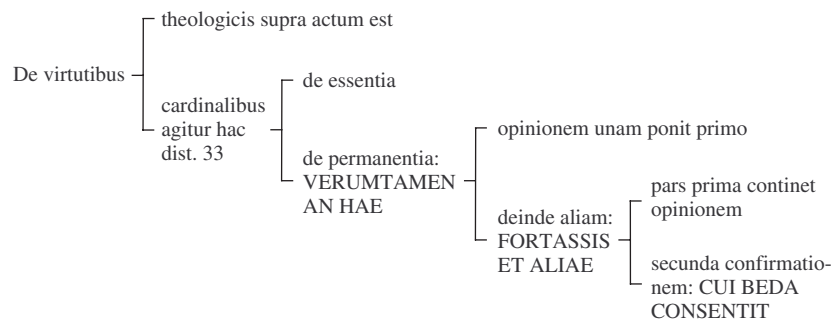
5 DE REPROBIS VERO, capitulum.
SIMPLICITER, id est sine determinatione.

106 amare] *corr. ex amore O; amore P* || et²] *om. sed add. interlin. BO* 106–108 amat ... toto] *om. (hom.) sed. add. marg. O* 106–107 amat ... toto] *om. (hom.) sed. add. marg. B* 107 amare] *amat A; corr. ex amat P; amore R* 108 igitur] *ergo BA* 112 quia] *quod PR* 114 et limpidius²] *om. (hom.) OAPV, add. marg. V; vel limpidius add. marg. O* 117 est] *om. AP, add. interlin. P* 119 ita] *illa OAV; corr. ex illa PR* 120 patet] *pater A; oportet R* 123 nos] *deus add. BO* 129 id est] *om. AP*

123 *Eph.* 1,4

DISTINCTIO 33

1.1 POST PRAEDICTA DE QUATTUOR VIRTUTIBUS ... Dist. 33.
Intentio et divisio sic patent:

De istis virtutibus cardinalibus primo videndum, quare dicuntur cardinales; secundo de divisione earum ab invicem; tertio de singulis.

[QUARE VIRTUTES CARDINALES DICUNTUR ‘CARDINALES’]

De primo multiplex potest esse ratio. Possunt enim dici cardinales vel proprie 5
vel translative:

Proprie, quia secundum Isidorum, *Etymologiarum* lib. 15 cap. 7, “cardo dicitur a graeco ‘cardias’, quod est cor, et est locus in quo ostium vertitur et semper movetur. Quia sicut cor hominem totum, ita ille cuneus ianuam regat ac moveat. 10 Unde proverbiale est in cardine rem esse.” Et similiter dicit Rabanus, *De naturis rerum*. Igitur quia virtutum quaedam sunt corporum, quaedam cordium, hae autem cum suis speciebus sunt cordium, ideo a subiecto possunt dici cardinales, id est cordiales, ad differentiam corporalium virtutum.

9 cuneus] *corr.* B; cunesis O; cunctus A; circuiens *corr.* ex cunctus P 10 proverbiale] *corr.* ex proverbiale B; *corr.* ex probabile P 12 subiecto] suo *praem.* BO

7–10 Isidorus, *Etymol.* 15.7 (ed. Lindsay, n. 7) 10–11 Rabanus, *De universo* 14.22 (PL 111, 400A–B)

Translative multipliciter. Primo sic. Homo est quidam minor mundus et,
 15 excepto eo quod continet in se genera omnium quae sunt in maiori mundo, in
 pluribus assimilatur maiori mundo, licet in aliquibus sit dissimilitudo, sicut docet
 Rabbi Moyses, inde volens probare mundum esse rem unam sicut homo unus,
 et per hoc Deum eius Creatorem esse unum; inconueniens enim est unius homi-
 nis duos ponere auctores aequae principales. Assimulantur ergo homo et mundus
 20 in hoc quod sicut in partibus componentibus mundum quaedam sunt firme per-
 manentes in numero ut caeli et stellae, quaedam autem non sed in specie ut
 elementa quattuor et elementata, similiter in homine quaedam partes permanent
 scilicet principales eadem in numero ut cor, caput etc., quaedam vero tantum
 eadem in specie ut humores quattuor.

25 Item, sicut in mundo sunt partes componentes ipsum, quaedam vero conse-
 quentes ipsas ut nata ex putrefactione sine quibus posset esse mundus (et ideo
 magna est praeeminentia mundi in his in uno tempore, ut in hieme non sunt
 pulices omnino, in aestate sunt supra modum multae; in partibus autem mundi
 necessariis, scilicet in speciebus aliis, non sic est, non enim habet uno tempore
 30 mundus duplo plures equos quam alio sicut habet pulices), similiter in homine
 sunt partes necessariae ut instrumenta nutrimenti per quae salvatur individuum
 et instrumenta spermatis per quae salvatur species et alia iuvantia haec (et in his
 non est in hominibus magna praeeminentia, ut scilicet unus habeat haec membra
 in centuplo vel decuplo maiora quam alius, vel unus habeat, alter omnino non
 35 habeat), et sunt quae concomitantur complexionem membrorum ut pili (in quibus
 est hominibus magna praeeminentia, quia unus decuplo plus habet vel in capite
 vel in barba quam alius, immo et aliqui omnino carent, ut imberbes et calvi).

Item, sicut in mundo quaedam sunt partes quietae mortuae ut elementa, ma-
 xime terra, sic in homine cartilagines et ossa.

40 Item, sicut ab una parte mundi est initium motuum in mundo, scilicet in caelo,
 similiter ab una parte hominis, scilicet a corde. Et sicut caelum est de dominan-
 tibus et elementa de servientibus quasi ad nutum caeli, sic cor de dominantibus
 in homine et reliqua de servientibus ei ad nutum. Et sicut si caelum quiesceret,
 per momentum periret mundus, ita homo, si cor quiesceret.

45 Cor ergo in homine est sicut caelum in mundo. Sed in hoc differt quod do-
 minans in mundo non consequitur utilitatem ex servientibus et ideo assimilatur

20 sicut] *corr. ex* sunt B; sint V 21 autem] *om.* BO 22 quattuor ... elementata] *om.* A
 || elementata] *corr. ex* elementa BC 23 principales] *corr. ex* principales O; prin-
 cipales P || eadem] eodem OR 23–24 tantum eadem] eadem tantum *inv.* OP
 29 est] *om.* AR 31 instrumenta nutrimenti] instrumenti nutrimenti V; *corr. ex* instrumenti
 nutrimenti R; *corr. ex* instrumenta nutrimentum C; instrumenta nutriendi Cg 33 hominibus]
 non est *add. sed del.* BO 34 decuplo] de duplo BO 40 motuum] *corr. ex* motivum BO;
 motivum P; mortuum V 44 per ... quiesceret] *om. (hom.) sed add. marg.* BO

dominio Dei, sed e contrario cor. Insuper cor infra ceteras partes est, sed caelum citra. Et causa huius est, ut vitet cor nocumenta et custodiatur; quibus caelum non indiget, quia non invenitur corpus extra ipsum quod agat in ipsum et quia impassibile.

Ex his suppono quod cor in minori mundo est sicut caelum in maiori mundo. Sicut ergo caelum habet cardines, sic cor. Cardines autem caeli, secundum Isidorum *Etymologiarum* lib. 3 et secundum Rabanum, sunt extremitates axis, id est puncta septemtrionis et austri, super quae immobilia movetur caelum et regitur vertiturque sicut ostium in cardine. Igitur et in corde erunt quasi duo cardines immobiles regentes cor in motu suo, scilicet virtus regitiva cordis in adversis tamquam polus aquilonaris, et vis regitiva eius in prosperis tamquam polus et cardo australis. Partes autem cardinibus propinquae dicuntur cardinales. Et ideo, cum virtus regitiva in prosperis habeat tamquam iuxta se subtrahere sibi superflua (quod est temperantiae) et inde subministrare pauperibus necessaria (quod est iustitiae, ut patet dist. 33 in principio), et vis regitiva in adversis habeat tamquam iuxta se praevidentiam insidiarum et tolerantiam molestiarum (quae sunt prudentiae et fortitudinis), non immerito dicuntur illae cardinales.

Item, ostium dicitur, secundum Isidorum *Etymologiarum* lib. 15, ab obstando vel ab hoste, quia moratur hostem; vel ab ostendendo, quia sicut clausum obstat et moratur hostem, sic apertum ostendit aliquid intus. Ergo ostii duplex est proprietas ratione nominis, scilicet resistere et ostendere, et ideo et Christum et praelatos ecclesiae signat ostium, *Ioan.* 10: “Ego sum ostium”, et eodem: “Ego sum pastor bonus”, quasi dicat: ‘Sicut in me sunt haec duo, similiter et in quolibet praelato, et debet subditis occulta revelare tamquam ostium apertum et impugnantibus oves obsistere sicut ostium clausum.’ Sed et sicut ostium, sive ostendat sive obsistat, semper cardinibus regitur et circa ipsos vertitur, sic praelatus circa has quattuor virtutes, ut his adhaereant et regantur quoad custodiam sui et tamen instruant et obsistant quoad custodiam proximi, *Act.* 20: “Attendite vobis et universo gregi.” Igitur hae virtutes eadem translatione dicuntur cardines qua praelati ostium.

48 citra] circa BOACgVRC; corr. ex circa P 49 agat] corr. ex agit BO 54 puncta septemtrionis] peccata? atrionis A; corr. ex picta? atrionis P 55 vertiturque] corr. ex vertitur quia O; corr. ex vertitur P 58 cardinibus] cardinalibus BOAVRC; corr. ex cardinalibus P; cordinibus (sic) Cg 59 sibi] igitur A; corr. ex igitur? P 64 *Etymologiarum*] corr. ex *Ench(iridion)* O; om. A 69 et] om. AR 70 occulta] corr. ex occultam O; corr. ex occultare V || et²] in add. sed del. O; etiam add. A 72 ipsos] Cg, corr. ex ipsum P; ipsum BOAVRC 75 cardines] corr. ex cardinales O; cardinales P

52–53 Resp. Isidorus, *Etymol.* 3.38 (ed. Lindsay, n. 1); resp. Rabanus, *De universo* 9.6 (PL 111, 265C) 61 Cap. 1, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:188) 64–66 Resp. Isidorus, *Etymol.* 15.7 (ed. Lindsay, n. 4) 68 *Ioan.* 10,7.9 69 *Ioan.* 10,11.14 74–75 *Act.* 20,28

Item, ostium dici potest latitudo bonarum operationum, quia resistunt et obstant hostibus (*Eccli.* 4: “Firmamentum in operibus”) et ostendunt latentia (*Eccli.* 43: “Pie agentibus dedit sapientiam”). Radices autem ostii cardines dicuntur,
 80 similiter et radices operationum, scilicet hae quattuor virtutes.

[DE DIVISIONE VIRTUTUM CARDINALIUM]

De divisione autem virtutum plures inveniuntur modi.

Unus sic. Sicut theologica virtus est amor habendi se ad Deum sicut debet, sic politica est amor habendi se ad creaturas sicut debet. Est autem in creaturis aliquid sub nobis scilicet caro, et amor habendi se ad eam sicut debet est temperantia. Est et aliquid iuxta nos scilicet proximus, et amor habendi se recte ad eum est iustitia, ut patet per illud verbum Augustini quod dicitur infra: “Iustitia est in subveniendo miseris.” Est et aliquid contra nos, et hoc vel insidians nobis, et sic prudentia; vel molestans, et sic fortitudo.

Vel sic. Est bonum temporale et malum temporale. Bonum temporale aut est bonum apparens et secundum hoc decipit, aut superfluum et corrumpit; contra primum prudentia, dicitur enim a ‘prodendo’ quia prodit esse malum; contra secundum temperantia. Malum autem temporale dupliciter, scilicet quod agimus aliis: contra quod iustitia; quod patimur ab aliis: contra quod fortitudo.

Tertius modus sic. Est virtus regitiva in prosperis et in adversis. In prosperis subtrahens sibi superflua: temperantia, inde ministrans aliis necessaria: iustitia; in adversis contra insidias: prudentia, contra molestias: fortitudo.

Quartus modus sic. Est virtus pertinens ad nos ratione animae et ratione corporis; ratione animae quoad nos: prudentia, quoad proximum: iustitia; ratione corporis quoad nos: temperantia, quoad proximum impugnantem: fortitudo.

100 Quintus modus sic. Virtus perficit animam in actionibus et in passionibus; in actionibus quoad nos: prudentia, quoad proximum: iustitia; in passionibus quae sunt a nobis: temperantia, quae sunt ab aliis: fortitudo.

Sextus modus. Ad virtutem exiguntur: scire quid possit, et est prudentia; velle quantum possit: iustitia; facere quantum possit: fortitudo; non praesumere quod
 105 non possit: temperantia.

Sequitur aliquid quaerere de singulis virtutibus. Et primo de iustitia, secundum ordinem Magistri.

91 dicitur enim] enim dicitur *inv.* A; *corr.* ex enim dicitur P 98–99 quoad² ... temperantia] *om.* (*hom.*) *sed add. marg. al. m.* B || iustitia ... proximum] *om.* (*hom.*) *sed add. marg.* P

78 *Eccli.* 4,29 78–79 *Eccli.* 43,37 86–87 Cap. 1, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:188); cap. 3, n. 4 (2:189); Aug., *De Trin.* 14.9 (CCL 50A, 439)

[DE IUSTITIA]

Et patet quod assignat Augustinus hic iustitiae sicut ceteris virtutibus duos actus, unum viae, alterum patriae.

¹ Quod non potest esse, ut videtur sic. Eadem virtus numero erit tunc et nunc. ¹¹⁰ Sed, ut dicit Damascenus, cap. 60, “si substantia eadem, et actio eadem”. Igitur si essentia virtutis eadem hic et ibi, et actio. Item Damascenus, cap. 37: “Quorum substantia eadem, horum et operatio eadem; quorum autem naturae differentes, horum et operationes differentes.” Igitur si substantia et natura eadem hic et ibi, et operatio. ¹¹⁵

² Item, actio iustitiae hic et actio eius ibi aut erunt ab aliquo eodem in virtute iustitiae, aut a duobus diversis in ea. Si a duobus diversis, tunc quare non est utrumque virtus diversa et duae virtutes et non una? Si ab eodem penitus: Sed hoc esse non potest, quia omnino idem non est natum facere nisi idem.

³ Item, hic dicitur opus iustitiae in via subvenire miseris, sed *Super Genesim ad litteram* lib. 12 iniqua punire. Sic enim dicit: In caelo “virtutes animae non sunt operosae ac laboriosae. Neque enim opere temperantiae libido frenatur aut opere fortitudinis tolerantur adversa aut opere iustitiae iniqua puniuntur aut opere prudentiae mala devitantur. Una virtus et tota ibi est amare quod videas et summa felicitas habere quod amas.” Item *De libero arbitrio* lib. 1 actus iustitiae dicitur ¹²⁰ “inferiora potioribus subdere, paria sibimet copulare”. Item in *6 Musicae* actus eius dicitur “soli Deo servire, nullis coaequari nisi purissimis animis, nulli dominari appetere nisi naturae bestiali atque corporeae”. Item Macrobius dicit quod actus eius est “servare unicuique quod suum est”. Et similiter Augustinus, *De civitate Dei* lib. 19 cap. 4: “Iustitiae munus est sua cuique tribuere.” – Quomodo ¹²⁵ una virtus simplex habebit tot diversos actus? ¹³⁰

⁴ Item, videtur quod actus iustitiae sit universaliter actus cuiuslibet virtutis. Dicit enim Macrobius: “Iustitia est uniuscuiusque virtutis obsequium.” Et Augustinus, *De 83 quaestionibus* q. 61: “Iustitia est quae per ceteras omnes diffunditur.”

⁵ Item, infra in isto capitulo dicit in patria actum iustitiae esse Deo regenti ¹³⁵ subesse. Sed hoc videtur esse actus prudentiae. Quippe actus prudentiae, ut dicit

¹²¹ sunt] *om.* BO, *add. interlin.* B, *add. marg.* O; *insunt* A ¹²³ iniqua] *corr. ex* in qua P; *in qua* R ¹²⁷ coaequari] *aequari* B; *corr. ex* *aequari* OA

^{108–109} Cap. 3, n. 2–4 (ed. Grottaferrata, 2:189); Aug., *De Trin.* 14.9 (CCL 50A, 438–40)
¹¹¹ Ioan. Dam., *De fide orth.*, cap. 59 (ed. Buytaert, 232–33) ^{112–114} Ibid., cap. 37 (142)
^{120–125} Aug., *De Gen. ad litt.* 12.26 (CSEL 28.1, 419) ^{125–126} Aug., *De lib. arb.* 2.10 (CCL 29, 257) ^{126–128} Aug., *De musica* 6.15 (PL 32, 1189) ^{128–129} Macrobius, *Comm. in somnium Scipionis* 1.8.7 (ed. Willis, 38) ^{129–130} Aug., *De civ. Dei* 19.4 (CCL 48, 666) ¹³³ Macrobius, *Comm. in somnium Scipionis* 1.8.4 (ed. Willis, 37) ^{133–134} Aug., *De 83 quaestionibus*, q. 61.4 (CCL 44A, 127) ^{135–136} Cap. 3, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:189); Aug., *De Trin.* 14.9 (CCL 50A, 439)

infra isto capitulo, est “nullum bonum Deo praeponere vel aequare”, ergo per consequens nec se praeponere nec aequare Deo, ergo per consequens se subicere Deo et Deo subesse.

[SOLUTIO]

140 Solutio. Ad primum fateor unius virtutis est unus per se actus et primus, et ita unus est primus actus iustitiae qui est communis patriae et viae, scilicet cuique sua tribuere, ‘cuique’: scilicet superioribus praeeminentiam, et hoc universaliter (et sic dicitur inferiora potioribus subdere vel specialiter soli Deo servire), paribus societatem (et sic dicitur paria sibi copulare, nulli aequari nisi purissimis
145 animis etc.), inferioribus de rebus miseris subvenire, moribus iniquos punire. Et sic patet responsio ad primum et secundum et tertium.

Ad quartum concedo quod opus omnis virtutis, si consideretur ut debitum Deo, est opus iustitiae.

Ad quintum. Praeponere aliquid alteri vel postponere est dupliciter. Unum
150 enim est ordinationis, et sic praeponere Deum omnibus et te supponere Deo iustitiae est; aliud appretiationis, et sic prudentiae est. Te enim minus quam Deum appretiari prudentiae est.

Si quaeras, quare hunc actum universalem non posuit nec iustitiae in via nec in patria, respondeo quod omnium dictorum actuum sub illo generali non erit
155 tibi in patria nisi Deo subesse. Quia enim ibi nec erunt iniqui nec miseri nec aliqui aliquo modo inordinati, patet quod reliqui actus ibi non erunt, et ideo illum assignavit specialiter in patria iustitiae. In via autem, quia punire iniquos non est cuiuslibet, sed iudicis, nec ordinare singulorum, sed potestatem habentis, sed subvenire miseris, hoc est universalius et quod pluribus convenire potest, de
160 omnibus illis actibus specialibus hunc unum posuit.

[DE ILLO ‘CUIQUE SUA TRIBUERE’]

Sed dices: Iustitiae est cuique tribuere non tua sed sua. Cum igitur miseris tribuas non sua sed tua, non est hoc iustitiae, ut videtur.

Sed fateor quod ea quae tribuis et tua sunt et sua, immo, ut verius fatear, sua, non tua. Quod sic potest constare. Natura nisi erret nihil facit diminutum.
165 Igitur auctor naturae, qui errare non potest, nihil diminutum habet in opere suo

141 cuique] *corr. ex* cuicumque B; unicuique A; cuilibet P 147 ad quartum] *om.* P, et ad quartum et quintum *add. marg.* P; et quartum. Ad quintum C 149 quintum] sextum *corr. ex* quintum P; sextum C 154 respondeo] responde A; *corr. ex* responde P 155 nec¹] *om.* *sed add. interlin.* O; non APR 161 cuique] cuiuslibet A; cuilibet P 163 et¹] *om.* AP
|| fatear] fateor A; *corr. ex* fateor P

137 Cap. 3, n. 3 (ed. Grottaferrata, 2:189); Aug., *De Trin.* 14.9 (CCL 50A, 439)

(*Deut.* 32: “Dei perfecta sunt opera”, *Hebr.* 4: “Et quidem operibus ab institutione mundi perfectis”), igitur singulis praeparavit sufficientia, igitur huic pauperi (*Ps.*: “Aperiente te manum tuam omnia implebuntur bonitate”).

Item, Deus potest sufficienter praeparare necessaria ita, ut nulli desit aliquid necessariorum (quia “numquid manus Domini invalida est?”). Novit etiam quid et quantum cuilibet est necessarium (*Matt.* 7: “Scit pater vester” caelestis “quia his omnibus indigetis”). Et quia optimus et liberalissimus, vult *Matt.* 7: “Si vos, cum sitis mali, nostis bona data dare filiis vestris, quanto magis Pater vester, qui in caelis est, dabit?” Igitur singulis egentibus sicut tibi praeparavit necessaria Deus. Sed pauper apud se non habet sufficientia. Ergo sua, quibus indiget, sunt apud te et ceteros divites. 170 175

Item, natura nisi erret et faciat monstrum, nulli largitur superflua; multo magis auctor naturae qui errare non potest (*Ps.*: “Aperis tu manum tuam et imples” – non ait “ingurgitas”, et *Matt.* 25: “Uni dedit quinque talenta, alii vero duo, alii vero unum, unicuique secundum propriam virtutem”). Igitur si habes superflua, patet quod non sunt tua sed eius qui non habet necessaria, nec ea tibi a Deo data sed potius tamquam dispensatori commendata (*Luc.* 11: “Quod superest, date eleemosynam”), sed utinam fidei! Sed certe “hic quaeritur inter dispensatores, ut fidelis quis inveniatur”, I *Cor.* 4. Vere quaeritur et quaeri potest, ex quo ille, quem nihil latet, quaerit *Matt.* 24: “Quis, putas, est fidelis servus et prudens, quem constituit Dominus super familiam suam, ut det illis cibum in tempore?” 180 185

[QUARE DEUS DISTRIBUIT ALIQUIBUS SUPERFLUA,
CUM ALII NON HABEANT NECESSARIA]

Sed dicis: Si haec non sunt mea, quare sic distribuit Deus, ut hic nec haberet necessaria apud se, et ego haberem superflua?

Respondeo: propter tuam multiplicem et illius utilitatem, ut scilicet a paupere haberes amorem (*Prov.* 19: “Multi colunt personam potentis et amici sunt dona tribuentis”) et a ceteris honorem (*Prov.* 22: “Honorem acquirit, qui dat munera, animam autem auferet accipientium”) et a Deo mercedem (*Matt.* 24: “Quis putas” etc.; infra: “Beatus ille servus, quem cum venerit Dominus, invenerit ita facientem. Amen dico vobis, super omnia bona sua constituet eum”). 190

168 te] *om.* PR, *add. interlin.* R 174 in ... est] est in caelis *inv.* BO 174–175 necessaria Deus] deus necessaria *inv.* AP 179 ingurgitas] ut gurgitas A; ingurgites *corr. ex* ut gurgitas P 181 non²] nec BO; nunc R 192 auferet] aufert BP || et] ideo *add. (sed del. O)* BO 193 invenerit] *om.* BO, *add. marg.* O

166 *Deut.* 32,4 166–167 *Hebr.* 4,3 168 *Ps.* 103,28 170 *Num.* 11,23 171–172 *Matt.* 6,32 172–174 *Matt.* 7,11 178 *Ps.* 144,16 179–180 *Matt.* 25,15 182–183 *Luc.* 11,41 183–184 I *Cor.* 4,2 185–186 *Matt.* 24,45 190–191 *Prov.* 19,6 191–192 *Prov.* 22,9 192–193 *Matt.* 24,45 193–194 *Matt.* 24,46–47

195 Item, *Col.* 3: “Vocati estis in uno corpore.” Sed certe caput primo accipit totum alimentum, deinde membris aliis communicat. Et te in hoc corpore caput fecit (*Is.* 9: “Honorabilis ipse est caput”), sed malignum es caput, si alimenta totius corporis vel membrorum plurimum tibi retines. Certe utilius esset membris tale caput abscidi, licet ex abscisione immineat mors (*Thren.* 3: “Melius fuit occisis
200 gladio quam interfectis fame”; et ideo *Gal.* 5: “Abscidantur, qui vos conturbant”). Quod si non sic, tamen quia “cum in honore esset, non intellexit”, de capite fit cauda et de cauda caput, quippe ut cauda accipit et acceptum non communicat, sed ei subiecti pauperes ut caput caudae ei communicant. *Act.* 20: “Beatius est magis dare” (quod est capitis) quam accipere” (quod caudae). *Deut.* 28: “Ipse
205 erit in caput et tu eris in caudam.”

Item, bonum est sui communicativum. Sed nihil in creatura melius sua bonitate. Igitur nihil melius in ea sua communicatione. Igitur dum haec, ut dicis, tua retines, ipsis retentis, quidquid habent, optimum auferis. Igitur non solum pauperibus, sed etiam ipsis creaturis iniuriarum retinens – immo auferens – eis
210 quod suum est. Hinc patet quod dando iustus es et erga creaturas datas et erga proximum cui datur, igitur contra utrumque iniustus retinendo superflua et ideo iuste damnandus (*Matt.* 25: “Esurivi et non dedisti mihi manducare” etc. “Ite maledicti” etc.), et dare eleemosynas est opus iustitiae (*Ps.*: “Dispersit, dedit pauperibus, iustitia eius” etc.; *Eccli.* 4: “Declina pauperi sine tristitia aurem tuam et redde debitum tuum”; *Eccli.* 18: “Nonne ecce verbum super datum bonum et
215 utrumque cum homine iustificato”).

Item, Chrysostomus *Super Matthaeum*, homilia 77: “Tu oeconomus es tuarum pecuniarum non minus quam qui ea, quae sunt ecclesiae, dispensat. Sicut igitur ille non habet potestatem, quae dantur a nobis ad pauperes simpliciter et ut
220 contingit spargere, quia ad pauperum data sunt educationem, ita neque tu quae tua sunt, etsi in paterna successisti hereditate.” Et ita habes omnia quae habes.

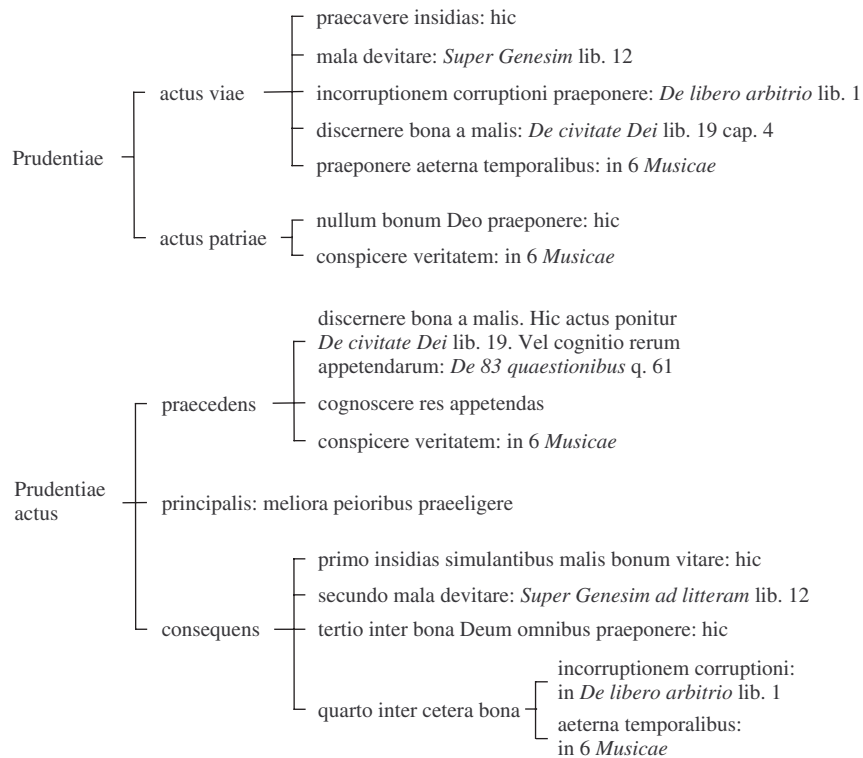
196 membris aliis] aliis membris *inv.* AP 197 malignum] intelligendum BO; intelligendum est *corr. ex* malignum Cg || es caput] P; est BO; est caput A; *om.* VRCCg, *add. interlin.* R, *add. marg.* C 201 sic] sit AV; fit P 204 caudae] est *praem.* OA; est *add.* P 212 *Matt.* 25] Cg; *Matt.* 5 BOAPVRC || dedisti] dedistis AP (*Vulg.*) 212–213 Ite maledicti etc.] *om.* BO; item maledicti etc. PR 214 etc.] manet in saeculum saeculi AP 217 homilia] B?, *corr. ex* Mor(alia?) P; Mor(alia?) OAVRC || oeconomus] *marg.* O; id est dispensator *add. (marg.)* OCg] OPCg; dispensator *add. interlin.* BVC, *add. marg.* R 221 paterna] A, *corr. ex* patria B; patria OPVRC; aeterna Cg

195 *Col.* 3,15 197 *Is.* 9,15 199–200 *Thren.* 4,9 200 *Gal.* 5,12 201 *Ps.* 48,13.21 203–204 *Act.* 20,35 204–205 *Deut.* 28,44 212–213 *Matt.* 25,41–42 213–214 *Ps.* 111,9 214–215 *Eccli.* 4,8 215–216 *Eccli.* 18,17 217–221 Ioan. Chrys., *Homiliae in Matt.* 77.4 (PG 58, 707)

[DE PRUDENTIA]

Sequitur de prudentia. Et cum tam diversi ponantur actus eius, ut multa sit diversitas inter actus qui assignantur ei in patria, insuper inter actus qui assignantur ei in via, insuper inter actus viae et patriae: quomodo erit una virtus, et quae est actio eius prima? 225

Solutio. Potest dici quod primus actus et generalis huius virtutis est meliora peioribus praeeligere vel in electione praeponere. Verumtamen, sicut principale opus domificatoris est domificare, habet tamen opera quaedam praecedentia (scilicet praeparare lapides et ligna), habet et actus consequentes (eo ipso enim quod domificat, prohibet ab imbribus et caumatibus), sic haec virtus actum iam dictum 230 habet principalem et aliorum actuum quosdam tamquam praecedentes, quosdam subsequentes. Quod patet per istam divisionem:

223–224 qui¹ ... actus] *om. (hom.) sed add. marg. O* || patria ... in] *om. (hom.) BA*
 228 habet tamen] tamen habet *inv. AP* || opera quaedam] quaedam opera *inv. BO*
 232 patet] *om. PR, add. marg. P*

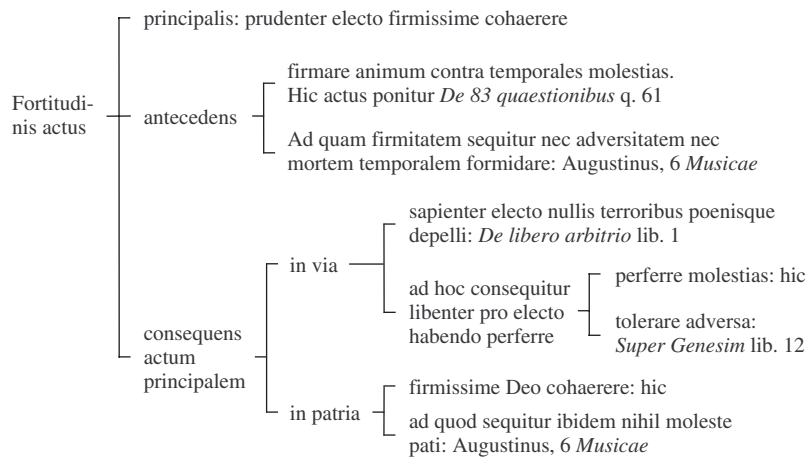
[DE FORTITUDINE]

Similiter quaeritur de diversitate actuum fortitudinis.

Item, hic dicitur quod actus eius in patria est Deo firmissime adhaerere. Sed
 235 hoc potius est caritatis, ut videtur, unde “frui est amore inhaerere”. Ergo male
 assignatur fortitudini.

Solutio huius secundi sic. Duplex est adhaesio. Una per modum amplexantis,
 et sic potius dicitur inhaesio. Unde dicitur frui amore inhaerere, non adhaerere,
 quod est soli Deo qui est animae intimior quam anima sibi, et ideo ceteris adhae-
 240 rere potest quae non sunt ita intima ut ipsa sibi et ita sunt quasi extra eam. Sed
 soli Deo inhaerere et est adhaesio per modum detinentis, et sic proprie dicitur
 adhaesio, et sic est actus fortitudinis.

Ad secundum patet divisione sic:

[DE TEMPERANTIA]

De temperantia quaeritur quarto loco.

- 245 1. Primo similiter de multiplicitate actuum eius.
 2. Secundo de hoc quod hic dicitur, quod huius actus in via est coercere delec-
 tationes pravas.

Contra. Hoc est omnis virtutis, ergo non actus proprius huius.

233 diversitate] *corr. ex* versitate B; veritate A; *corr. ex* veritate P 236 fortitudini] PCg;
 fortitudinis BOAVRC 243 secundum] primum OC 245 similiter] simpliciter AP

235 Aug., *De doc. christ.* 1.4 (CCL 32, 8)

3. Item, dicit quod actus eius in patria est nullo defectu noxio delectari.

Contra. Hoc naturae est, in nullo defectu delectari. Naturale enim hoc est, 250
scilicet in poenis non delectari, sed tristari.

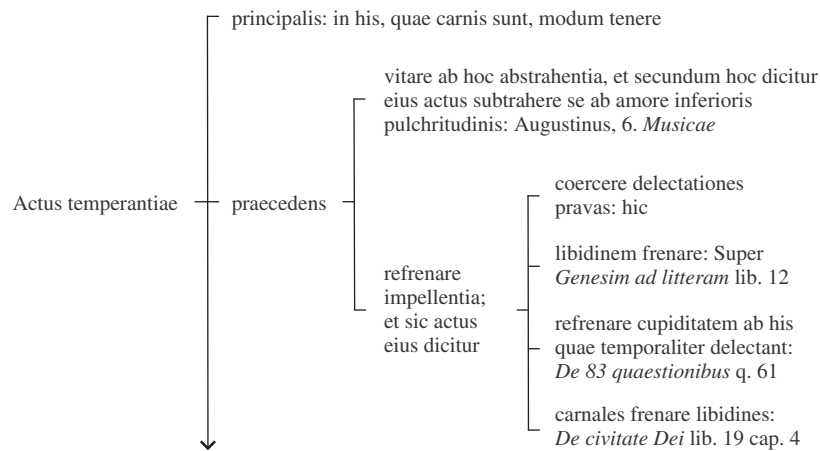
4. Item, ut quid additur ‘noxio’? Nonne enim omnis defectus, unde defectus, est
noxius?

5. Item, hoc negatio sola est, ergo non est actus huius in patria.

Si dicis quod negatio praegnans est et habet in se hanc affirmationem ‘defectus 255
noxios detestari’, contra: Detestari est actus irascibilis, et temperantia est in
concupiscibili. Sed in eadem vi sunt virtus et actus eius. Ergo non est actus eius.

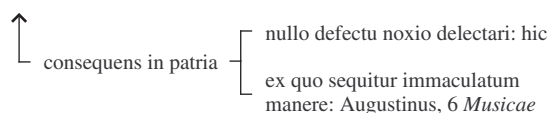
[SOLUTIO]

Solutio ad primum. Actus principalis temperantiae est in his, quae carnis sunt,
modum tenere. Unde Macrobius: “Temperantiae est nihil appetere poenitendum,
in nullo legem moderationis excedere.” Sed quia ab hoc modo vel medio quae- 260
dam abstrahunt, quaedam impellunt (abstrahit enim inferior pulchritudo, impellit
propria libido), ideo praecedunt hanc modi tentionem quaedam et etiam quaedam
sequuntur, ut patet ex divisione sic:

252 noxio] Cg, cf. l. 249; noxiis BOPVRC; noxus (sic) A || enim] om. OA || unde
defectus] om. (hom.) OPR, add. marg. P 254 hoc] haec OAP; om. R 255 si] sed R;
corr. ex sed V 257 vi sunt] veritate sunt A; corr. ex insunt P || ergo ... eius²] om.
(hom.) sed add. marg. OR 263 sequuntur] sequitur O; corr. ex sequitur P; subsequitur A

259–260 Macrobius, *Comm. in somnium Scipionis* 1.8.7 (ed. Willis, 38)

Ex dictis patet quod haec sola virtus proprie nec Deo nec angelis congruit, quia
 265 carne carent.

Contra. Dicitur in fine huius distinctionis: “quae aliter servantur in caelis ab angelis et animabus sanctis quam hic a fidelibus”.

Solutio. Non proprie convenit angelis. Sicut cum video equum equitari, possem delectari quod ego non equitor qui utique equitari non possum, igitur ceterae
 270 virtutes sic sunt in eis quod opposita earum erant eis possibilia, sed haec non sic, quia voluptas carnalis numquam fuit in eis possibilis. – Sic igitur patet ad primum.

Ad secundum dico quod non coercere universaliter pravas delectationes est actus huius, sed delectationes pravas carnales; quas nomine generis, scilicet delectationum, ideo forte nominavit, quia sunt ceteris pravis delectabiliores.
 275

Ad tertium. Licet natura bene instituta non delectetur in defectibus, tamen potest delectari corrupta. Et dicuntur hic defectus noxii voluptates carnis, vel quia secutae sunt defectus primorum parentum, vel quia sine defectu non delectant nec voluptates sunt (ut patet: si nulla sitis vel fames est, non delectat comedere vel
 280 bibere, ut patet in aegrotantibus in quibus nulla fames est; detestantur cibum, non tantum in eo non delectantur), vel quia continue deficiunt nec permanent (I Ioan. 2: “Transit mundus et concupiscentia eius”).

Ad quartum. Aliqui defectus, etsi sint noxii carni, sunt tamen animae utiles.

Ad quintum. Sic intelligitur “nullo motu noxio delectari”: id est delectari
 285 super hoc quod nullum noxium appetit.

1.3 SOBRIETATEM, id est temperantiam. VIRTUTEM, id est fortitudinem. PERVENIETUR sicut per cardinem in domum.

2 FUERUNT, dum fuit viator, ET SUNT nunc in caelo.

3.1 PERDUXERINT virtutes animum. CUM HOC DICITUR quod desiturae sunt.

290 3.2 IUSTITIA IMMORTALIS, Ps.: “Iustitia eius manet in saeculum saeculi”, Sap. 1: “Iustitia perpetua est et immortalis”. ET MAGIS TUNC, scilicet in caelo, PERFICIETUR iustitia. EX CONTEMPLATIONE etc., Ioan. 17: “Haec

264 patet] *om.* BO, *add. interlin.* B, *add. marg.* O 266 quae] *om.* A; quod *corr. ex* quae P
 277 hic] *hi corr. ex* hic B; *hi* O 279 fames] *fomes* V; *corr. ex* fomes R 283 carni] Cg;
corr. ex carnis B; carnis OAPVRC 286–287 pervenietur] pervenitur *ed.* 288 nunc ...
 caelo] in caelo nunc *inv.* AP 289 perduxerint] perduxerunt BOAPR 292 ex] *om.* *ed.*

266–267 Cap. 3, n. 5 (*ed.* Grottaferrata, 2:189) 282 I Ioan. 2,17 290 Ps. 110,3; Ps. 111,3.9
 291 Sap. 1,15 292–294 Ioan. 17,3

est vita aeterna, ut cognoscant te solum verum Deum et quem misisti, Iesum Christum.” QUA NIHIL, ‘qua’ scilicet natura divina.

^{3.4} SICUT FIDES AD QUAM etc., *Hebr.* 11: “Sine fide impossibile est placere ²⁹⁵ Deo.” PRAETERITIS, id est inter praeterita. DICIT AUGUSTINUS APERTE, sed non assertive, ut patet parum supra; dicit enim “FORTASSIS ET ALIAE TRES”.

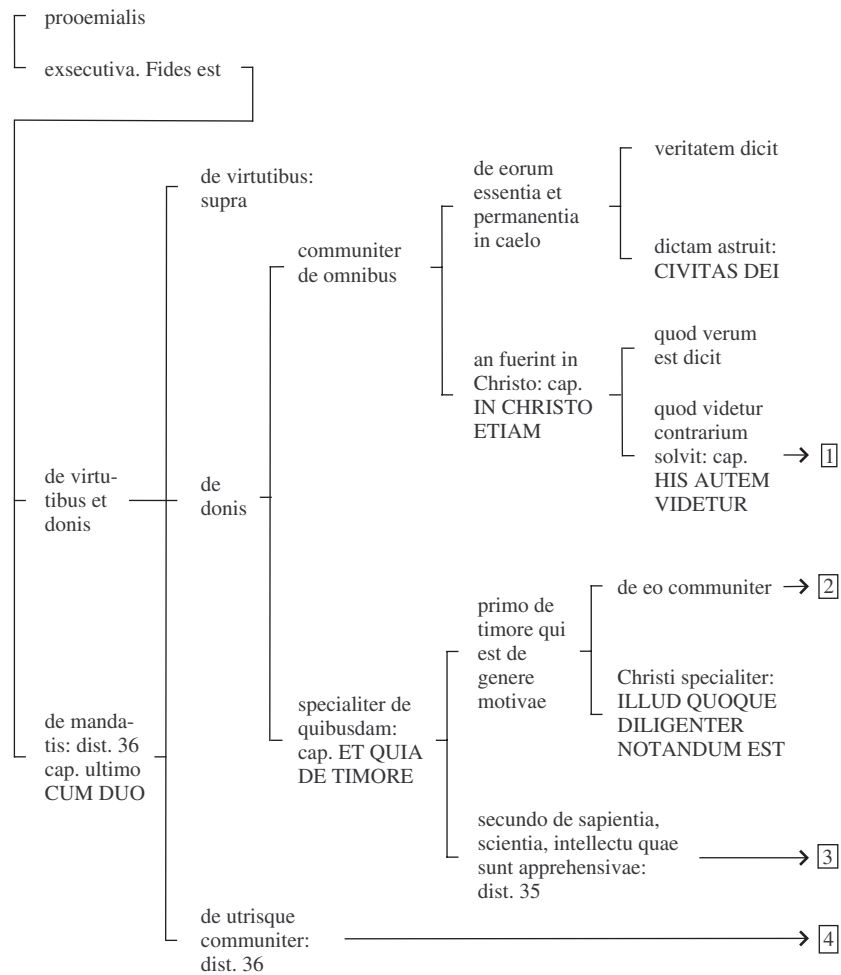
^{3.5} POTESTATES CAELI, id est angeli.

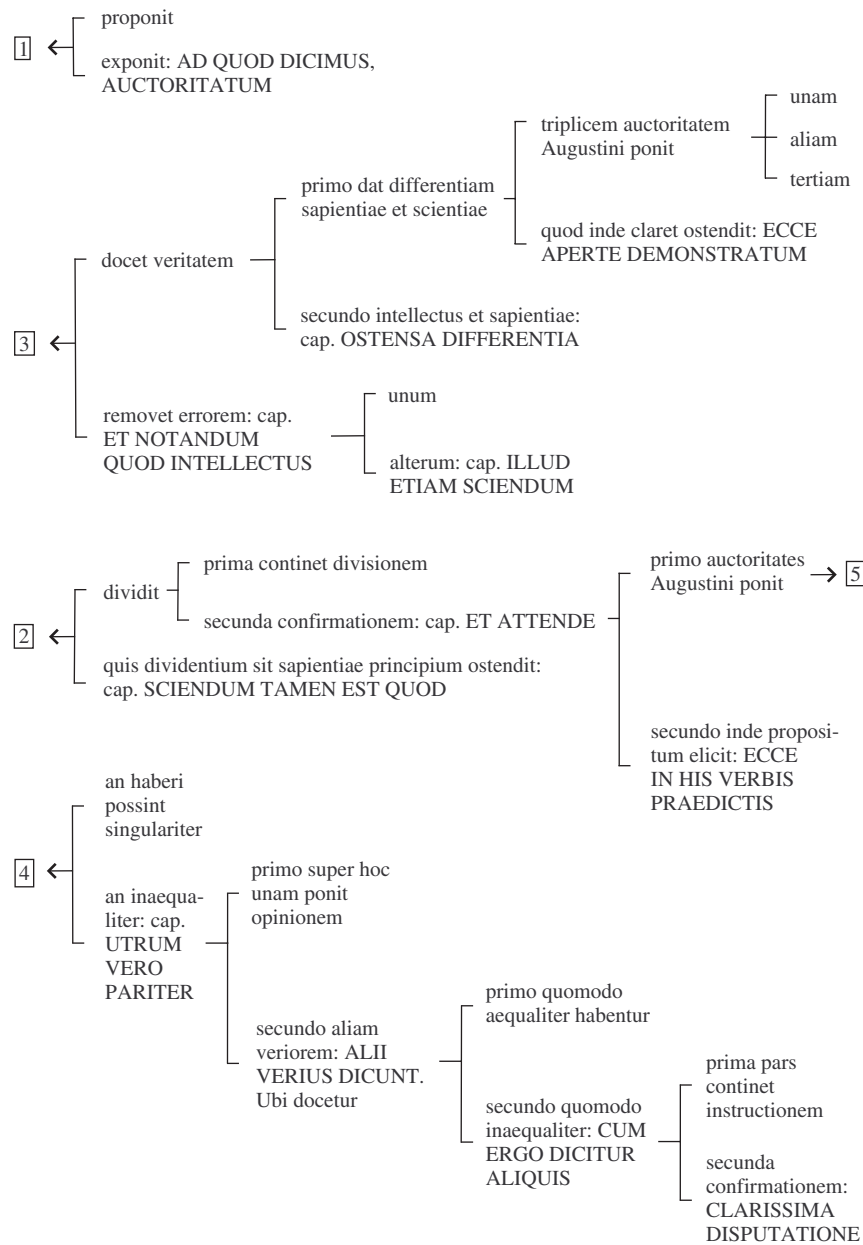
293–294 Iesum Christum] *corr. ex* Christum Iesum RC 294 qua] quia OR || natura divina] divina natura *inv.* BO 297 supra] infra praevia? B; *corr. ex* infra O

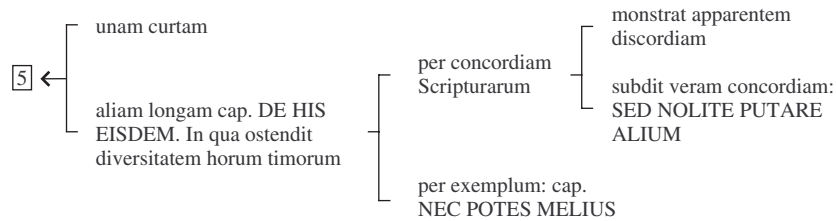
295–296 *Hebr.* 11,6 297–298 Cap. 3, n. 3 (ed. Grottaferrata, 2:189); Aug., *De Trin.* 14.9 (CCL 50A, 439)

DISTINCTIO 34

- ¹ NUNC DE SEPTEM DONIS SPIRITUS SANCTI etc. Dist. 34.
 Divisio sic patet:

Tria quaeramus de donis: primo de nomine, secundo de numero, tertio de eorum ad virtutes habitudine.

De nomine duo: primo quare dicantur ‘dona’, secundo quare ‘Spiritus Sancti’. 5

[QUARE DICANTUR ‘DONA’]

1. De primo quaeritur sic. Rationibus supradictis a Magistro et nobis dicuntur haec septem virtutes, et virtutes etiam cardinales et theologicae dici possunt, sicut haec, dona. Quippe *Iac.* 1: “Omne datum optimum”, *Glossa*: “Datum refertur ad naturam, donum ad gratiam.” Igitur cum cardinales et theologicae sint gratuita, non naturalia, dici possunt dona. Cum igitur utrique septenario utrumque nomen sit commune, quid est quod appropriatur nomen virtutis uni et nomen doni alteri? 10

2. Item, cum donum dicat relationem ad dantem et virtus ad operationem, cum uterque septenarius sit a Deo dante et datus ad operandum, quare unum nomen uni appropriatur et alterum alteri?

3. Item, omnis virtus est donum, sed non omne donum virtus. Igitur quare obti- 15
nuit sibi proprium unus septenarius nomen speciei et alter nomen generis?

[QUARE DICANTUR ‘SPIRITUS SANCTI’]

4. Item, cum haec dona sint a tota trinitate, quare Spiritus Sancti potius quam Patris vel Filii dicuntur?

5. Item, videtur potius, quia Patri potentia et Filio sapientia et Spiritui bonitas appropriatur, quod fortitudo et timor deberent dici dona Patris, et sapientia et intellectus et consilium et scientia dona Filii, et solum donum pietatis donum Spiritus Sancti. 20

15 donum²] est *add.* OP 19 Spiritui] sancto *add.* AP 21 et consilium] P; *om.* BACg VRC, *add. marg.* C, *add. interlin.* (post scientia) B || consilium ... scientia] scientia et (consilium *add. marg.*) O || Filii] *corr.* B, *corr.* ex consilii O

6 Rationibus ... Magistro: refert ad “de eorum essentia et permanentia in caelo veritatem dicit, dictam astruit: CIVITAS DEI” in divisione (p. 133); cap. 2 (ed. Grottaferrata, 2:190–91) 8–9 *Iac.* 1,17; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. princeps, 4:513a)

[DE NUMERO DONORUM]

6. De secundo videtur quod debent esse plura dona quam septem. Qua enim ratione fortitudo, quae est una virtus cardinalis, est donum, eadem ratione et
 25 ceterae tres; aut quare non? Et ita essent decem dona.

7. Item, sicut timor gehennae valet ad vitam aeternam obtinendam, sic et dolor de peccatis. Quare ergo non erit dolor donum?

8. Et quare inter omnes affectiones quattuor solus timor donum est?

9. Item, sicut timor est de futuro malo, sic spes de futuro bono. Quare ergo non
 30 erit spes donum, potius quam timor?

10. Item, de numero quaeritur ratio numeri.

Item de ordine donorum ad virtutes et ad invicem.

De tertio, quomodo se habeant septem dona ad septem virtutes, ad septem petitiones, ad septem beatitudines, ad septem criminalia.

[SOLUTIO]

35 Solutio. Dico, non tamen assero, sed sine praeiudicio melioris sententiae, quod differunt virtutes et dona. Cum enim sint tantum duo principia agentia tamquam duae causae efficientes, scilicet natura et voluntas, haec utraque coniuncta reperiuntur in anima. Peccante autem Adam et incidente in latrones, voluntas quae prius honestabatur septem virtutibus, spoliata est et deturpata per septem
 40 criminalia, natura vero animae vulnerata est vulneribus septem quae enumerat Gregorius super *Iob* 1 super illud “concussit quattuor angulos domus”: “Spiritus qui mentem ante omnia illis quattuor format, scilicet cardinalibus, eandem contra singula temptamenta septem virtutibus instruit: contra stultitiam sapientia, contra hebetudinem intellectu, contra praecipitationem consilio, contra timorem
 45 fortitudine, contra ignorantiam scientia, contra duritiam pietate, contra superbiam timore.” Sicut ergo voluntas reparatur quoquo modo in via – licet non ad plenum – per septem virtutes, sic natura animae sauciata sanatur quoquo modo in via a septem illis vulneribus per septem dona quoquo modo nunc habita. Sed plene erit sanatio in futuro, cum plene habebuntur dona.

[AD ARGUMENTA]

50 Dico ergo ad primum quod licet utrumque sit agens, et natura et voluntas, tamen potentior est voluntas et magis activa quam natura in nobis. Imperium enim

23 esse plura] plura esse *inv.* BO 26–29 gehennae ... timor] *om. (hom.)* A 28 et] item B; item *corr. ex* et C 32 ad¹ ... et] P; *om. (sed add. marg. C)* BOACgVRC, ad virtutes *add. marg.* O 36 enim] *om.* AP 41 domus] sic dicens *add. (marg. OC)* O?PC 42 quattuor] *om.* BVR 48 illis] istis APV 49 sanatio] sanctio B; salvatio P

41–46 *Iob* 1,19; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. princeps, 2:378b–379a), ex Greg. Magnus, *Moralia* 2.49 (CCL 143, 106)

voluntatis est. Cum igitur virtus sit immediata dispositio ad agendum, non im-
merito dispositiones summe activi in nobis dicentur virtutes et non tantum dona,
dispositiones vero eius quod quasi nihil est activum in nobis respective scilicet
naturae, erunt contentae nomine communi scilicet donorum; sicut in divisione 55
generis, quod est nobilius habet nomen proprium, ut rationale, et quod minus
nobile, obtinet nomen generis, ut irrationalia dicuntur animalia.

Insuper sicut ‘donum’, scilicet nomen, est communius quam nomen virtutis et est
donum quasi genus ad virtutem, sic natura ad voluntatem. Omnis enim voluntas
natura, non e converso, sicut omnis virtus donum, non e converso. Quid ergo 60
convenientius quam ut dispositio generalioris, scilicet naturae, nominetur nomine
generaliori, scilicet nomine doni, et dispositio specialioris nomine specialiori,
scilicet nomine virtutis?

Insuper quod spoliata fuit voluntas et natura vulnerata, totum fuit ex peccato
voluntatis. Inde incepit utrumque damnum, et ideo debuit voluntas restituere 65
naturae sanitatem, secundum illud Ex. 21: “Si percusserit alter proximum suum
lapide vel pugno, et ille non mortuus fuerit, sed iacuerit in lecto, si surrexerit et
ambulaverit super baculum suum foras, innocens erit qui percusserit, ita tamen
ut operas eius et impensas in medicos restituat.” Cum ergo Deus restituit ex
liberalitate sua et voluntati quod perdidit et insuper naturae quod ei voluntas 70
debuit, tenetur ei, scilicet Deo, voluntas dupliciter: et pro accepto et pro reddito
debito, et sic obligatur Deo dupliciter. Sed natura, quia sibi debitum, licet non
a debitore, tamen pro debito, recepit, non in tantum obligatur. Sed “donum”, ut
dicit Aristoteles, “est datio irredibilis”, id est nec ante debebatur a datore nec
accipientem debitorem constituit; respectu enim utriusque temporis dicitur. Sic 75
enim differt donum a reddito et debito. Igitur voluntas pro eo quod accepit ei a
quo accepit obligata est, et ideo acceptum ab ea non proprie dici debet donum.
Licet enim non esset debitum a datore, tamen quodammodo constituit debitorem.
Sed acceptum a natura proprie donum dici potest, quia nec a datore, id est a Deo
qui dedit, debitum fuit, sed potius debebatur a voluntate, ut dixi, nec accipientem 80
fecit debitorem. Sicut si tu pro alio debente mihi decimam solveres, non me
faceres debitorem, sed eum pro quo solvis.

Patet ergo ex dictis solutio ad primum, secundum et tertium.

52 virtus] virtutis (sic) R; om. sed virtutis (sic) add. marg. C 53 activi] actui O; corr. ex
actioni P 54 activum] actionem A; corr. ex actione P; corr. ex actionem R 57 irrationalia]
corr. ex rationalia O; irrationabilia PC; irrationabilia corr. ex rationabilia R 61 generalioris]
generalis B; corr. ex generationis P 66 suum] om. AP, add. marg. P 69 et] om. A; corr.
ex id est P 70 voluntati] voluntate A; corr. ex voluntate P 73 debito] corr. ex debitore P;
debitore BOACgVRC 77 obligata] corr. ex obliga BR?C?; obliga V || dici debet]
debet dici inv. BAP

66–69 Ex. 21,18–19 73–74 Arist., Top. 4.4 (125a 18); cf. Auctoritates Aristotelis, n. 61
(ed. Hamesse, 326)

Ad quartum. Licet dona sint et a potente dare et sciente et benigno vel volente,
 85 tamen immediatissima causa ipsi dationi est ipsa voluntas vel benignitas. Non
 enim quia potens vel sapiens est, ideo dat, sed potius quia benignus vel volens
 dare. Et ideo cum voluntas vel benignitas approprietur Spiritui Sancto, non
 mirum si et dona quae a voluntate et benignitate immediatissime procedunt. – Et
 sic patet responsio ad quartum et quintum.

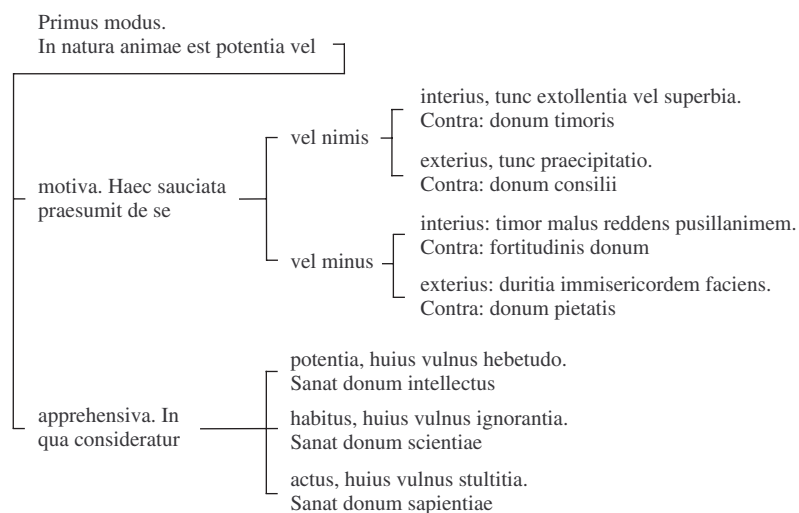
90 Ad sextum dico quod ‘fortitudo’ est nomen aequivocum ad donum quod sanat
 naturam et virtutem quae reparat voluntatem ad operandum, nec sunt idem.

Ad septimum dico quod idem donum est et dolor et timor. Timor enim poenae
 inducit dolorem pro culpa. Verumtamen dolor non proprie dicitur donum, sed
 consecutivum doni in via tantum, non in patria. Igitur dolor est consecutivum
 95 huius principalis effectus Spiritus Sancti qui est timor, et ita non erit inter dona.

Ad octavum. Sicut dolor est consecutivum ad timorem donum, sic affectio
 quae est gaudium ad sapientiam donum. Spes autem non de donis est, sed de
 virtutibus.

Ad nonum. Spes non sanat naturam, sed potius reparat voluntatem. Et ideo
 100 est de virtutibus, non de donis.

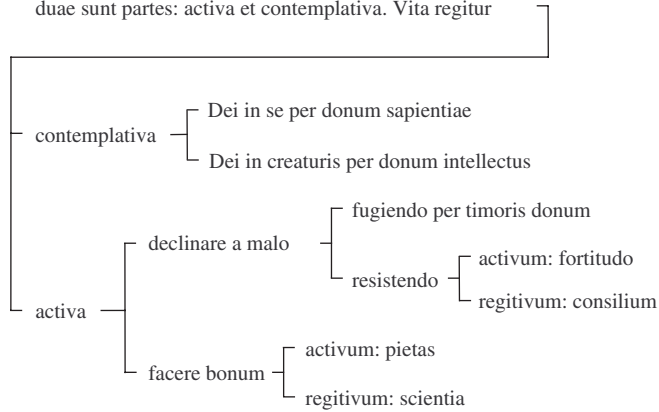
Ad decimum. De ratione numeri sciendum quod multiplex est assignatio. Se-
 cundum enim septem vulnera naturae, quae assignat Gregorius, sunt septem dona
 quasi septem sanantia vel sanitates hic incompletae, in caelo completae. Igitur
 sic patet divisio et sufficientia illorum vulnerum, ex consequenti et donorum:

84 et¹] *om.* BP, *add. interlin.* P || vel] et BV; et *corr.* ex vel P 94 igitur] ergo BV
 104 sic] si OVR

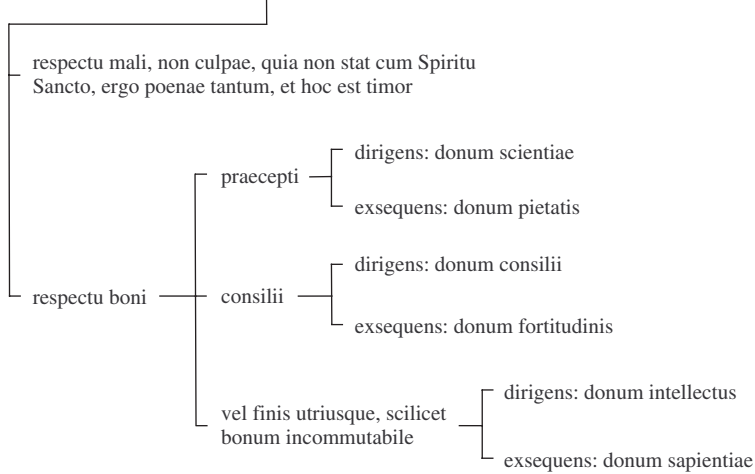
Secundus modus.

Vel sic. Dona data sunt in regimen humanae vitae, cuius
duae sunt partes: activa et contemplativa. Vita regitur

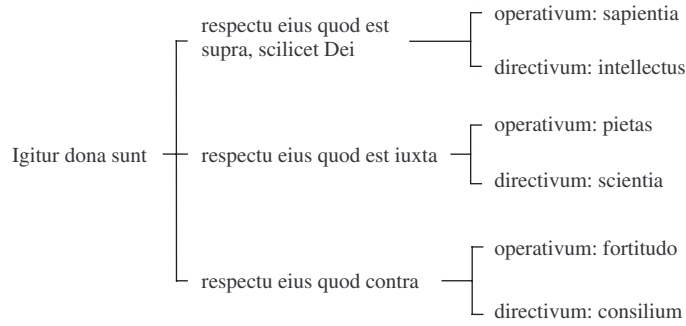
Tertius modus.

Actus doni aut ordinatur

Item, dona sanantia naturam faciunt eam bene se habere in actionibus ad id ¹⁰⁵
quod supra scilicet Deum, et id quod iuxta scilicet proximum, et id quod contra
scilicet diabolum et carnem. Nec quaeras habitudinem ad id quod est sub te, quia
caro est sub te, sed contra te.

¹⁰⁸ est] non *praem.* P

Sed quia ex hoc, quod quis bene se habet, oritur superbia quae bonis operibus
 110 insidiatur, ut pereant, ideo cum singulis oportet esse timorem reprimentem tu-
 morem, ut dicat mens *Luc.* 17: “Cum omnia feceritis quae praecepta sunt vobis,
 dicite ‘servi inutiles sumus, quod debuimus facere fecimus’.” Hinc patet, quare
 dicitur “replebit eum Spiritus timoris”, quia debet esse cum singulis, et quare
 combinantur alia dona bina et bina, sed non sic timor (*Eccli.* 25: “Timor Domini
 115 super omnia se superposuit”).

Sequitur de ordine donorum, et primo de ordine eorum ad virtutes, secundo
 de ordine eorum ad invicem.

[DE ORDINE DONORUM AD VIRTUTES]

De primo iam patet ex dictis. Quippe sicut prius naturaliter spoliata est vo-
 luntas quam natura vulnerata, sic prius reparatur voluntas quam natura sanetur.
 120 Et ita prius naturaliter infunduntur virtutes voluntati quam dona naturae, sicut
 prius reparatur anima quam corpus, quia non indignisset corpus reparatione nisi
 per lapsum animae. Vel etiam quia dignior corpore, sic voluntas dignior natura.
 Quod ergo est prius et prius cecidit, prius erigendum.

Sed contra. *Thren.* 2: “Praecipitavit omnia moenia eius, dissipavit omnes
 125 munitiones eius.” *Glossa* ibi vult quod moenia sint dona quae prius auferuntur

109–111 sed ... mens] *om. sed add. marg.* AP 115 super] *om.* OAVR 118 sicut]
om. OP, *add. marg.* O, *add. interlin.* P 119 reparatur] reparata A; reparata *corr.* ex repro-
 bata P 125 munitiones] *corr.* ex inimicos O; imitationes P

111–112 *Luc.* 17,10 113 *Is.* 11,3 114–115 *Eccli.* 25,14 124–129 *Thren.* 2,5; *Glossa*
ordin. in h.l. (ed. princeps, 3:192b), ex Paschasius Radbertus, *Expos. in lamentationes Ier.* 2.5
 (CCM 85, 96) vel Greg. Magnus, *Moralia* 11.16 (CCL 143A, 600–01)

et munitiones virtutes. Dicit enim *Glossa*: “In his rectus ordo servatur, quia cum peccatrix anima relinquitur, prius ab ea virtutum dona, quae data sunt ad manifestationem Spiritus, auferuntur, deinde fidei, spei et caritatis fundamenta evertuntur.”

Item, *Matt.* 5: “Beati pauperes”, *Glossa*: “Per dona venit ad virtutes.”

130

[SOLUTIO]

Solutio. Ut dixi, praecedunt naturaliter virtutes ipsa dona. Unde et prius pereunt virtutes in voluntate quam dona naturae. Quod patet ex illo loco *Iob* 1: “Ventus irruens a regione deserti.” *Glossa* Gregorii dicit quod quattuor anguli sunt cardinales et septem filii *Iob* sunt septem dona; et prius anguli concutiuntur et ita perit virtus, et deinde opprimuntur liberi id est dona.

135

Ad illud ergo *Thren.* 2 dicendum quod dona virtutum, quibus manifestatur Spiritus, dicuntur ibi – et recte quidem – donum loquendi linguis et faciendi miracula, non autem loquitur de septem donis.

Ad illud super Matthaëum fateor non invenio glossam illam. Quod si invenitur, ita intelligatur “per dona venit ad virtutes”: Virtutes dicuntur ibi beatitudines septem de quibus ibi loquitur. Vel per dona venit ad virtutes theologicas et cardinales, id est ad perfectionem earum, quippe patet quod fides virtus praecedit intellectum donum (*Is.* 7: “Nisi credideritis, non intelligetis”), et sic de ceteris.

140

[DE ORDINE DONORUM AD INVICEM]

De ordine autem donorum ad invicem determinat Augustinus, *De sermone Domini in monte*. Secundum ipsum ergo primo nobis datur spiritus timoris et ultimo spiritus sapientiae (secundum illud *Ps.*: “Initium sapientiae timor Domini”), et hoc ordine: Primo timet anima poenas serviliter, necdum habet Spiritum Sanctum, sed per hunc inducitur timor filialis, et tunc est Spiritus Sancti (secundum illud *Is.* 26: “A facie tua concepimus et quasi parturivimus et peperimus spiritum salutis”; “a facie tua” glossa Hieronymi: “formidinis”). Cum autem ex timore filiali iam timet offendere et perdere Deum, confert se ad Scripturas vel doctrinam mandatorum Dei (*Ps.*: “Beatus vir qui timet Dominum, in mandatis

145

150

128 deinde] donum A; corr. ex donum P 133 irruens] veniens AP 137 dicuntur] domini AR 148 Sancti] om. A; del. P 151 vel] et AP

130 *Matt.* 5,3 || Resp. Hugo de S. Caro, *Post. in bibl.*, in *Matt.* 5,2 (ed. Venetiis, 6:16b); verbatim Hugo de S. Caro, *Comm.* in 3 *Sent.* 34 (MS Vat. lat. 1098, f. 116vb–117ra). Cf. etiam Guil. Altis., *Summa aurea* 3.30.1.2 (ed. Grottaferrata, 3.2:589, ll. 90–91, app. ad ll. 88–93) 132–134 *Iob* 1,19; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. princeps, 2:378b–379a), ex Greg. Magnus, *Moralia* 2.49 (CCL 143, 105–06) 143 *Is.* 7,9 (Septuaginta) 144–163 Aug., *De serm. Domini in monte* 1.4.11 (CCL 35, 9–11) 146–147 *Ps.* 110,10 149–150 *Is.* 26,17–18; *Glossa interlin.* in h.l. (ed. princeps, 3:44a), ex Hier., *Comm. in Is.* 8, in *Is.* 26,17–18 (CCL 73, 340) 152–153 *Ps.* 111,1

eius volet nimis”), ubi discat modum non perdendi Deum nec offendendi. Sed hic iam indiget spiritu pietatis (*Eccli.* 43: “Pie agentibus dedit sapientiam”), ne
 155 id, quod imperitis videtur absurdum, vituperare audeat et concertando fiat indocilis. Qui enim pie quaerit, honorat Sanctam Scripturam, non reprehendit quod nondum intelligit. Iam autem instructus per Scripturam incipit scire, quibus nodis saeculi et carnalis consuetudinis et peccatorum teneatur, et in hoc tertio gradu datur donum scientiae. Deinde laboriose incumbitur, ut se animus avellat ab illa
 160 pestifera dulcedine, et nitenti datur donum fortitudinis. Deinde perseveranti in labore datur evadendi consilium per donum consilii, scilicet per bona opera. Sexto datur donum intellectus, scilicet puritas mentis qua Deus intelligatur, ultimo donum sapientiae quo in Deo delectatur.

[DE HABITUDINE SEPTEM DONORUM AD ALIA SEPTENARIA]

Ad ultimum vero quaesitum, scilicet quid cui respondeat, patet in tabula sub-
 165 scripta.

De timore quaeratur primo, quot sint eius species et quare tot, scilicet numerus et divisio; secundo de dividendis.

[DE NUMERO ET DIVISIONE TIMORUM]

1. In numero videntur sancti discordare. Beda enim tantum duos ponit, scilicet servilem et filialem, ut patet infra hac distinctione cap. HIS AUTEM OBVIARE
 170 VIDETUR. Augustinus autem secundum Magistrum ponit tres, scilicet servilem, initialem, filialem, ut patet hac eadem distinctione cap. DE HIS EISDEM TIMORIBUS; et Magister quattuor, scilicet mundanum vel humanum, servilem, initialem, castum vel filialem vel amicalem, hac distinctione cap. ET QUIA DE TIMORE.

157–158 nodis] *corr. ex modis OC; modis AR* 159 avellat] *om. (spat.) A; corr. ex annullat P* 166 quaeratur primo] *primo quaeratur inv. AP* || sint] *sunt BOC; corr. ex sunt P* 170 secundum Magistrum] *om. R₁C, add. interlin. al. m. C* 171 cap.] *A; om. (sed add. interlin. P) BOPVR₁R₂C* 172 vel] *corr. ex et P; et R₁R₂* 173 vel¹] *et AP; corr. ex et R₁*

154 *Eccli.* 43,37 164–165 Tabula (p. 143) partim pendet ex Aug., *De serm. Domini in monte* 1.4.11–12 (CCL 35, 9–12), 2.11.38 (128–30). Cf. etiam Hugo de S. Victore, *De quinque septenis*, cap. 1–4 (PL 175, 405–10), et Rob. Gross., *Templum Dei* 6.5 (ed. Goering-Mantello, 38), 22 (67–68) 168–170 Cap. 3, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:191); Beda, *In Proverbia Salomonis* 1.1 (CCL 119B, 25) 170–172 Cap. 5 (ed. Grottaferrata, 2:194–95); Aug., *In epist. Ioan. ad Parthos tract.* 9.2–5 (PL 35, 2046–49) 172–174 Cap. 4, n. 1 (ed. Grottaferrata, 2:192–93)

beatitudines	fili Dei vocabuntur	Deum videbunt	miserecordiam consequentur	saturabuntur	consolabuntur	possidebunt terram	ipsorum est regnum caelorum
praeparationes	pacificus	mundicors	misericors	esuriens iustitiam	lucens	mitis	pauper spiritu
dona	sapientia	intellectus	consilium	fortitudo	scientia	pietas	timor Domini
petitiones	libera nos a malo	ne nos inducas in temptationem	dimitte nobis debita nostra etc.	panem nostrum cotidianum da nobis hodie	fiat voluntas tua	adveniat regnum tuum	sancificetur nomen tuum
vitia naturae	stultitia	hebetudo	praecipitatio	timiditas	ignorantia	duritia	extollentia
vitia voluntatis	luxuria	gula	avaritia	acedia	ira	invidia	superbia
virtutes	fides	spes	caritas	fortitudo	prudentia	iustitia	temperantia

- 175 Magistri vero communiter ponunt sex, scilicet naturalem, quo naturaliter timetur
nocivum naturae; mundanum, quo nimis timetur amissio temporalium; huma-
num, quo quis nimis timet poenam corporis; servilem, quo quis timet propter
gehennam principaliter peccare; initialem, quo quis timet offensionem vel sepa-
rationem a Deo et poenam, licet minus; filialem, quo timetur offensa Dei vel
180 separatio a Deo tantum.
2. Insuper Ioannes Damascenus omnino, ut videtur, diversos ponit a ceteris om-
nibus. Dicit enim cap. 29: “Segnities est timor futurae operationis. Erubescencia
est timor in expectatione convicii. Verecundia est timor in turpi acto. Admiratio
est timor ex magna imaginatione. Stupor est timor ex inconsueta imaginatione.
185 Agonia est timor per casum, scilicet per infortunium.”
3. Item, cum, ut dicit Augustinus, omnis affectionis radix sit amor et ideo sit
radix timoris, tunc videtur quod tot debent esse species amoris quot timoris.
Quare ergo hoc non ponitur?
4. Item, timor et spes sunt affectiones oppositae. Igitur videtur, cum spes sit
190 unica et species specialissima, quod similiter et timor, et ita non dividetur in
species.
5. Item, Augustinus in *Enchiridio*: “Metus est motus animi errorem vel dolorem
fugitantis.” Quaero ergo, cum sit aliqua species vel plures timoris penes fugam
doloris, quare non est aliqua penes fugam erroris.
- 195 6. Item, penes poenam in hac vita est timor unus scilicet humanus, et penes illam
poenam inferni servilis. Quare non est aliquis penes poenam purgatorii?

[SOLUTIO]

Solutio. Primo ponatur timoris divisio, secundo ad haec responsio.

- Aestimo igitur quod cum duplex sit causa, agens natura et voluntas, utraque
est in anima. Et sicut quilibet eorum habet amorem suum, sic habet et timorem
200 suum in amore radicatam. Prima ergo divisio timoris est in naturalem et volun-
tarium; unus praecedit iudicium rationis, alter sequitur. Voluntarius autem, quia

176 mundanum] mundanus BOAVR₁R₂; corr. ex mundanus PC 176–177 humanum] hu-
manus BOAVR₁R₂; corr. ex humanus PC 177 servilem] servilis BOAVR₁R₂C; corr. ex
servilis P 178 initialem] A; initialis BOPVR₁R₂C 179 filialem] corr.; filialis codd. ||
Dei] om. OAP, add. interlin. OP 181 diversos] omnino praem. (sed del. C) BPVR₁R₂C
184 inconsueta] consueta BR₁; add. sed del. consue-P 186 cum ut] ut cum inv. A; corr. ex
ut cum P 189 spes¹] species OR₁ || spes²] species OAR₁ 195–196 illam poenam]
poenam illam (del. P) inv. AP 196 poenam¹] om. R₁C, add. interlin. C 198 agens]
scilicet praem. B, add. interlin. P; sic praem. (sed del. P) PV; sit praem. (sed del. R₂?) R₁R₂
200 timoris] corr. ex amoris R₂; amoris BOAPVR₁C

175–180 E.g. Guil. Altis., *Summa aurea* 3.31.1 (ed. Grottaferrata, 3.2:602), cf. Steph. Langton,
Quaest. theol., q. 96 (ed. Quinto, CIMA GL 62, 124–25); id., *Comm. in epist. Ioan.* I, in
I Ioan. 4, 18 (ed. Quinto, CIMA GL 62, 117) 182–185 Ioan. Dam., *De fide orth.*, cap. 29
(ed. Buytaert, 122) 192–193 Resp. Aug., *Enchir.* 8.24 (CCL 46, 63)

penes voluntatem est ordinatio et inordinatio, potest esse tripliciter. Aut plene ordinatus radicans in amore plene ordinato scilicet Creatoris, qui est caritas, et hic est filialis. Aut plene inordinatus radicans in amore creaturae, et dicitur ab Augustino communiter cupiditas; ille timet separationem ab amato suo scilicet Deo, iste vero separationem ab amato suo quod est creatura. Aut est partim ordinatus, partim inordinatus, scilicet radicans in utroque amore. In mente enim potest esse simul amor Dei et amor inordinatus creaturae, quia licet diligat creaturam minus quam Creatorem, tamen parum minus et ideo nimis. Et hic timet utramque separationem, sed a Deo magis, et hic est timor initialis. Inordinatus insuper aut erit, quia timet nimis et plus quam timendum esset (*Ps.*: “Trepidaverunt timore ubi non erat timor”), aut quia timet minus quam esset timendum, et hoc iam non dicitur timor, sed potius temeritas. Timens autem plus quam timendum dividitur non secundum speciem ut praecedentes divisiones, sed secundum materiam. Aut enim timetur nimis aeternum malum, aut temporale. Si primum, servilis est et radicans in amore nimio sui. Si secundum, hoc potest esse dupliciter: scilicet vel malum damnosum, et tunc est mundanus et radicans in amore nimio temporalium; vel malum dolorosum, et tunc est humanus et radicans in amore nimio carnis suae vel vitae suae temporalis.

Hinc patet quare Beda posuit duos. Nullus enim loquitur de naturali. Excepto autem naturali, quia initialis plus habet de ordinatione quam de inordinatione, secundum Bedam computatur cum ordinato amore, et ita non sunt nisi duae primae species timoris voluntarii, sicut dicit Beda. Sed interius perpendens Augustinus dixit tres primas species ponens initialem medium. Sed quia timor inordinatus dividitur in timorem mali aeterni et temporalis, posuit Magister quattuor species. Sed magistri haec omnia attendentes, et insuper naturalem, et quod inordinatus timor mali temporalis habet duas partes, dixerunt sex timores. Verumtamen magis credo Augustino, quippe timor voluntarius non recipit divisionem in species secundum diversitatem eorum quae timentur scilicet obiectorum, et illi tres timores proprie species sunt; subdivisio vero non est in species, sed secundum subiectum.

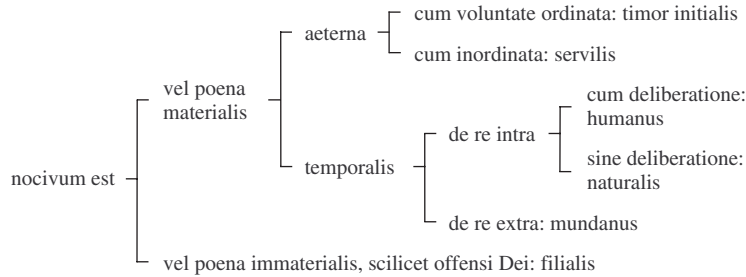
De Ioanne Damasceno dicendum quod timores illi sub dictis sex continentur. Quia segnitias scilicet timor laboris et erubescencia timor convicii timent malum temporale dolorosum, et ita sub timore humano. Verecundia scilicet timor in turpi acto, quia indecens est, sub timore initiali. Admiratio et stupor similiter ad filialem, quippe eius actus est reverentia quae nihil aliud est quam resilitio in

208 esse simul] simul esse *inv.* OA 222 ordinato amore] amore ordinato *inv.* AP 224 primas] personas AR₁; *corr.* ex personas P 233 malum] nullum BV

204–205 E.g. Aug., *De doc. christ.* 3.10 (CCL 32, 87); Aug., *Enarr. in Ps.* 9.15 (CCL 38, 66); 31.2.5 (CCL 38, 228); Aug., *De Trin.* 9.8 (CCL 50, 304) 211–212 *Ps.* 13,5 232–239 Resp. Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 34 (MS Vat. lat. 1098, f. 118ra), “filiali” pro “initiali” (l. 235)

259–261 Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 34 (MS Vat. lat. 1098, f. 118ra); prima divisio sequens pendet ex textu Hugonis, *ibid.*

Item timor est fuga nocivi. Quotiens
ergo nocivum, totiens timor. Igitur

De timore autem naturali primo quaerantur duo, scilicet an sit vel possit esse peccatum; secundo, an fuerit ante peccatum in paradiso et an in caelo et in Christo.

[UTRUM TIMOR NATURALIS SIT PECCATUM]

Quod non videtur. Quia peccatum est in sola voluntate. Igitur si distinguitur²⁶⁵
in anima voluntas a natura, in natura non potest esse peccatum. Sed ibi timor
naturalis. Ergo ipse non potest esse peccatum.

Item, motus naturalis timoris non subiacet rationi. Igitur non est peccatum.

Item, communis est nobis et brutis. Ergo non est peccatum.

Contra. Iste comminatur huic mortem, hic fugiens naturaliter laesionem cor-²⁷⁰
poris occidit comminantem. Igitur ex timore naturali egreditur iste actus mortalis.
Ergo est peccatum.

[SOLUTIO]

Solutio. Ego non video quod aliquis timor, vel actus timoris unde timoris est,
sit peccatum. Aut si timor est peccatum vel actus eius, erit peccatum omissionis,
non commissionis; timoris enim proprie est reprimere, non exserere. Sed tamen²⁷⁵
est timor cum peccato. Verbi gratia timor servilis: eius actus est cohibere ma-
num, non animum, et certe cohibere manum non est peccatum. Sed quia est nec
cum cohibitione animi, ideo est cum peccato, et illud non cohibere est inordinati
amoris, non timoris. Similiter timor naturalis fugit mortem, sed amor inordina-
tus vitae occidit comminantem. Et sicut amor naturalis, cum nimis intenditur,²⁸⁰
fit peccatum, sed non intenditur nisi per hoc quod cadit in genus aliud, scilicet
per deliberationem cadat in amorem voluntarium et tunc per hoc fit peccatum,

274 aut ... peccatum²] *om. (hom.)* AR₁ 276 eius] *om. sed add. interlin.* R₁C || actus
est] *corr. ex* est actus B; est actus *inv.* R₁C 277–278 nec cum] P; cum nec *inv.* BVR₁R₂C;
cum OA

sic timor naturalis non intenditur nimis, nisi per deliberationem fiat voluntarius,
et tunc primo est cum peccato; numquam autem peccatum unde naturalis, sed
285 potius cum peccato.

[UTRUM TIMOR NATURALIS FUERIT ANTE PECCATUM
IN PARADISO ET AN IN CAELO ET IN CHRISTO]

1. De secundo videtur quod non fuerit ante peccatum, ex eo quod dicit Magister in ultimo capitulo huius distinctionis, ibi: NON QUIA ACCESSERIT HOMINI EX NATURA etc.
2. Item, timor est ex apprehensione inconvenientis cum imaginatione quod erit.
290 Sed hoc non est sine poena (I Ioan. 4: “Timor poenam habet”). Igitur si hic timor – immo aliquis, cum haec sit universalis timoris ratio – fuisset ante peccatum, poena fuisset ante culpam.
- 1.^c Contra. Ioannes Damascenus, cap. 66: “Timor naturalis est, nolente anima dividi a corpore, propter eam quae ex principio a conditore imposita est ei naturallem compassionem et familiaritatem. Cuius terminus est: ‘Timor secundum naturam est virtus secundum systolem (id est contractionem) essentiae desiderativa’. Ex non esse enim ad esse deducta existendi desiderium habent naturaliter.” Igitur cum desiderium existendi inesset homini ante peccatum, et hoc est timor naturalis, tunc et timor.
- 300 2.^c Item, Adam etsi non sciret se moriturum, scivit tamen se posse mori. Ergo scivit se posse perdere vitam quam amavit, ergo timuit perdere eam. Ait enim Augustinus in libro *De beata vita*: “Quod amat quisque, si amittere potest, potestne non timere? Non potest, inquit.”
- 3.^c Item, si amor naturalis fuit ante peccatum, et hic est radix timoris naturalis,
305 igitur et timor naturalis, et eadem ratione in caelo ante confirmationem, immo et post, et in Christo ante passionem et post etiam.

[SOLUTIO]

Solutio. Fateor sicut viventia omnia habent desiderium essendi inditum naturae suae, sic et fugam non essendi vel nocivi, et ita habent timorem naturalem, cuius actus per se est fuga non essendi vel nocivi. Et hic fuit ante peccatum, et
310 nunc est in caelo, hic autem timor poenam non habet sicut nec filialis in cae-

284 autem] ante BPR₂? 296–297 desiderativa] R₁; desideratam BOAVR₂C; om. sed desideratam add. interlin. P 297 habent] habet P; habet corr. ex habent R₂C 300 scivit tamen] tamen scivit inv. AP 307 desiderium] desideria A; corr. ex desideria P || inditum] indicium? A; iudicium R₁ 310 poenam ... habet] non habet poenam inv. BV

286–288 Cap. 9, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:198) 290 I Ioan. 4,18 293–297 Ioan. Dam., *De fide orth.*, cap. 67 (ed. Buytaert, 265) 302–303 Aug., *De beata vita* 2.11 (CCL 29, 71)

lo. Ad hunc vero actum principalem consequitur in statu viae quandoque poena, quippe timor naturalis proprie est ex desiderio vel amore essendi. Potest insuper timor naturalis, scilicet fuga nocivi, oriri in via ex apprehensione inconvenientis cum imaginatione quoniam erit (talis enim imaginatio non est possibilis in caelo, nec ante peccatum fuit), et sic inde oriens dicitur naturalis a Magistro. Quia fuga 315 non essendi in via habet secum apprehensionem non essendi cum imaginatione quoniam erit, ideo in via poenam habet. Sed ille idem antequam haberet poenam, non erat peccatum, et in caelo sine poena est.

Et sic patet solutio ad primum et secundum.

Illud Damasceni concedo. Est enim communis ratio eius ad viam et patriam. 320

Ad id quod sequitur de Adam dico quod apprehensio nocivi quoniam erit semper est poenalis. Sed apprehensio nocivi quoniam potest esse, aliquando est poenalis, aliquando non, scilicet cum patet certa evadendi via sicut patuit Adae. Licet ergo non fuerit securus de evasione, non tamen dubius, quia plus opinabatur se non posse mori quam posse, et ideo opinio qua potuit mori non fuit ei poena. 325

Ultimum concedo. De timore autem isto, quomodo fuit in Christo, et poena eius, tamen cum summo gaudio fruitionis Dei, dictum est supra, cum de passionibus eius agebatur.

De ceteris timoribus sufficiat quaerere in communi, scilicet quod eorum sit donum Spiritus Sancti et quod non. 330

Et constat quod naturalis non est donum Spiritus Sancti nisi sicut omnia bona naturalia. Insuper constat de humano et mundano, quia sunt simpliciter mali et inutiles, quod non sunt dona Spiritus Sancti. Item de initiali et filiali constat quod sunt dona Spiritus Sancti.

[UTRUM TIMOR SERVILIS SIT DONUM SPIRITUS SANCTI]

Sed de timore servili quaestio est, an sit donum Spiritus vel non. 335

^{1.} Et videtur quod sic. Dicit Magister infra hac distinctione cap. ET QUIA DE TIMORE, quod iste est bonus et utilis. Igitur aut est bonum gratuitum aut naturale. Constat non naturale, differt enim a timore naturali; ergo gratuitum bonum. Sed omne tale est donum Spiritus Sancti, ergo etc.

312 est ex] est (*interlin.*) ex O; ex ex A, est P; et ex R₁ || potest] et *praem.* (*interlin.* O) OP 314 possibilis] *corr.* ex impossibilis OP 315 quia] et *praem.* (*interlin.* O) OP 318 est] P, *corr.*? C; sunt BOAVR₁R₂ 321 nocivi] motivi BR₁; *om.* (*spat.*) A; *corr.* ex motivi PR₂C 325 opinio] *om.* BA || qua] quia A; quae R₂; quam C 331 bona] *om.* A; dona P 336 hac] eadem *add.* AP 337 est bonus] bonus est *inv.* BV 338 constat] quod *add.* BR₁

340 ² Item, *Rom.* 8: “Non accepistis spiritum servitutis iterum in timore” etc., dicit *Glossa* quod idem est spiritus utriusque, et loquitur de servili et initiali. Ergo uterque est donum Spiritus Sancti.

³ Item, duo fines sunt bonarum actionum, scilicet vitatio incommodi et adeptio commodi. Igitur cum timor servilis agat quod agit hoc fine, ut vitet incommodum, 345 bono fine agit. Ergo eius actus est bonus. “Cuius enim finis bonus, ipsum quoque bonum.”

⁴ Item, cohibet manum, quod est aliquod bonum, nec potest voluntas ad hoc bonum per se sine adiutorio gratiae. Ergo est donum Spiritus.

^{1.c} Contra. Omnia dona sunt in patria, ut dicit Ambrosius infra isto capitulo. Sed 350 constat ibi non est timor servilis. Ergo non est de donis Spiritus.

^{2.c} Item, dicit Augustinus in libro *Retractationum* quod sunt bona magna scilicet virtutes quibus recte vivitur, et media scilicet potentiae animae, et minima scilicet corporalia. Sed constat, cum timor servilis non sit de bonis illis quibus recte vivitur, erit de bonis mediis vel minimis quorum nullum dicitur donum Spiritus 355 Sancti, ergo etc.

^{3.c} Item, nullum malum simpliciter est donum Spiritus Sancti. Sed timor servilis est simpliciter malum. Probatio. Amor quo plus amas te quam Deum, est amor malus et inordinatus simpliciter. Sed hic est radix timoris servilis. Et *Matt.* 7: “Non potest arbor mala fructus bonos facere”, igitur nec radix. Igitur est malus, 360 quippe illo timetur plus poena quam separatio a Deo.

Item, si ideo servilis est donum Spiritus Sancti, quia cohibet manum, et bonum facit, ne puniatur aeternaliter, eadem ratione et humanus et mundanus. Potest enim quis considerans quod peccantibus accidunt infirmitates et flagella Dei et depauperatio, ex timore, ne haec accidunt ei, cohibere manum sicut timore poenarum aeternarum. Et ita uterque erit donum Spiritus. Potest et talis introducere, 365 ut videtur, tandem initialem.

Solutio. Dico sine praeiudicio, non asserendo, quod talis cogitationis immissio ‘si pecco, accidet mihi infirmitas aut depauperatio’ potest esse a Spiritu Sancto et ita donum eius, sicut donum Spiritus est timor servilis, et ita ratione aliquis in illis, scilicet timoris, non intensionis nimiae, esse possunt dona Spiritus. 370 Verumtamen, cum tales timores non dicantur dona Spiritus nisi quia quodammodo impellunt ad bonum, cum supra modum vehementius incutiat mentem poena

345 eius actus] actus eius *inv.* AP 348 Spiritus] sancti *add. (interlin. O)* OP 364 ne] nec BAVR₁; *corr. ex* nec R₂C 367 cogitationis] *corr. ex* cognitionis O; cognitionis A

340–341 *Rom.* 8,15; *Glossa ordin. et interlin.* in h.l. (ed. princeps, 4:290b–291a); Petr. Lomb., *Collect. in epist. ad Rom.* in h.l. (PL 191, 1439B), ex Aug., *Quaest. in Hept.* 2.55 (CCL 33, 94–95) 345–346 Boethius, *De diff. top.* 2 (PL 64, 1189D) 349 Cap. 2 (ed. Grottaferrata, 2:190–91); Ambr., *De Spiritu Sancto* 1.16 (CSEL 79, 82) 351–353 Aug., *Retract.* 1.9 (CCL 57, 26) 358–359 *Matt.* 7,18

aeterna cogitata quam infirmitas temporalis vel depauperatio, ideo iste dicitur, et non illi, donum Spiritus Sancti, et insuper quia hic timor frequenter impellit ad bonum, sed humanus et mundanus raro. Raro enim pro peccatis accidunt depauperatio et infirmitas respectu frequentiae illius qua puniuntur aeternaliter pro peccatis, et talis etiam cogitatio scilicet ‘quod si pecco, immittet mihi Deus infirmitatem vel depauperationem’ raro est, sed ‘quod si pecco, puniar aeternaliter’ frequentissime.

[SOLUTIO]

Solutio. Concedo quod timor servilis est donum Spiritus Sancti ad minus secundum aliquid sui. Distinguamus enim in eo timorem poenae et intensionem timoris tantam qua excedit timorem separationis a Deo. Dico ergo quod immissio timoris illius est a Spiritu Sancto et donum eius et bonum. Sed intensio illa non est bonum nec a Spiritu Sancto, sed a sui amore nimio, et id boni, quod habet timor servilis, communicat timori initiali sine intensione et malo.

Concedo ergo primas rationes. Ratione enim timoris est utilis, non ratione intensionis, et ratione illius est Spiritus Sancti, non ratione intensionis, et ratione illius vitat malum, non ratione alterius. Et similiter cohibet manum unde est timor poenae, non unde est maior quam timor separationis a Deo.

Dico ergo ad primum contra quod, cum dicitur omnia dona esse in patria, pro generibus singulorum verum est. Ibi enim aliquis timor est, scilicet filialis, et sic de aliis. Sed pro singulis generum falsum est.

Ad secundum dico quod est de bonis magnis ratione timoris, non ratione excessus. Licet enim eo non recte vivatur formaliter, tamen efficienter, inducit enim initialem.

Ad tertium iam patet. Cum enim dicitur quod simpliciter est malus, verum est ratione intensionis. Sed ratione timoris, scilicet alicuius sui, est bonum, et ita ratione illius a Spiritu. Et cum totalis ille timor radicetur in totali illo amore quo amas te plus quam Deum, tamen timor ille sine tanta intensione bonus est et radicitur in amore sui sine intensione, qui similiter bonus est.

Sed dicis: Ille amor sui est amor naturalis. Ergo ille timor in eo radicans est timor naturalis, non servilis.

Solutio. Fateor ille timor, qui praecedit deliberationem, in qualibet specie timoris naturalis est, ille autem post deliberationem rationis iam est voluntarius et in aliqua specie. Similiter amor ille naturalis est radix timoris naturalis quo timeatur poena aeterna apprehensa ante iudicium rationis, sed amor ille post iudicium rationis est radix timoris illius servilis.

388 manum] *corr. ex* malum PR₂; malum VR₁ 389 quam] *om.* BR₂C || timor²] *om. sed add. marg.* O; timore *corr. ex* timor C 396 malus] *corr. ex* in aliis O; *om. sed add. interlin.* V 401 est amor] amor est *inv.* BR₂ 406 ante] autem BA; quando R₁; *corr. ex* quando R₂

2.1 CIVITAS DEI etc., *Gal.* 4: “Illa quae sursum est Ierusalem.” AMBROSIUS
OSTENDIT super *Ps.* 45 “Deus noster refugium” super illum versum “fluminis
410 impetus”. NON MEATU, id est fluxu. Hoc dicit ad differentiam paradisi terres-
tris. EX VITAE FONTE, *Ps.*: “Quoniam apud te est fons vitae.” HAUSTU, *Ps.*:
“Gustate et videte” etc.; *Cant.* 5: “Amici bibite et inebriamini carissimi”. RE-
DUNDANTIUS EFFLUERE, *Ps.*: “Inebriabuntur ab ubertate domus tuae”, PLE-
NO SEPTEM VIRTUTUM, propter hoc dubitatur. FERVENS, Spiritus Sanctus
415 scilicet (*Dan.* 7: “Fluvius igneus rapidusque egrediebatur a facie eius”), MEA-
TU, id est fluxu. SUPEREMINENS etc., *Eph.* 3: “Scire etiam supereminentem
scientiae caritatem Christi”, quasi dicat: uberrimo fonti pars fluvii proximior est
copiosior et latior quam remotior.

2.2 ISAIAS, *Is.* 11. MULTI DICANTUR SPIRITUS, *Is.* 11, et *Sap.* 7: “Spiritus
420 intelligentiae sanctus, unicus, multiplex.” UNUS TAMEN etc., *I Cor.* 12: “Divi-
siones gratiarum sunt, idem autem Spiritus.” DIVIDENS SINGULIS, *I Cor.* 12.

[UTRUM SEPTEM DONA SINT VIRTUTES]

2.2 HIC EXPRESSE TRADITUM EST SEPTEM DONA ET VIRTUTES ESSE
etc.

Item, pro hoc facit illud Gregorii super *Iob* in principio: “Cum spiritus fecun-
425 dat mentem, nascuntur in ea septem virtutes: sapientia, intellectus, consilium,
fortitudo, scientia, pietas, timor Dei.”

Item, super illud *Iob* “concussit quattuor angulos domus”, *Iob* 1: “Spiritus
qui mentem ante omnia illis quattuor format”, scilicet cardinalibus, “eandem
430 contra singula temptamenta septem virtutibus instruit: contra stultitiam sapientia,
contra hebetudinem intellectus, contra praecipitationem consilio, contra timorem
fortitudine, contra ignorantiam scientia, contra duritiam pietate, contra superbiam
timore.”

Item, Tullius: “Virtus est habitus mentis bene constitutae.” Sed dona talia
sunt, ergo etc.

411 *Ps.*²] *om.* A; *corr.* ex id est P 414 dubitatur] dicitur B; inducitur *corr.* ex dicitur P
416 supereminentem] per eminentem A; *corr.* ex supervenientem V 419 *Is.*¹] *om.* AP
420–421 divisiones] dividens A; dicens P 424 pro] per BVR₁R₂ 428 eandem] ea-
dem AR₂C

408 *Gal.* 4,26 408–410 Ambr., *De Spiritu Sancto* 1.16 (CSEL 79, 82) 409–410 *Ps.* 45,5
411 *Ps.* 35,10 411–412 *Ps.* 33,9 412 *Cant.* 5,1 413 *Ps.* 35,9 415 *Dan.* 7,10
416–417 *Eph.* 3,19 419 *Is.* 11,2–3 || *Is.* 11,2–3 419–420 *Sap.* 7,22 420–421
I Cor. 12,4 421 *I Cor.* 12,11 424–426 *Glossa ordin.* in *Iob* 1,2 (ed. princeps, 2:375a),
ex Greg. Magnus, *Moralia* 1.27 (CCL 143, 45) 427–432 *Iob* 1,19; *Glossa ordin.* in h.l. (ed.
princeps, 2:378b–379a), ex Greg. Magnus, *Moralia* 2.49 (CCL 143, 106) 433 Verbatim:
Boethius, *De diff. top.* 2 (PL 64, 1187C–D); cf. Alanus de Insulis, *Regulae de sacra theologia*
88 (PL 210, 667A). Resp. Alcher, *De spiritu et anima*, cap. 4 (PL 40, 782)

Item, Augustinus: “Virtus est bona qualitas mentis qua recte vivitur, qua nemo
male utitur, quam Deus infundit in nobis sine nobis.” Sed dona talia sunt, ergo
sunt virtutes. 435

Item, non meremur nisi motibus virtutum. Sed motibus donorum meremur,
ergo etc.

Sed contra. Gregorius agens de septem filiis et tribus filiabus Iob et quattuor
angulis domus dicit quod septem filii sunt septem dona et tres filiae tres virtu-
tes theologicae et quattuor anguli quattuor cardinales. Si ergo bene distinguit
Gregorius, dona non sunt virtutes. 440

[SOLUTIO]

Solutio. Hic diversi diversa sentiunt. Quidam enim dicunt quod omnia dona
sunt virtutes, quidam quod nulla, quidam quod sapientia, fortitudo, pietas, timor
sunt virtutes, reliqua tria non. 445

Mihi autem videtur quod dici virtutes possunt, sicut hic dicit Magister et hic
cum Magistro inducta. Sed tamen non sunt eadem cum virtutibus septem, sci-
licet tribus theologis et quattuor cardinalibus, sicut probat auctoritas Gregorii.
Et sic patet solutio. 450

3.1 IN CHRISTO ETIAM, capitulum.

3.2 HIS AUTEM VIDETUR, capitulum.

TIMOR DOMINI etc., *Prov.* 1. PERFECTA CARITAS, I *Ioan.* 4. UTERQUE
IN FUTURO CESSABIT quoad timorem poenae et separationis. Et nota quod
pro hoc dubitatur auctoritas. CARITAS NUMQUAM EXCIDET, I *Cor.* 13. 455

3.3 NON TIMENT AMICUM, scilicet quia iam est amicus. Et nota quod post
“amicum” statim in *Glossa* ibi sequitur: “quibus dictum est ‘iam non dicam vos
servos sed amicos’, cum scilicet AD ID QUOD REPROMISSUM EST (*Ioan.* 14:
‘Accipiam vos ad me ipsum’) (PERDUCTI FUERINT).”

3.4 FACIT ETIAM NOS REVERERI, *Sap.* 14: “Time Domini et date illi
honorem.” Et nota quod revereri est tripliciter: honoris (et sic est pietatis), timo- 460

435 qua²] *om.* B; quia OAR₁ 442 si ergo] *om.* B; *corr.* ex ergo O 447 mihi] igitur? A;
om. (*spat.*) R₁ 448 eadem] eadem A; *corr.* ex eadem P 451 etiam] autem O; *om.* P
453 etc.] *om.* OA, *add. marg.* O 455 pro] propter O; per R₂ || dubitatur] dicitur A;
inducitur *corr.* ex dum P; dividitur? R₂ 461 pietatis] pietas R₁; *corr.* ex pietas C

435–436 Resp. Petr. Lomb., 2 *Sent.* 27.1.1 (ed. Grottaferrata, 1:480) 440–442 *Glossa*
ordin. in Iob 1,1 (ed. princeps, 2:375a); in Iob 1,19 (ed. princeps, 2:378b); Greg. Magnus,
Moralia 1.27 (CCL 143, 45); 2.49 (CCL 143, 105–06) 447 Cap. 2, n. 2 (ed. Grottaferrata,
2:191) 453 *Prov.* 1,7 || I *Ioan.* 4,18 455 I *Cor.* 13,8 456–459 Petr. Lomb., *Comm.*
in Ps. 5,8 (PL 191, 99C), ex Aug., *Enarr.* in Ps. 5,9 (CCL 38, 24) 457–458 *Ioan.* 15,15
458–459 *Ioan.* 14,3 460–461 Recte *Apoc.* 14,7 461–463 revereri ... caelo: Hugo de
S. Caro, *Comm.* in 3 *Sent.* 34 (MS Vat. lat. 1098, f. 117va)

ris (quo timentur potentes, quod est timoris modo), adorationis (quo maioribus ceditur, quod est timoris in caelo). QUANDO NON TIMEBIMUS etc., *Soph.* 3: “Dominus in medio tui, non timebis malum ultra.” QVAE reverentia. PRO SUA
 465 REVERENTIA qua patrem reveretur vel quae ei debetur. QUIDAM TAMEN
 SECUNDUM EFFECTUM etc. Dicunt nihil in eis esse unde surgat motus timoris, sed tamen sic se habent sicut si timeant (*Luc.* 21: “Virtutes caelorum movebuntur”; *Iob* 26: “Columnae caeli contremiscunt et pavent ad nutum eius”).

4.1 ET QUIA DE TIMORE, capitulum.

470 QUANDO TIMEMUS PATI etc., *Iob* 6: “Qui timet pruina, irruet super eum nix”; *Ps.*: “Non timebo milia populi circumdantis me”; “Non timebo, quid faciat mihi caro”; *Is.* 51: “Quis es tu, ut timeas ab homine mortali et a filio hominis?” PROPTER QUOD DELINQUIMUS, antequam haec eveniant. HIC TIMOR MALUS EST, si multum supra modum extenditur (*Eccli.* 23: “Expellit a se timorem
 475 Dei huiusmodi hominis timor.”), QUI IN PRIMO GRADU accedendi ad Deum. IN PRIMO de 15 gradibus in Psalterio, tamen ibi dicitur in principio: “Hic a renuntiatione saeculi quibusdam gradibus meritorum ad aeternam et perfectam pervenitur caritatem.” CUM MUNDO, id est amore mundi. QUEM DOMINUS PROHIBET etc., *Matt.* 10. *Prov.* 7: “Praeter eum ne timueritis alienum.” TIMOR AUTEM SERVILIS EST, *Malach.* 3: “Servus Dominum suum timebit.” A PECCATO operis QUO timore. ET TIMORE FACIT, non amore. NON TIMORE AMITTENDI AETERNUM BONUM, ut filialis. SED TIMORE PATIENDI MALUM poenae. NON TIMET NE PERDAT etc., *Iob* 21: “Qui dixerunt Deo ‘recede a nobis, scientiam viarum tuarum nolumus’.” SED TIMET NE etc., *Ps.*:
 485 “A iudiciis tuis timui”; *Amos* 3: “Leo rugiet: quis non timebit?” LICET INSUFFICIENS sine caritate PER QUEM FIT etc. “Qui sine timore est, non poterit iustificari”, *Eccli.* 1. Et *Eccli.* 25: “Timor Domini initium dilectionis eius”. QUANDO INCIPIT bonum QUOD DURUM ERAT AMARI. Amor enim dura

465 debetur] diceretur V; dentur R₂ 468 ad nutum] adventum B; corr. ex ad motum O; ad vicem? R₁; ad motum R₂ 476 hic] om. A, huius P 478 quem] quod OAP 479 *Prov.* 7] per 7 VR₂ 482 amittendi] autem B; om. sed add. marg. O; ad A; om. (spat.) P; ‘a’ (ab-
 484 brevatio) VR₁R₂C 484 nolumus] volumus B; nolumus AR₂ || timet] continet codd.
 488 erat] cum timore fiebat add. O, add. post amari (sed sign. vacat P, interlin. C) PC, add. post durum marg. VR₂

463–464 *Soph.* 3,15 467–468 *Luc.* 21,26 468 *Iob* 26,11 470–471 *Iob* 6,16 471 *Ps.* 3,7 471–472 *Ps.* 55,5 472 *Is.* 51,12 474–475 *Eccli.* 23,27 476 *Glossa ordin.* in *Ps.* 119,1 (ed. princeps, 2:622a) et Petr. Lomb., *Comm. in Ps.* 119, praef. (PL 191, 1133A), ex Cassiodorus, *Expos. in Ps.* 119 (CCL 98, 1139) 476–478 Petr. Lomb., *Comm. in Ps.* 119, praef. (PL 191, 1134B), ex Cassiodorus, *Expos. in Ps.* 119 (CCL 98, 1139–40) 479 *Matt.* 10,28 || *Prov.* 7,2 (Septuaginta) 480 *Malach.* 1,6; de “timebit” cf. versionem Septuaginta in Hier., *Comm. in prophetas minores* (CCL 76A, 906) 483–484 *Iob* 21,14 484–485 *Ps.* 118,120 485 *Amos* 3,8 486–487 *Eccli.* 1,28 487 *Eccli.* 25,16

levia facit. *Gen.* 29: “Servivit Iacob pro Rachele septem annis, et videbantur ei dies pauci prae amoris magnitudine”; *I Ioan.* 5: “Mandata eius gravia non sunt.”⁴⁹⁰ TIMOR CASTUS perficiens, quia facit ex timore sicut sponsa casta. NE SPONSUS TARDET, *Ps.* 100: “Quando venies ad me?”; *Apoc.* 22: “Veni Domine Iesu”; *Ps.* 39: “Protector meus es tu, Deus meus, ne tardaveris”, NE DISCEDAT nunc, *Ps.* 21: “Deus meus es tu, ne discesseris a me”; *Ps.* 34: “Domine ne discendas a me”; *Ps.* 37: “Ne derelinquas me Domine Deus meus, ne discesseris a me”,⁴⁹⁵ NE OFFENDAMUS, id est minimas offensas, *Eccle.* 7: “Qui timet Deum, nihil neglegit”; *Eccli.* 2: “Qui timent Dominum, praeparabunt corda sua”; *Eccli.* 15: “Qui timet Deum, faciet bona”; *Prov.* 8: “Timor Domini odit malum”, NE EO CAREAMUS aeternaliter, *Ps.* 70: “Deus ne elongeris a me”; *Ps.*: “Factus sum tamquam vas perditum.” TIMOR ISTE etc., *Eccli.* 2: “Qui timetis Deum, diligite illum.”⁵⁰⁰ UT TIMOR DIVINUS, quo Deus, non poena, timetur. PER OMNES GRADUS, id est perfectus, vel GRADUS timoris supradictos.

4.2 ET ATTENDE, capitulum.

CUM SUPRA DIXIT BEDA, hac eadem distinctione cap. HIS AUTEM VIDE-
TUR post principium.⁵⁰⁵

4.3 SPIRITUM SERVITUTIS etc., *Rom.* 8, id est timorem in servilitate. IN QUO, servili. NON TAMEN IN DEUM, supra dist. 23 cap. ALIUD EST CREDERE: “Credere in Deum est credendo amare, credendo in eum ire, credendo ei adhaerere et eius membris incorporari.” ET SI BONUM EST etc., *Eccli.* 14 contra: “Et si bene fecerit, ignoranter et non volens facit.” Solutio: Posuit “bene” pro
‘bonum’.⁵¹⁰

5.1 DE HIS EISDEM, capitulum.

DISPUTAT AUGUSTINUS, *Super Ioannem* 8 homelia. QUI TIMET poenam. PERFECTA CARITAS, *I Ioan.* 4. UT TRANSEAT INIQUITAS, *Ps.*: “In umbra alarum tuarum sperabo, donec transeat iniquitas”, ET VENIAT REGNUM,⁵¹⁵ *Matt.* 6: “Adveniat regnum tuum.” ERGO TIMOR servilis NON EST IN CA-

492 *Ps.* 100] *corr. ex Ps.* 10 O; *Ps.* 10 *corr. ex Ps.* A 494 Domine] *om.* AP 496 Deum] dominum BPVR₁ 497 2 ... *Eccli.*] *om. (hom.)* OA, *add. marg.* O || Dominum] deum OC 498 Deum] dominum VR₁ 499 elongeris] elongaveris B; *corr. ex* elongaveris O 504 dixit] dixerit ed. 507 aliud est] adest BR₂ 509 et²] etiam ed. 510 solutio] ergo BR₁?R₂ 512 eisdem] eadem B; eundem P; autem R₁

489–490 *Gen.* 29,20 490 *I Ioan.* 5,3 492 *Ps.* 100,2 492–493 *Apoc.* 22,20 493 *Ps.* 39,18 494 *Ps.* 21,11–12 494–495 *Ps.* 34,22 495 *Ps.* 37,22 496–497 *Eccli.* 7,19 497 *Eccli.* 2,20 497–498 *Eccli.* 15,1 498 *Prov.* 8,13 499 *Ps.* 70,12 499–500 *Ps.* 30,13 500–501 *Eccli.* 2,10 504–505 Cap. 3, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:191) 506 *Rom.* 8,15 507–509 Dist. 23, cap. 4, n. 1 (ed. Grottaferrata, 2:143) 509–510 *Eccli.* 14,7 513 Aug., *In epist. Ioan. ad Parthos tract.* 9.2–8 (PL 35, 2046–51) 514 *I Ioan.* 4,18 514–515 *Ps.* 56,2 516 *Matt.* 6,10

RITATE, I *Ioan.* 4. ERGO INCIPIT TIMOR, *Eccli.* 25: “Timor Domini initium dilectionis eius.” TIMOR QUASI LOCUM etc., timor scilicet servilis caritati initiali, vel timor initialis caritati perfectae.

520 5.1 QUANTUM ENIM ILLA CRESCIT etc., ergo simul sunt.

Contra: supra hac distinctione cap. ET QUIA DE TIMORE ibi: NON TIMORE AMITTENDI AETERNUM BONUM QUOD NON AMAT etc.

Solutio. Potest intelligi de caritate et timore initiali. Vel aliter li ‘quantum’ est non proportionale, sed similitudinarium, id est similiter multum. Vel loquitur 525 non de habitu timoris, sed de actu, ut sit sensus: ILLE DECRESCIT non quoad habitum, sed quoad horrorem.

5.2 NON EST QUA INTRET CARITAS.

Contra: Aliquando non praecedente timore, ut in parvulis baptizatis et etiam in quibusdam adultis intrat caritas non praecedente timore. Solutio: Loquitur 530 secundum quod frequentius fit in adultis.

5.3 EST AUTEM ALIA, capitulum, et est Augustini continue.

QUOD VIDETUR HUIC ESSE CONTRARIA quod dicitur I *Ioan.* 4: “Perfecta caritas foras mittit timorem.” NON POTEST UNUS SPIRITUS etc., *Matt.* 10: “Non vos estis qui loquimini, sed Spiritus Patris” etc.; II *Reg.* 23: “Spiritus Domini locutus est per me et sermo eius per linguam meam.” UT EXEAT occa- 535 sione. PROPTER POENAS principaliter. INCIPIIS BONA aeterna. IPSA BONA gratiae vel gloriae.

6.1 NEC POTES MELIUS, capitulum.

NEQUITER, luxuriose scilicet. TORQUETUR CONSCIENTIA, *Eccli.* 3: “Cor nequam gravabitur doloribus”, PECCATORUM praesentium servilis, praeterito- 540 rum initialis.

6.2 ILLA Ioannis. ILLA David. ILLE de quo Ioannes. ISTE de quo David.

6.3 IN QUIBUS verbis, hac distinctione supra cap. DE HIS EISDEM ibi: NON DICO IN INCOHATA. QUANTUM AD METUM POENE, id est quoad actum. 545 UT IPSE SUPRA DIXIT, hac distinctione cap. ET ATTENDE etc. ibi: ALTER

517 incipit] incipiat ed. 522 aeternum] effectum A; om. sed effectum add. marg. P 523 solutio] ergo BR₁? 525 de²] om. OA || decrescit] distat B; corr. ex desinit? V; dis-
crescit R₁R₂?; decrescit C 526 horrorem] errorem B; herrorem R₂; honorem C 530 fit]
sit BAR₁R₂? 532 quod¹] quae ed. || huic] nec B; corr. P; haec R₂ 538 nec] non ed.
|| potes] corr. ex potest O; potest R₂C 539 nequiter] nequit BVR₂ 542 iste] ille ed.
544 dico] om. ed. || in] om. (sed add. interlin. O) OAP || ad] om. AP

517 I *Ioan.* 4,18 517–518 *Eccli.* 25,16 521–522 Cap. 4, n. 1 (ed. Grottaferrata, 2:193)
523–524 li quantum ... multum: Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 34 (MS Vat. lat. 1098,
f. 119^b), verbatim 532–533 I *Ioan.* 4,18 533–534 *Matt.* 10,20 534–535 II *Reg.* 23,2
539–540 *Eccli.* 3,29 543–544 Cap. 5, n. 1 (ed. Grottaferrata, 2:194) 545–546 Cap. 4,
n. 3 (2:194)

QUI NON EST IN CARITATE etc. ET QUEM CRESCENTE etc., supra cap. DE HIS EISDEM ibi: QUANTUM ENIM ILLA CRESCIT etc. NON NEGAT IN CARITATE ESSE, id est in caritate imperfecta.

7.1 SCIENDUM, capitulum.

IN SCRIPTURAE DIVERSIS LOCIS, *Ps.*: “Initium sapientiae timor Domini”; ⁵⁵⁰ *Prov.* 1: “Timor Domini principium sapientiae”; *Prov.* 9: “Principium sapientiae timor Domini”; *Iob* 28: “Ecce timor Domini ipse est sapientia et recedere a malo intelligentia”; *Is.* 33: “Sapientia et scientia timor Domini.” INITIUM SAPIENTIAE, id est caritatis, *Eccli.* 1: “Dilectio Dei honorabilis sapientia.” COMPERIES, id est invenies. ⁵⁵⁵

7.2 AD SAPIENTIAM, id est caritatem. QUEM, scilicet initialem. SCRIPTURAE, scilicet sanctorum. INTERDUM DICITUR SERVILIS, sed non eadem ratione, sed initialis a servitute amoris et est poenalis tantum, ille timoris et est poenalis et culpabilis. ALIQUID HABET, licet minus, SICUT ET ALIQUID, et magis. ⁵⁶⁰

8.1 QUOD IN SUPERIORIBUS, hac distinctione cap. NEC POTES MELIUS ibi: ET ALIUM TIMOREM etc. PRAEMISSA, in principio huius distinctionis. SED NON HABEBIT OMNEM etc., hoc dicitur supra hac distinctione cap. HIS AUTEM, infra SED NON HABEBUNT OMNES etc.

9.1 CUM AUTEM FUERIT, capitulum. ⁵⁶⁵

QUOD SUPRA DICTUM EST, cap. ET QUIA DE TIMORE post principium. IN PERFECTA CARITATE NON EST et ita nec in Christo.

9.2 CUI naturae CORRUPTIO poenae INOLEVIT. EFFECTUS PECCATI, scilicet poena.

548 imperfecta] perfecta OA; *corr.* ex perfecta V 556 id ... caritatem] in caritate B ||
 est] ad *add.* APR₁ 558 et est²] est et *inv.* A, est et est P 559 minus] nimis BA
 561 nec] non ed. 562 huius] *om.* A; *corr.* ex 5 P 563 hoc] et *praem.* (*sed del.* O) OR₂
 564 omnes] *om.* AP; omnia (*scil. dona*) ed. 566 quod] ut ed. 567 non est] *om.* B;
 non R₂ || nec] ut B; non R₂

546–547 Cap. 5, n. 1 (ed. Grottaferrata, 2:194) 550 *Ps.* 110,10 551 *Prov.* 1,7 551–552
Prov. 9,10 552–553 *Iob* 28,28 553 *Is.* 33,6 554 *Eccli.* 1,14 561–562 Cap. 6,
 n. 1 (ed. Grottaferrata, 2:196) 562 Cap. 2–3 (2:190–92) 563–564 Cap. 3, n. 4 (2:192)
 566 Cap. 4, n. 1 (2:193)

DISTINCTIO 35

1.1 POST PRAEDICTA DILIGENTER etc. Dist. 35.

1.2 DE HOC AUGUSTINUS, *De Trinitate* lib. 14 cap. 1 et lib. 12 capitulo paenultimo et lib. 13.

1.3 IUXTA APOSTOLI DISTINCTIONEM, I *Cor.* 12. QUIDQUID SCIRI etc., *Eccle.* 7: “Hoc inveni, quod Deus fecerit hominem rectum, et ipse se infinitis miscuerit quaestionibus.” ET NOXIAE CURIOSITATIS EST, *Eccle.* 8: “Omnia haec tractavi in corde meo, ut curiose intelligerem.” Contra *Eccli.* 3: “Altiora te ne quaesieris et fortiora te ne scrutatus fueris. Sed quae praecepit Deus tibi, illa cogita semper, et in pluribus operibus eius ne fueris curiosus. Non est enim tibi necessarium ea, quae abscondita sunt, videre oculis tuis. In supervacuis rebus noli scrutari multipliciter, et in pluribus operibus eius non eris curiosus.” GIGNITUR praedicatione (*Rom.* 10: “Ergo fides ex auditu”), NUTRITUR considerando in speculo creaturae, DEFENDITUR respondendo argumentis haereticorum, ROBORATUR probando, QUA SCIENTIA etc. quoad roborandum et defendendum. HOC IPSUM, credere scilicet.

1.4 VIRTUTIBUS, donis. SAPIENTIA EST PIETAS etc., *Iob* 28 alia littera; nostra talis: “Timor Domini ipse est sapientia et recedere a malo intelligentia.” ABSTINERE VERO A MALIS, quod sumitur negative pro non facere malum; item affirmative: stricte pro resistere malo, large pro facere bonum.

1.5 IDEM QUOQUE, scilicet Augustinus, *De Trinitate* lib. 12 capitulo paenultimo.

1.5 QUIA AD CONTEMPLATIONEM SAPIENTIA etc. Nota quod actus sapientiae est triplex, scilicet cognoscere divina, item cognoscere et amare Deum, item contemplari aeterna. Similiter actus scientiae triplex est, scilicet defende-

5 hoc] hac BR₁ 7 intelligerem] intelligere BAR₁R₂ 9 ne fueris] non eris BO 12 fides] fidei BR₂C; corr. ex fidei O 14 defendendum] est add. OR₁ 17 ipse] ipsa R₁ (*Vulg.*) 18 quod] et (*om.* C) nota quod abstinere se (*om.* C) a malo quandoque (*om.* C) corr. ex quod PC 22 sapientia] sapientiam AP

2–3 Aug., *De Trin.* 14.1 (CCL 50A, 423–24); 12.14–15 (CCL 50, 375); 13.19 (CCL 50A, 415–16) 4 I *Cor.* 12,8 5–6 *Eccle.* 7,30 6–7 *Eccle.* 9,1 7–11 *Eccli.* 3,22–24 12 *Rom.* 10,17 16 *Iob* 28,28 (Septuaginta) 17 *Iob* 28,28 (*Vulg.*) 20–21 Aug., *De Trin.* 12.14 (CCL 50, 375)

25 re fidem, in medio pravorum prudenter conversari, bene uti temporalibus. – Hi actus assignantur in isto capitulo ab Augustino.

Sed mirum est quod tam deformes actus assignat Augustinus dono scientiae, non sic autem sapientiae.

30 Sed non est mirum. Scientia enim circa plurima, sapientia circa unum. Scientia enim est, quae dirigit actiones tuas circa proximos qui quoad animam quandoque sunt infirmi, et tunc indigent roborari in fide; quoad corpus similiter, et tunc oportet ad eos bene uti temporalibus; et haec sunt “prudenter conversari ad proximos”. Quid ergo credendum, sapientiae et intellectus est. Sed roborare fidem vel defendere, quia hoc fit per sensibilia et inferiora, scientiae est.

35 1.5 NUNC SCIO EX PARTE, I *Cor.* 13.

1.6 ET UT DOCET AUGUSTINUS, *De Trinitate* lib. 12. ET IDEO DE IPSO HABEMUS in fide quae est de divinis et humanis. INTELLIGITUR, ecce sapientia. AGNOSCITUR, ecce scientia. ET NOS etc., alia ratio.

2.1 OSTENSA DIFFERENTIA, capitulum.

40 Intellige hic quod sapientia est cognitio aliqua Dei per visionem, aliquantulam saltem, qualis accidit contemplativis hic. Et ideo non est sine sapore et sapientia dicitur, quia videtur Deus non absens sed praesens videnti, et hoc quia non videtur nisi per lucem quae ipse est, licet alia aliter. Et cum praesens videtur eius entitas, simul et eius bonitas, quia omnino idem, et ex bono praesenti apprehenso
45 necessario est delectatio. Cognitio autem Dei per fidem, quae potest esse sine sapore, pertinet ad donum intellectus, et insuper cognitio spiritualium creaturarum. Et ita patet quod et sapientia et intellectus sunt cognitio rerum divinarum, et insuper intellectus est cognitio spiritualium creaturarum. Nec tamen sapientia est sub intellectu sicut minus commune sub magis communi.

50 2.1 NON MODO, id est non tantummodo, DE AETERNIS, scilicet tribus personis, SED ETIAM DE REBUS etc., et tunc dicitur donum intellectus. TEMPORALITER EXORTIS, large sumatur ‘temporaliter’, ut omne quod incipit dicatur temporale. ID EST DIVINA, et tunc dicitur sapientia. ET INVISIBILES, et tunc dicitur donum intellectus. AFFECTIONES, virtutes. QUIA SAPIENTIA, id est
55 per sapientiam, CREATOR INSPICITUR, et dicitur sapientia. ET CREATURA, scilicet spiritualis, et dicitur intellectus.

29 circa²] certa B?R₂ 30 quae] quod BR₁ 41 hic] *om.* A; *corr. ex* haec P 42 dicitur] dei *corr. ex* dicitur P 44 apprehenso] *corr. ex* apprehensio BOP; apprehensio AR₁ 50 non²] *om. sed add. interlin.* OV; ut B || tribus] de *praem.* AP 51 sed etiam] haec est B; sed A; *corr. ex* etiam sed C 53 id est] et B; *om.* O

26 Cap. 1, n. 3–5 (ed. Grottaferrata, 2:199) 35 I *Cor.* 13,12 36 Aug., *De Trin.* 13.19 (CCL 50A, 415)

2.2 SCIENTIA VALET AD RECTAM etc.

Contra. Hoc videtur esse prudentiae et consilii.

Solutio. Prudentia novimus quid eligendum, consilio quare et quando, scientia quid et qualiter exsequendum in actione.

60

2.2 CONTEMPLATIONEM, speculatio enim de longe fit, contemplatio de prope.

3.1 ET NOTANDUM, capitulum.

QUAE NATURALITER etc. Nota, loquitur de potentiis vel habitibus.

3.2 ILLUD ETIAM SCIENDUM, capitulum.

NON EST ILLA DEI SAPIENTIA etc. intelligo ita, quod humana investigatio 65
non potest pervenire ad maius nisi ut cognoscat Deum per negationes; sicut cae-
cus natus, quantumcumque investigaret essentiam lucis, ipsam non cognosceret
nisi per abnegationem aliorum sensibilium, nisi quia lux habet aliquid commu-
ne ut genus cum aliis sensibilibus, et ideo siquam de luce haberet cognitionem
affirmativam, haec esset generalis, quia “deficiente sensu necesse est” etc. Sed 70
Deus non potest generali cognitione cognosci, cum nihil habeat cum aliquo alio
commune, et ideo affirmative non cognoscitur nunc per inquisitionem humanam.
Sed si quomodo apprehenditur affirmative, hoc erit per hoc quod intellectum nos-
trum educit de potentia ad actum per hoc quod communicat se intellectui nostro
et irradiat, et talis cognitio hic dicitur donum sapientiae.

75

Et sonat sapientia in delectationem affectus, non tantum in apprehensionem
aspectus. Cuius ratio est quod in Deo non differt veritas et bonitas, et ideo idem
est apprehendere eum et amare et delectari in eo, quippe delectari est in prae-
sentia amati. Cum igitur illustrans mentem non communicet ei bonum quod non
sit ipse sed se, sic cognitus praesens est, et non tantum per suam veritatem, sed 80
et per suam bonitatem, quia omnino idem sunt. Igitur idem sic nosse et amare
et delectari, et ideo talis cognitio sapientia dicitur. Ille autem idem intellectus,
scilicet illa eadem potentia intellectiva educta de potentia in actum cognoscen-
di Deum, sapientia est, sed eductus in actum cognoscendi creaturas spirituales,
intellectus dicitur, id est donum intellectus, nec perdit suum nomen, quia actus 85
talis non est supra illam essentiam. Non enim est aliqua natura creata intellectu
nobilior. Sed et haec sunt in superiori parte rationis, in inferiori vero scientia

57 valet] enim B; *corr. ex utique?* O; ut *praem. sed del.* C || ad rectam] ad rectum A; adiecta C 59 scientia] *corr.*; sciam BOAVR₂; scientiam PC; *om. longior* R₁ 62 et] *om.* AP 67 quantumcumque] quantumque PR₂ || cognosceret] cognosc-? B; cognoscat R₂ 70 affirmativam] affectativam A; *corr. ex affinctam* P 75 et irradiat] *om. sed add. marg.* O; et irradiat R₁ 81 sic] est B; sit V 84 creaturas] naturas BR₁R₂; *corr. ex naturas* O; naturas *corr. ex creaturas* V 86 est²] *om.* AV, *add. interlin.* V 87 et] *om.* R₁C, *add. interlin.* C

70 Arist., *Anal. post.* 1.18 (81a 38–39); cf. *Auctoritates Aristotelis*, n. 70 (ed. Hamesse, 317)

et consilium. Sed in hoc differunt quod consilium est motus inquisitivus inquir-
 90 ens quid agendum in difficilibus, scilicet cognitio qua discrimina caventur (et
 ideo copulatur fortitudini), sed scientia est habitus quietus in aliis, scilicet non
 agendis, sine difficultate, ut largiendo aliis necessaria et huiusmodi.

^{3.2} UT AIT AUGUSTINUS, *De Trinitate* lib. 14 cap. 1. VERA, ad differentiam
 sapientiae carnis (de qua *Rom.* 8: “Sapientia carnis inimica est Deo”) et sapi-
 entiae mundi (de qua *I Cor.* 1: “Perdam sapientiam sapientium”, et sumitur de
 95 *Abdia*; eodem: “Nonne stultam fecit Deus sapientiam huius mundi?”). CUIUS,
 Dei, AB EO, Deo, CAPAX FACTA EST, mens. PARTICIPATIONE, id est com-
 municatione non perfecta, sed secundum partem. DEI EST, id est a Deo. NON
 ENIM PARTICIPATIONE etc., id est in perfecta communione sui, vel id est: non
 illuminat se lux, sed alia.

91 ut] in A; om. sed add. interlin. P 95 stultam] corr. ex stultitiam O; stultitiam A 96 ca-
 pax] rapax BR₁ 97 id est] om. AR₁, add. interlin. R₁

92 Aug., *De Trin.* 14.1 (CCL 50A, 421) 93 *Rom.* 8,7 94 *I Cor.* 1,19 95 *Abdias* 8
 || *I Cor.* 1,20

DISTINCTIO 36

1.1 SOLET ETIAM QUAERI ... Dist. 36.

[UTRUM QUI HABET UNAM VIRTUTEM, HABEAT OMNES]

Solet quaeri sicut et hic, an qui habeat unam virtutem, habeat omnes.

1. Quod sic, hic dicitur auctoritate Hieronymi et Augustini.
2. Item, super illud “custodite iudicium, facite iustitiam”, *Is.* 56, Hieronymus: “Omnes virtutes a parte totum. Omnes enim sibi haerent, ut qui una caruerit, 5 omnibus careat.”
3. Item, Gregorius in fine primi libri *Moralium*: “Vere virtus non est, si cum aliis mixta non est.”
4. Item, constat quod nulla virtus gratuita est nisi fuerit cum caritate, id est gratum faciens, sicut patet ex eo quod dicitur *I Cor.* 13: “Si habuero omnem fidem” 10 etc. Igitur quicumque habet aliquam virtutem, habet caritatem. Sed quicumque habet caritatem, habet omnes. Probatio. *I Cor.* 13: “Non inflatur”, ergo privat superbiam, “non est ambitiosa”, ergo avaritiam, “non gaudet super iniquitate”, ergo carnis concupiscentiam. Igitur privat “omne” vitium “quod est in mundo”, *I Ioan.* 2. Sed in anima adulti immediata sunt virtus et vitium. Ergo ponit omnem 15 virtutem. Non est enim nunc status innocentiae qui ponitur fuisse medius inter statum salvandorum et damnandorum. Quilibet enim nunc aut salvatur propter virtutem, aut damnatur propter vitia. Igitur qui habet unam quamlibet, habet omnem.
5. Item, *Rom.* 13: “Plenitudo legis est dilectio.” Et “ille tenet quod latet et quod 20 patet in divinis sermonibus, qui caritatem tenet in moribus”, ut dicit Augustinus. Ergo qui habet caritatem, habet omnes.

4 Hieronymus] *om.* BOPR₁, *add. interlin.* O, *add. marg.* P 5 caruerit] caruit AC 8 mixta] *corr. ex multa* P; iuxta R₁ 11–12 aliquam ... habet¹] *om. (hom.) sed add. marg.* BO 16 est enim] enim est *inv.* A || est] *om.* PR₂ || enim] *om.* OV, *add. marg.* O || nunc] numero? A, *om.* P

3 Cap. 1 (ed. Grottaferrata, 2:202) 4–6 *Is.* 56,1; *Glossa interlin.* in h.l. (ed. princeps, 3:82a), partim ex Hier., *Comm. in Is.* 15, in *Is.* 56,1 (CCL 73A, 629); cf. Hier., *Comm. in Ezech.* 1, in *Ezech.* 1,11 (CCL 75, 16); Hier., *Epist.* 78.38 (CSEL 55, 80) 7–8 Greg. Magnus, *Moralia* 1.36 (CCL 143, 56) 10 *I Cor.* 13,2 12–13 *I Cor.* 13,4–6 14–15 *I Ioan.* 2,16 20 *Rom.* 13,10 20–21 Aug., *Sermo* 350.2 (PL 39, 1534)

6. Item, super illud “venter meus ad Moab”, *Is.* 16, Hieronymus: “Venter prophetae, si una corda virtutum defuerit, dulce melos non resonabit. Philosophorum quoque sententia est, haerere sibi virtutes. Et Iacobus: Cui una deest, desunt omnes.” *Iac.* 2: “Qui offendit in uno, factus est omnium reus.”

1.^c Contra: Si qui habet unam virtutem, habet omnes, igitur cum perseverantia virtus sit, qui habet aliquam virtutem, habet eam. Et ita qui semel habet virtutes, necessario salvabitur.

30 2.^c Item, *I Cor.* 12: “Divisiones gratiarum sunt.” Igitur cum virtutes gratiae sint, divisiones virtutum sunt, et alii datur una et alteri altera.

3.^c Item, *De Sermone Domini in monte* Augustinus ostendit, quomodo primo fit aliquis pauper spiritu et habet donum timoris, deinde fit mitis processu temporis et habet donum pietatis, et tandem ultimam et summam virtutem et fit pacificus et sapiens. Ergo non simul omnes habentur, quia una ante alteram.

35 4.^c Item, si immediata sunt virtus et vitium ei oppositum, ut patet in fine istius capituli, tunc qui caret una virtute, habet vitium ei oppositum. Et ita, cum omne vitium omni virtuti opponatur, qui habet unum vitium, habet omnia, quippe caret omni virtute. Ergo prodigus erit avarus et e converso. Quod falsum est, ergo et

40 primum.

5.^c Item, de donis quae virtutes sunt, patet quod non qui habet unum, habet omnia, ex eo quod dicit Augustinus supra distinctione proxima cap. 1 ibi: QUA SCIENTIA NON POLLENT PLURIMI etc. Igitur non qui habet unam, habet omnes.

[QUARE UNUS NON HABET OMNES GRATIAS NATURALES]

45 Item, quare unus non habet omnes gratias naturales, cum Deus sit liberalissimus, constat: ne nimis superbiret vel ne nimiam haberet occasionem superbiendi. *Eccli.* 40: “Virtutes exaltant cor, et super haec timor Domini” ad deprimendum.

Insuper quia tunc, cum non sufficiat unus homo ad opera exserenda duarum vel trium virtutum naturalium ut cantandi et legendi (*Sap.* 9: “Homo infirmus”),

50 si unus haberet omnia, multae gratiae vacarent et ita superfluae essent.

23–24 ad ... prophetae] *om.* A || Hieronymus ... prophetae] prophetae Hieronymus (*del.*) venter Hieronymus (*interlin.*) P 23 venter²] ventri O?C 24 dulce] P; dulces BOAVR₁R₂C 25 haerere sibi] adhaerere sibi A; *corr. ex* habere similiter P 27 qui] quis AP || perseverantia] perseverantia VR₁R₂ 28 semel] *corr. ex* simul O; simul A 30 sint] sunt AR₁ 32 primo] *corr. (ras.)* PR₂ 36 si immediata] summe data B?; si mediata C 39 et²] *om.* BOR₁, *add. interlin.* O 43 pollent] possunt OP

23–26 *Is.* 16,11; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. princeps, 3:30b), ex Hier., *Comm. in Is.* 6, in *Is.* 16,11 (CCL 73, 264) 26 *Iac.* 2,10 30 *I Cor.* 12,4 32–35 Aug., *De serm. Domini in monte* 1.4.11 (CCL 35, 9–11) 36–37 Cap. 1, n. 2 (ed. Grottaferrata, 2:202), ex Aug., *Sermo* 167.3 (CSEL 44, 599) 42–43 Dist. 35, cap. 1, n. 3 (ed. Grottaferrata, 2:199); Aug., *De Trin.* 14.1 (CCL 50A, 423–24) 47 *Eccli.* 40,26 49 *Sap.* 9,5

Item, nunc ex hoc quod unus habet unam gratiam, cuius opere alius indiget et e converso, hoc est multa occasio caritatis firmandae inter eos, et ideo voluit Deus dona naturalia esse non in uno omnia, sed in singulis divisa. I *Cor.* 12: “Dividens singulis prout vult.”

Eisdem rationibus videtur quod non deberet Deus dare gratias gratum facientes omnes uni, sed singulis singulas. I *Petri* 4: “Unusquisque sicut accepit gratiam in alterutrum illam administrantes.”

[SOLUTIO AD QUAESTIONEM, QUARE UNUS NON HABET OMNES GRATIAS NATURALES]

Solutio ad hoc ultimum. Dona naturalia sunt propter opera exteriora proximis exhibenda; in quibus operandis est labor et occasio superbiae et in mutuo exhibitis occasio caritatis. Sed certe virtutes gratuitaes sunt principaliter propter operationes interiores, quae sine talibus intus agi possunt. Et ideo non est simile de his et ceteris scilicet naturalibus.

[SOLUTIO AD QUAESTIONEM, UTRUM QUI HABET UNAM VIRTUTEM, HABEAT OMNES]

Solutio ad primum. Consentio cum Augustino et Hieronymo primis rationibus probantibus quod qui habet unam virtutem gratum facientem, habet omnes.

Ad primum obiectum vero dico quod perseverantia non tam est virtus quam accidens virtutis. Perseverantia enim caritatis non est nisi caritas perseverans, sine quo accidente et est et habetur frequenter virtus, et ideo non oportet habentem omnem virtutem habere perseverantiam.

Ad secundum. Loquitur ibi Apostolus non de gratiis gratum facientibus, sed gratis datis, ut est gratia sanitatum faciendarum et sermo sapientiae et genera linguarum, ut patet ibi. De his autem verum est quod qui habet unam, non propter hoc habet omnes.

Ad tertium dico quod licet virtutes forte habeant ordinem in mente, ut una sit prior natura quam altera, non tamen tempore. Sed ubi dicunt sancti, sicut hic Augustinus, quod virtutes habentur consequenter tempore, intelligendum est non de ipsis habitibus, sed actibus et usibus eorum exterioribus et expeditione in usibus, ut non potest aliquis esse expeditus in usu iustitiae nisi prius fuerit expeditus in usibus prudentiae, et sic de aliis.

Ad quintum similiter dic. Dona enim simul infunduntur omnia, sed usus et actus donorum ordinem habent et posterioritatem etiam temporis et prioritatem.

Ad quartum. De hoc est magna disceptatio:

53 dona naturalia] naturalia dona *inv.* AP 65 obiectum vero] vero obiectum *inv.* OA
 66 accidens] actionis AR₁ 67 et est] inest A; inest *corr.* ex est P 73 ordinem] ordines P; *corr.* ex virtutem R₁ 81 disceptatio] O; decept/at/io BAP?; discept/at/io VR₂C; decept/at/io R₁

[UTRUM QUI HABET UNUM VITIUM, HABEAT OMNIA]

[PRIMA OPINIO]

Et aestimant aliqui quod qui habet unum vitium, habet omnia, ratione dicta. Et insuper, quia I *Tim.* 6: “Radix omnium malorum est cupiditas”, igitur sicut omnes virtutes radicem habent caritatem et ideo ipsa habita habentur omnes, ita omnia
 85 vitia cupiditatem et ita ipsa habita habentur omnia vitia. Sed habito quolibet vitio habetur ipsa, ergo etc.

Item, *Eccli.* 10: “Initium omnis peccati superbia.” Sed constat cum omni peccato est superbia, quia omnis, qui peccat, praeponit voluntatem suam divinae voluntati et ita praeferit se superiori. Igitur qui habet unum peccatum, et omnia.

[SECUNDA OPINIO]

90 1. Alii econtra dicunt quod hoc non potest esse, quia virtus virtuti non est oppositum, est tamen vitium vitio, ut prodigalitas avaritiae. Et in eodem non possunt esse simul opposita. Ergo omnia vitia non simul habentur.

2. Item, in nobis secundum opinionem theologorum virtus praecedit operationem virtutis, et quia bonus, ideo bene facit. Sed in vitio e contrario actus saltem
 95 interior praecedit habitum. Quia enim male facit, ideo primo est malus. Igitur cum unus non agat opera omnium vitiorum, licet agat opera unius vitii, patet quod licet habeat unum vitium, non tamen omnia.

3. Item, iste qui est fornicator et homicida, peior est illo qui est tantum fornicator. Igitur si habens unum vitium haberet omnia vitia, tunc omnes mali essent
 100 aequaliter mali, et hoc est falsum.

[AD SECUNDAM OPINIONEM]

Sed priores responderent quod voluntas creata divisibilis est, ut vult Augustinus, ita ut possit quis velle simul opposita, ut avarus, qui periclitatur in navi, vult parte voluntatis suae proicere aurum et alleviare navem, et parte voluntatis suae vult retinere aurum. Unde *Prov.* 13: “Vult et non vult piger”. Item *Prov.* 15:
 105 “Cor stultorum dissimile erit.” Et ita licet opposita sint in eodem, non tamen secundum eandem partem.

Insuper frequenter secundum eos contingit quod unum vitium est in actu et exserit et exsequitur opera sua exteriora, reliqua non. Et licet insint habitualiter, non tamen ita actualiter.

82 qui] *om.* BP, *add. marg.* P 88–89 divinae voluntati] voluntati divinae *inv.* OA 89
 praefert] praesunt A; *corr. ex* praesunt? V 90 alii] et *praem.* (*sed del.* P) AP 92 esse
 simul] simul esse *inv.* OP; simul R₁ 94 in vitio] in A; initio R₁ 101 responderent] C,
corr. ex respondent O; respondent BAPVR₁?R₂ 104 vult¹] *om.* A; *corr. ex* vel P 107 vi-
 tium] *corr. ex* noct- V; nocivum? R₁

Ad secundum dicerent quod verum est. Simul infunduntur virtutes ante om- 110
nem operationem virtutis et simul sequuntur omnia vitia, scilicet habitualiter ad
actum unum unius vitii, ut prius fornicatur in actu exteriori vel interiori quam
habeat peccatum fornicationis, sed simul cum hoc peccato veniunt omnia alia.

Ad tertium patet. Non enim ideo dicitur iste maior peccator et peior illo, quia 115
habet plures species peccatorum, sed quia exercuit plura opera et cum intensiori
voluntate, et ita magis peccat contra caritatem. — De hoc infra hac distinctione
parum ante illud cap. CUM DUO etc.

[AD PRIMAM OPINIONEM]

Hanc autem opinionem confirmare videtur quod dicitur *Matt.* 12: “Assumit
septem alios spiritus nequiores se et ingressi habitant ibi.” *Glossa*: “Quem enim
vel haeresis vel cupiditas arripit, in ima omnium vitiorum prosternit.” Sed, ut 120
dictum est supra, qui habet aliquod vitium, habet cupiditatem. Et insuper qui
habet aliquod vitium, habet haeresim (de qua *Tit.* 1: “Confitentur se nosse Deum,
factis autem negant”). Igitur, ut videtur, qui habet unum vitium, habet omnia.
— Vide, quid dicas.

1.2 QUOD POSSIT DEESSE, necessarium ad salutem. QUID EST QUOD POS- 125
SIT PRODESSE, nihil causaliter, licet occasionaliter. PLENITUDO LEGIS etc.,
Rom. 13. QUANTO VERO MINUS etc. Igitur omnes virtutes sunt aequales,
quia eorum gradus sequitur gradum caritatis. INEST VITIUM, id est accessus
ad vitium, vel id est torpor virtutum et difficultas bene agendi. Non enim simul
sunt in eodem. 130

2.1 UTRUM VERO, capitulum.

UTRUM VERO PARITER etc. De hoc satis dist. 25 cap. ILLUD NON EST
PRAETEREUNDUM.

2.2 QUOD ALIAE MAGIS etc., verum est quoad usum vel ostensionem. SICUT
ET IN IOB etc., *Iac.* 5: “Sufferentiam Iob audistis.” EMINUIT, id est eminebat, 135
IN DAVID HUMILITAS, II *Reg.* 6: “Ludam et vilior fiam plus quam factus sum
et ero humilis in oculis meis”, IN MOYSE MANSUETUDO, *Num.* 12: “Erat
Moyses vir mitissimus super omnes homines qui morabantur in terra.” MULTAS
ESSE FACIES propter inaequalitatem earum in anima. EX PERSONIS MUL-
TARUM etc. I *Cor.* 9: “Omnibus omnia factus sum, ut omnes lucrificerem.” 140

127–129 sunt ... enim] *om.* B 128 sequitur] consequitur O; sequuntur P || inest]
est ed. 133 praetereundum] praeter eundem A; praetermittendum P, ed. 135 sufferen-
tiam] sufficientiam BA

116–117 Cap. 2, n. 7 (ed. Grottaferrata, 2:204–5) 118–120 *Matt.* 12,45; *Glossa inter-*
lin. in h.l. (ed. princeps, 4:46a), ex Beda, *Expos. evang. Luc.* 4, in *Luc.* 11,26 (CCL 120,
235) 122–123 *Tit.* 1,16 127 *Rom.* 13,10 132–133 *Dist.* 25, cap. 5 (ed. Grottaferrata,
2:158–59) 135 *Iac.* 5,11 136–137 II *Reg.* 6,22 137–138 *Num.* 12,3 140 I *Cor.* 9,22

II *Cor.* 1: “Ut ex multarum personis facierum eius quae in nobis est donationis per multos gratiae agantur.”

2.3 ALII VERIUS DICUNT OMNES VIRTUTES etc. Ut supra dictum est, non comparantur ad invicem virtutes, cum sint diversarum specierum et ideo incomparabiles, sed ad sua summa, ut quantum caritas in te accesserit ad summam caritatem, tantum et temperantia ad summam temperantiam. UNDE AUGUSTINUS in 6 libro *De Trinitate* cap. 4. SINGULAE, id est diversae. ET PRUDENTIA, id est in prudentia. HUIUS FORTITUDO MINUS etc., id est minus prudenter utitur fortitudine.

2.4 SED ETIAM PARES etc., habitu, non usu. UT ABRAHAM FIDE etc., *Gen.* 15: Credidit Abraham Deo. *Cor.* 4: “Qui contra spem in spem credidit.” ALIORUM HOMINUM, non aliarum virtutum. MAXIME, prae ceteris hominibus, PRAEFERT in opere, VEL OPUS FIDEI, scilicet confessionem oris. PRAECIPUE, prae ceteris hominibus. PRAE ALIIS hominibus.

2.5 ET NON ALTERAM quoad usum. AIT ENIM SIC, Augustinus scilicet in epistula ad Hieronymum. OMNIA ESSE PARIA PECCATA. Licet enim non sit rectum et rectius, est tamen obliquum et obliquius. Curvum enim recipit magis et minus, non rectum. QUI UNAM NON HABET, id est qui aliqua caret. NEC SIC sequitur scilicet quod PECCATA etc. VERIUS, id est verum. CONGRUENTIUS, congruum. ANIMAE INTENTIONES, id est virtutes, UT CORPORIS MEMBRA, *Matt.* 6: “Si oculus tuus fuerit simplex, totum corpus tuum lucidum erit.” NON QUOD VIDEANTUR LOCIS etc., id est secundum quod oculus illuminatur magis vel minus vel nihil, dicitur videre magis vel minus vel nihil, et tamen habet visum habitum, licet non actum; sic virtus aliqua a caritateeducta in actum vel magis vel minus vel nihil, licet sic habitualiter dicitur haberi magis vel minus vel nihil. ILLUMINATUR AMPLIUS, spirituali lumine sicut corporali. PERTINET AD CARITATEM, hoc dicit ad differentiam amoris naturalis, QUAE PIETAS EST, theosebia. Caritas dicitur theosebia, quia sine cultu Dei non est. CONTINENTIAM carnis in actu. PARVAM MISERICORDIAM informem. NOTIONEM, id est definitionem. VIRTUS EST CARITAS. Ergo species

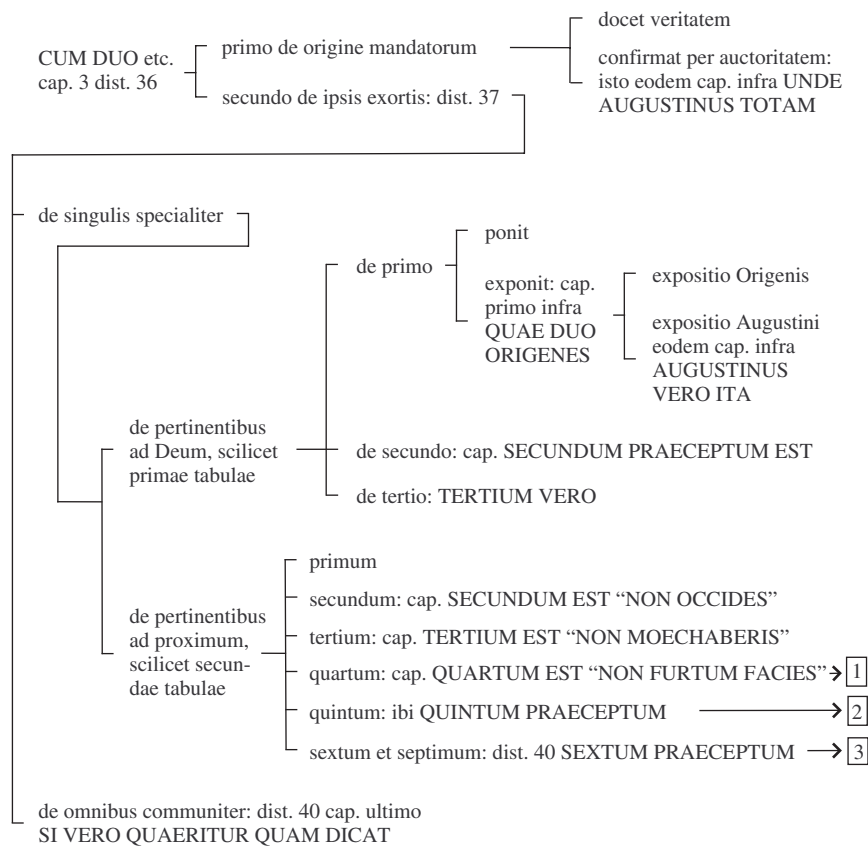
141 personis] perfectus BR₁? || donationis] donationes A; denominationis? P 143 omnes] opinio alia *add. interlin. al. m. O, add. (post verius) R₂*; opinio illa A 145 accesserit] accessit B; accrescerit A; assenserit R₂ 147 et] *om. OA, add. interlin. O* 148 huius] quomodo una virtus denominat (nominat A) aliam *add. BAR₁R₂, add. marg. PVC* || minus¹] unius BR₁ 155 et] *om. O; etiam R₁* 157 rectius] rectus BR₁; *corr. ex rectus V* || magis] maius P; *corr. ex maius R₁* 160 congruum] id est *praem. OA; a praem. sed del. P* 160–162 ut ... erit] *om. VR₁, add. marg. V* 163 videre ... nihil²] *om. BO, add. marg. O* 164 sic] sicut BP 165 licet ... habitualiter] *om. A* || sic] *om. sed add. marg. O; sit? VR₁R₂C*

141–142 II *Cor.* 1,11 143 Supra: dist. 25, ll. 409–17 146–147 Aug., *De Trin.* 6.4 (CCL 50, 233–34) 150–151 *Gen.* 15,6 151 Recte *Rom.* 4,18 161–162 *Matt.* 6,22

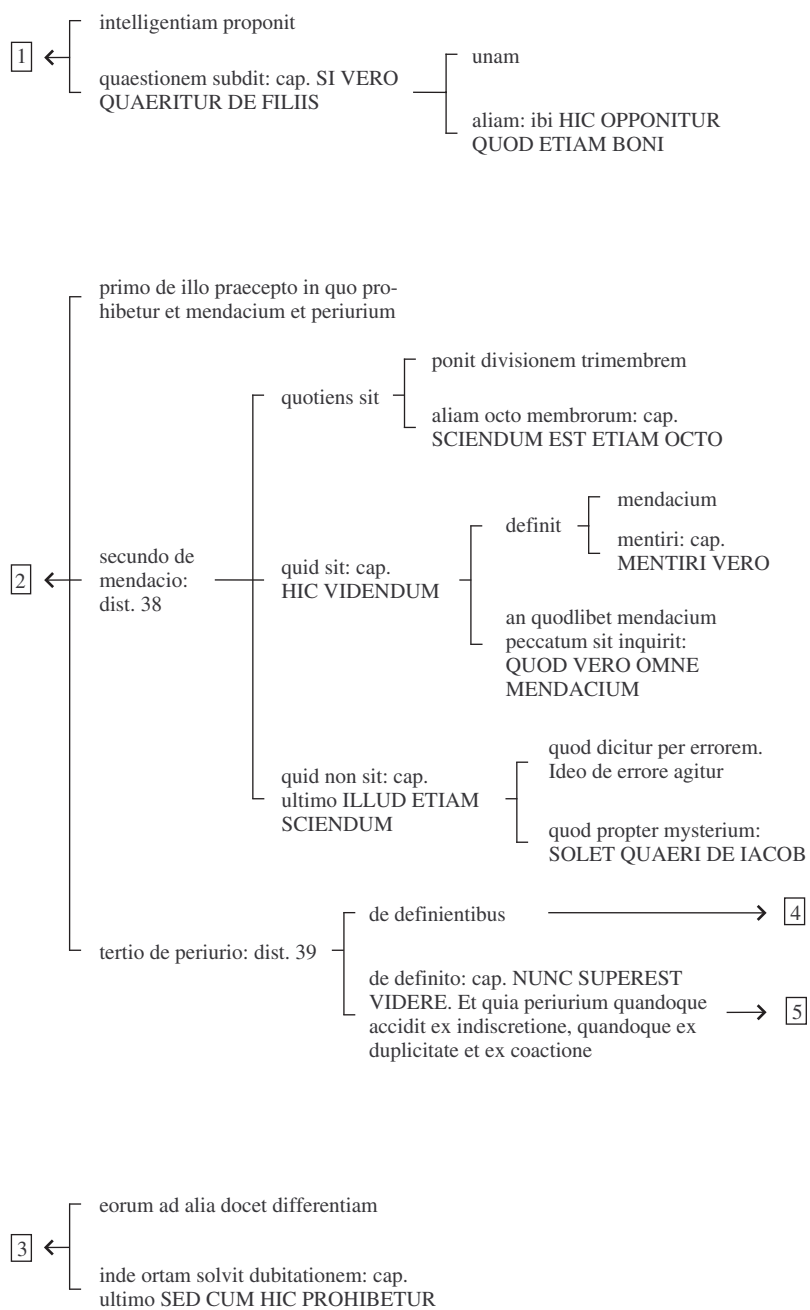
de genere praedicatur et convertitur cum ea. Solutio: Sic est in quibusdam, ut si est binarius, est numerus, et e converso, et si est tactus, est sensus, et e converso. PLENISSIMA, id est consummata. IN NEMINE EST puro homine.

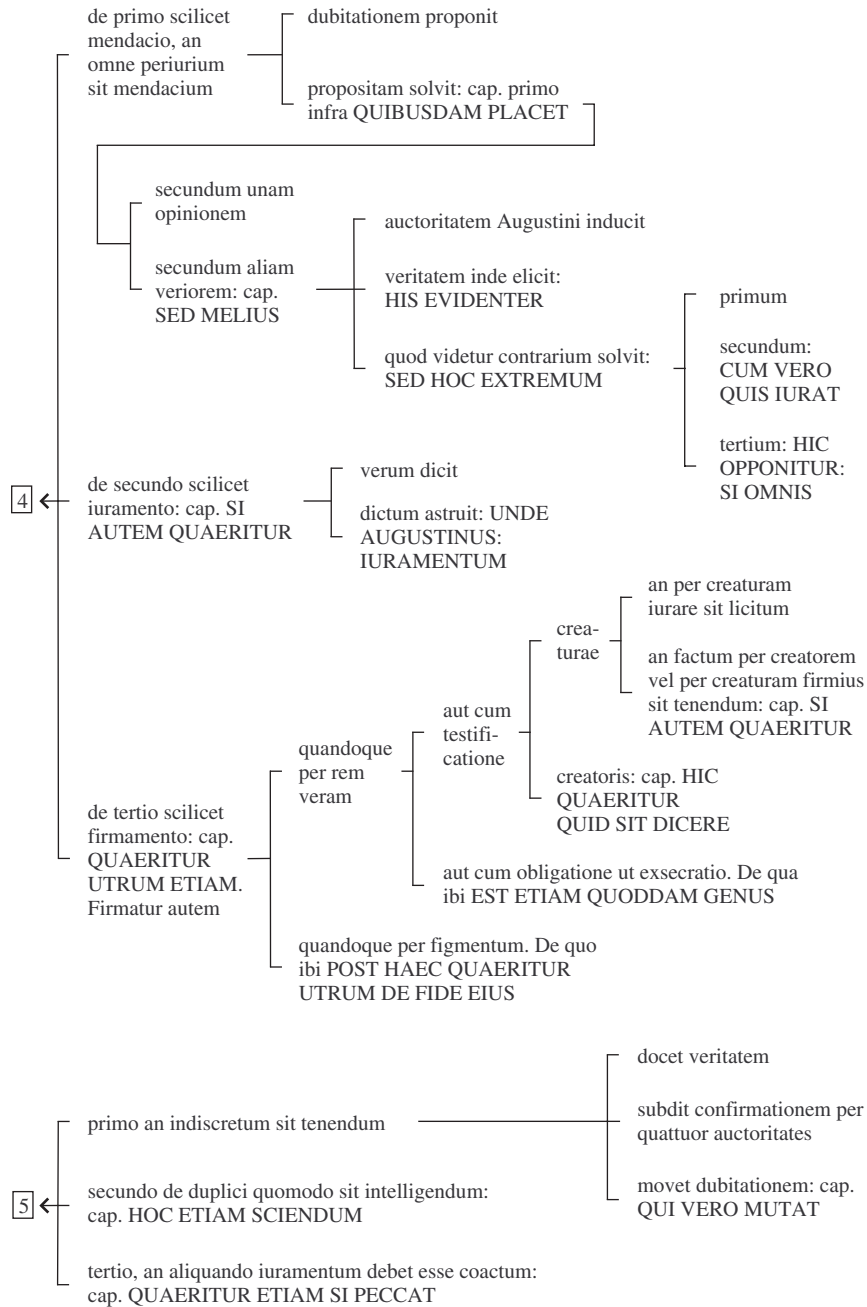
2.6 CUIUSLIBET virtutis.

2.7 QUAE EST PLENITUDO LEGIS, *Rom.* 13. In caritate enim omnes virtutes cohaerent. OMNIUM, id est universitatis, IN QUA PENDENT OMNIA, *Matt.* 22: “In his duobus mandatis tota lex pendet et prophetae.”

171 ea] *scil. virtute; vel fortasse corrigendum: eo, scil. genere* || in] a A; *corr. ex a P*
 173 puro] ponitur BA 174 cuiuslibet] cuiusque ed.

3.1 CUM DUO SINT PRAECEPTA CARITATIS, capitulum.

Hic primo de ortu mandatorum, secundo de exortis.

[DE ORTU MANDATORUM]

180 Dicendum sicut Magister. Saporem enim rivulorum ignorat qui fontem non
gustat, et “dulcius ex ipso fonte bibuntur aquae”. Novimus quidem legislatoris
infinitam sapientiam (*Ps.*: “Sapientiae eius non est numerus”), novimus insuper
eius, cui lex datur, ipso experimento hebetudinem (*Sap.* 9: “Homo infirmus et
exigui temporis et minor ad intellectum iudicii et legum”). Et ideo congruebat,
185 ut lex esset sufficientissima, utpote a legislatore sapientissimo et ideo non indi-
gente secundum novos emergentes casus novas condere qui ab aeterno omnes
futuros praeoverat casus (*Ps.*: “Ecce, Domine, tu cognovisti omnia novissima
et antiqua”). Esset et brevissima ut a tali data (*Is.* 10: “Consummatio abbreviata
inundabit iustitiam, consummationem et abbreviationem Dominus Deus exerci-
190 tum faciet in medio omnis terrae”; *Is.* 28: “Consummationem et abbreviationem
audivi a Domino Deo exercituum super universam terram, auribus percipite et au-
dite vocem meam”. “Attendite et audite eloquium meum”). Abbreviatum enim et
consummatum alliciunt auditorem. Brevitas quidem satis patet, quippe tota lex
Dei in decem verbis continetur, illa decem insuper in unico modico bisyllabo,
195 scilicet ‘ama’, quippe decem continentur in caritate, scilicet ordinata dilectione
(*Rom.* 13: “Plenitudo legis est dilectio”). Et ideo, quia dilectio ignis est, dicitur
haec lex ignea (*Deut.* 33: “In dextera eius ignea lex” et “dilexit populos”). Di-
lectio autem ordinata amor dicitur et inordinata libido. Igitur hoc verbo ‘ama’
tota lex dicitur, hoc est ‘dilige ordinate’. Unde de hoc verbo brevissimo intelligi
200 potest – quia verbum est, id est dictio et pars orationis verbalis – illud *Rom.* 9:
“verbum consummans”, vere breve verbum propter duplicem dilectionem bisylla-
bum et trium tantum litterarum propter tria diligenda, scilicet Deus, tu, proximus.
Scribitur quidem tantum duabus litteris altera geminata propter unum praecep-

179 exortis] ortis R₁; corr. ex ortis C 180 saporem] saporum B; corr. ex sapientiae V
185 sufficientissima] sufficientissima? VR₁R₂; supersufficientissima corr. ex superficientissi-
ma P 188 esset et²] et esset inv. P || esset] corr. ex etiam O; om. A 188–190 con-
summatio ... terrae] om. sed add. marg. O 189–190 Dominus ... abbreviationem] om.
(hom.) P 191 percipite] percipe BR₁R₂ 192 enim] om. BA 193 brevis] corr. ex
brevitatis P; corr. ex brevias C 194 bisyllabo] corr. ex bisallabo (sic) B; disyllabo P
199 dilige] diligere A; diligite R₁ 200 potest] P; id add. B; istud add. sed del. O; illud
add. (sed del. C) AVR₁R₂C 203 scribitur ... duabus] duabus quid scribitur tantum corr. ex
quid scribitur duabus tantum P || quidem] quid P; om. R₂ || tantum duabus] duabus
tantum inv. A; corr. ex duabus tantum C

180–235 Resp. Rob. Gross., *De decem mandatis*, prol. 1–3,5 (ed. Dales-King, 1–4) 181
Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi, n. 6406 (ed. Walther, 1:794) 182 *Ps.* 146,5
183–184 *Sap.* 9,5 187–188 *Ps.* 138,5 188–190 *Is.* 10,22–23 190–192 *Is.* 28,22–23
196 *Rom.* 13,10 197 *Deut.* 33,2–3 200–201 *Rom.* 9,28

tum continens dilectionem tui et proximi et unum modum diligendi utrumque
(*Ps.*: “Semel locutus est Deus, duo haec audiui”, scilicet duas syllabas aut duo
elementa, “quia potestas Dei est” quoad sufficientiam “et tibi Domine miseri-
cordia” quoad brevitatem propter nos). Et sicut hoc verbum ‘est’ brevissimum
trium litterarum pertinet ad Filium (*Ex.* 3: “Qui est, misit me ad vos”), sic ‘ama’
aequalium litterarum ad Spiritum Sanctum. — Ad huius verbi laudem plura dicere
expediret, quia in eo tota salus constat.

[DE SUFFICIENTIA MANDATORUM]

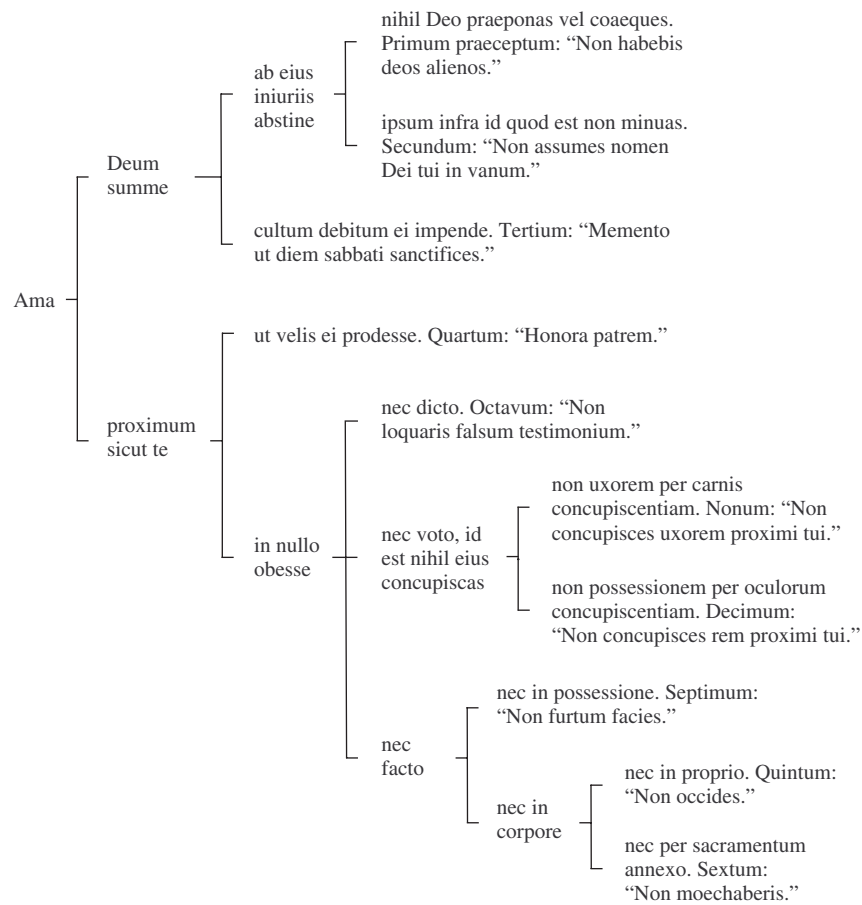
De sufficientia vero patet, quippe ex hoc verbo oritur, immo et in eo contine-
tur, quomodo se habere debet homo ad Deum, quomodo ad proximum, ut patet
divisione. Unde nihil oportet addere. *Deut.* 4: “Non addetis ad verbum quod
vobis loquor”, ergo nihil ibi diminutum, “neque auferetis ex eo”, ergo nihil su-
perfluum. *Prov.* 30: “Ne addas quicquam verbis illius et arguaris inveniari-
mendax.”

Intellige ergo totam Scripturam sicut arborem pulcherrimam et maximam et
fructuosissimam. Cuius stipes verbum illud unicum et sufficientissimum, deinde
ex hoc stipite oriantur duo, id est ipsum divisum in duo, scilicet dilectionem Dei
et proximi; dilectionem autem Dei divisum in tres ramos magnos, et singulos
habentes ramusculos infinitos inde egredientes et folia innumerabilia; et alium
stipitem, scilicet dilectionis proximi, divisum in septem ramos magnos ex quibus
singuli ramusculi infiniti, scilicet particulares doctrinae omnium moralium prae-
ceptorum pertinentium ad proximum, sive in libris ethnicorum sive in legibus et
statutis humanis sive in sanctorum traditionibus, et tecta foliis verborum in-
numerabilibus. De hac arbore *Dan.* 4: “Videbam et ecce arbor in medio terrae (ibi
enim fuit lex data) et altitudo eius nimia. Magna arbor (*I Cor.* 13: ‘Maior horum
caritas’) et fortis (*Cant.* 8: ‘Fortis ut mors dilectio’) et proceritas eius contingens

205 Deus] dominus P; om. R₁ || aut] corr. ex ac O; ut A; vel P 211 oritur] om. AP,
add. marg. P 213 divisione] supra praem. B; praehabita add. marg. al. m. P; ad hoc si-
gnum oo— marg. al. m. C 214 auferetis] auferentis B; aufertis R₂ 215 inveniari-
sue] inveniari A; inveniari corr. ex inveniari-que R₂, inveniari-que marg. al. m. R₂ 218 fruc-
tuosissimam] fructuosam BR₁R₂ || illud] id B; istud A 220–222 et² ... magnos]
om. (hom.) BV, add. marg. et in calce al. m. V 221 ramusculos] corr. ex ramunculos O;
ramos A; ramunculos P; ramus oculos in calce al. m. V || inde] deinde A; corr. R₂
222 dilectionis] dilectionem P, in calce al. m. V 223 singuli] om. OA, add. marg. O ||
ramusculi] ramunculi B; ramisculi A 224 ethnicorum] corr. ex eunuchorum P; ennicoro-
rum BVC; ennicorum OR₁; enenchorum A; enichorum R₂ 226 Dan.] Damascenus B; corr.
ex Damascenus P 227–228 I Cor. 13 ... caritas] om. BVR₁C, add. marg. VC; transp.
post nimia (l. 227) APR₂ 228 proceritas] corr. ex prosceritas O; prosceritas A; corr. ex
proximitas P

205–207 *Ps.* 61,12–13 208 *Ex.* 3,14 213 divisione: p. 174 213–214 *Deut.* 4,2
215–216 *Prov.* 30,6 226–232 *Dan.* 4,7–9 227–228 I Cor. 13,13 228 *Cant.* 8,6

caelum (amamus enim Deum et angelos) et aspectus illius erat usque ad terminos universae terrae (quia amamus omnes homines), folia eius pulcherrima (id est verba, *Prov.* 15: ‘Sermo purus pulcherrimus’) et fructus eius nimius (scilicet omne bonum opus quod fit in mundo).’ *Phil.* 1: “Oro ut caritas vestra magis ac magis abundet”, “repleti fructu iustitiae”. *Eph.* 5: “Fructus lucis est in omni bonitate et iustitia et veritate”; lux caritas, I *Ioan.* 2: “Qui diligit fratrem suum, in lumine manet.”

230 eius] ergo B; corr. ex enim P

231 *Prov.* 15,26 232–233 *Phil.* 1,9 233 *Phil.* 1,11 233–234 *Eph.* 5,9 234–235 I *Ioan.* 2,10 235 Divisio sequens partim pendet ex Rob. Gross., *De decem mandatis*, 9–10. 12 (ed. Dales-King, 91)

[QUAERITUR DE SUFFICIENTIA MANDATORUM]

1. Quod tamen non sit sufficientia, videtur. Quippe si omne peccatum debet esse prohibitum, dico omne genus peccati mortalis, cum dicitur “non concupisces uxorem” prohibetur luxuria, cum dicitur “non occides” ira, cum dicitur “non concupisces rem proximi” avaritia. Ubi ergo prohibentur alia quattuor vitia?
2. Item, “diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo et ex tota mente” etc., ²⁴⁰ “hoc est maximum et primum mandatum”, *Matt. 22*, et tamen inter haec non reperitur.
3. Item, cum avaritiae respondeant duo praecepta, scilicet “non furtum facies” et “non concupisces rem”, unum interdicens opus exterius et alterum interdicens opus interius, et similiter luxuriae “non concupisces uxorem”, “non moechaberis”, ²⁴⁵ quare non similiter est tertium vitium expresse prohibitum, scilicet ira, ut unum sit “non occides” et alterum “non habebis voluntatem occidendi”?
4. Item, non tantum videtur hic esse diminutum, sed superfluum. Cum enim opus exterius peccati non egrediatur nisi praecedat opus interius, tunc videtur quod prohibita voluntate peccandi sufficienter prohibetur peccatum exterius. Ergo dicto ²⁵⁰ “non concupisces rem proximi tui” superflue dictum est “non furtum facies”.
5. Item, pura negatio nihil meretur. Igitur cum “non furtum facies” sit negatio, si ibi sit sola negatio et nulla affirmatio, non esset hoc praeceptum meritum. Sed si habet affirmationem aliquam, haec non est nisi actus interioris, quia actus exterior negatur. Et similiter “non concupisces rem proximi”, si non est pura ²⁵⁵ negatio, actus interior affirmatur. Et ita idem affirmatur in utroque, et tunc unum est superfluum.

[SOLUTIO]

Ad primum. Gula prohiberi potest intelligi tertio mandato, ubi requies in Deo praecipitur, non in carne (*Rom. 8*: “Vos in carne non estis, sed in spiritu”), ad quem pertinet tertium mandatum. Diem enim sabbati, id est quo quiescit ab ²⁶⁰ opere servili, ut est arare, fodere et huiusmodi, sanctificat, qui ipsum in cultum expendit divinum et in spiritus sui reformationem et deiformitatem, et tunc non sanctificat qui in carnis voluptates ipsum expendit. Unde *Is. 1*: “Sollemnitates vestras odivit anima mea, facta sunt mihi molesta, laboravi sustinens.”

238 ira] *corr. ex ita A; om. sed add. marg. P; corr. VR₂; ita R₁C* 239 proximi] tui
add. PR₁ 240 mente] tua *add. OAP* 241 tamen] *om. sed add. marg. O; corr. ex cum P*
244 et¹] *om. BAP* 245 luxuriae] B, *corr. ex luxuria R₂?; de luxuria OP; luxuria AVR₁C*
246 est] *om. OAVR₂C, add. interlin. O, add. marg. C* 248 videtur hic] hic videtur *inv. OAP*
250 dicto] dico B; *corr. ex dico P* 253 si ibi] id est ubi B; dum ibi P 255 proximi]
tui *add. R₂; del. P* 260 quem] quod B; quid R₁ 263 carnis] carnes A; *corr. ex carnes P*
264 molesta] molestia PV; *corr. ex molestia C*

- 265 Vel potest dici quod prohibetur septimo et decimo mandato. Quippe sicut dixi supra, dist. 33, quidquid penes te est superfluum, iam non tuum sed indigentis proximi est. Igitur cum illam tibi incorporas, rem alienam concupiscis et furaris. Sed dicis: Dabo multa pauperibus, ut sic liceat mihi ingurgitari.
- Sed certe nec sic eris misericors nec fidelis. Quidquid enim super necessitatem sumis, alienum est. *Prov.* 20: “Multi homines misericordes vocantur, virum autem fidelem quis inveniet?”
- Superbia prohibetur primo mandato, quippe ibi manifeste apostasia prohibetur. Sed *Eccli.* 10: “Initium superbiae hominis apostatare a Deo, quoniam ab eo qui fecit illum, recessit cor eius.” Quippe omnis superbus praeponit voluntatem suam voluntati divinae. Sed Dei voluntas Deus est, et ita praeponit aliquid Deo; quod est contra primum praeceptum expresse.
- Accidia prohibetur tertio praecepto. Non enim diem quietis ab opere manuali sanctificant, qui in cultu Dei, qui bonis operibus torpent.
- Invidia prohibetur quarto. Quippe ibi, ut a parte totum intelligatur, praecipitur cuilibet honorem ei debitum impendere, quod non sinit invidia. Vel decimo, quippe nullus invidet alicui nisi volens eum, cui invidet, carere aliquo quod habet et illud sibi adici. Unde *Iob* 5: “Parvulum occidit invidia.” Si enim inferior non esset, alteri non invideret. Et sic manifeste omnis invidus concupiscit rem aliquam proximi sui.
- 285 Posset etiam dici quod universaliter omne peccatum mortale primo mandato prohibetur. Quod sic patet. *Eccli.* 10: “Initium omnis peccati superbia.” Sed eodem: “Initium superbiae hominis apostatare a Deo.” Ergo a primo: Initium omnis peccati est apostatare a Deo. Igitur in omni peccato est apostasia quae manifeste prohibetur in primo praecepto.
- 290 Item, tunc primo est peccatum mortale, cum aequae vel plus amat aliquid quam Deum. Sed non amatur nisi bonum, verum aut aestimatum. Igitur qui plus Deo aliquid amat, id melius Deo aestimat, et illud est melius Deo apud ipsum. Sed definitio Dei est ‘Deus est summum bonum’. Ergo cum illud apud te sit summum bonum, apud te est deus, et tunc habes deum alienum. Unde de gulosis *Phil.* 3: “Quorum finis interitus, quorum deus venter est.” Et ita omne mortale primo praecepto prohibetur et omnis peccator idolatra est. *Eph.* 5: “avarus quod est idolorum servitus.” Hinc patet quod omnis praecepti transgressio, quia mortale

267 alienam] aliam OAVR₁R₂C 273 apostatare] apostare BVR₁R₂C 277 diem] corr. ex dicit OR₂?; dicit AVR₁ 278 sanctificant] corr. ex sanctificavit O; sanctificavit A; corr. ex significavit P || bonis] colitur add. (marg. O) OP 290 aliquid] O; aliquem BAVR₁R₂C; aliquam (interlin.) rem (add. marg.) corr. ex aliquem P 292 id] istud A; illud R₁ 293 illud] id B; istud O 294 habes] corr. ex homines R₂; om. sed add. marg. C 296 avarus] avaritia PV 297 hinc] hic BR₁

266 Supra: dist. 33, ll. 161–86 270–271 *Prov.* 20,6 273–274 *Eccli.* 10,14–15 282 *Iob* 5,2 286 *Eccli.* 10,15 287 *Eccli.* 10,14 294–295 *Phil.* 3,19 296–297 *Eph.* 5,5

est, in hoc praecepto interdicitur. Nec tamen alia praecepta sunt superflua. Quod enim hic dicitur implicite, in ceteris explicite dicitur, quod expediebat hebetudini intellectus nostri.

Ad secundum patet quod hoc mandatum non est unum de decem, sed est stipes primus de caritate egrediens. In quo stipite sunt tres rami, scilicet tria mandata, et tunc dicitur primum mandatum, quia est primum respectu alterius stipitis qui est amor proximi. Unde sequitur “secundum simile est huic”. Vel potest dici quod ad litteram est primum mandatum. In hoc enim praecipitur nihil Deo aequare vel praeponere in amore, quod est non habere deum alienum.

Ad tertium fateor dicendo “non occides” simul et semel et actum exteriorem et voluntatem interiorem prohibuit. Nec oportuit utrumque expresse et singillatim prohibere sicut in peccato luxuriae et avaritiae, quia licet omne peccatum sit contra naturam et eam vitiet, tamen homicidium maxime naturae inimicatur et est in fine inimicitiae. Quippe universaliter omnis species se ipsam naturaliter nititur salvare, et proinde hoc crimen horret natura, non sic cetera. Non enim fini quem intendit universalis natura inimicatur in tantum. Et quia plus ceteris hoc crimen horret quilibet naturaliter, non sic autem cupere alienum vel alienam, patet quod non indiguit hoc crimen duplici prohibitione sicut illa. Insuper non oportuit in hoc prohibere voluntatem sicut in illis, quia impossibile quod omnino velit homicidium, quia dissonat et abhorret natura, sicut vult adulterium ad quod voluntatem stimulat corrupta natura. Voluntas autem non occidendi insita est naturae firmiter, et ideo non ita expresse indiguit praecepto in exteriori libro quod scriptum est tam expresse in tota natura.

Item, fornicari et furari opera sunt potentiae concupiscibilis, et ideo his respondet proprie concupiscentia quae interdicitur. Sed occidere est irascibilis, qui non respondet concupiscentia proprie. Et ideo non dixit “non concupisces occidere”.

Ad quartum. Non est superfluum quod est magis expressum.

Vel potest dici quod actus exterior est proprie peccatum in proximum et ei nocet, interior vero ipsi facienti nocet. Ideo habet duo praecepta, quia his peccatur in diversos.

Vel sic. Novimus furta et adulteria quandoque fieri propter aliquam intentionem, ut videtur, bonam. Furatur enim quis diviti non quia concupiscat sibi res illas, sed ut det pauperi; adulteratur quis non quia hoc concupiscat, sed invitus, quia videt per adulterium se posse liberari ab aliquo damno, sicut poterat videri Ioseph in Aegypto. Si ergo dixisset tantum “non concupisces rem proximi”, “non con-

304 simile est] est simile *inv.* OA 305 enim] *om.* AP 312 enim] *om.* B; tamen R₁
316 impossibile] est *add.* BP 317 dissonat] C, *corr. ex* dissolvit P; dissolvit B; dissol-
vet OAVR₂; dissolet R₁ 321 potentiae concupiscibilis] concupiscibilis potentiae *inv.* AP
328 quandoque] quando VR₁; *corr. ex* quando R₂C 332 proximi] tui *add.* AP; *del.* C
332–333 non² ... proximi] *om. (hom.)* BC, *add. marg.* C

304 *Matt.* 22,39 331–332 *Gen.* 39,7–20

cupisces uxorem proximi”, videretur talis fur et talis adulter nihil fecisse contra mandata. Ideo etiam ipsos actus exteriores expediebat interdicare expresse.

- 335 Ad quintum. Licet negationibus, unde negationes sunt, non proprie mereamur, tamen declinare a malo et abstinere ab eo, cum est impulsio et inclinatio ad illud, meritorium est. Quippe cum natura corrupta ad affirmationes oppositas sit prona, meum declinare ab his affirmationibus prohibitis est niti ad negationes, et hoc est velle eas aut velle me velle, et sic est ibi aliqua affirmatio. Unde in
340 his prohibitionibus praecipimur velle illarum affirmationum opposita, id est velle illas negationes. Nunc autem non est eadem negatio “non concupisces rem proximi” et “non furaberis”, et ideo velle hanc et illam non est idem velle; et ideo nec idem praeceptum. Utrobique fateor est velle affirmatum, sed non velle eiusdem rei.

- 345 3.1 IN ONUS POSITA, *Act.* 15: “Quid temptatis Deum imponere iugum super cervicem discipulorum, quod neque patres nostri neque nos portare potuimus?” VELUT UMBRA, *Hebr.* 10: “Umbram enim habens lex futurarum” etc. MANDATA IN TABULIS, *Ex.* 32 et 33. OMNIUM SUMMA quae in lege et prophetis sunt. EX QUIBUS decem. IN SERMONE DOMINI, *Matt.* 5, OCTO VIRTUTES, sicut ibi dicit Augustinus: “Septem perficiunt, octava clarificat et quod perfectum est declarat.” CETERA illius sermonis REFERUNTUR, fiunt enim mandata ex caritate, et ex ipsis factis augetur caritas, et ita ipsa est finis et principium.

- 350 3.2 UNDE AUGUSTINUS in sermone de laude caritatis. ET FINIS OMNIUM, I *Tim.* 1: “Finis praecepti est caritas.”

333 videretur] videtur B; *corr. ex* videtur O 335 sunt] *om. sed add. interlin.* PR₁ 337 est] *om.* OAVR₁R₂C, *add. interlin.* OR₂C || affirmationes] affectiones B?; *corr. ex* affectiones OP 337–338 prona] parva BR₁ 341–342 proximi] tui *add.* A; *del.* C 345 in onus] *om.* A; in bonis R₁; in bonus R₂ || posita] imposita ed. 346 cervicem] servicem (*sic*) BR₁ 348 in tabulis] instabilis A; in talibus R₁ 350 octava] genera B; octavam? R₂

345–346 *Act.* 15,10 347 *Hebr.* 10,1 348 *Ex.* 32,15–16.19; resp. *Ex.* 34,1.4.28–29 349 *Matt.* 5,3seqq. 350–351 *Glossa ordin.* in *Matt.* 5,3seqq. (ed. princeps, 4:17a), ex Aug., *De serm. Domini in monte* 1.3.10 (CCL 35, 9) 354 Aug., *Sermo* 350.2 (PL 39, 1534) 355 I *Tim.* 1,5

DISTINCTIO 37

1.1 SED IAM DISTRIBUTIO ... Dist. 37.

1.1 DISTRIBUTIO, id est divisio. DECEM PRAECEPTA, *Deut.* 4: “Ostendit vobis pactum suum quod praecepit, ut faceretis, et decem verba quae scripsit in duabus tabulis”, *Deut.* 10: “Scripsit in tabulis iuxta id quod prius scripserat verba decem quae locutus est Dominus”, QUAE SUNT DECACORDUM etc., *Ps.*: “In psalterio decem cordarum psallite illi.” AD COGNITIONEM ET DILECTIONEM. Coniungit haec, quia haec non distant, sed sunt idem, quia non differt in eo bonitas et veritas.

1.2 NON HABEBIS DEOS ALIENOS. Alienus est, qui natus alicubi perductus est alibi ubi nihil adhuc iuris vel iustae possessionis habet. Imaginemur ergo divinam naturam sicut quamdam latissimam regionem. Quia igitur omnia, quae formavit Dei creatio aut finxit imago, extra hanc regionem nata sunt, nihil iustae possessionis in ea habent. Si ergo huc perducantur ab hominum stultissimo errore, quod fit cum aliquid tale ut Deus colitur, merito id deus alienus dicetur.

[QUARE FIT PROHIBITIO SPECIALITER DE ARTIFICIALIBUS]

1.2 NEQUE OMNEM SIMILITUDINEM.

Quid est quod, dicto generaliter quod nihil praeter ipsum colatur ut Deus, deinde specialiter hoc prohibet de artificialibus et potius quam de creaturis, cum etiam creaturae ut dii habitae sint (*Sap.* 13: “Ignem aut spiritum aut citatum aerem aut gyrum stellarum aut nimiam aquam aut solem aut lunam rectores orbis terrarum deos putaverunt”, quasi libentius colant homines), et ad hoc sint proniores, ut colant artificialia quam naturalia?

Sed huius specificationis potest esse multiplex ratio:

Una, quia unumquodque plus in proprio opere delectatur et amat quam in alieno (*Prov.* 15: “Laetatur homo in sententia oris sui”), et radicatur hoc malum

5 etc.] *om.* OP; et A 9 alienos] Ex. 20 *add.* BOP, *add. marg.* C; Glossa Ex. 20 *add. marg.* V 10 possessionis] passionis A; *corr.* ex passionis V 12–13 possessionis] passionis A; *corr.* ex passionis PV 13 huc] ut A; hinc V, *corr.* ex hic? R₂ 17 hoc] *om.* sed *add. marg.* O; hic P 18 dii] *om.* OR₂, *add. marg.* O, *add. interlin. al. m.* R₂

2–4 *Deut.* 4,13 4–5 *Deut.* 10,4 5–6 *Ps.* 32,2 9–14 Resp. Rob. Gross., *De decem mandatis* 1.10–11 (ed. Dales-King, 11–12) 16–45 *Ibid.*, 1.13–16 (ed. Dales-King, 12–15) 18–20 *Sap.* 13,2 24 *Prov.* 15,23

25 in amore sui, unde occaecatio, et ideo plus amant homines opera sua quam Dei. Amor autem est causa, quare aliquid ut Deus colatur. Hoc enim cuilibet deus est, quod summe amat.

Item, ideo forte prohibet hoc specialiter, quia est pessimum. Quanto enim quid est remotius a Deo, tanto magis inhonoratur Deus, si ei ipsum praeponatur
30 et Deo relicto id tamquam Deus habeatur. Supra modum autem peiora sunt opera hominum quam Dei. Tale autem est omne artificiale unde artificiale.

Sed numquid imagines et picturae hic fieri prohibentur?

Respondeo. Non prohibentur fieri simpliciter, sed fieri ad colendum ut Deum. Unde sic scribitur *Ex.* 20: “Non facies tibi sculptile neque omnem similitudinem”,
35 et “non adorabis ea neque coles”. Quippe si fieri omnino similitudines in sacris locis prohibentur, quomodo Moyses iubente Domino cherubim in propitiatorio et serpentem aeneum fecit in Heremo, et Salomon in templo intus palmas fecit et cherubim cum variis caelaturis, et in columnis malogranata, in mari quoque aeneo duodecim boves, et in basibus luterum leones cum bobus, palmas, axes et
40 rotas cum cherubim?

Item, cum temptarent pharisaei Dominum de tributo in quo imaginem Caesaris et nomen esse dicebant, non reprehendit quod habebant imagines, sed dixit: “Reddite ergo, quae sunt Caesaris, Caesari.”

Haec plane asserit Beda in expositione templi Salomonis. Dicit enim: “Ut
45 reor, haec fieri nulla legis divinae littera vetuit.”

De imaginibus dictum est supra dist. 9. Beda de imaginibus, ubi supra: “Horum aspectus multum saepe compunctionis solet praestare contuentibus, et eis quoque, qui litteras ignorant, quasi dominicae historiae pandunt lectionem.”

1.2 ORIGENES DIXIT DUO ESSE MANDATA. Suntne ergo secundum Origenem undecim? Non, quia Origenes econtra ponit sextum et septimum secundae tabulae idem esse praeceptum, scilicet “non concupisces uxorem proximi tui” et “non concupisces rem proximi tui”. QUAE DUO, idolum et similitudo. QUAE DUO ORIGENES, expositio Origenis. QUOD NIHIL HABET SUI SIMILE in rerum natura. SIMILITUDO VERO etc. Vel sculptile dicitur, quod de solida

25 occaecatio] obsecratio (*sic*) A, *corr.* ex obsecratio P 32 numquid] nuncquid BR₁ 39 leones] leonis A; *corr.* ex leonis P 41 cum temptarent] tantum carent B; *corr.* ex acceptarent P 44 haec] hoc B, item A 45 vetuit] venit B; metuit V 46 imaginibus¹] imaginationibus BR₁R₂ 47 compunctionis] conspectionis BAR₁; *corr.* ex conspectionis OP 49 dixit] dicit ed.

33–43 Resp. Beda, *De templo* 2 (CCL 119A, 212–13) 34–35 *Ex.* 20,4.5 36 *Ex.* 25,17–22 37 *Num.* 21,8–9 37–40 *III Reg.* 6,29.35; *III Reg.* 7,18–36 43 *Matt.* 22,21; *Marc.* 12,17; *Luc.* 20,25 44–45 Beda, *De templo* 2 (CCL 119A, 213) 46–48 *Ibid.* (212–13) 54–60 sculptile ... similitudinem: resp. Rob. Gross., *De decem mandatis* 1.17 (ed. Dales-King, 15)

fit materia per partium exteriorum ablationem et resecationem; similitudo vero, 55
quod sine ablatione partium fit per linearum protractionem ut fit in tabulis, et
una est res corporea et altera superficialis. Vel quod sculptile sit signum rei cor-
poreae, similitudo incorporeae. Vel sculptile dicitur, quod adoratur propter se,
non propter aliud cuius sit repraesentativum; similitudo vero, quod propter aliud
adoratur non adorandum cuius gerit similitudinem. HABITU, id est statura. 60

2.1 NIHIL EST IN MUNDO, id est nullius rei naturalis similitudo. I *Cor.* 8:
“Scimus quia nihil est idolum in mundo.” AUGUSTINUS VERO, expositio Au-
gustini.

2.2 SED QUAERITUR QUOMODO, quaestio de verbis Augustini. CUM ALIBI
LEGATUR, super illud *Ioan.* 1: “Omnia per ipsum facta sunt.” OMNIS COM- 65
PAGO, id est compositio. CONCORDIA PARTIUM compositi. SED IN QUAN-
TUM EST IDOLI, id est in quantum fingitur habere numen et deitatem corpori
unitam. ET HOMINES CUM PECCANT NIHIL FIUNT, *Ps.*: “Ad nihilum
deductus est in conspectu eius malignus”; *Ps.*: “Ad nihilum redactus sum et
nescivi”; *Iob* 18: “Habitent in tabernaculo eius socii illius qui non est.” 70

2.2 SED FORMA IDOLI etc.

Hoc patet falsum. Forma enim idoli est figura aliqua quam non artifex dedit
ligno, sed potius invenit in ligno. Nihil enim addidit ligno, sed subtraxit, et ideo
figuram non dedit, sed detexit eam quae prius intus erat naturaliter et a Deo.
“Figura enim incisionis a natura est, sed sentire ab actu”, in *Libro sex principio-* 75
rum.

Solutio. Forma idoli hic non dicitur ipsa figura, sed unio statucae visibilis et
deitatis vel alicuius numinis, quam fingit mens otiosa et curiosa. Et haec a natura
non est nec a Deo, immo nec est omnino, sicut dicit Apostolus, sed fingitur esse
tantum. 80

2.2 QUIA NATURAE IUSTITIAE, id est Deo qui naturaliter est iustus, id est in
quo idem est natura et iustitia. NON RESULTAT, id est non resistit, *Sap.* 14:
“Creaturae Dei in odium factae sunt et in temptationes animabus hominum et in
muscipulas pedibus insipientium.”

56 fit²] sit BR₁R₂? 62 quia] quod OAPR₂ 64 quomodo quaestio] quaestione? B ||
quaestio] R₂?; *om. sed add. marg.* O; quo APVC; *om. longior* R₁ 66 sed] non *add.* ed.
67 numen] mirum B; numerum A; *corr. (spat.)* P 68 et] *om.* BO, *add. marg.* O 69 de-
ductus ... nihilum] *om.* P || ad nihilum] *om. (hom.)* A 70 illius] eius O; illi A
73 invenit] invenitur A, invenis R₂ || in] B; *om. (sed add. interlin. PC)* OAPVR₁R₂C
78 numinis] minimum B; numinum OVR₁R₂; numinum *corr. ex* minimum? P; nimium A;
corr. ex minimis C? 83 hominum] *corr. ex* omnium P; *corr. ex* homini inest? V

61–62 I *Cor.* 8,4 65 *Ioan.* 1,3 68–69 *Ps.* 14,4 69–70 *Ps.* 72,22 70 *Iob* 18,15
75–76 *Liber sex principiorum* 1.7 (ed. Minio-Paluello, 36) 82–84 *Sap.* 14,11

85 2.3 SECUNDUM PRAECEPTUM, capitulum.

IN VANUM, id est superflue, falso, dolose. NON IURABIS PRO NIHILO NOMEN DEI. Sic enim eum multum infra id, quod ipse est, minuis. Quippe qui iurat, eum per quem iurat producit in testem rei iuratae. Cum ergo vanum quid iuratur, quod nec minimi hominis dignum est testimonio, nonne multum minoratur
90 Deus, cum in tali re producitur testis?

2.3 ALLEGORICE VERO PRAECIPITUR.

Haec allegoria duo supponit quae indigent manifestatione: unum quod 'Christus' est nomen Dei; secundum quod creatura dicitur et est vanum.

[UTRUM 'CHRISTUS' SIT NOMEN DEI]

Ratio autem primi potest esse multiplex. "Nomen", ut dicit Isidorus, *Etymologiarum* lib. 1, "dicitur quasi notamen, quia nobis vocabulo suo res notas facit."
95 Igitur nomen Dei dicitur id quod nobis Deum notum facit. Unde quia creaturae nobis aliquando Deum faciunt notum, per creaturas nominatur, ut dicatur ignis, *Deut.* 4, et sol, *Sap.* 5 et *Malach.* ultimo. Sed certe per creaturas innotescit nobis obscure, *I Cor.* 13: "Videmus nunc per speculum in aenigmate." Et tamen tanto
100 magis per creaturam innotescit, quanto est nobilior et ab illa summa nobilitate minus remota ut per solem magis quam per ignem et per lucem magis quam per solem. Et ideo magis est eius nomen 'sol' quam 'ignis', et 'lux' quam 'sol'. Igitur si aliquid est tale per quod supra modum clarius innotescit Deus, quod sit etiam ei simillimum et in infinitum similis quam aliqua creatura, nonne propriissime et in infinitum magis proprie dicitur id nomen Dei quam aliquid aliud?
105 Sed hoc 'Christus' Deo simillimus tamquam expressissima Dei imago, *Col.* 1: "Qui est imago Dei invisibilis primogenitus omnis creaturae." *Hebr.* 1: "Qui cum sit splendor gloriae et figura substantiae eius." Et per ipsum maxime nobis Deus innotuit, *Ioan.* 1: "Deum nemo vidit umquam, unigenitus Filius qui est in sinu Patris ipse enarravit." Ergo verissime dicitur nomen Dei 'Christus'.

87 sic] sicut AR₂ || minuis] minus OVR₂; nimis A; corr. ex minus P 89 multum minoratur] misit? minoratur B; multum minora A; corr. (spat.) P 90 in ... re] in tali B, in tali rei A; in tali corr. ex intelligere P 92 manifestatione] expositione (vel manifestatione add. marg.) O; manifestationem BR₁ 93 est¹] om. AP, add. marg. P 95 notamen] non tamen A; notamen corr. ex nominativum V 96 nobis ... notum] deum notum nobis inv. O; nobis notum deum inv. BV || creaturae] creatura BR₁ 98 Sap. 5] cap. 5 B; corr. (spat.) P 102 eius nomen] nomen eius inv. AP 103–104 quod² ... etiam] etiam quod sit inv. O; quod etiam sit inv. AP 104 in] corr.; om. codd. || nonne] non AVR₁R₂; corr. ex non OC 105 in] om. OA, add. interlin. O || id] illud AV 108 eius] om. AP 109 Filius] om. AP

94–95 Isidorus, *Etymol.* 1.7 (ed. Lindsay, n. 1) 98 *Deut.* 4,24 || *Resp. Sap.* 5,6 || *Malach.* 4,2 99 *I Cor.* 13,12 106–107 *Col.* 1,15 107–108 *Hebr.* 1,3 109–110 *Ioan.* 1,18

Sed obicies: Nonne et per Spiritum Sanctum Deus innotuit? *Ioan.* 16: “Cum venerit ille Spiritus veritatis, docebit vos omnem veritatem.” I *Ioan.* 2: “Unctio eius docebit vos de omnibus.” Igitur et ipse sicut Filius dicitur nomen.

Respondeo. Cum res aliqua innotescat, proprie innotescit per similitudinem genitam ab ea, ut color per similitudinem genitam ab eo usque in oculum innotescit. 115 Similiter proprie Deus dicitur innotescere per genitam ab eo similitudinem. Sed imago a Deo genita non est Spiritus Sanctus, sed solus Filius. Igitur proprie per ipsum dicitur Deus innotescere. *Matt.* 11: “Neque Patrem quis novit nisi Filius et cui voluerit Filius revelare.” Et ideo dicitur verbum Patris, quo se loquitur Deus, sicut creatura se loquitur oculo genito suo. 120

Item, Deus ignis est, *Deut.* 4. Sed cum ignis habeat de se genitam lucem et procedentem calorem, magis innotescit per lucem quam per calorem, et pluribus, quia propinquis quidem tantum per lucem et calorem innotescit, et utrumque ad propinquos mittitur, sed lucem tantum mittit ad remotos, et ita pluribus innotescit per lucem quam per calorem. Sic Deus propinquis sibi tantum misit procedentem calorem, scilicet Spiritum Sanctum, sed genitam lucem ad omnes. *Iob* 25: “Super quem non consurget fulgur eius?” *Matt.* 5: “Solem suum facit oriri super bonos et malos.” Nec est contra quod dicitur in *Psalmo*: “Nec est qui se abscondat a calore eius.” Licet enim naturaliter omnis rationalis creatura amet Deum ex gratia Spiritus Sancti gratis data, non gratum faciente, et cognoscat per illud paternum lumen Christum, tamen citius subtrahitur et magis amor Dei quam cognitio, et ita calor ignis quam lux. *Rom.* 1: “Cum cognovissent Deum, non sicut Deum glorificaverunt.” Citius enim insipienti subtractus est calor, et deinde ultimo dixit “non est Deus”. *Ps.*: “Defecit sanctus”, quod scilicet fuit a Spiritu Sancto, “diminutae sunt veritates a filiis hominum.” Minus satis est diminui quam deficere. 135

[QUARE CREATURA DICITUR VANUM ET EST VANUM]

Creatura autem dicitur vanum, non tantum homo (de quo: “Verumtamen universa vanitas omnis homo vivens”), sed et ceterae creaturae. Quippe veritas et vanitas opponuntur, nec est vanitas nisi quidam recessus a solidissima veritate. Et ideo quanto est recessus maior, tanto est res vanior. Sed quanto res mutabilior, 140

111 *Ioan.* 16] P; *Ioan.* 6 BOAVR₁R₂C 115 ab¹ ... genitam²] *om. (hom.) OA, add. marg. O*
 || in oculum] *corr. ex ad P* || oculum] occultum B; *corr. ex occultum R₂* 128 nec²] non AP 130 illud] istud O; id BA; illum R₁ 131 tamen] cum BR₁R₂ 133 insipienti] *corr. ex insipienti P; incipienti R₂* 135 satis] facit B; scit A

111–112 *Ioan.* 16,13 112–113 I *Ioan.* 2,27 118–119 *Matt.* 11,27 121 *Deut.* 4,24
 126–127 *Iob* 25,3 127–128 *Matt.* 5,45 128–129 *Ps.* 18,7 132–133 *Rom.* 1,21
 133–134 *Resp. Ps.* 13,1 134–135 *Ps.* 11,2 137–149 *Resp. Rob. Gross., De decem mandatis* 2,3–4 (ed. Dales-King, 23–24) 137–138 *Ps.* 38,6

tanto est ab illa aeterna permanente veritate remotior. Igitur quanto mutabilior, tanto vanior. Sed omnis creatura, unde creatura est, mutabilis est. Damascenus, cap. 3: "Si creabilia sunt, omnino et vertibilia." Igitur omnis creatura vana est, sicut dicit Apostolus *Rom.* 8: "Omnis creatura vanitati subiecta est." Quomodo
 145 etiam vanitas non est quod, si sibi soli relinqueretur, decideret in omnino nihil, sicut fuit ex omnino nihilo? Hoc autem fieret omni creaturae. Unde *Hebr.* 1: "Portansque omnia verbo virtutis suae." Quid ergo absurdus quam illam firmis-
 150 simam veritatem ponere vanitatem et illud verbum portans omnia ponere unum de portatis?

Aliter potest hoc exponi. Ille enim assumit nomen Dei in vanum, qui ponit Deum aliquid fecisse sine fine utili. Quod enim fine utili caret, vanum et frustra est. Sunt tamen qui aestimant Dei nomen, scilicet sapientiam Christum per quam omnia facta sunt, multa vana fecisse, utpote multa inutilia, immo, quod est vanitatis maioris, nociva. Magis enim vanum est quod fit fine malo quam quod
 155 nullo, ut nocivas plantas et animalia.

Sed contra hanc iniquam sententiam attende nullam creaturam carere fine utili. Quippe in qualibet invenitur magnitudo unde est vestigium creatricis potentiae Patris, species etiam unde est vestigium sapientiae Filii, et ordo bonitatis Spiritus Sancti. Et ita ex qualibet quacumque creatura vili ascendere potest homo
 160 in caelum illud tertium cum Paulo, scilicet non stellatum nec empyreum, sed in caelum trinitatis. Minima igitur creatura scala est tam alta, ut per eam in caelum altissimum ascendatur. *Sap.* 13: "A magnitudine speciei et creaturae poterit cognoscibiliter horum Creator videri." Sed heu ut quid tot scalae, cum tam pauci sint ascendentes? Numquid non haec magna utilitas? I *Tim.* 4: "Omnis creatura Dei bona et nihil reiciendum." Valent autem multa ad medicamenta utiliter
 165 (*Sap.* 1: "Non enim est in illis medicamentum exterminii"), licet abutens eis quis occidat. Medicina enim bona nec suo loco nec tempore data mala videtur, sed potius abusio mala est. Venenum enim ipsum in medicinis est utile. Pulices au-

141 aeterna permanente] permanente et aeterna A, permanente P 142 tanto] *om.* BOVR₁ R₂C, *add. marg.* O, *add. interlin.* R₂; tanto est ab *del.* A (*cf. l. 141*) 145 si] *om.* BP 147 portansque] portans P; portans quae R₁ || verbo] verba AP || quid] quod BV 148 illud] *corr. ex aliud?* O; istud A 151 quod ... utili²] *om. (hom.) sed add. marg. (al. m. P)* PC 152 Dei nomen] nomen dei (*corr. ex domini* O) *inv.* OA 153 quam] quem BAR₂ 154 fine] sine BAR₂; *corr. ex sine* P 156 creaturam] P; *om. (sed add. marg. OR₂C)* BOAVR₁R₂C 157 in qualibet] inaequaliter BAVR₂; inaequalitur? R₁; *corr.* C || unde] unum BAVR₂; *corr. ex unum* OC? 158 unde] unum BAVR₂, *corr. ex unum* OC 160 illud] ad A; *corr. ex id* P || scilicet] silicet (*sic*) A; saltem R₁; *corr. ex facit* V 162 speciei] specie OAVR₁R₂ || et] *etc.* B; *om.* P; *del.* C || creaturae] creatura BOAVR₁R₂ 166 exterminii] ex terminis B, extermini (*sic*) R₂

142–143 Ioan. Dam., *De fide orth.*, cap. 3 (ed. Buytaert, 16) 144 *Rom.* 8,20 146–147 *Hebr.* 1,3 150–174 Resp. Rob. Gross., *De decem mandatis* 2.7 (ed. Dales-King, 25–26) 160 Resp. II *Cor.* 12,2 162–163 *Sap.* 13,5 164–165 I *Tim.* 4,4 166 *Sap.* 1,14

tem et cetera quae laedunt sunt peccantibus iusta punitio, patientibus exercitatio
aliis ne peccent terror salubris, omnibus commonitio salubris, contusio superbae 170
praesumptionis. Quid enim magis contundere potest quam hoc, quod ille qui ha-
buit omnium animalium dominium, nunc peccato exigente minimissimae pulicis
importunitatem et molestationem nec vitare potest nec superare? Igitur *Gen.* 1:
“Vidit Deus cuncta quae fecerat, et erant valde bona.”

Item, nomen Dei, scilicet sapientiam eius, in vanum sumunt qui vel unum 175
malum dicunt Deum permittere fieri de quo Deus bonum non faciat. Non enim
esset usquequaque solida veritas, si malum permetteret de quo nulla esset utilitas.

Contra quam insaniam est ratio. Quippe malum aut est poenae, aut culpa. Si
poenae: Sed omnis poena iusta est, quamvis homo vel diabolus eam quandoque
iniuste affligit, ut dicit Augustinus. Omne autem quod iuste est, utiliter est. Si 180
culpa, aut cognoscitur in hac vita, aut non. Si sic, piis est eruditio ad vitandum
et commonitio ad compatiendum, quod est meritorium. Si latet, in futuro tamen
patebit, et erit piis materia laudis et gaudii, quia vel vitaverunt vel purgaverunt. Et
ideo Apostolus *Rom.* 8: “Scimus quoniam diligentibus Deum omnia cooperantur
in bonum.” Et Augustinus: “Omne malum ordinat Deus bene, et omne turpe 185
ordinat non turpiter sed pulchre.”

2.3 SED AEQUALEM PATRI, *Phil.* 2: “Qui cum in forma Dei esset, non rapinam
arbitratus est esse se aequalem Deo.”

2.4 MEMENTO UT DIEM SABBATI SANCTIFICES.

Primo dicamus de littera, secundo de allegoria. Et de littera duo: primo qui- 190
dem de intellectu litterali, secundo de observatione huius praecepti.

[DE LITTERA TERTII PRAECEPTI]

De sensu litterali patet quod praeceptum est Iudaeis vacare ab operibus ma-
nuum die tali. Quis sit dies sabbati litteraliter, patet.

169 iusta] iustitia R₂; *corr. ex* ista C 170 contusio] contensio (*sic*) B; concussio APC;
vel contusio *marg.* PC; concussio *corr. ex* contusio V; confessio *corr. al. m. (ras.)* R₂ ||
superbae] superbiae BPR₁; *corr. ex* superbiae R₂ 172 omnium] omnem BR₁ || mini-
missimae] minutissimae B; *corr. ex* minuisse O; minimisse A; minimae *corr. ex* minimisse P
173 igitur] *om.* AP, *add. marg.* P 178–179 si poenae] *om.* OA, *add. marg.* O 180 af-
fligit] infligit *corr. ex* infligit B; infligit *corr. ex* affligit P; astringit R₁; *corr.* R₂ 181 est]
om. APR₁, *add. interlin.* P 188 esse ... aequalem] se aequalem esse *inv.* A; se esse aequalem
inv. P 193 quis] *corr. ex* quid O; quid R₂C

173–174 *Gen.* 1,31 175–186 *Resp. Rob. Gross., De decem mandatis* 2.8 (ed. Dales-King,
26) 179–180 *Verbatim ex Rob. Gross., ibid., cf. 1.24–30* (ed. Dales-King, 18–21); *resp.*
Aug., Contra advers. legis et proph. 1.16 (CCL 49, 58) 184–185 *Rom.* 8,28 185–186 *Ver-*
batim ex Rob. Gross., ibid.; resp. Aug., De agone christiano 7.7 (CSEL 41, 109), *Aug., Enchir.*
3.11 (CCL 46, 53) 187–188 *Phil.* 2,6

Sed quare dicat “memento” in hoc potius quam in aliis praeceptis, cum tamen
 195 hoc solum esset cessandum, et quid sanctificare diem, non est ita manifestum.

[QUARE DICAT “MEMENTO” IN HOC POTIUS QUAM IN ALIIS PRAECEPTIS]

De primo sciendum omnia alia ab isto naturaliter in corde hominis scripta, et
 ideo ibi memoriae verbum tacuit. Sed hoc memoriae eo artius voluit imprimere
 quo naturaliter non fuit impressum. Illa enim sola naturaliter menti sunt impressa,
 quae perpetuo manere debebant; quod non hoc.

[QUID SIT SANCTIFICARE DIEM]

200 De secundo. Tempus est mensura motuum et actionumstrarum. Tunc igitur
 hanc mensuram sanctificamus, cum sanctis eam operibus implemus. Bona enim
 vel mala haec mensura dicitur a bonis vel malis mensuratis per eam. Et dicuntur
 dies mali, in quibus mala fiunt, et boni, in quibus bona; sic sancti in quibus sancta.
 Sanctum autem idem est quod ‘agios’, id est sine terra. Igitur illa opera dicuntur
 205 sancta quae sunt sine terra, id est a terrenis sublevata, quae sunt opera spiritualia.
 Igitur patet quod hoc est diem sanctificare: eum in spirituales actiones expendere.

Item, sanctum est quod est usibus divinis mancipatum. Igitur diem sanctificare
 est eum usibus divinis, scilicet spiritualibus, mancipare.

Hinc patet quod nec accidiosi, scilicet pigri ad spirituales operationes, diem
 210 sanctificant, quippe potius diem, scilicet hanc mensuram, vacuant (*Iob* 7: “Ego
 habui menses vacuos”), nec otiosi, scilicet vacantes lusibus et epulis. Unde Au-
 gustinus de Iudaeis: “Vacare volunt ad nugas atque luxurias suas. Melius faceret
 Iudaeus in agro suo aliquid utile quam in theatro seditiosus existeret. Melius
 feminae eorum die sabbati lanam facerent quam toto die in neomeniis suis impu-
 215 dice saltarent.” Multo magis nec illi qui pessimis vacant, scilicet comensationibus
 et ebrietatibus et luxuriis. Illi diem faciunt vacuum, sed hi prophanum, non sanc-
 tum, prophanarum enim actionum multitudine ipsum replent. Unde *Matt.* 6:
 “Sufficit diei malitia sua”; *Eph.* 5: “Dies mali sunt”. Quippe quasi nullae sanc-
 220 tae actiones fiunt in ea, sed omnes malae fere. Et ideo *Is.* 1: “Iniqui sunt coetus
 vestri” quoad opera mala, “kalendas vestras et sollemnitates vestras odivit ani-
 ma mea, facta sunt mihi molesta, laboravi sustinens.” Quippe cum opus servile

195 cessandum] cassandum A; corr. ex cassandum P 198 sunt] om. sed add. marg. PR₂
 199 debebant] debebantur R₁; corr. ex debeant C 200 est] et A; corr. ex et R₂ 201 hanc
 mensuram] mensuram hanc inv. BAPR₁R₂ 206 diem] corr. ex idem OA 213 existe-
 ret] exisset B; existat O 214 toto] tota AP; corr. ex tota R₁ || suis] suae P; om. R₁
 218–219 sanctae actiones] actiones sanctae inv. OR₁ 219 fiunt] sunt AR₁ || omnes]
 omnis BR₁

200 Resp. Arist., *Phys.* 4.12 (220b 32–221a 1); cf. *Auctoritates Aristotelis*, n. 139 (ed. Hames-
 se, 151) 210–211 *Iob*. 7,3 211–215 Aug., *Sermo* 9.3 (CCL 41, 110–11) 217–218
Matt. 6,34 218 *Eph.* 5,16 219–221 *Is.* 1,13–14

dicatur opus manuale, magis tamen opus servile est opus peccati quod servum facit operantem (*Ioan.* 8: “Omnis qui facit peccatum, servus est peccati”), alia opera prius entium servorum sunt, non servos faciunt. Qui ergo dixit *Levit.* 23: “Nullum opus servile facietis in eo”, nonne maxime talia opera prohibuit? Et 225 ideo talis sollemnizatio oditur a Deo qui solum peccatum odit.

[DE OBSERVATIONE TERTII PRAECEPTI]

De huius praecepti observatione patet quod non servatur ad litteram sicut cetera novem, sed tantum spiritualiter.

Sed tunc dices quod nobis sunt tantum novem mandata.

Respondeo. Tenetur spiritualiter. 230

Et tu dices: Si spirituales mandatorum intellectus connumeramus cum litteralibus, patet quod non erunt tantum decem, sed multo plura. Igitur aut novem sunt nobis mandata aut plura quam decem, non autem tantum decem.

Item, hoc tertium praeceptum aut est morale, et tunc debet omnino observari adhuc, quia immobile est omne morale, aut caerimoniale. Non caerimoniale, ut 235 videtur, quia tunc essent tantum novem mandata nobis, ut prius.

Respondeo. Dicunt aliqui quod est tantum caerimoniale. Alii dicunt quod partim morale, scilicet in quantum unus dies in septimana praecipitur sollemnizari, sed in quantum talis dies, est caerimoniale; et quoad primum manet, quoad secundum non manet, sed mutatur in dominicam. Et sic sunt nobis decem prae- 240 cepta.

[DE OBSERVANDA DOMINICA DIE]

Hic iam de observanda dominica die aliquid dicendum. Cum sint dies septem, ita eas Deus omnium temporum et dierum Dominus distribuit, ut nobis sex illorum concederet et septimum sibi retineret. Si tanta fuit eius ad se parcitas, ad te autem liberalitas, quam ingratus eris, si vel illum ei in modico subtraxeris! Quippe si habens tantum septem dies tibi daret sex, sibi unicum retineret, et hunc tu ei subtraheres, nonne ingratissimus esses? Immo si vel modicum de eo subtrahis, ingratus eris. Cum igitur ceteros sex in tuos usus plene expendas (*Ps.*: “Exibit homo ad opus suum et ad operationem suam usque ad vesperum”), istum plene in eius usus expende. *Eccli.* 14: “Non defrauderis a die bona et particula 250

222 tamen] inde A; *corr. ex* inde P 224 servorum] servarum R₁; *corr. ex* servarum C
227 servatur] salvatur B; observatur O 228 tantum] *corr. ex* unum P; unum R₁ 229 novem] scilicet? A; *om. sed add. interlin.* P 233 non ... decem²] *om.* A; aut non tantum decem *del.* P 235 aut caerimoniale] *om. sed add. marg.* O || non caerimoniale] *om. (hom.) sed add. marg.* VR₂ 243 Dominus] Tuus est dies et tua est nox [Ps. 73,16] *add. marg.* OV, *add.* (quia Ps. *praem.*) P, *add. interlin.* C || ut] *om. sed add. marg.* O; in A

223 *Ioan.* 8,34 224–225 *Levit.* 23,7.21.25.35.36 248–249 *Ps.* 103,23 250–251 *Eccli.* 14,14

boni diei non te praetereat.” Satis benignior est hic Dominus suis servis quam homines qui plus quam septimam, immo fere omnes septem exigunt dies.

Item, duo sunt in nobis, quorum utrumque multo indiget tempore ad sui reparationem et conservationem, scilicet anima et corpus. Sed anima nobilior satis et
 255 eius reparatio utilior tibi satis, sicut reparatio cordis quam pedis. Et ideo II *Cor.* 4: “Licet is, qui foris est noster homo, corrumpatur, tamen is, qui intus est, renovatur de die in diem.” Nonne igitur stultum est totum tempus ad reparationem corporis expendere et nec saltem septimum diem ad animae reparationem? *Eccle.* 4: “Cui laboro et fraudo animam meam bonis?” Immo et valde iniustum, quippe totum
 260 hoc tempus ad animae reparationem datum est, et secundus Christi adventus ad reparationem corporis. *Phil.* 3: “Salvatorem exspectamus.” *Eccli.* 30: “Miserere animae tuae placens Deo et contine et congrega cor tuum in sanctitate.”

Item, Iudaei opera corporalia vitant, secundum quod praecepit Dominus, in die sabbati. Et causa huius quietis est non opus aliquod Dei, sed potius cessatio ab
 265 opere (*Gen.* 2: “Sanctificavit eum, quia in ipso cessaverat ab omni opere suo quod creavit”). Sed si cessatio, scilicet privatio, operis potuit diem sanctificare, tam magnum opus ut Christi resurrectio, quo resurrectionem corporis nostri significavit, immo iam incohavit, et resurrectionem animae effecit (*Rom.* 4: “Resurrexit propter iustificationem nostram”), non poterit dominicam sanctificare et sollemnem reddere? Indigni quidem his effectibus, qui hunc diem non sanctificant! Et
 270 si morte punitur non observatum sabbatum (*Ex.* 31: “Custodite sabbatum meum, sanctum enim est vobis, qui polluerit illud, morte morietur”), quanto magis haec satis gloriosior dies et illi glorioso triumpho de inferno, de morte dedicata!

Item, non tantum opere resurrectionis suae, sed etiam angelorum creatione
 275 hunc diem dedicavit. Hoc enim die creavit angelos et dixit “fiat lux”. Hoc ergo die rationalis creatura primitus creata est et ad Deum conversa, ut lux fieret. Unde primus mundi dies et quo natura rationalis in reductione ad Deum iam quietabatur non hic debet sollemnis haberi, et in hoc debemus niti tota virtute, ut ad eundem conversione iocundemur et perficiamur?

280 Item, hunc diem sua nativitate consecravit, ut dicunt sancti, et in *Historia* ponitur in evangelio de ortu Salvatoris. Quod bene congruebat; quo enim die

251 boni] bona O; corr. ex bonae C || diei] doni *Vulg.* 255 eius] om. B; est A
 256 is¹] his BAP; corr. ex his C || tamen] cum A; corr. ex cum P || is²] corr. ex
 his O; his A 259–260 totum hoc] hoc totum *inv.* OAV 262 contine] continue BA; corr.
 ex continue P 265 cessaverat] om. A; cessavit P 267 resurrectionem] P; nostram et suam
 add. BOAVR₁R₂C, sign. vacat al. m. O 268 animae] animo VC 271 punitur] puniuntur
 qui corr. ex punitur O; om. A; corr. ex pri...e P || observatum] R₁C, corr. ex observant R₂;
 observas B; observant OAPV 274 etiam] om. OC, add. marg. O, add. interlin. C 276 et]
 om. PR₁ 279 conversione] conversionem A; corr. ex conversatione PR₁

255–257 II *Cor.* 4,16 258–259 *Eccle.* 4,8 261 *Phil.* 3,20 261–262 *Eccli.* 30,24
 265–266 *Gen.* 2,3 268–269 *Rom.* 4,25 271–272 *Ex.* 31,14 275 *Gen.* 1,3 280–281
 Resp. Petr. Com., *Hist. scholast.*, hist. evang., cap. 5 (PL 198, 1540B)

lucem condidit, eodem lux vera apparuit. Et ut dicit Origenes super *Ex.* 16: “Die dominica primo manna de caelo pluit. Quo etiam die melliflui facti sunt caeli. Hoc etiam die Spiritum Sanctum misit. Hoc etiam die non solum incohavit mundum, sed et terminabit; hoc enim die iudicaturus est vivos et mortuos et dicturus ‘venite’ et ‘ite’.” Et ideo huic diei non succedet alius sicut nec praecessit, sed continuabitur cum illo die (de quo: “Melior est dies una in atriis tuis super milia”). Vere ergo dies bona, tot bonorum operum mensura, cuius merito particula non te praetereat. Vere “haec dies quam fecit Dominus”, tot in ea opera sancta faciendo, “exsultemus et laetemur in ea”. 285 290

[DE ALLEGORIA TERTII PRAECEPTI]

Allegorice hic praecipimur omnia, quae facimus, propter quietem in Deo obtinendam facere et illam quietem finem omnium laborum nostrorum ponere. *Ps.*: “Qui posuit fines tuos pacem.” Finis per Spiritum Sanctum creditur obtineri, quia ex amore et benignitate, quae Spiritui Sancto appropriatur, habebitur. Et ideo hoc mandatum appropriatur personae Spiritus Sancti sicut et amor, et tangitur Spiritus per verbum sanctificationis quae Spiritui appropriatur. *II Thes.* 2: “Elegit nos Deus primitias in salutem et sanctificationem Spiritus.” *I Petri* 1: “In sanctificationem Spiritus.” 295

2.4 EX SPIRITU SANCTO, tangit sanctificare.

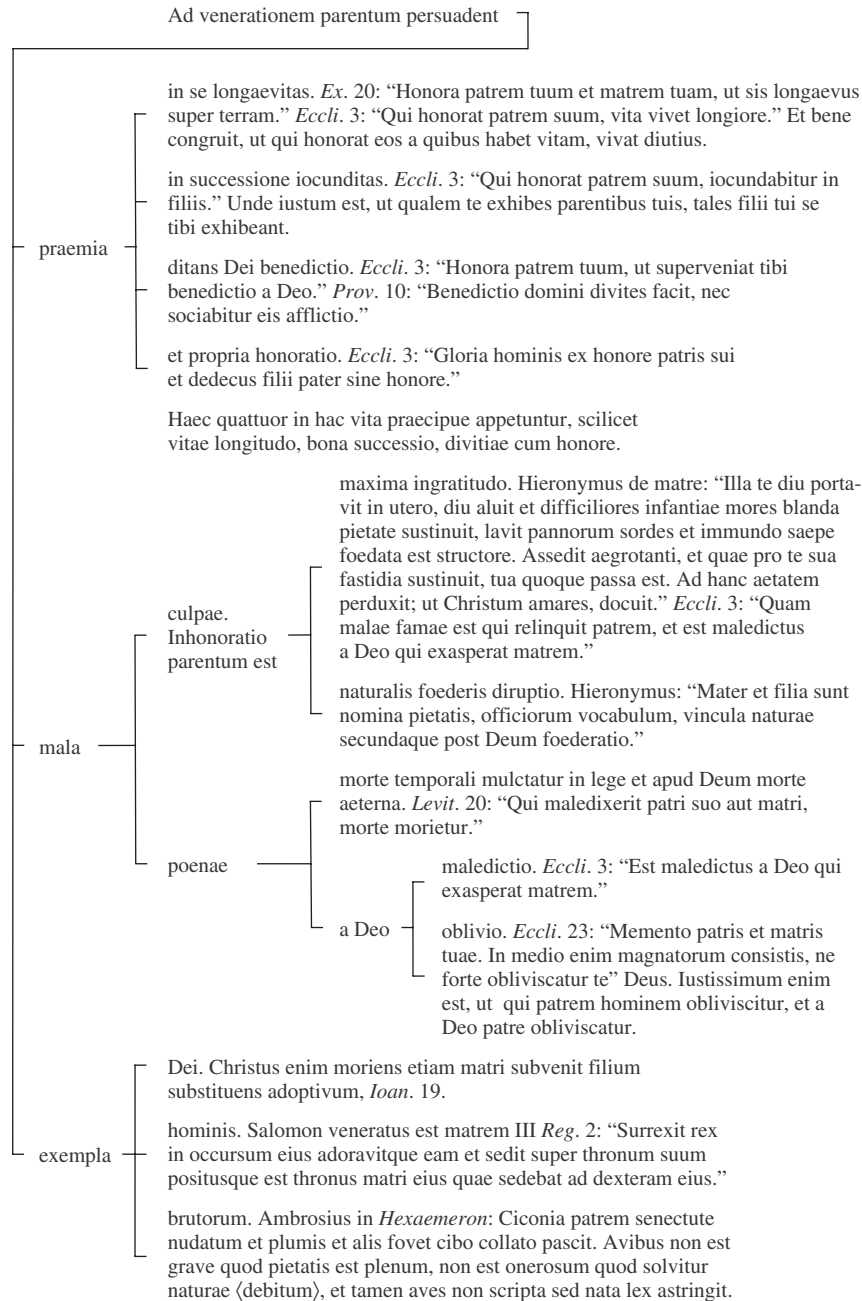
3.1 DONUM, Spiritum Sanctum. QUIA IPSE EST, id est quia bonitati et ita Spiritui Sancto attribuitur, quod sumus filii Dei. VEL COMMUNITAS, quia communiter spiratur ab utroque. IUSTIFICATIO, meritum. REQUIES, praemium. ATTRIBUTUR, quia horum collatio est potius ex benignitate quam potentia vel sapientia. 300

4.1 IN SECUNDA VERO, capitulum. 305

Parentibus debetur	{	veneratio	{	in opere
		subiectio		in verbo

282 et] *om.* AP 284 etiam¹] et BAV || etiam²] et BAVRC 285 et¹] etiam O; *om.* R || terminabit] creavit BOAVRC; *corr. ex* creavit P 289 praetereat] praecedat B; praeterea P 293 tuos] suos BVRC || obtineri] *corr. ex* optimum BO; *corr. ex* optinere P

287–288 *Ps.* 83,11 288–289 *Resp. Eccli.* 14,14 289–290 *Ps.* 117,24 292–293 *Ps.* 147,14 296–297 *II Thes.* 2,13 297–298 *I Petri* 1,2 305 Divisiones sequentes pendent ex Rob. Gross., *De decem mandatis* 4.1–17 (ed. Dales-King, 38–45)

4.2 AD CAELESTEM, *Matt.* 23: “Unus est Pater vester qui in caelis est.” HONORA PATREM TUUM etc. Hoc praeceptum non obligat nisi pro loco et tempore ut consilium, sed differt: Eius enim contrarium est semper forte mortale, quod non est in consilio. Ad reverentiam autem semper tenemur.

4.3 SECUNDUM EST etc., capitulum.

310

SUPERADDITIO, expressio vel explanatio, IN EVANGELIO, *Matt.* 5.

4.4 CUI, sensui carnali.

4.5 TERTIUM EST etc., capitulum.

A PARTE ENIM etc. Quippe moechus proprie est qui adulter est, id est qui alterius uxorem cognoscit. Unde *Ex.* 20: “Non moechaberis”, *Glossa*: “Moechos tamen graece non nisi adulteros dicit.”

315

5.1 QUARTUM EST etc., capitulum.

SACRILEGIUM. Sacrilegium est sacrae rei vel sacro deputatae vel in sacro posita violatio. Vel sacrilegium est cuiuslibet rei sacrae vel divinae iniuriosus usus. Vel sacrilegium est publici iuris transgressio.

320

5.3 HIC ETIAM USURA PROHIBETUR, *Levit.* 25: “Pecuniam tuam non dabis ei ad usuram et frugum superabundantiam non exiges.” *Deut.* 23: “Non faeneraberis fratri tuo ad usuram pecuniam nec fruges nec quamlibet aliam rem, sed alieno. Fratri autem tuo absque usura id quo indiget commodabis.” NIHIL INTEREST, id est utrumque est mortale. QUOD, id est quantum. ET NIHIL, *Luc.* 6: “Mutuum date nihil inde sperantes”, SUPERFLUUM, superabundanti sorti. SUPERABUNDANTIA, id est receptio super sortem. INIURIA sibi illata.

325

5.4 SI VERO etc., capitulum.

SED DEO etc., pro mercede laboris, cum ad tabernaculum faciendum. SED SI ID SPONTE etc., non ex mero officio, sed odio, vel delectatione vel libidine vindictae. PERMISSI SUNT, et ita culpa fuit.

330

5.5 TRANSGRESSI SUNT, ut videtur. QUOD TIBI NON VIS FIERI, id est: quod debes velle tibi non fieri, alteri paribus circumstantiis ne feceris. *Tob.* 4

314 a parte] ed.; aperire *codd.* 315 moechos] B; moechas OARC; *corr. ex* moechas PV
 316 tamen] A; autem B; tantum OPVRC 318 sacrilegium²] *om.* OAVC, *add. marg.* V
 321 etiam] et B; autem O 325 est²] *om.* AP, *add. interlin.* P 327 sibi] igitur BA
 329 cum] tamen O; tamen *corr. ex* cum P 331 fuit] *om.* A; fuit (*interlin.*) sive P

306 *Matt.* 23,9 311 *Resp. Matt.* 5,21–22 315–316 *Ex.* 20,14; *Glossa ordin.* in h.l. (ed. princeps, 2:153a), ex Aug., *Quaest. in Hept.* 2.71.4 (CCL 33, 104) 321–322 *Levit.* 25,37
 322–324 *Deut.* 23,19–20 326 *Luc.* 6,35 333–334 *Tob.* 4,16

habet: “Quod ab alio oderis tibi fieri” etc., et intellige voluntatem rationis, non
335 affectionis. OMNIA QUAECUMQUE etc., *Matt. 7.*

6.1 QUINTUM PRAECEPTUM EST, capitulum.

6.2 SOLET ETIAM QUAERI, capitulum.

334 habet] *om.* O; hoc P || etc.] *om.* BO, *add. marg.* O 337 etiam] *autem* ed.

335 *Matt. 7,12*

DISTINCTIO 38

1.1 SCIENDUM EST TAMEN ... Dist. 38.

1.1 NON MALITIA, id est per malitiam. OBSTETRICES, *Ex.* 1. ET RAAB, *Ios.* 2. EST ET ALIUD, Augustinus, libro *Contra mendacium*. QUOD mendacium. PERFECTIS ENIM voto, non caritate. NEC PRO TEMPORALI etc., *Ps.*: “Perdes omnes qui loquuntur mendacium.” *Sap.* 1: “Os quod mentitur, occidit 5 animam.” *Eccli.* 7: “Noli velle mentiri omne mendacium.” LICET AUTEM EIS, ubi nondum indicatur alicui.

1.1 TERTIUM GENUS, capitulum.

1.3 OBSTETRICUM, *Ex.* 1, ET RAAB, *Ios.* 2. PROPTER LIBERATIONEM, non propter mendacium. PRO QUA liberatione FUIT etc., mendacium. POSSU- 10 MUS prodesse.

2.1 SCIENDUM EST ETIAM, capitulum.

QUOD FIT IN DOCTRINA etc., in articulis fidei ut regula morum. AD QUOD mendacium. UT NULLI PROSIT, intellige de temporali commodo. FALLENDIQUE LIBIDINE etc. sicut histriones. Et dicitur hoc mirum, quia omnis homo 15 naturaliter scire desiderat. Scitur autem nihil nisi verum, et ita naturale est homini in veritate delectari. Et ita mirum est, quomodo nunc in mendacio delectetur. *Prov.* 20: “Suavis est homini panis mendacii, et postea implebitur os eius calculo.” CUPIDITATE, adulatio. TOLLENDAM a praedone. UBI SIT pecunia.

2.2 ARBITRETUR se.

20

3 HIC VIDENDUM EST, capitulum.

CUM INTENTIONE FALLENDI vel falsum dicendi propter mendacium ioci. Sed Magister intendit quod hic definitur mendacium mortale tantum.

4 enim] vero ed. 12 etiam] etc. RC 15 dicitur hoc] hoc dicitur *inv.* OP || mirum] O, *corr.* ex insuper P; insuper BAVRC 21 hic] sic OAVR; *corr.* ex sic P

2 *Ex.* 1,15–21 3 *Ios.* 2,3–6 || *Resp.* Aug., *De mendacio* 2.2 (CSEL 41, 414) 4–5 *Ps.* 5,7 5–6 *Sap.* 1,11 6 *Eccli.* 7,14 9 *Ex.* 1,15–21 || *Ios.* 2,3–6 15–16 *Resp.* Arist., *Metaph.* 1.1 (980a 21); cf. *Auctoritates Aristotelis*, n. 1 (ed. Hamesse, 115) 18–19 *Prov.* 20,17

4.1 MENTIRI VERO, capitulum; Augustinus in libro *Contra mendacium*.

- 25 VERAX EST, Augustinus: Verum et falsum ad dicti qualitatem referuntur, verax et fallax ad intentionem dicentis. SCIENS AUTEM non esse verum.

Tria sunt haec

[	asserere quod nescit an sit verum vel falsum, et ille non est liber a mendacio
[	asserere id cuius oppositum credit esse verum, et ille magis mentitur
[	asserere oppositum eius quod scit perspicue quod est verum, et ille est in summo

4.2 HIC QUAERI SOLET, capitulum.

UTRUM LOQUATUR MENDACIUM, ut stricte accipiatur ut supra, scilicet falsa vocis significatio.

- 30 5.2 PORRO etc., capitulum.

5.3 UT PRAEDICTUM EST, hac eadem distinctione cap. TERTIUM GENUS ibi: POSSUMUS ET FURANDO etc.

5.4 A SCIENTE etc. cum animo fallendi.

- 5.5 OS QUOD MENTITUR, *Sap.* 1. PRAEMISSA DESCRIPTIONE, hac eadem distinctione cap. HIC VIDENDUM EST in principio.

6.1 ILLUD ETIAM SCIENDUM EST, capitulum.

- QUOD IN QUIBUSDAM REBUS, in fide et moribus, MAGNO MALO, *Prov.* 21: “Qui erraverit in via doctrinae, in coetu gigantum commorabitur”; *Is.* 45: “Abierunt in confusionem fabricatores errorum”, IN QUIBUSDAM PARVO, ut quando in temporalibus. NON ARBITRANDUM EST etc., *Iob* 8: “Hesterni quippe sumus et ignoramus.” VEL SI EST peccatum, MINIMUM. Videtur quod sit aliquod peccatum. Quia tota perfectio animae est in assimilatione eius cum summa veritate. Ergo non nullius imperfectionis est et ita culpae, aliud sentire quam veritas habet, maxime cum possit hoc vitari saltem secundum partem. Minus distat a veritate qui dubitat de aliquo an sit verum quam qui putat falsum esse verum.
- 45 QUAMVIS NON VIDEANTUR, id est plene intelligantur. NISI CREDANTUR,

26 verum] NEC (non P) ILLE LIBER EST A MENDACIO (etc. add. VC) add. O, add. post capitulum (l. 27) P, add. marg. VC 38 gigantum] gigantium BO; giganter A; corr. al. m. P 39 errorum] corr. ex otiorum? V; corr. ex extrorum? C 40 hesterni] corr.; extremi B; externi OAPVRC 43 nullius] marg. P; velle B; nullae OAVRC; velle corr. ex vellem P 46 intelligantur] intelliguntur BAPVR || credantur] reddantur V; tradantur R

24 Potius Aug., *Enchir.* 7.22 (CCL 46, 62) 25–26 Cap. 4, n. 1 (ed. Grottaferrata, 2:215–16); Aug., *Enchir.* 6.18 (CCL 46, 58) 31–32 Cap. 1, n. 3 (ed. Grottaferrata, 2:214) 34 *Sap.* 1, 11 34–35 Cap. 3 (ed. Grottaferrata, 2:215) 37–38 *Prov.* 21, 16 38–39 *Is.* 45, 16 40–41 *Iob* 8, 9

id est si discredantur, AD VITAM AETERNAM, *Hebr.* 11: “Credere oportet accedentem ad Deum.” *Ioan.* 8: “Si non credideritis quia ego sum, moriemini in peccatis vestris.” *Ps.*: “Hi errant corde, ipsi vero non” etc.

^{6.2} NON MODO, tantum. SUNT ENIM QUAE NESCIRE, per experientiam. 50

^{6.3} IACOB QUOD MATRE etc., *Gen.* 27.

De mendacio quaeritur primo, an sit. Secundo, quid sit. Tertio, quotiens sit. Quarto, an omne sit peccatum, vel nullum; vel aliquod sit, aliquod non. Quinto, si omne est peccatum, an omne sit peccatum mortale vel sit aliquod veniale. Sexto, discurrendo per species inquirere, quod sit veniale et quod mortale. Septimo de mendaciis virorum famosorum in Scriptura et de locutionibus tropicis, hyperbolicis et per antiphrasim. Octavo de mendacio operis, scilicet simulatione et dissimulatione. 55

[UTRUM SIT MENDACIUM]

^{1.} De primo videtur quod mendacium non sit. Ad hoc supponamus definitionem ponentem altera nomina, scilicet quod “mentiri est contra mentem ire”. Talis 60 ergo itio contra mentem est aut oris aut mentis.

Si mentis, tunc mens est sibi ipsi contraria. Aut igitur idem mentis sibi ipsi contrariatur, quod est impossibile; aut est una pars in ea alteri contraria, et tunc non simplex est, sed divisibilis. Quod si ponitur divisibilis: cum contraria sint, quae sub eodem genere posita maxime distant, cum ipsa sibi contrarietur, habet 65 partes maxime distantes. — Contra. Si divisibilis est, saltem homogenea est, id est tota unius naturae.

Si oris: Sed omnis organi exterioris motum praecedit motus mentis, et hoc est: “In principio erat Verbum”, id est, sicut verbum mentis divinae praecedit quodlibet opus suum, sic est et in homine. Ergo si os vadit contra mentem, cum 70 hoc non sit nisi a mente, et mens contra mentem vadit.

^{2.} Item, non sunt simul in affectu opposita quae circa eum contingunt, scilicet iustitia et iniustitia, igitur nec in aspectu. Ergo cum veritas credita sit in mente, non erit oppositum in mente, ergo nec a mente erit in ore. Ergo non contingit mentiri. 75

47 *Hebr.* 11] hae (haec O) enim ORC 49 errant] erant BRC || non] *om.* BP
 50 quae] qui BA 52 quaeritur] *om.* A; quaeratur R 53 sit aliquod²] P, *corr.* ex sit
 quod C; sit quod BAVR; sic et aliquod O 55 inquirere] perquirere B; *om. sed add. marg.* O
 || quod¹] quid BA; quid *corr.* ex quod P || veniale ... mortale] mortale et quod
 veniale *inv.* OA 64 simplex] simpliciter? B; *corr.* ex simpliciter P || divisibilis²]
 indivisibilis A; *corr.* ex dissimilis P 70 et] *om.* OVR 73 credita sit] sit credita *inv.* AP

47–48 *Hebr.* 11,6 48–49 *Ioan.* 8,24 49 *Ps.* 94,10–11 51 *Gen.* 27,19–24 60 E.g.
 Alanus de Insulis, *Distinctiones dictionum theologicarum* (PL 210, 856A) 69 *Ioan.* 1,1

³ Item, impossibile est eundem intellectum eadem simul componere et dividere. Ergo cum iam composuerit aliquos intellectus, ut Sortem et cursum, non iam dividet negando mente, ergo nec proferet ore. Verbum enim mentis praecedit verbum oris.

[SOLUTIO]

⁸⁰ Solutio. Est intellectus vis quaedam in anima accipiens duos intellectus simul et componens, deinde videns quod compositio talis congruit, consentit tali compositioni, et fit in mente credulitas talis compositionis, vel opinio vel scientia. Hic autem talis consensus verbum mentis dicitur. Verbum enim secundum Augustinum est amata notitia, et dicitur amata propter talem consensum. Sed tunc
⁸⁵ proprie est verbum, quando consentiens non fallitur aestimando verum quod est falsum. Verbum enim dicitur quasi verum boans, id est sonans. Talis autem verbi, scilicet compositionis vel divisionis cui consentitur, signum est sermo. Unde Aristoteles: “Voces sunt”, inquit, “notae”, non compositionum vel divisionum, sed “passionum in anima”, id est affectionum, scilicet consensuum. Qui ergo
⁹⁰ vult fallere, prius componit aliqua in mente, deinde consentit compositioni, tertio volens credi se opinari contrarium illi compositioni profert sermonem significantem falso consensum in divisionem. Et ideo talis sermo est signum falsum, sicut si exponeretur circulus vini in domo in qua non esset vinum.

Hinc patet solutio ad primum. Dicendum enim est quod os contrariatur menti
⁹⁵ simulate, non vere, quippe significat consensum mentis qui non est secundum veritatem. Et ita mens volens exprimere talem sermonem sibi ipsi apparenter contrariatur, sicut circulus significando contrariatur defectui vini in cellario. Et ita non habet mens in se contraria. Non enim sunt contraria consensus in compositionem et divisio quae est in mente et exprimitur ore.

¹⁰⁰ Et sic etiam patet solutio ad secundum. Verumtamen sciendum mentis affectum aliquando divisum esse, ut quando secundum aliquid sui afficitur ad unum contrariorum et secundum aliud sui ad reliquum oppositorum, secundum illud *Prov.* 13: “Vult et non vult piger.” Similiter et aspectus nescit quandoque, cui parti contradictionis consentiat, sed habet rationem pro una parte et rationem
¹⁰⁵ pro opposita, et sic fit in mente dubitatio quae est “acceptio unius partis contradictionis cum formidine alterius”. Sed quod plene consentiat aspectus utrique oppositorum, non contingit, sicut nec plena voluntate vult affectus opposita.

85 aestimando] aestimandum AV 90 aliqua] alia AR 93 vinum] unum AP 106 aspectus] *corr.*; affectus *codd.*

83–84 Aug., *De Trin.* 9.10 (CCL 50, 307) 86 Resp. Aug., *De dialectica*, cap. 6 (ed. Pinborg, 92) 88–89 Arist., *De interpret.* 1 (16a 3–4); cf. *Auctoritates Aristotelis*, n. 1 (ed. Hamesse, 304) 103 *Prov.* 13,4 105–106 Resp. Avicenna, *Liber de Anima* 5.1 (ed. Van Riet, 79)

Ad tertium iam patet quod ad minus non sunt in anima simul natura compositio et divisio, sed prius natura inest compositio, et deinde consensus in compositionem, et tertio divisio expressa sermone; vel e converso prius divisio, deinde consensus in divisionem, tertio compositio expressa in vocem. 110

Quod autem possibile sit mentiri, probatio. Possibile est ut aliquis dicat ‘ego mentior’. Hoc ergo sic dicendo aut mentitur, et tunc habeo propositum scilicet quod contingit mentiri; aut non mentitur, et tunc dicit verum. Sed dicit se mentiri, ergo se mentiri est verum. Ergo contingit mentiri. 115

[QUID SIT MENDACIUM]

Sequitur secundum problema, scilicet quid sit mendacium. Et definit Augustinus sic in libro *De mendacio*: “Mendacium est enuntiatio cum voluntate fallendi prolata.” Et primo quaeritur de prima parte definitionis quae est “enuntiatio prolata”, secundo de reliqua.

[DE PRIMA PARTE DEFINITIONIS: “ENUNTIATIO PROLATA”]

1. De prima videtur quod haec definitio non convenit omni mendacio. Quippe si conveniret omni, tunc non contingeret mendacium eis qui non enuntiant ore, et ita nec ore carentibus, et ita nec daemonibus. Contra quod dicitur *Ioan.* 8 de diabolo: “Cum loquitur mendacium, ex propriis loquitur, quia mendax est et pater eius.” 120
2. Item, sicut est verbum oris et mentis, sic, ut videtur, est mendacium oris et mentis. Sed si quod est mentis tantum, illud non erit enuntiatio prolata. Ergo definitio non convenit omni. 125
3. Item, omne peccatum est voluntatis solius et in voluntate sola. Ergo si aliquod mendacium est peccatum, est voluntatis solius. Ergo nullum mendacium, quod est peccatum, est enuntiatio prolata. 130
4. Item, prior est fornicatio in mente quam in opere, et illa in mente iam fornicatio est sine opere. Ergo similiter peccatum mendacii est oris, sed prius mentis, et tunc est mendacium. Ergo est aliquod mendacium quod non est enuntiatio prolata.
5. Item, post actum fornicationis completum adhuc cessante actu manet culpa fornicationis in mente usquequo conteritur. Ergo similiter post mendacium oris remanet mendacium in mente usquequo conteratur. Ergo aliquod est mendacium sine enuntiatione prolata. 135

109 et²] *om.* OP 111 in vocem] invocatio B; per vocem O; *om.* A 112 aliquis dicat] P; *om.* (sed add. marg. OC) BOAVRC 128 voluntatis] *corr.* ex voluntate B?O; voluntate R 136 est] *om.* BOVR; add. *interlin.* O; erit P

116–118 Aug., *Contra mendacium* 12.26 (CSEL 41, 507); Aug., *De mendacio* 4.5 (CSEL 41, 419) 122–124 *Ioan.* 8,44

[DE SECUNDA PARTE DEFINITIONIS: "CUM VOLUNTATE FALLENDI"]

De secunda parte similiter dubitatur.

1. Videtur enim quod sit aliquod mendacium sine intentione fallendi, immo po-
 140 tius cum intentione non fallendi. Ut si quis positus in bivio quaereret ab aliquo
 assueto mentiri, quae esset via in civitatem, proponens sumere non quam il-
 le docuerit, sed aliam, quia credit eum mentiri: si ille mendax, eo quod nolit
 quaerentem fallere, respondeat hanc esse viam in civitatem quae non est, utique
 mentitur, quia novit hanc non ducere in civitatem, et tamen hoc facit ne fallat.
- 145 2. Item, quaeritur an si ille volens fallere talem quaerentem ostendat viam quae
 ducit in civitatem, ut ille quaerens accipiat aliam, mentiatur.

[SOLUTIO]

Solutio. Volens fallere, id est credi se aliud opinari quam opinetur vel alium
 esse consensum mentis suae quam sit, utitur signis, et hoc non necessariis – tali-
 bus enim non falleret –, sed potius non necessariis. Sciendum enim quod signa
 150 naturalia multoties sunt necessaria, ut illud *Matt.* 16: "Facto vespere dicitis 'se-
 renum erit, rubicundum est enim caelum', et mane 'hodie tempestas, rutilat enim
 triste caelum'. Faciem ergo caeli diiudicare nostis." Sed signa voluntatis omnia
 fallunt. Non enim necesse, si dat eleemosynas, quod bonus sit voluntate, nec si
 bene loquatur. Haec enim sunt duo signa voluntatis, scilicet sermo et operatio,
 155 quibus utitur volens fallere, sed tamen magis utitur sermone. Quia sermo ob
 nihil aliud est, nisi ut significet consensum mentis; opus autem licet significet,
 tamen ob aliud magis est quam ut significet. Qui enim currit, potius currit, ut
 perveniat quo cupit, quam ut significet suam voluntatem qua vult currere vel illuc
 pervenire. Et quia simul sunt et factio sermonis et usus eius – simul enim fit
 160 sermo et utor eo, quia cum factus est, non est; non sic simul fit securis et utor ea
 –, ideo propter horum simultatem haec uno nomine quandoque significantur, ut
 enuntiatio significat quandoque actum enuntiantis, scilicet ipsum enuntiare, ali-
 quando ipsum enuntiatum. Igitur in hac definitione si enuntiatio significet ipsum
 sermonem enuntiatum, tunc mendacium id est sermo mendax peccatum non est,
 165 quia sermo talis oris est tantum, peccatum vero solius voluntatis. Si vero signifi-
 cet actionem, tunc cum talis actio sermonis facta voluntate fallendi sit peccatum,
 mendacium, id est ipsa talis enuntiatio, peccatum est.

Dicamus ergo quod hic talis actio describitur, non actum. Actio autem tri-
 pliciter significatur: aliquando nuda et tunc est indifferens, aliquando formata

139–140 fallendi ... intentione] *om. (hom.) A* || immo ... fallendi] *om. (hom.) P*
 142 si] sed BA 143 esse viam] viam esse *inv. AP* 153 quod] quia AP 161 simul-
 tatem] similitudinem P; vel similitudinem *add. marg. al. m. C* 162 significat quandoque]
 quandoque significat *inv. OP*

et tunc est bona, aliquando deformata et tunc est peccatum. Et quia deformatio
actionis est ex deformitate intentionis, nomina significantia actum deformatum
dicunt actum et intentionem deformatam. Sic mendacium dicit actionem quae
est enuntiatio, et deformantem intentionem quae est voluntas fallendi. Et sic tali
definitione significatum huius nominis ‘mendacium’ plene exprimitur.

Et videmus in aliis peccatis, ut in fornicatione, quod primo est mentis, deinde
oris, ut cum rogat aliquam, tertio operis; nec est peccatum completum, donec sit
in opere. Non omnino est similiter in mendacio, sed primo est mentis, deinde
oris et tunc est completum summe, nec est tertium. Sicut autem virtus definitur
per summum — ut si quis habet virtutem ferendi centum libras, non notificatur
perferre quinquaginta, sed per ultimum quod potest; “virtus” enim, ut dicit Aris-
toteles, “est ultimum in unoquoque de potentia” —, similiter et vitium, cum debet
definiri, definietur per summum suum, non per diminutum. Igitur sicut forni-
catio definitur per opus sic: ‘Fornicatio est commixtio corporum cum voluntate
cognoscendi non suam’, similiter et mendacium, cum sit et mentis et oris. Est
tamen in mente quasi incompletum hoc peccatum. In summa autem completionem
est, cum est in ore, et ideo bene definitur per enuntiationem prolatam.

Verumtamen scitote quod opus fornicationis exterius secundum veritatem pec-
catum non est, nisi quia quidquid actio illa exterior habet actionis, hoc non est nisi
actio interior voluntatis in summo sui; sicut liquefacere non dicit aliquid actionis
nisi quod est calefacere. Sic ergo patet quod actio fornicationis exterior non inde
peccatum est unde est exterior et operis, sed potius inde unde est interior mentis.

[AD ARGUMENTA DE PRIMA PARTE DEFINITIONIS]

Dico ergo ad primum quod mentitur diabolus verbo oris non quia habet os
proprium, sed mutuo accipit alienum ut os serpentis, quando cum Eva loquebatur.
Nunc autem loquitur nobis interius in corde temptando non verbo oris, sed potius
quasi quibusdam signis utens illecebrosis speciebus quas ingerit cordi.

Ad secundum iam patet. Est enim, ut dixi, aliquod mendacium esse mentis
etiam antequam sit oris. Sed quia est incompletum adhuc nec est in summo, ideo
non ei convenit haec definitio quae est definitio completi mendacii.

Ad tertium patet iam, quia mendacium omne completum est oris et insuper
mentis. Quidquid enim actionis ibi est, velle est et mentis est, sicut quidquid
actionis est in liquefactione, calefacere est.

Ad quartum responde omnino sicut ad secundum.

173 deformantem intentionem] deformitatem intentionis A; vel deformitatem intentionis *add.*
marg. P 191 operis] P, *corr. ex* oris O; oris BAVRC || inde] *om.* A; unde P ||
unde²] *corr. (ras.)* O; unum A; inde *corr. ex* unum P 197 nec] non AR 199 patet iam]
iam patet *inv.* BO

180–181 Arist., *De caelo* 1.11 (281a 10–12)

Ad quintum patet. Quia cum iam cessat prolatio talis, completum est primo
hoc peccatum, et post verum est dicere quod est enuntiatio prolata, licet non sit
205 enuntiatio in prolatione.

[AD QUAESITA DE SECUNDA PARTE DEFINITIONIS]

Ad consequenter quaesitum solutio sicut docet Augustinus: Dicta per anti-
phrasim mendacia non sunt, et tamen verum scitum negatur in tali sermone vel
falsum affirmatur, quippe in talibus ad significandum affirmativam profertur nega-
tiva et e converso. Similiter videtur esse in proposito, quippe per hunc sermonem
210 ‘illa est via in civitatem’ intendit quaerentem instruere hanc non esse viam, sed
aliam. Sed quia Augustinus quaerit, an talis mentiatur, non autem inveni eum
solvere, nec ego assero quod non sit mendacium. Videtur tamen magis mihi quod
non est mendacium, quia non est intentio fallendi, sed potius non fallendi. Hoc
tamen interest inter antiphrasim et casum propositum quod in antiphrasi vel ex
215 modo proferendi vel ex re ipsa patet quod per oppositum dicitur, hic autem non
sic.

Ad secundum patet quod peccatum est propter intentionem fallendi, sed non
forsitan mendacium.

[QUOTIENS SIT MENDACIUM]

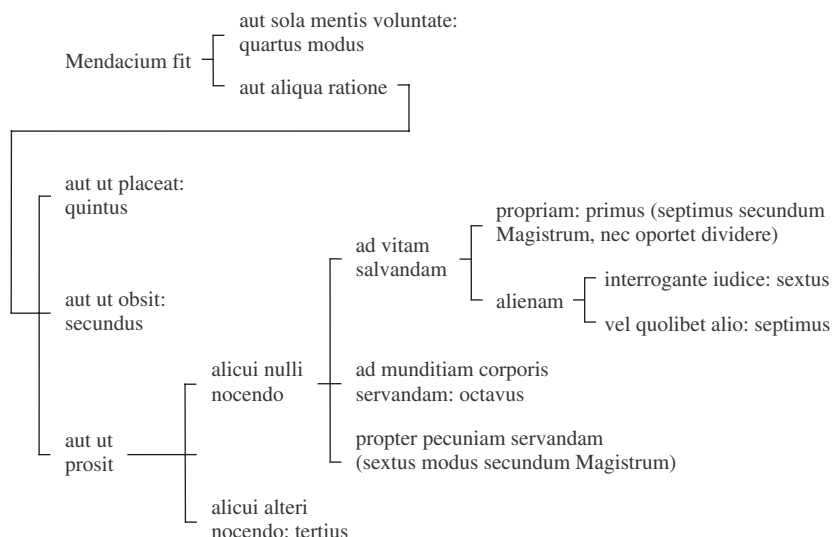
Sequitur quotiens sit mendacium.

220 Secundum Augustinum autem est octo modis. Primus est mendacium in doc-
trina religionis, ut est omnis sermo mendax contra sanctos mores et fidem. Secun-
dus est quod nulli prodest, obest tamen alicui, quod contingit frequenter detracto-
ribus. Tertius est quod prodest uni et alteri obest. Quartus est, cum quis mentitur
sola mentiendi et fallendi libidine, quod frequenter contingit histrionibus. Quin-
225 tus est factum placendi cupiditate, quod contingit adulatoribus. Sequitur menda-
cium quod nulli obest, prodest tamen, vel ad conservandam corporis munditiam
(ut cum aliqua mentiatur volenti se rapere virginitatem et dicat se praecognitam a
leproso) et tunc est octavus modus; vel ad conservandam vitam, et hoc vel coram
iudice et tunc est sextus modus, vel non coram iudice et sic est septimus modus.
230 Et sciendum quod primum est gravissimum, octavum levissimum. Media vero
quanto sunt primo proximiora, tanto sunt graviora.

Quod si quaeritis divisionem immediatiorem, potestis sic dividere sicut patet
infra in margine.

203 prolatio] probatio OP || primo] post OA 214 inter] in BAV; corr. ex in RC ||
in antiphrasi] est antiphrasis A; quando est antiphrasis corr. ex in antiphrasi P 217 secun-
dum] aliud OP

206–207 Aug., *Contra mendacium* 10.24 (CSEL 41, 499–500) 220–229 Aug., *De men-
dacio* 14.25 (CSEL 41, 444–45)

[UTRUM OMNE MENDACIUM SIT PECCATUM]

Sequitur de quarto problemate.

Et primo videtur quod nullum mendacium est peccatum. Quia omne peccatum²³⁵ est voluntatis. Sed omne mendacium, quia est enuntiatio prolata, est oris. Ergo nullum mendacium est peccatum.

Solutio huius patet. Quia ut supra dixi, mendacium in ore quidquid habet actionis, est velle plenum, quod est mentis. Et ita est mentis et peccatum, et tamen oris.

Quod autem omne mendacium sit peccatum, videtur sic. Ad hoc solum est sermo, ut significet consensum mentis. Probatio. Ad hoc datus est homini sermo, ut praesto fiant mutue voluntatis iudicia. Sed abusio est usus alicuius ad aliud quam sit; ut qui secatur securi lapides, cum sit ad secandum ligna, abutitur ea. Ergo qui utitur sermone ad significandum oppositum eius consensus qui est in anima, abutitur sermone. Sed sermo est creatura Dei, ergo abutitur creatura Dei. Sed omnis abusio creaturae Dei peccatum est. Ergo omne mendacium peccatum est.

Item, quod est verum, est bonum. Ergo falsum est malum. Sed multo peius est mendacium. Ergo mendacium est malum. Ergo aut malum poenae, aut culpae. Non poenae tantum, mendacium enim est malum quod agimus. Sed, ut dicit²⁵⁰

239 et²] *om. sed add. interlin. O; del. P*
homini sermo] sermo homini *inv. AP*
aut²] malum *add. AP*

242 probatio] prolatio ARC; prolatio *corr.?* V ||
249 poenae ... culpae] culpae aut poenae *inv. BO*

Augustinus, sicut malum poenae est quod patimur, sic malum quod agimus est malum culpa. Ergo mendacium est malum culpa. Ergo est peccatum.

Item, Deus, cum sit omnipotens, potest vel per se ut creare, vel per nos ut ambulare, omne quod non est peccatum. Sed non potest mentiri, *Tit.* 1: “Qui non mentitur Deus.” Ergo mentiri est peccatum.

Item, si non est peccatum, tunc in casu mentiendum. Omne enim quod peccatum non est, in casu ut pro vita corporali vel spirituali proximi salvanda faciendum est. Igitur, cum ex causa sit mentiendum, ut videtur, nulli auctori nullique scripturae credendum. Scire enim non possum, an mentiat officioso mendacio aliqua causa mihi incerta.

Item, si dicis quod mentiri aliquando peccatum non est, eo ipso dicis, ut iam dixi, quod aliquando mentiendum est. Sic ergo doces mentiendum esse. Mendacium ergo est ex tua doctrina. Sed I *Ioan.* 2: “Omne mendacium non est ex veritate”, ergo tua doctrina non est vera, cum ex ea sit mendacium. Sed tua doctrina est quod licet mentiri, ergo non est verum quod liceat mentiri.

His rationibus patet quod omne mendacium peccatum est. Cui consentio.

[UTRUM OMNE MENDACIUM SIT PECCATUM MORTALE]

Sequitur quaerere, an omne mendacium sit peccatum mortale, an aliquod sit veniale.

Quod omne sit mortale, videtur sic.

¹ Super *Rom.* 14 *Glossa*: “Omne quod fit contra conscientiam, aedificat ad gehennam.” Sed quod omne mendacium fit contra conscientiam patet, quia contra mentem itur. Ergo aedificat ad gehennam. Sed nullum veniale aedificat ad gehennam, sed potius ad purgatorium ignem. Ergo omne mendacium est mortale.

² Item, impugnatio veritatis agnitae est una species peccati in Spiritum Sanctum, ergo est mortalissimum. Sed omnis mentiens impugnat veritatem agnitam, negat enim ore quod novit corde. Ergo omnis mentiens peccat in Spiritum Sanctum et ita mortaliter.

³ Item, *Ps.*: “Odisti omnes qui operantur iniquitatem, perdes omnes qui loquuntur mendacium.” Igitur iustus iudex comminatur perditionem mentientibus, sed non nisi odium (quod minus est) operantibus iniquitatem. Ergo gravius est mentiri quam iniquitatem operari. Ergo est mortale gravius.

256 mentiendum] est *praem.* (*interlin.* OC) OPC 258 est] *om.* OA, *add. interlin.* O 264 mendacium] *corr.* ex mentiendum O; mentiendum P 267 an²] aut BA; *corr.* ex aut P 271 fit] sit BAR 278 odisti] *om.* A; *corr.* ex ostendisti P; *osten- praem. sed del.* R

251–252 Resp. Aug., *Contra Adimantum*, cap. 26 (CSEL 25, 184); Aug., *De lib. arb.* 1.1 (CCL 29, 211) 254–255 *Tit.* 1,2 263–264 I *Ioan.* 2,21 270–271 *Rom.* 14,23; resp. *Decretum Gratiani* C. 28 q. 1 d. p. c. 14 (ed. Friedberg, 1:1088), exponens *Rom.* 14,23; cf. Petr. Lomb., 4 *Sent.* 39.6.2 (ed. Grottaferrata, 2:490) 278–279 *Ps.* 5,7

4. Item, Augustinus in libro *De mendacio*: “Ut animus corpori, ita veritas ipsi animo praeponenda.” Ergo veritas est melior anima. Ergo mendacium, quod destruit veritatem, peius est quam peccatum mortale, quod occidit animam. Ergo est mortale gravius. 285
5. Item, si quis negaret scienter aliquid scriptum in canone Scripturarum, peccaret mortaliter; mentiretur enim in doctrina religionis. Sed quicumque sciens aliquam veritatem negat eam ore, negat scienter aliquid scriptum in canone Scripturarum, quia omnis veritas ibi scripta est. Ergo omnis mentiens contra quamcumque veritatem peccat mortaliter. 290
6. Item, Augustinus in libro *De mendacio*: “In decalogo scriptum est ‘falsum testimonium non dices’, quo genere complectitur omne mendacium. Qui enim annuntiat, testimonium perhibet animo suo.” Ergo omnis mentiens perhibet falsum testimonium et est falsus testis (unde *Prov.* 12: “Qui mentitur, testis est fraudulentus”), ergo facit contra decalogum. Ergo peccat mortaliter. 295
7. Item, *Ps.*: “Et lex tua veritas.” Ergo qui negat veritatem, peccat contra legem et ita mortaliter. Sed hoc facit omnis mentiens. Ergo omnis mentiens peccat mortaliter.
8. Item, omnis praeponens temporale aeterno peccat mortaliter. Sed hoc facit omnis mentiens pro aliquo temporali ut pro vita salvanda. Ergo peccat mortaliter. 300
Praeponit enim veritati, quae utique omnis aeterna est, temporale.
Quod autem omnis veritas aeterna est, probatio: Omnem veritatem novit Deus. Sed nihil novit intendendo in aliud, sed in se ipsum. Ergo habet omnem veritatem in se. Sed quidquid in ipso est, est ipse, quia simplex est. Ergo omnis veritas Deus et ita aeterna. 305
- Item, ut vult Augustinus, eadem veritas est sub tempore futuro et praesenti et praeterito significata, cum dicitur ‘Sortes sedebit’, ‘sedet’, ‘sedit’. Sed quando primo fuit haec vera ‘sedebit’, non est assignare. Ergo ab aeterno fuit haec veritas ‘sedebit’, et eadem est in hac ‘sedet’ et in hac ‘sedit’. Ergo et similiter in aliis. Ergo quaelibet veritas ab aeterno. 310

[SOLUTIO]

Solutio. Licet magni et graves opinati sint quod omne mendacium sit mortale peccatum, praecipue perfectis ut religiosis, ego tamen non credo. Videamus ergo

282 ipsi] P; ipso BOAVRC 293 perhibet¹] prohibet BV; corr. ex prohibet P?C? || perhibet²] prohibet B; corr. ex prohibet P? 295 fraudulentus] fraudulenter O; fraudulendus P 299 omnis] omne B; corr. ex omne O; om. sed add. marg. P 301 temporale] P; corr. ex temporali RC; temporali BOAV 303 nihil] non A; corr. ex non P 304 est²] om. OAP, add. interlin. OP 311 sint] sunt BAR; corr. ex sunt O

282–283 Aug., *De mendacio* 7.10 (CSEL 41, 428–29) 291–293 Ibid. 5.6 (CSEL 41, 420) 291–292 Ex. 20,16; Deut. 5,20 294–295 Prov. 12,17 296 Ps. 118,142

primo distinctionem essentialem mortalis et venialis peccati universaliter, ut sic pateat, quando mendacium est mortale, quando veniale.

315 Totum bonum rationalis creaturae est conformitas voluntatis suae cum voluntate increata scilicet Dei, et totum malum est disconformitas, et haec est aversio quae cadit in definitione peccati. Tunc autem est voluntas creata conformis increatae, quando hoc summe amat quod voluntas increata summe, hoc minus quod minus. Sed voluntas increata summe se amat, ergo et omnia alia minus. Ergo
320 illa voluntas est ei conformis quae Deum summe amat.

Sed ‘amare Deum summe’ est multipliciter dictum. Uno enim modo amare summe est amare eum quantum amabilis est. Sed hoc non potest aliqua creatura, sed sic summe ipse solus se amat. Impossibile est enim aliquam creaturam in tantum ipsum Deum cognoscere quam ut ipse se novit, et proinde et amare.

325 Alio modo ‘amare summe Deum’ est amare ipsum quantum possibile est te amare eum. Sed hic status in via non est, sed exspectatur in patria. Quippe, ut dicit Augustinus, hoc praeceptum “diligens Deum ex toto corde” incohatur in via et non impletur nisi in patria, ubi quilibet diligit Deum secundum mensuram bonorum naturalium sibi collatorum.

330 Tertio modo dicitur ‘summe diligere Deum’, quando diligitur prae omnibus ita quod nihil diligatur aequaliter illi, nihil amplius illo. Et hic status est omnibus qui in caritate sunt et in statu salvandorum. Igitur fieri extra caritatem et deficere a statu salvandorum, quod est peccare mortaliter, non est nisi dupliciter, scilicet cum creatura amatur aequaliter Creatori vel cum magis quam Creator. Et extra
335 mortale est quicumque amator creaturae, quantumcumque eam amet, dummodo amet eam minus Deo. Igitur quantuscumque amor creaturae non propter Deum, dummodo sit minor quam amor Dei, facit peccatum, sed veniale. Et hoc est quod dicit Augustinus, quod veniale peccatum non est nisi amor minor, scilicet creaturae, quam Dei.

340 Igitur tunc solum est mendacium mortale, quando voluntas fallendi sermone tanta est, ut sit maior vel aequalis amor in Deum, alioquin veniale est. Quando autem hoc sit universaliter vel non, omnino nescitur in vita ista. Et ideo dicitur *Eccle.* 9: “Nescit homo utrum amore vel odio sit dignus.” Possum enim scire quod amo creaturam vel Creatorem, sed quantitatem amoris quo amo ignoro.
345 Hoc tamen certum est, quod quando aliquis facit contra decem praecepta, peccat

317–318 increatae] creatae B; corr. V; om. sed add. marg. R 321 dictum] corr. V; corr. ex deum R 322 aliqua] alia A; corr. ex alia P 323 est enim] enim est inv. AP 324 quam ut] quantum corr. ex quam ut PR 332 salvandorum] A, corr. ex salvandis PR, corr. ex salvandi C; salvandis BV; salvandum? O 333 scilicet] ut add. interlin. P; nisi add. marg. C 344 amo¹] amor B; corr. ex amor C

316–317 Resp. Aug., *De lib. arb.* 2.20 (CCL 29, 272–73); cf. 1.16 (CCL 29, 235) 327–328 Resp. Aug., *De perf. iust. hom.* 8.19 (CSEL 42, 17–18) 338 Ibid. 6.15 (CSEL 42, 13) 343 *Eccle.* 9,1

mortaliter. Constat enim quod nisi magis diligeret id propter quod transgreditur unum decem mandatorum quam Deum, non faceret contra mandatum Dei, propter illud *Ioan.* 14: “Si quis diligit me, mandata mea servabit.”

[AD ARGUMENTA]

Ad primum ergo respondendum. Dupliciter dicitur aliquid fieri contra conscientiam: aut quia fit conscientia arguente, et sic fiunt multa venialia, ut febri-
citans bibens aquam sciens et prudens quod sit nociva; aut quia fit conscientia
condemnante, et tale proprie dicitur fieri contra conscientiam, et tale aedificat ad
gehennam.

Vel etiam dici potest quod aedificare ad gehennam dicitur dupliciter. Uno modo
idem est quod mereri gehennam, et sic non intelligitur in praedicta auctoritate.
Alio modo idem quod appropinquare gehennae, et tunc est ac si diceretur: Qui
facit contra conscientiam (id est qui ex ignorantia facit aliquid veniale), longe est
a gehenna; sed qui sciens et prudens facit, accedit ad gehennam respectu illius
qui ex ignorantia facit.

Ad secundum. Non impugnatio cuiuscumque veritatis agnitae est peccatum
in Spiritum Sanctum, sed veritatis agnitae circa fidem et sanctos mores. Et ita
non omnis mentiens mortaliter peccat, sed ille qui mentitur in doctrina religionis.

Ad tertium. Dicitur *Ioan.* 15: “Si non venissem et locutus eis non fuisset,
peccatum non haberent.” Si hoc sit dictum ‘peccatum nullum haberent’, falsum
esset, quippe multa habuerunt Iudaei peccata ante Christi adventum. Hoc ergo
dixit “peccatum non haberent”, id est ‘habent nunc aliquod peccatum quod non
habuissent’, et ita ‘peccatum’ stat ibi non pro quolibet, sed pro aliquo. Similiter,
cum dicitur “perdes omnes qui loquuntur mendacium”, non dixit ‘qui loquuntur
quodcumque mendacium’, sed potius is est sensus: ‘Aliquod mendacium est quod
qui loquitur, incurret perditionem’, scilicet mendacium in doctrina religionis vel
etiam aliqua alia.

Ad quartum. Veritas praeponenda est animo non quaelibet, sed quae fidei est
et sanctorum morum. Prius enim debet quis mortem aeternam sustinere quam
talem veritatem negare.

Ad quintum. Non qui negat scriptum in canone peccat mortaliter nisi sciens
quod ibi scripta est et ubi, id est negans scienter textum ibi scriptum.

Ad sextum. Omne peccatum, ut credo, tam veniale quam mortale, in decalogo
interdicitur, sed non aequaliter, nec tamen omne peccatum est mortale. Et primi

347 mandatum] mandata P; corr. ex mandatorum R 348 mandata mea] sermonem meum
AP (Vulg.) 350 quia] quod A; om. P, quod add. marg. P 354 dupliciter] om. AP, add.
marg. P 355 idem est] est idem inv. O; idem A; om. sed add. marg. P 369 quodcumque]
om. codd., add. marg. PC; omne add. marg. O || est²] del. B; om. AP, add. interlin. P
378 tamen] tantum A; cum P

348 *Ioan.* 14,23; cf. *Ioan.* 14,15 363–364 *Ioan.* 15,22 368 *Ps.* 5,7

motus ad furandum interdicuntur, cum dicitur “non furtum facies”, tamen non
 380 sunt peccatum mortale. Similiter mendacium mortale et veniale interdicitur in
 illo praecepto “non falsum testimonium dices”.

Ad septimum iam patet. Qui enim negat veritatem cognitam, facit contra
 legem quia contra illud praeceptum legis “non falsum testimonium dices”. Sed
 contra facere potest venialiter et mortaliter.

385 Ad octavum dic quod non omnis veritas aeterna.

Ad probationem vero primam dico quod secundum Aristotelem scire est causam
 nosse. Aristoteles: “Scire arbitramur unumquodque, cum causam cognoscimus,
 et quoniam illius est causa.” Et quia causa primaria plus influit super causatum
 quam causa secundaria, tunc excellentissime cognoscitur aliquid, quando cognos-
 390 citur eius causa summe prima. Igitur tunc omnia summe excellenter cognoscuntur
 et omnis veritas, cum eius causa primaria, quae est Deus, cognoscitur. Ergo Deus
 novit omnem veritatem non ipsas singulas intuendo, sed earum in se ipso causam
 primariam. Et ita non omnis veritas in eo est nec aeterna.

Ad secundum dicendum quod veritas huius ‘Sortes sedebit’ non fuit ab aeterno,
 395 sed incepit cum primo instanti temporis.

[QUOD MENDACIUM SIT MORTALE ET QUOD NON]

Sequitur, ut transcurrendo saltem discutiamus de speciebus supra distinctis
 mendacii, quod sit mortale et quod non.

[DE MENDACIO IN DOCTRINA RELIGIONIS]

De mendacio in doctrina religionis videtur quod sit mortale.

1. Quod est contra Priscillianistas qui ponunt quod sufficit fidem tenere in corde
 400 et licet pro vita salvanda negare ore, dummodo tamen teneatur corde.

Contra. I *Petri* 3: “Parati semper ad satisfactionem omni poscenti vos rationem
 de ea quae in vobis est fide.” Et *Rom.* 10: “Corde creditur ad iustitiam, ore autem
 confessio fit ad salutem.” Ergo non est salus, si non confitetur fidem ore; quanto
 magis, si negetur ore. Ergo est mortale. *Ier.* 7: “Periit fides, ablata est de ore
 405 eorum.”

Item, quis nesciat Petrum peccasse mortaliter, cum Christum negavit, *Matt.* 26,
 et tamen fidem Christi retinuit corde?

379 facies] vel ibi potius (potius ibi *inv.* C): Non concupisces rem proximi tui (*om.* O) *add.*
 (*marg.* OC) OPC 380 sunt] est B; *corr. ex* est P 387 causam] eius *add.* A; rei *add.* P
 400 tamen] in B; *om. sed add. marg.* O 402 fide] *om. longior* A; *spe Vulg.* 406 negavit]
 negat A; *corr. ex* negat P

387–388 Resp. Arist., *Anal. post.* 1.2 (71b 9–12); cf. *Auctoritates Aristotelis*, n. 7–8 (ed.
 Hamesse, 311) 396 Supra: ll. 220–29 399–400 Resp. Aug., *Contra mendacium* 2.2
 (CSEL 41, 471–72); 6.13 (CSEL 41, 485) 401–402 I *Petri* 3,15 402–403 *Rom.* 10,10
 404–405 *Ier.* 7,28 406 *Matt.* 26,69–75

Item, tunc nullum esset sanctum martyrium, si verum dicerent Priscillianistae. Quippe si liceret fidem negare ore, tunc hoc faciendum esset pro vita salvanda vel nostra vel proximi. Omne enim licitum pro hoc faciendum est. Ergo non negando fidem pro vita salvanda peccaret quilibet martyr. Et ita nullum esset sanctum martyrium, sed omne esset fatuum et culpabile. 410

Item, *Eccli.* 4: “Pro iustitia agonizare pro anima tua, et usque ad mortem certa pro iustitia.” Sed prima iustitia est fides. *Rom.* 4: “Credenti in eum, qui iustificat impium, reputatur fides ad iustitiam.” *Gen.* 15: “Credidit Abraham Deo, et reputatum est ei ad iustitiam.” *Rom.* 10: “Ex fide est iustitia.” Ergo est pro fide usque ad mortem certandum. 415

2. Sed quaeritur: Si aliquis audiens confessionem hominis desperantis pro multitudine nimia fornicationum diceret peccatori quod fornicatio non esset mortale, hac sola de causa, ut revocaret peccatorem ad spem; talis quidem mentitur, et in doctrina religionis: peccatne mortaliter? 420

3. Item, aliquis praedicans et non habens auctoritatem confirmantem quod dicit, scienter accipit auctoritatem vocaliter confirmantem, secundum veritatem autem non valentem ad hoc, et per hoc prodest auditoribus; talis quidem mentitur in doctrina religionis: peccatne mortaliter? 425

Videtur quod uterque mortaliter peccat. Quippe uterque addit Scripturae quod ibi non fuit, et per consequens subtrahit quod ibi fuit. Et ita faciunt contra illud praeceptum *Deut.* 4: “Non addetis ad verbum quod vobis loquor neque auferetis ex eo”, et incurrunt maledictionem istam *Apoc.* 22: “Si quis apposuerit ad haec, apponet Deus super illum plagas scriptas in libro isto. Et si quis diminuerit de verbis libri prophetiae huius, auferet Deus partem eius de libro vitae.” 430

[SOLUTIO]

Solutio. Aestimo quod negans fidem ore, quantumcumque firmiter retineat in corde, praecipue requisitus peccat mortaliter. Quippe omnis negans fidem blasphematur, et ideo facit contra prohibitum *Levit.* 24: “Qui blasphemaverit nomen Domini, moriatur.” Cum autem fit contra praeceptum, non potest non peccare mortaliter, ut dictum est, immo talis peccat in Spiritum Sanctum, quia impugnat veritatem fidei agnitam. 435

Ad secundum. Non audeo dicere quod peccat mortaliter talis confessor nec quod non. Scio tamen quod peccat graviter. Posset tamen hoc fieri cum maiore amore Dei quam creaturae, et ita forsitan non est mortale. 440

427 illud] istud AP 429 istam] illam VRC 434 prohibitum] propheticum B; corr. ex propheticum P

413–414 *Eccli.* 4,33 414–415 *Rom.* 4,5 415–416 *Gen.* 15,6 416 *Rom.* 10,6 428–429 *Deut.* 4,2 429–431 *Apoc.* 22,18–19 434–435 *Levit.* 24,16

Ad tertium vero aestimo quod, si verum est quod talis praedicator confirmat auctoritate secundum veritatem repugnante, sed non superficie tenus, non peccat mortaliter. Peccat tamen, et levius quam praedictus confessor.

Ad obiectum vero utriusque dicendum quod addere et diminueri de Scriptura dupliciter intelligi potest, scilicet interserere libro scripto aliquid falsum, ut
 445 tamquam Scriptura habeatur, et hic sic addens peccat mortaliter et incurrit inobedientiam illius in *Deut.* 4 et maledictionem *Apoc.* 22. Est alio modo addens in praedictis casibus, et hoc forsitan contingit sine mortali. Verumtamen in ultimo casu non fit additio vel diminutio, cum verum est quod confirmatur. Quippe cum
 450 omnis veritas sit in Scriptura, non addit iste Scripturae. Sed in hoc peccat quod docet hanc veritatem, quae alibi est in Scriptura et non hic, hic esse.

[DE MENDACIO QUOD NULLI PRODEST SED ALICUI OBEST,
 VEL QUOD PRODEST UNI ET OBEST ALTERI]

De secundo et tertio modo mendacii videtur quod gravia sint. Quia in eis est duplex peccatum: unum est voluntas fallendi, aliud est voluntas nocendi.

Quod concedo. Potest tamen esse culpa venialis vel mortalis. Si enim amor
 455 fallendi est maior vel aequalis amoris Dei, est mortale mendacium, alioquin veniale. Et dico amor fallendi, non nocendi, quia amor ille nocendi non facit peccatum mendacii, sed cadit in genus aliud; non sic amor fallendi.

[DE MENDACIO EX SOLA MENTIENDI ET FALLENDI LIBIDINE]

De quarto modo videtur quod peccatum mortale sit, quippe ei convenit illud *Prov.* 2: “Laetantur, cum malefecerint, et exsultant in rebus pessimis.”

460 Solutio. Ratione dicta considerandum, quantus sit amor fallendi.

[DE MENDACIO EX PLACENDI CUPIDITATE]

De quinto videtur quod sit mortale. *Ps.*: “Confusi sunt qui hominibus placent, quoniam Deus sprexit eos.” Ergo est mortale. Non enim spernit peccantes venialiter.

Item, *Gal.* 1: “Si adhuc hominibus placerem, Christi servus non essem”, ergo
 465 servus diaboli; nihil enim medium.

Solutio. Discerne, quantus sit amor placendi: an quantus Dei vel maior, et tunc mortale, et sic intelliguntur dictae auctoritates; vel minor, et tunc est veniale.

441 vero] B?; non OAPVRC 447 in¹] mandati *corr. ex* in P 450 iste] ille VRC
 459 exsultant] ultant B; exsultant A 460 quantus] P, *corr. ex* quatenus O, *corr. ex* quat- C;
 quatenus BAVR

[DE MENDACIO AD CONSERVANDAM VITAM CORAM IUDICE]

De sexto videtur quod sit mortale. Quippe cum est interrogatus coram iudice, iam ad litteram testis est et persona in iudicio. Et ideo plane facit contra illud praeceptum *Ex.* 20: “Non loqueris falsum testimonium.”

470

Solutio. Non est hic casus legis, sed cum quis perhibet falsum testimonium contra proximum. Unde *Ex.* 20 additur “contra proximum tuum”. Hic autem perhibet falsum testimonium pro proximo. Verumtamen si subditus fueris oboedientiae iudicis vel iuraveris te verum dicturum, propter falsum iuramentum vel inoboedientiam fit mortale. Alioquin considera quantitatem amoris ut prius.

475

[DE MENDACIO AD CONSERVANDAM VITAM VEL CORPORIS MUNDITIAM]

De septimo et octavo mendacii genere videtur quod nec peccata sint.

1. Quippe ut dicit Augustinus, regula caritatis haec est, ut quidquid minus est in te, des pro eo quod maius est in proximo. Igitur cum veniale peccatum in te sit multo minus quam mors corporis in proximo et quam perditio virginitatis vel integritatis corporis, mentiendum est venialiter pro vita corporis servanda vel integritate corporis servanda. Sed si mentiendum est pro his, si in tali casu mentiat quis, non facit nisi quod debet et tenetur facere ex regula caritatis. Ergo omnino non peccat.

480

2. Item, nullus hic vel in futuro remuneratur pro culpa a Deo. Sed *Ex.* 1 obstrices mentientes pro vita parvulorum servanda remuneratae sunt saltem corporaliter. Ergo tale mendacium pro vita salvanda non est peccatum.

485

3. Similiter obice de Raab meretrice mentiente pro vita exploratorum servanda *Ios.* 6.

4. Item, aliquis habens amicum aegrotantem ad mortem et mortuum iam, et ipse similiter aegrotet graviter, te ergo a mortuo ad aegrotantem veniente et requisitus, quomodo ille amicus se habeat: quid dicturus es? Si enim tacueris, certissime supponet eum mortuum et prae dolore morietur. Si dixeris eum mortuum, similiter. Et ita vel silendo, vel loquendo quod verum est vel aliquid a latere veritatis, occidis aegrotum. Igitur restat aut ut mentiaris, aut ut occidas. Igitur quia nullus potest esse perplexus, sequitur ut mentiundo non pecces.

495

[SOLUTIO]

Solutio. Ad ultimum dico quod aut tacendum est aut aliquid a latere veritatis dicendum. Quod si ex hoc credat ille aegrotus amicum mortuum, non est hoc tuae culpa sed suae suspicionis.

478–479 in³ ... sit] sit in te *inv.* AP 491 quomodo] quo BVC

470 *Ex.* 20,16 472 *Ex.* 20,16 477–478 *Resp. Aug.*, *De mendacio* 6.9 (CSEL 41, 426);
cf. supra, dist. 29, ll. 323–25 484–486 *Ex.* 1,15–21 487–488 *Ios.* 6,17.23–25; cf.
Ios. 2,3–6

Ad secundum et tertium dicendum quod obstetrices et Raab mentiendo peccaverunt et demeruerunt, sed ex opere misericordiae in proximum et pietatis affectu meruerunt.

Ad primum aestimo quod minima culpa in mente est peius quam quidquid potest poenae sustineri in corpore, ut iam ratione patebit.

[CONFIRMATIO SOLUTIONIS]

Quod autem non mentiendum sit pro vita vel munditia salvanda, si mendacium
505 est veniale peccatum, sic patet:

Primo quia non indiget Deus peccato nostro, ut salvet vel vitam vel munditiam propriam vel in proximo.

Item, non est faciendum certum malum pro incerto bono, immo nec malum pro bono. *Rom. 3*: “Quidam aiunt nos dicere ‘faciamus mala ut veniant bona’,
510 quorum damnatio iusta est.” Igitur cum certum malum sit tuum mendacium, certum autem non est quod tuo mendacio liberabitur proximus, ergo non est mentiendum pro tali liberatione incerta.

Item, gravius est peccatum committere quam peccatum alterius permittere. Ergo prius permittas aliquem occidere proximum quam tu mentiendo committas
515 peccatum.

Item, cum quod est faciendum, fit, non peccatur. Ergo si peccandum venialiter mentiundo pro vita vel temporali vel aeterna proximi, sic peccando non fit nisi quod faciendum est. Ergo sic peccando non peccatur, quod est impossibile.

Item, non est amandus proximus nisi propter Deum. Ergo quod non potest
520 fieri ex amore Dei, nec potest fieri ex amore proximi. Sed hoc unum est quod ex amore Dei fieri non potest, scilicet amare Deum minus. Sed veniale non est nisi amor Dei minor. Ergo nec ex amore proximi potest fieri veniale.

Item, dico amplius quod nec faciendum est veniale pro omni poena etiam inferni aeternaliter vitanda, vel in te vel in quolibet alio. Probatio. Quod eligeret bonus et prudens vir, est melius et magis eligendum, ut dicit Aristoteles
525 in *Topicis*. Ergo quod eligeret ipsa Dei sapientia et prudentia, scilicet Christus, hoc est melius et magis eligendum. Sed citius eligeret poenas inferni aeternaliter quam peccatum venialissimum, quippe impossibilis est in eo omnino culpa, non tamen fuit in eo impossibilis omnino poena. Ergo magis eligenda poena inferni
530 quam quaelibet culpa.

504 si] sed B; *corr. ex* sed P 505 veniale peccatum] peccatum veniale *inv.* AP 506 vel¹] *om.* BO, *add. interlin.* O 512 incerta] *om.* A; in terra R 519 est] enim B; *om.* A 520 Dei ... amore²] *om.* (*hom.*) OA, *add. marg.* O || hoc] *corr. ex* hic O; hic A 524–525 eligeret] eliget *corr. ex* eligit O; elegit A; elegerit P; elegeret R; *corr. ex* elegeret C 525 est melius] melius est *inv.* AP

509–510 *Rom. 3,8* 524–526 *Resp. Arist., Top. 3.1* (116a 14–15)

Item, cum sola caritas praemietur in caelo, amoris minori, si cum eo hinc recedatur, debetur gaudium minus. Igitur cum gaudii aliquid in caelo perdetur per veniale, minimum autem gaudii illius est maius bonum quam tota poena inferni sit mala – loquor de poena sensibili, non de carentia visionis Dei –, ergo non peccandum venialiter pro poena inferni vitanda.

535

Item, si nihil amares omnino nisi propter Deum, dummodo non minus haberes Deum, non curares quid fieret. Ergo quaevis damna malles incurrere quam in aliquo minus Deum habere, ergo – cum habere sit amare – quam in aliquo minus amare. Quod si malles amorem Dei in te in modico diminui, quod est veniale, potius quam quamlibet poenam in anima vel corpore, in aliquo haec amas non propter Deum, et ita perfectus non es. Ergo si perfectus esses, e contrario velles.

540

[DE MENDACIO IN SCRIPTURA]

De mendacio Abrahae *Gen.* 20 et Isaac *Gen.* 26, qui dixerunt de uxoribus suis “soror mea est”, quaeritur quomodo tanti patriarchae pro vita corporis mentiti sunt.

Sed, sicut dicit Augustinus, verum dixerunt. Secundum enim consuetum Scripturae modum quilibet proximus frater et eadem ratione quaelibet proxima soror dicitur. I *Ioan.* 2: “Qui odit fratrem suum, in tenebris est.” *Iac.* 2: “Si frater aut soror” etc.

545

Sed tunc quaeritur, an sic liceat sophisticare utendo propositionibus ambiguis ex proposito.

550

Non videtur. *Eccli.* 37: “Qui sophistice loquitur, odibilis erit” etc.

Item, totum malum, quod est in mendacio, est intentio fallendi. Igitur cum in tali sophistication et ita in sermone Abrahae sit intentio fallendi, patet quod in tali sermone tantundem peccati est sicut in mendacio.

Solutio. Aliud est occultare veritatem, aliud affirmare falsum. Primum licet, secundum non. Tunc autem taceri potest verum, cum est inutile; tunc autem sermone vel aliter occultari debet, cum scienti aestimatur nocivum. Sic fuit in proposito. Aestimavit enim Abraham quod si Pharaon sciret veritatem et sui, quod et uxor violaretur et ipse occideretur. Nec fuit haec aestimatio forte vituperabilis suspicio, sed coniectura ex multis visis et auditis apud eos valde probabilis. Noluit igitur sophisticare (quod est falsum asserere), nec voluit fallere (quod similiter est falsum asserere), sed voluit tantum veritatem occultare.

555

560

531 si cum] sicut B; *corr. ex* sicut PR 536 item] P, *corr.* C; *om.* BOAVR, *add. marg.* O
 538 minus Deum] deum minus *inv.* AP 540 vel] in *add.* BA 552–553 igitur ... fal-
 lendi] *om. (hom.) sed add. marg.* OP 562 falsum asserere] asserere falsum *inv.* AP

542–543 *Gen.* 20,2;26,7 545–547 Aug., *Contra mendacium* 10.23 (CSEL 41, 498–99)
 547 I *Ioan.* 2,11 547–548 *Iac.* 2,15 551 *Eccli.* 37,23

Contra. Dicit canon: Qui falsum dicit et qui verum celat, in culpa est.
Solutio. Hoc est coram iudice de vocato in testimonium.

565 Item de Iacob quaeritur, qui dixit patri: “Ego sum Esau primogenitus tuus”,
Gen. 27. Quomodo enim tantus et matris consilio mentitus est pro surripienda
fratris benedictione patre decepto?

Sed secundum Augustinum figurative locutus est. Figurativus autem sermo
verus est.

570 Sciendum igitur quod aliquando tantum subiectum dicitur figurative (ut I *Cor.*
10: “Petra autem erat Christus”), aliquando vero praedicatum (*Apoc.* 22: “Ego
sum stella splendida et matutina”), aliquando utrumque, ut est in proposito. Haec
enim dictio ‘ego’ significat rem, scilicet Iacob. Haec res Iacob, sicut factio sit
et verbo, Christum significat (factio, cum se texit pellibus haedinis; sic et Chris-
575 tus aliena, non propria, tulit peccata, I *Petri* 2: “Peccata nostra ipse pertulit in
corpore suo super lignum”). Dicit ergo Christus in persona non capitis, sed mem-
brorum scilicet ecclesiae, de gentibus “ego sum Esau”, quod sonat ruborem, id
est ‘ego sum rubricatus’ (scilicet Christi sanguine, *Apoc.* 1: “Lavit nos a peccatis
nostris in sanguine suo”), ‘et per hoc factus sum primogenitus’, secundum illud
580 *Rom.* 11: “Caecitas ex parte contigit in Israel donec plenitudo gentium intraret”
sicut primogenitus, “et sic omnis Israel salvus fieret” quasi primogenitus.

Sed cum in sermone figurativo sit sensus duplex, unus ex vocibus signifi-
cantibus res et alius ex rebus significantibus res alias, et ita tota propositio sit
aequivoca, licet non consuetum sit nisi dictionem dicere aequivocam, non totam
585 propositionem: quem horum sensuum intendebat Iacob patri indicare? Videtur
quod primum, et sic sit mentitus.

Solutio. Forsitan sensum secundum revelaverat ei Spiritus Sanctus vel mater
instructa a Spiritu Sancto. Vel magis credo quod neutrum sensuum voluerit affir-
mare, sed hoc tantum intenderit scilicet matri satisfacere; sicut si filio nescienti
590 graecum diceret mater et instaret quod aliquem sermonem patri diceret, quem
ipse loquens non intelligeret.

[DE MENDACIO OPERIS]

[UTRUM SIT MENDACIUM OPERIS]

De mendacio operis quaeritur an sit.

588 sensuum] sensum BAPR

563 Resp. *Decretum Gratiani* C. 11 q. 3 c. 80 (ed. Friedberg, 1:665) 565–566 *Gen.* 27,19
568 Aug., *Contra mendacium* 10.24 (CSEL 41, 499) 570–571 I *Cor.* 10,4 571–572
Apoc. 22,16 575–576 I *Petri* 2,24 578–579 *Apoc.* 1,5 580–581 *Rom.* 11,25.26

Videtur enim quod sic. Opus enim exterius est signum mentis interius, et potest esse signum falsum. Ergo potest esse mendax signum. Unde *Tit.* 1: “Confitentur se nosse Deum, factis autem negant.” Igitur factum sicut dictum negat, 595 ergo potest esse mendax.

Item, *Eccli.* 19: “Amictus corporis et risus dentium et incessus hominis enuntiant de eo.” Enuntiatio autem est vera vel falsa.

Quod concedimus.

[UTRUM MENDACIUM OPERIS SIT PECCATUM]

Quod autem omne tale mendacium peccatum sit videtur. 600

Quia totum malum mendacii in sermone est intentio fallendi. Et hoc est in tali. Mendacium operis ergo est peccatum.

Item, hic est duplicitas cordis. Quippe cor veritatem habet in se, insuper et oppositum quod pro illa veritate ostendit opere. Ergo meretur illud “vae” *Eccli.* 2: “Vae duplici corde.” 605

[UTRUM MENDACIUM OPERIS SIT GRAVIUS QUAM MENDACIUM ORIS]

Item, quod sit gravius quam mendacium oris videtur.

Sermo enim non est signum nisi institutum. Voces enim sermonis significant ad placitum, ut dicit Aristoteles. Sed opus est signum mentis naturale. Quippe omnis effectus, dummodo sit sensibilis, est suae causae signum naturale, igitur cum opus causetur a mente, erit suae causae signum naturale. Igitur cum signum 610 naturale sit verius signum quam signum institutum, peior est abusio operis quam sermonis. Igitur cum in utroque mendacio sit abusio, gravius peccat mentiens opere quam ore.

Item, in omni genere peccati gravius est peccatum operis quam mentis vel oris, ut patet in luxuria. Igitur et in mendacio gravius erit mendacium operis 615 quam oris vel mentis. Igitur si cupidus auri fugiat aurum coram hominibus, facto dicens se non cupere gravius mentitur quam si ore diceret ‘non cupio aurum’.

[UTRUM OMNIS SIMULATIO ET DISSIMULATIO SIT PECCATUM]

Item, peccatum mendacii operis videtur habere duas species. Aut enim facto asseretur negatio falsa et tunc est simulatio, aut affirmatio falsa et tunc est dissimulatio, secundum illud consuetum: ‘Quod non est, simulatio; dissimulatioque, quod est.’ Sed cum omne mendacium operis sit peccatum, erit igitur 620 omnis simulatio et dissimulatio peccatum.

597 corporis] operis B; om. AP || incessus] ince...dus? B; ingressus *corr. al. m.* A
610 causetur] continetur BAVR

594–595 *Tit.* 1,16 597–598 *Eccli.* 19,27 604–605 *Eccli.* 2,14 607–608 *Arist., De interpret.* 2 (16a 19–20); 4 (17a 1–2)

Quod item videtur. Dicit sanctus: “Simulata aequitas duplex est iniquitas, quia iniquitas et simulatio.” Ergo simulatio est una iniquitas.

625 Item, *Iob* 36: “Simulatores et callidi provocant iram Dei.”

Item, II *Macch.* 6 maluit Eleazarus praemitti in infernum quam simulare se comedere carnes porcinas.

Item, simulatio Petri, qua simulavit non posse hominem salvari sine observantia legalium, fuit reprehensibilis, *Gal.* 2.

630 Econtra videtur.

Fugit enim Iosue simulans metum, *Ios.* 8.

Similiter Christus *Luc.* 24 finxit se longius ire.

Item, quasi commendans se dicit Apostolus I *Cor.* 9: “Factus sum Iudaeis tamquam Iudaeus” etc.

635 Item, monet ad hoc II *Cor.* 6: “Quasi tristes, semper autem gaudentes.”

[SOLUTIO QUAESTIONUM DE MENDACIO OPERIS]

Sciendum quod facto occultare verum licet, numquam autem asserere falsum. Asserere autem falsum facto, cum hoc intenditur, simulatio est, sive sit affirmatio sive negatio. Cum autem facto intenditur veri occultatio, dissimulatio est, sive sit affirmatio sive negatio. Hinc patet quod simulatio et dissimulatio sola intentione distinguuntur, et unum est licitum in casu, ut supra dixi, et aliud scilicet simulatio
640 illicitum semper et mendacium operis.

Concedo ergo mendacium operis peccatum esse, sed hoc tantum est, cum est simulatio. Nec aliud compellunt supra inductae rationes.

Ad secundo vero ostensum dicendum quod simulatio est minus peccatum
645 quam mendacium oris. Quia sermo tantum est ad significandum et ad nihil aliud, opus vero non est ad significandum proprie, sed potius ad efficiendum; ut cum cupidus videns aurum, si accurrat, licet cursus eius significet cupiditatem, tamen cursu suo non intendit significare, sed accipere aurum quod cupit. Igitur opus licet sit signum naturale, tamen non ad hoc est ut significet essentialiter
650 sicut sermo, et ideo abuti sermone in significando est gravius quam abuti facto in significando, eo quod sermoni sit essenziale significare, non operi.

Et sic patet responsio ad primam rationem.

Ad secundum dicendum quod in aliis peccatis sunt tres gradus: peccatum cogitationis et locutionis et operis; in mendacio vero non nisi duo, scilicet cogitationis

628 simulavit] P; se add. (sed del. OC) BOAVRC || salvari] salvare BA 632 Christus] tempus A; om. P 643 aliud] ad praem. interlin. P 644 secundo] secundum B; corr. ex secundum O; secundum corr. ex secundo A 653–654 cogitationis¹] cognitionis BVR; corr. ex cognitionis OC

623–624 Aug., *Enarr. in Ps.* 63.11 (CCL 39, 814) 625 *Iob* 36,13 626–627 II *Macch.* 18–31 628–629 *Gal.* 2,11–14 631 *Ios.* 8,3–7.15 632 *Luc.* 24,28 633–634 I *Cor.* 9,20 635 II *Cor.* 6,10

et locutionis. Tunc enim est in opere hoc peccatum, cum est in locutione, ut supra 655 dictum est.

Quod vero quaesitum est de simulatione et dissimulatione, iam patet ex dictis, quia non sunt species mendacii operis et, ut dixi, concedendum est simulationem omnem esse peccatum.

Ad contra obiecta dicendum quod, cum simulatio sit falsi assertio et dissimu- 660 latio veri occultatio, tamen unum pro reliquo, licet improprie, frequenter ponitur. Unde quod dicitur Iosue simulasse metum, hoc intelligo dissimulasse audaciam.

Similiter de Christo dici potest. Verumtamen secundum Gregorium neque 665 Christus simulare neque dissimulare intendebat, sed potius veritatem indicare, talem se exhibens oculis corporis, qualis erat apud eos in mente, scilicet peregrinum et elongatum.

Ad hoc quod dixit Paulus: “Factus sum Iudaeis” etc., dicendum est quod aliud est intentio conformitatis quam simulationis vel dissimulationis.

Ad ultimum patet quod non monet simulationem, sed potius dissimulationem. Vel monet ad tristitiam pro peccatis quae est semper cum gaudio. Gregorius: 670 Dulciores sunt lacrimae poenitentium quam deliciae regum.

[UTRUM MENDACIUM QUOD SAECULARI
EST VENIALE, SIT GRAVIUS CLAUSTRALI]

Item quaeritur, an mendacium quod saeculari est veniale, sit gravius claustrali.

Quod sic videtur. Quia quanto gradus altior, tanto casus gravior. Cum igitur aliquem gradum infimitatis habeat mendacium tale, cum in illum cadit claustralis ab altiori quam saecularis, patet quod licet non descenderit inferius quam 675 saecularis, tamen colliditur gravior, quia ab altiori cadit.

Item, ideo gravior fuit inoboedientia Adae, quia pauciores habuit occasiones impellentes ad contrarium. Igitur gravior peccat claustralis quam saecularis menti-
tendo, quia pauciores habet occasiones mentiendi. Debet enim tenere silentium.

Item, aliter est de domino homine, aliter de Deo Domino. Quippe quanto 680 magis feceris pro homine domino, tanto minus ei teneris et ipse tibi amplius, et si deliqueris contra eum, tanto magis tenetur patientiam habere ad te. Sed econtra de Deo, quia nihil pro eo facis nisi adiutorio eius, et ipse est principalis agens.

Item, quod facis pro eo, non est ei utile, sed tibi. Igitur quanto magis pro eo feceris, tanto magis teneris ad gratiarum actiones et tanto teneris amplius nihil 685

656 est] *om.* BO, *add. interlin.* O 673 cum igitur] igitur cum *inv.* BP 674 infimitatis] C, *corr. ex* infinitatis V; infinitatis BAPR; infinitatis *corr. ex* infinitis O 678 igitur] ergo B; *om. sed add. marg.* P 684 est ei] ei *corr. ex* enim B; est (ei *add. interlin.*) C

663–666 *Glossa ordin.* in Luc. 24,28 (ed. princeps, 4:221a); Greg. Magnus, *In Evang.* 2, hom. 23.1 (PL 75, 1182C) 670–671 Non inveni

contra eum facere. Igitur si mentiris, gravius delinquis quam saecularis. *Ps.*: “Si is, qui oderat me, super me magna locutus” etc.

Haec omnia concedo.

Sed quaeritur an in tantum sit gravius, ut quod est saeculari veniale, sit mortale
690 claustrali.

Hoc non videtur. Non est enim gravius nisi quia status altior. Igitur cum status claustri et saeculi non distent per infinitam distantiam, quod est uni veniale, non erit alteri in infinitum gravius. Ergo non erit mortale.

Item, ut patet ex poenis, veniale se habet ad mortale sicut punctus ad lineam,
695 quippe poena unius temporalis, alterius aeterna. Sed temporale ad aeternum se habet ut punctus ad lineam, ergo et veniale ad mortale. Sed punctus numquam fit linea, ergo nec veniale mortale.

Et haec concedo.

Sed contra. Esto quod veniale mendacium fuerit factum ab Adam ante comes-
700 tionem pomi. Hoc mendacium si est mortale, tunc quod est uni statui veniale, alteri potest esse mortale. — Quod autem esset mortale, patet. Neque enim Adam neque angelus primo potuit peccare nisi mortaliter.

Solutio. Econtra incipit peccatum in nobis et in Adam. Quia enim sensualitas non est subiecta rationi in nobis, concupiscit et trahit inferiorem partem rationis
705 ad consensum et ea mediante superiorem. Et ita in nobis incipit peccatum ab infimo, in Adam vero a supremo, quia nec modicum potuit vel sensualitas vel ratio inferior sine superioris rationis imperio. Superior autem pars rationis non allecta non peccat nisi mortaliter. Ideo ergo in Adam mendacium tale non fuisset mortale, sed imperium superioris rationis praecedens mendacium.

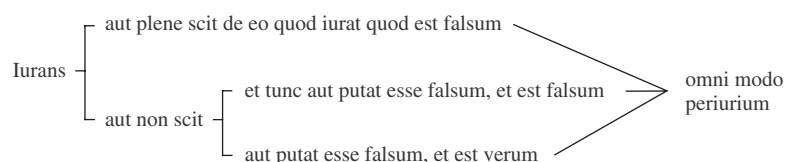
687 is] *corr. ex his* O; his P 691 est enim] enim est *inv.* OP; est A 696–697 sed ... mortale] *om. (hom.)* AP, *add. marg.* P 701 autem] *om. sed add. marg.* O; aut A 706 vel²] et AP

DISTINCTIO 39

¹ NUNC DE PERIURIO etc. Dist. 39.

^{2.1} VERITATEM etc. Non sufficit iurare id quod verum est, sed oportet quod iurans deliberet, antequam iuret, et iudicet an sit verum, et ita necessarium iudicium. Et non iudicet quocumque modo, sed iudicio iusto, non falso, et ita iustitia necessaria. Augustinus in libro *De perfectione iustitiae*: “Peccatum est vel quod non est caritas quae esse debet, vel minor est quam debet.” AD CORINTHIOS 1.

^{3.1} SED MELIUS CREDITUR, capitulum.

^{3.1} IURAT et fallatur. CUM SCELERE, quia fallit. PERIURIA DUO. Ergo periurium est utrumque, sed alterum sine mendacio. Ergo est periurium sine mendacio, et pro hoc inducitur. SCIENS, sed deceptus. NISI REA MENS, non discernens vel fallere volens. Augustinus: “Falsa iuratio criminosa, vera periculosa, nulla segura.” “Qui non iurat, non peccat, immo longe est a peccato. Sed qui verum iurat, prope est ut peccet.”

^{3.4} SED EX QUO PROPOSITUM MUTAT etc., cum tamen possit salvare, vel culpa sua fecerit se impotentem. IURATIO TALIS FIT PERIURIUM, id est ex tali iuratione incurrit reatum periurii.

^{4.1} SI AUTEM QUAERITUR, capitulum.

5–6 Augustinus ... debet²] *sign. vacat interlin. et marg.* C 8 fallatur] fallitur BP 11 vel] *corr. ex non O; non A* 12 non iurat] *om. AP; add. marg. P* 14 etc.] *om. BO* 11 possit] posset PR 11 salvare] *solvere corr. ex salvare C*

5–6 Aug., *De perf. iust. hom.* 6.15 (CSEL 42, 13) 6 II Cor. 1,15–23 11–13 Aug., *Sermo* 180.4.4 (PL 38, 974)

[UTRUM ACTUS IURANDI SIT DE GENERE MALORUM AN BONUM IN GENERE]

De periurio quaeritur, an sit actus iurandi de genere malorum vel bonum in genere.

²⁰ 1. Quod sit bonum in genere videtur. Quia Dominus iuravit. *Ps.*: “Iuravit Dominus et non poenitebit eum.” Et *Hebr.* 6: “Quoniam neminem habuit per quem iuraret Deus maiorem, iuravit per semet ipsum.” Similiter Apostolus iuravit. *II Cor.* 1: “Ego testem invoco Deum in animam meam.” Et *Rom.* 1: “Testis mihi est Deus”. Igitur de genere malorum non est, cum hoc sit frequens apud

²⁵ Deum et sanctos.

2. Item, Augustinus super *Matt.* 5, *Glossa*: “Hoc per quod iurat, quilibet veneratur, amat vel timet.” Sed Deum venerari, amare, timere bonum est, ergo et iurare.

Contra. Hoc totiens est prohibitum *Ex.* 20, *Deut.* 5: “Non assumes nomen Dei tui in vanum”, et *Matt.* 5: “Ego autem dico vobis non iurare omnino”, *Iac.* 5: ³⁰ “Ante omnia, fratres mei, nolite iurare.” Igitur cum nullum de genere bonorum sit prohibitum, non est bonum in genere.

Item, super *Matt.* 5: “Christus omnino iurare prohibet, ne quis sicut bonum appetat iusiurandum.” Igitur non est bonum in genere.

³⁵ Item, *Eccli.* 23: “Omnis iurans et nominans in toto a peccato non purgabitur.” Igitur malum est iurare.

Item, *Sap.* 14: “Non enim est iurantium virtus, sed peccantium poena.” Igitur est malum ad minus sicut poena.

[SOLUTIO]

Solutio. Sciendum quod quidam actus sunt ita boni quod non possunt esse ⁴⁰ mali, ut amare Deum, et quidam ita mali quod non possunt fieri boni, ut fornicari. Quidam vero sunt medii qui possunt esse boni et mali, et hi sunt dupliciter. Quidam enim sunt in se boni, sed ex circumstantia fiunt mali, ut dare eleemosynas ex vana gloria. Quidam e contrario sunt in se mali, sed ex circumstantia boni, ut occidere hominem, scilicet propter decretum iudicis aut propter defensionem

20 quod ... genere] *om. (hom.) AVR, add. marg. VR* 24 mihi est] est mihi *inv. BP*
 26 per ... iurat] quod periurat *A* || per] *om. PR, add. interlin. P* 29 *Deut.* 5] *om. sed*
add. marg. O; corr. ex differt autem P 37 iurantium] *corr. (cf. Vulg.); iuramentum codd.*
 || virtus] *om. sed add. marg. O; veritatis A* 38 est] *corr. ex ad O; om. A*

20–21 *Ps.* 109,4 21–22 *Hebr.* 6,13 23 *II Cor.* 1,23 23–24 *Rom.* 1,9 26–27 *Glossa ordin.* in *Matt.* 5,33 (ed. princeps, 22a); potius Paschasius Radbertus, *Expos. in Matt.* 3, in *Matt.* 5,33 (CCM 56, 338); cf. Hier., *Comm. in Matt.* 1, in *Matt.* 5,33 (CCL 77, 32) 29–30 *Ex.* 20,7; *Deut.* 5,11 30 *Matt.* 5,34 30–31 *Iac.* 5,12 33–34 *Glossa ordin.* in *Matt.* 5,33 (ed. princeps, 22a), ex Aug., *De serm. Domini in monte* 1.17.51 (CCL 35, 58) 35 *Eccli.* 23,11 37 *Sap.* 14,31

patriae vel ecclesiae vel fidei vel propter alia multa. De hoc genere ultimo videtur 45
mihi esse iurare, non tamen assero. Et ita est malum in genere tali medio.

Dico ergo ad primum quod actus qui ita sunt de genere malorum, tamen ex
circumstantia boni, conveniunt et Deo et sanctis, ut occidere (*Gen.* 38 occidit Or
et Onam, filios Iudae; *Ezech.* 21: “Occidi in te iustum et impium”), et sanctis, ut 50
Moysi et Iosue et David.

Ad secundum. Etsi iurare sit malum, tamen, ut dixi, ex circumstantia fit bo-
num. Sed hoc dupliciter potest intelligi. Uno modo quod coniunctum ex actu et
circumstantia fit bonum ratione alterius partis, scilicet circumstantiae, nec tamen
actus adhuc per hoc est bonus; sic, cum addo actui hanc circumstantiam ‘per
Deum’. Quippe quantum ad hoc additum iurare meum est bonum, quia id per 55
quod iuro testem idoneum exhibeo et ita Deum per quem iuro, ipsa iurationis
circumstantia Deum honoro quem sic testem idoneum profiteor. Nec tamen ac-
tus circumstantia determinatus est bonus, sicut occidere haereticum est bonum ex
circumstantia addita. Igitur illa veneratio Dei non est sufficiens causa, quare de-
beat iurari, et ideo non sufficit informare actum plene. Adhuc enim sic formatus 60
erit malus ex circumstantia, si vel falsum vel otiosum iuretur.

Cum iam constet de actu simplici cuiusmodi sit, scilicet quod est malum in
genere et bonum potest esse ex circumstantia, sciendum insuper quod potest esse
malum ex circumstantia, ut cum iuratur falsum vel omnino quod non putatur
verum, quod est periurium. Periurium ergo dicit actum deformatum. 65

[UTRUM OMNE PERIURIUM SIT MORTALE]

Sed quaeritur, an omne periurium sit mortale peccatum et ita deformatum
plene.

¹ Et videtur quod sic. Omnis enim qui iurat falsum, aut quod putat falsum, per
nomen Dei, assumit nomen Dei in vanum, quia omne falsum vanum est. Sed
hoc prohibetur secundo mandato. Ergo peccat mortaliter, eo quod facit contra 70
praeceptum.

² Item, Augustinus: “Qui per lapidem iurat falsum, periurus est.” Ergo peccat
mortaliter.

46 iurare] iurandum A; *corr. ex vitare* P || ita ... malum] est ita malum *inv.* B; ita malum
est *inv.* A 47 ita sunt] sunt ita *inv.* OA 53 nec] non BP 57 Deum] *del.* P 61 otio-
sum] *corr.*; odium B; otium OAPVRC 72 Augustinus] infra ista (hac C) distinctione cap.
HIC QUAERITUR QUID SIT (cap. ...] cap. 6 C) *add. marg.* PC

3. Item, *Matt.* 5 prohibetur plane iurare nisi ex causa utili. Sed omne periurium
75 est iuramentum non ex causa utili. Ergo qui hoc facit, plane inoboediens est
evangelio.

4. Item, qui per Deum falsum iurat, eum exhibet testem falsitati. Igitur, quantum
in se est, Deum facit testem falsum et ita aufert ei suam veritatem et ita suam
deitatem. Sed licet hoc non faciat nec facere possit, tamen iudicanda est voluntas
80 non solum ex eo quod actu consummat et perficit, sed ex eo quod perficere voluit.
Igitur si hoc fecisset, peccasset mortaliter; non minus modo qui hoc voluit facere
et illud unde hoc sequitur.

5. Item, *Eccli.* 23: “Si in vacuum iuraverit, non iustificabitur. Replebitur enim
retributione pessima domus illius.” *Glossa*: “Inferni supplicio ubi vermis non
85 moritur nec ignis exinguitur.” Sed retributio pessima non debetur nisi mortali.
Ergo iurare in vacuum, quod est iurare falsum aut minus quam iurare falsum, est
mortale.

Contra videtur esse quod sicut est mendacium mortale, et veniale ut ioci, sic
videtur quod est periurium.

[SOLUTIO]

90 Solutio. Iuratur aliquando ex surreptione, aliquando ex proposito. Si ex sur-
reptione iuratur falsum, non aestimo mortale, gravius tamen satis quam simplex
mendacium. Si autem ex proposito iuratur falsum, aut illud falsum aestimatur
verum a iurante, et tunc nec aestimo mortale. Aut aestimatur falsum sicut est, et
tunc aut iurat volens fallere illum cui iuratur, et tunc nescio excusare a mortali,
95 aut nolens fallere, ut fit ioco, et tunc aestimo grave, sed nescio quod mortale.

Dico ergo ad primum quod assumere nomen Dei in vanum ex proposito et
cum intentione fallendi – quoad periurium dico – est prohibitum simpliciter ut
peccatum mortale. Sed et assumere ex surreptione et sine intentione fallendi est
ibidem prohibitum, sed sicut veniale iuxta illud mandatum. Iuxta enim quodlibet
100 mandatum sunt venialia et mortalia, et utraque interdicta, licet non consimiliter.

Ad secundum patet. Potest enim esse periurus venialiter, licet non mortaliter,
sicut est periurium veniale.

Ad tertium patet sicut ad primum.

74–75 sed ... utili] *om. (hom.) OA, add. marg. O* 81 igitur] *cum praem. marg. P* 82 unde] *unum BAR* 85 moritur] *corr. ex morietur O; morietur AP* 91 satis] *facit A; corr. ex facit P* 99 ibidem] *eiusdem? B, idem R* 101 licet] *sed BPR*

74 *Matt.* 5,33–37; de “nisi ex causa utili” resp. *Glossa ordin.* in *Matt.* 5,33 (ed. princeps, 22a): “Iurat enim Paulus ..., dum nisi iuretur, homines sunt pigri credere *quod est eis utile*”, ex *Aug., De serm. Domini in monte* 1.17.51 (CCL 35, 57–58); resp. *Petr. Lomb., 3 Sent.* 39.4.1–2 (ed. Grottaferrata, 2:221) 83–85 *Eccli.* 23,14; *Glossa interlin.* in h.l. (ed. princeps, 2:767a), ex *Rabanus, Comm. in Eccli.* 5.9 (PL 109, 918D)

Ad quartum dico quod licet consequens sequatur naturaliter ad antecedens, tamen non propter hoc volens antecedens vult consequens, quia forsitan nec cogitat nec considerat aliquid de consequente. Sequitur enim naturaliter ‘si es episcopus vel rector animarum, in magno periculo es’, et tamen vis antecedens, non vis autem consequens. Similiter et si ad periurium tale consequatur, quantum in ipso est, Deum fecisse mendacem testem et per hoc non Deum, non tamen volens periurare vult illud consequens, immo nec de consequente cogitat vel plus vel minus.

Ad quintum patet sicut ad primum. Verumtamen gravia sunt periuria omnia valde, et frequenter sunt cum contemptu illius per quem iuratur, et fit mortale.

[QUIBUS DE CAUSIS LICET IURARE]

Et cum nulla de causa liceat periurare, quaeritur quibus de causis liceat iurare. Huius solutio patet ex divisione supra posita.

[UTRUM ALIQUOD IURAMENTUM RECIPIAT DISPENSATIONEM]

Item, an aliquod iuramentum recipiat dispensationem, supra similiter.

4.3 SED ITA DOMINUS INTELLIGITUR PROHIBUISSE A IURAMENTO, *Matt. 5. ATQUE SUAVE ALIQUID, Eccli. 23*: “Iurationi non assuesces os tuum, multi enim casus in illa. Nominatio vero Dei non sit assidua in ore tuo, et nominibus sanctorum non admiscearis, quoniam non eris immunis ab eis.” *Infra*: “Vir multum iurans implebitur iniquitate, et non discedet a domo illius plaga.” *ET TAMEN IURAVIT, II Cor. 1.*

4.4 NON IURARE OMNINO, *Matt. 5. MALUM EST poene. LIBERA NOS A MALO, Matt. 6. QUAE ALIQUANDO POENA EST tantum, cum est ratio suspicionis sufficiens, ALIQUANDO POENA ET CULPA, cum ratio suspicionis est insufficiens. PROHIBUIT, Matt. 5: “Nolite iurare”, SUASIT BONUM, “sit sermo vester est est”, INDULSIT NECESSARIUM, “quod amplius est, a malo est”.*

107–108 vis autem] autem vis *inv. OA* 114 liceat¹] *om. A*; licet *P* 115–116 huius ... similiter] *In omnibus codicibus haec divisio et textus de dispensatione a iuramento post dist. 40 in fine tertii libri inveniuntur (p. 227–28)* 115 supra] *infra corr. ex supra P* 116 supra] *infra corr. ex supra P* || similiter] *post dist. 40 infra ad hoc signum oo– marg. al. m. C* 117 a] *om. AP* 123 poene] *plene O; corr. ex pones P*

118 *Matt. 5,34* 118–121 *Eccli. 23,9–10,12* 122 *II Cor. 1,23* 123 *Matt. 5,34* 124 *Matt. 6,13* 126 *Matt. 5,34 (potius Iac. 5,12)* 126–127 *Matt. 5,37* 127–128 *Ibid.*

5.1 QUAERITUR UTRUM, capitulum.

130 REDDES AUTEM etc., haec verba *Matt. 5. Deut. 10*: “Iurabis in nomine ipsius”; idem *Deut. 6. NON IURARE, Matt. 5.*

5.2 IUDAEIS QUASI PARVULIS, *Hebr. 2*: “Facti estis, quibus lacte opus sit, non solido cibo. Omnis qui lactis particeps est, expers est sermonis iustitiae, parvulus enim est.” CONCESSUM, permissum. PRAECEPTUM fuit eis. HONORE
135 Deo debito. PER SALUTEM PHARAONIS, *Gen. 42. DEI IUDICIUM*, id est iudiciariam potestatem a Deo sibi collatam. *Rom. 13*: “Non est potestas nisi a Deo.” QUO POSITUS, Pharo ordinatus. IN INFIMIS mundanis. CREDERETUR, scilicet per unionem. PER EA, creaturas. NON TENERI PUTARENT, *Sap. 14*: “Dum confidunt in idolis quae sunt sine anima, male iurantes noceri se
140 non sperant.”

6 SI AUTEM QUAERITUR, capitulum.

DICIMUS: QUI PER DEUM, id est maius est in genere, tamen in casu ex circumstantiis quandoque magis peccat iurans per creaturam vel per evangelium. QUIA PER EUM etc., *Ioan. 1*: “Omnia per ipsum facta sunt.” MODICUM VIDE-
145 BITUR, id est ex levi causa iuratur per Deum. PROPTER DEUM, *Prov. 16*: “Universa propter semet ipsum operatus est Dominus.”

7.1 HIC QUAERITUR, capitulum.

IURAVIT APOSTOLUS, *Rom. 1. PUTARE HOC*, scilicet quod SI DICAS. IUS REDDERE. Ius Deo non reddit, qui eum testem falsitatis dicit.

[DE IURAMENTO PER CREATURAM]

150 7.2 *Glossa super Rom. 1*: “QUI PER LAPIDEM IURAT” etc.

1. Contra. Si hoc est iurare per Deum, ipsum testem exhibere, ergo iurare per lapidem est lapidem testem exhibere. Sed stultissimum est lapidem exhibere veritatis testem, ergo et per lapidem iurare.

2. Item, quaeritur an monachus iurans per crepidas suas, ut fit ex consuetudine
155 in iocosis, et falsum, sit periurus.

130 reddes] reddens R; *corr. ex* reddens C 137–138 crederetur] credetur B; creditur A
142 dicimus] si dicens? A; *om.* P 144–145 videbitur] videtur ed., P; *om. largior* R
151–152 iurare² ... lapidem¹] per lapidem iurare *inv.* OAP

130 *Matt. 5,33* || *Deut. 10,20* 131 *Deut. 6,13* || *Matt. 5,34* 132–134 *Hebr. 5,12–13* 135 *Gen. 42,15.16* 136–137 *Rom. 13,1* 139–140 *Sap. 14,29* 144 *Ioan. 1,3*
145–146 *Prov. 16,4* 148 *Rom. 1,9* 150 *Petr. Lomb., Collect. in epist. ad Rom. 1,9*
(PL 191, 1318B), ex Aug., *Sermo 180.12.13* (PL 38, 978)

[SOLUTIO]

Solutio ad primum. Tripliciter exhibetur Deus testis. Quandoque in se expresse, ut cum dicitur ‘per Deum, Petrus est sanctus’. Quandoque autem non in se, sed in suis, et hoc dupliciter nominatis. Aliquando enim illa sua nominantur in iuramento in ratione qua manifeste exprimitur quod sunt sua, ut cum dicitur ‘per templum Dei’ vel ‘per sanctum Petrum’. Aliquando autem sine tali ratione, 160 ut cum dicitur nomen creaturae eius simpliciter, ut ‘per caput meum’ vel ‘per lapidem’. Ex hoc ergo patet quod per quamcumque creaturam iuratur, per Deum eius Creatorem iuratur, et ipse Creator exhibetur testis quodammodo, licet non in se, tamen in sua creatura. Unde cum quaelibet creatura habeat a Deo veritatem suae exsistentiae, iurare per lapidem est, ac si diceretur: ‘Invoco veritatem lapidis, quam ei indidit Deus, in testem’, ac si diceret: ‘Sicut veritatem habet lapis a Deo, sic et dictum meum.’ 165

Ad secundum dicunt aliqui quod frequentia peccatum faceret grave, sed factum raro et ex surreptione fit levius periurium.

Mihi tamen magis videtur quod frequenter sic iuratur non intentione iurandi 170 sed vitandi iuramentum. Unde cum monachus dicit: ‘Punieris, per crepidas nostras’, non intendit iurare sed potius declinare iuramentum, ac si diceret: ‘Punieris sine dubio, nolo tamen iurare, sed habeas hoc pro certo, ac si iurassem.’ Et hoc est frequenter, quando iuratur per viliores creaturas.

7.3 EST ETIAM QUODDAM GENUS, capitulum. 175

7.4 SI VERUM, id est si antecedens est verum, cum dicitur: ‘Si hoc facio, ut mihi eveniat consequens, est verum, si falsum, falsum.’

8 POST HAEC QUAERITUR, capitulum.

FIDE, id est fidelitate. SERVAVIT FIDEM, sicut Iacob iuramento Laban *Gen.* 31 et Isaac iuramento Abimelech *Gen.* 26. POENALE, paribus omnibus aliis circumstantiis. 180

9.1 NUNC SUPEREST, capitulum.

EST CONTRA OFFICIUM bonorum morum vel contra officiosam pietatem. SACRAMENTUM, id est iuramentum. HERODES, *Matt.* 14.

9.2 CUM EA fornicando. 185

9.3 OCCIDERE NABAL, *I Reg.* 25. PERIURIO, id est mutatione talis iuramenti.

157 est] *om.* AP 160 autem] *om. sed add. marg.* O; enim A 164 unde ... creatura²] *om. (hom.) BOA, add. marg.* O 166 veritatem ... lapis] veritatem lapis habet *inv.* A, lapis veritatem habet *inv.* P 173 nolo] *om.* BV, *add. marg.* V 175 etiam] autem O; et A 183 officiosam] *corr. ex offensam* PV

168–169 Resp. Guil. Altis., *Summa aurea* 3.46.4.1 (ed. Grottaferrata, 3.2:887–89) 179 *Gen.* 31,53 180 *Gen.* 26,31 184 *Matt.* 14,6–11 186 *I Reg.* 25,22

10.1 QUI VERO MUTAT, capitulum.

BEDA, SUPRA hac eadem distinctione cap. NUNC SUPEREST: “AC MAGIS INSTANTE NECESSITATE PEIERANDUM.” IOANNES AUTEM, APOCRI-
 190 SARIUS ab ‘apo’ quod est repositio, et ‘crisis’ aurum. Hic enim erat thesaurarius imperatoris orientalis. Divisum enim fuit imperium romanum et orientale. SOPHRONII abbatis.

10.2 PERIURIUM large.

11 HOC ETIAM SCIENDUM, capitulum.

195 INTELLIGIT, id est intelligere debet, quia posset male intelligere. QUI ET NOMEN DEI etc., *Ex.* 20. ET PROXIMUM etc., *Eccli.* 37: “Qui sophistice loquitur, odibilis est, in omni re defraudabitur.”

12.1 QUAERITUR ETIAM, capitulum.

UT FIDES SIT in notariis. TAMEN HUMANA etc., I *Cor.* 10: “Temptatio
 200 vos non apprehendat nisi humana”, quae est, cum quis videt aliquem egredi de lupanari, velit nolit suspicatur malum, quod inhonesta causa intravit. Sed haec suspicio non est peccatum, sed humanae infirmitatis. COGIT EUM IURARE oppositum. TEMPTATIO EST, quod non credit sine iuramento. HOMICIDA EST animae, et animae fratris et suae. HOMICIDAM VINCIT, qui tantum corpus
 205 interimit. VINCIT ERGO etc. Ergo periurium vincit homicidium, id est magis nocet, quia ille corpus, hic animam occidit. Sed tamen quoad genus peccati vincitur ab homicida, quippe homicida intendit occidere corpus; non sic iste animam, licet coaccidat.

12.2 SACRAMENTA, iuramenta.

188 supra] sumpta BR?, super A 189 autem] etiam ed. 190 ab ‘apo’] apo A, *om.* V
 || repositio] ‘repō’ BOPVRC; ‘repon’ A 190–191 thesaurarius] thesarus? B; thesau-
 rius A; *corr. ex thesaur-* V 196 et] *om.* BA; *del.* P 199 I Cor. 10] *Eccli.* 10 BOA
 VRC; *corr. ex Ioan.* 10 P 200 vos] nos BOA || aliquem] *om. codd., add. marg.* PC
 205 ergo¹] *om.* ed. || homicidium] hominem BOAVR; *corr. ex hominem* PC

188–189 Petr. Lomb., 3 *Sent.* 39.9.3 (ed. Grottaferrata, 2:226); Beda, *Homiliae evang.* 2.23 (CCL 122, 352) 190–191 ab apo ... orientale: Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 39 (MS Vat. lat. 1098, f. 129vb), verbatim 190 Resp. Isidorus, *Etymol.* 16.18 (ed. Lindsay, n. 6): “Thesaurum ... a positione, id est reposito, nominatur.” 196 *Ex.* 20,7 196–197 *Eccli.* 37,23 199–200 I *Cor.* 10,13

DISTINCTIO 40

1.1 SEXTUM PRAECEPTUM EST etc. Dist. 40.

1.1 SEXTUM, in secunda tabula secundum ordinem *Deuteronomii* sextum, in *Exodo* e contrario SEPTIMUM. Hoc praeceptum in *Exodo* decisum est per partes ita quod partibus eius interponitur sextum sic: “Non concupisces domum proximi tui, non desiderabis uxorem eius, non servum, non ancillam” etc. Sed in *Deut.* 5 5 recte ordinatur sextum ante septimum sic: “Non concupisces uxorem proximi tui, non domum, non agrum, non servum” etc. PRAECEPTUM, scilicet septimum. QUO DICITUR etc., cum quarto praecepto. ET PRAECEPTUM, scilicet sextum. NON MOECHABERIS, tertium praeceptum. NON FURANDI, quartum. NON MOECHANDI, tertium. IN HIS VERO etc., *Gen.* 27. Insuper concupiscentia 10 moechiae et avaritiae habent suas proprias voluptates, etiam praeter voluptatem actus, et ideo habent proprias prohibitiones; non sic homicidium. Vel ideo, quia Iudaei ad haec erant proniores quam ad cetera prohibita. SUPERADDITIO, id est explanatio; id est aliquid additur expressioni, vel fit superadditio intelligentiae Iudaeorum, IN EVANGELIO, *Matt.* 5. 15

1.2 ILLUD etc., cohibere manum. SECUNDUM CAERIMONIALIA, id est intelligentiam carnalem. PROHIBITIO expressa. Vel quia cum dicitur “non concupisces uxorem”, secundum Iudaeorum intelligentiam non cohibetur animus scilicet voluntas, sed sollicitatio exterior uxoris et munerum largitio et huiusmodi, et “non concupisces rem” hic prohibetur non voluntas, sed machinatio circa possessionem proximi. Vel quia licet voluntas cohibeatur praecepto, non tamen poena, sed tantum taxat lex poenam pro opere exteriore. 20

2 DICAT APOSTOLUS, II *Cor.* 3, LITTERAM OCCIDENTEM. Ad litteram occidit poenas temporales infligens; et spiritualiter, quia dat occasionem concupiscendi, quia nitimur invetitur. *Rom.* 7: “Occasione accepta peccatum operatum est in me per mandatum omnem concupiscentiam.” Vel quia haec omnia observari possunt, quae in superficie litterae continentur secundum Iudaeos, et tamen esse mortuus spiritualiter. AUGET CONCUPISCENTIAM occasionali- 25

1 etc.] om. OA 3 est] et R; corr. ex et C 6 ante] aut B; an A; corr. ex septimum P
11 voluptates] voluntates B; voluntates praem. sed del. P 13 ad haec] corr. ex adhuc OP
16 caerimonia] caerimonia P, caerimonia R 20 machinatio] machina A; corr. ex
monacho P 27 continentur] ordinentur B; om. sed add. marg. O

ter. LEX ERGO BONA EST. OCCIDIT spiritualiter. VIRTUS, id est occasio,
30 scilicet quare peccatum dicatur maius aut minus, I *Cor.* 15. QUAE, lex.
3.1 QUIA ILLA, scilicet instituta sub lege; hoc dico propter circumcisionem quae
fuit ante et liberat ab originali. SED PLENUS, id est expressius.
3.2 AUDISTIS DECEM CORDAS etc., id est melodiam spiritualem facientes, si
bene tangantur manu operis. UTRIQUE SEXUI etc. Hoc dicit, quia littera non
35 videtur tangere nisi sexum masculinum, ut “non concupisces uxorem proximi”
non addit “non concupisces virum proximae”. VITIORUM FERAE etc., id est
vitia, OCCIDANTUR (I *Reg.* 16: Percutiebat David manu citharam et recedebat
a Saul spiritus malus), sicut docet Augustinus in libro de decem cordis.

Licet iurare	pro veritate confirmanda, cum auditor veritatem utilem non vult credere aliter; sic Apostolus II <i>Cor.</i> 1: “Testem Deum invoco in animam meam quod parcens vobis non veni ultra Corinthum.”
	pro pace reformanda; sic Iacob ipsi Laban, <i>Gen.</i> 31: “Iuravit Iacob per timorem patris sui Isaac.”
	pro amicitia conservanda; sic Occorat amicus Abymelech dixit ad Isaac <i>Gen.</i> 26: “Sit iuramentum inter nos et ineamus foedus.”
	pro veritate in iudicio astruenda, <i>Deut.</i> 19: “In ore duorum aut trium testium stabit omne verbum.”
	pro calumnia vitanda, ut in principio litis iurat suspectus quod non impedit adversarium suum iniuste, <i>Hebr.</i> 6: “Omnis controversiae eorum finis ad confirmationem est iuramentum.”
	pro fidelitate servanda, sicut fit quando quis princeps constituitur, II <i>Reg.</i> 5: “Venerunt seniores de Israel ad regem in Ebron et percussit cum eis rex David foedus coram Deo.”
	pro oboedientia observanda, ut cum quis fit episcopus, iurant ei clerici
	pro confirmatione promissi, <i>Ps.</i> : “Iuravit Dominus et non paenitebit eum.”
	pro purgatione suspicionis per manum quintam vel sextam, <i>Deut.</i> 21: “Lavabunt manus suas super vitulam et dicent: Manus nostrae non effuderunt hunc sanguinem.”
	pro consuetudine vel statuto observando; sic canonicus, cum installatur, iurat servare statuta ecclesiae

Et dicitur quod aliqua horum iuramentorum recipiunt dispensationem, ut iuramentum de amicitia servanda, de fidelitate, de oboedientia, de promisso, de consuetudine ecclesiae observanda. Potest enim in his Papa absolvere, cum viderit universali ecclesiae utile, ut absolvit nunc a fidelitate imperatoris.

¹ Sed contra. Papa non potest dispensare contra aliquod praeceptum Novi vel Veteris Testamenti. Sed observatio iuramenti est praeceptum, ubi periurium est interdictum scilicet praecepto secundo. Igitur non potest dispensare.

Divisio et sequentia pertinent ad dist. 39, scil. ad quaestiones “Quibus de causis licet iurare” et “Utrum aliquod iuramentum recipiat dispensationem” (dist. 39, ll. 114–16)

43 contra¹] supra P; e contra C

Textum huius divisionis habet Hugo de S. Caro, *Comm. in 3 Sent.* 39 (MS Vat. lat. 1098, f. 128vb–129ra) ⁴² Pertinere videtur ad sententiam contra Fridericum II Imperatorem ab Innocentio Papa IV in Concilio Lugdunensi anno 1245 latam; cf. J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, 23:618E

² Item, aut iuramentum vergebat in deteriore exitum, aut non. Si non, non potest, ut videtur, non tenere. Si sic, tunc non indiget absolutione Papae, potest enim ipse resilire. Ergo numquam dispensat Papa super iuramento.

[SOLUTIO]

Solutio. In omni iuramento, ut dicunt iuris periti, quod fit inferiori, intelligitur
⁵⁰ condicio haec ‘dummodo non sit contra ius exhibendum et oboedientiam debitam superiori’. Et haec est causa resiliationis ab omni iuramento, cum potest resiliri. Cum enim aliquid promittitur quod vergit in peiorem exitum, ideo non tenendum, quia est contra oboedientiam debitam superiori, vel Deo. Igitur qui ex oboedientia quam debet superiori, ut Papae, non solvit quod iuramento promisit, adhuc non
⁵⁵ resilit a iuramento recte intellecto, recte enim intellectum habet secum dictam condicionem. Et ex hoc patet quod nullo casu licet a iuramento recte intellecto resilire.

Ad secundum patet. Licet iuratum vergat in peiorem exitum, tamen hoc debet ei constare per superiorem, et a superiori ei debet denuntiari quod vergit in
⁶⁰ peiorem exitum. Et ita in tali denuntiatione absolvit eos, immo potius denuntiat absolutos.

49 ut] ubi R; *corr. ex* ubi C || inferiori] in *praem.* (*sed del.* P) OP 53 vel] scilicet
corr. ex vel P 54 Papae] *corr. ex* ipse O; proprie B 58 patet] quia nullo *add. sed del.* A;
quod *add.* P || iuratum] iuramentum AP

INDEX RERUM QUAE IN DIST. 23–40 TRACTANTUR

DISTINCTIO 23	1
De definitione virtutis	4
Quid sit virtus secundum praesentem statum	4
Quare Magister sic virtutem definivit quod non convenit virtuti huius status	5
De divisione virtutis	6
Utrum fides sit virtus	6
De fide formata et informi	12
De habitudine fidei formatae et informis ad invicem	12
Utrum fides sit una specie	14
Quod fides non sit una numero in Sorte et Platone	16
Utrum fides omnium articulorum sit una numero	17
De definitione fidei per Apostolum	18
Utrum fides sit prima virtus	21
 DISTINCTIO 24	 27
Utrum idem sit scitum et creditum	27
Utrum idem possit esse dubitatum et creditum	30
Quare dicitur potius “fides ex auditu” et non “fides ex visu”	31
 DISTINCTIO 25	 35
De Symbolis	35
Quid sit articulus	36
Quare articulus sic dicatur	38
De fide antiquorum	41
Utrum fides omnium articulorum sit necessaria ad salutem	43
Utrum liceat alicui simplici credere oppositum alicuius articuli	43
Utrum fides, spes, caritas sint comparabiles	48
Utrum fides, spes, caritas comparentur secundum aequalitatem vel secundum inaequalitatem	48
 DISTINCTIO 26	 55
“Spes est nonnisi bonarum rerum nec nisi futurarum, et ad eam pertinentium qui earum spem gerere perhibetur”	56
Utrum angeli et beatæ animæ habeant spem	58
Utrum Christus habuerit spem	59
Utrum animæ in limbo habeant spem	60

DISTINCTIO 27	63
Utrum in eodem homine idem sit habitus numero caritatis	
quo diligitur Deus et proximus	65
Utrum in eodem homine idem sit actus numero caritatis	
quo diligitur Deus et proximus	67
De dilectione ‘ex toto intellectu’ et ‘ex tota memoria’	73
Utrum caro sit diligenda caritate	75
Utrum alia mutabilia sint diligenda caritate	75
Utrum diabolus sit diligendus caritate	76
DISTINCTIO 28	79
DISTINCTIO 29	83
De ordine caritatis secundum sacros expositores	83
Utrum parentes sint magis diligendi quam filii	89
Utrum uxor sit praeponenda parentibus	90
Utrum aliquis teneatur ad opera perfectae caritatis	92
DISTINCTIO 30	95
Utrum sit idem motus diligere amicum et diligere inimicum	95
Quid sit melius, diligere amicum an diligere inimicum	96
Utrum diligere inimicos sit perfectis in praeceptum	
et minoribus in consilium	99
Quare Paulus non oravit pro inimicis, immo dixit mala eis	101
DISTINCTIO 31	103
Quomodo fides, spes et scientia dicantur evacuari,	
quia ex parte sunt, et non caritas, cum et ipsa ex parte sit	105
An scientia, quae est in via, destruetur in patria vel non	105
De dilectione Christi secundum quod homo est	110
DISTINCTIO 32	113
Quod Pater et Filius et Spiritus Sanctus eadem dilectione	
diligunt se mutuo et nos	113
Utrum affectio Dei suscipiat magis et minus	115
Utrum possit aliqua creatura aequaliter affici	
ad aliam quamlibet creaturam, sicut Deus	116
DISTINCTIO 33	119
Quare virtutes cardinales dicuntur ‘cardinales’	119
De divisione virtutum cardinalium	122

Index rerum quae in dist. 23–40 tractantur	231
De iustitia	123
De illo ‘cuique sua tribuere’	124
Quare Deus distribuit aliquibus superflua, cum alii non habeant necessaria	125
De prudentia	127
De fortitudine	128
De temperantia	128
DISTINCTIO 34	133
Quare dicantur ‘dona’	135
Quare dicantur ‘Spiritus Sancti’	135
De numero donorum	136
De ordine donorum ad virtutes	140
De ordine donorum ad invicem	141
De habitudine septem donorum ad alia septenaria	142
De numero et divisione timorum	142
Utrum timor naturalis sit peccatum	147
Utrum timor naturalis fuerit ante peccatum in paradiso et an in caelo et in Christo	148
Utrum timor servilis sit donum Spiritus Sancti	149
Utrum septem dona sint virtutes	152
DISTINCTIO 35	159
DISTINCTIO 36	163
Utrum qui habet unam virtutem, habeat omnes	163
Quare unus non habet omnes gratias naturales	164
Utrum qui habet unum vitium, habeat omnia	166
De ortu mandatorum	172
De sufficientia mandatorum	173
Quaeritur de sufficientia mandatorum	175
DISTINCTIO 37	179
Quare fit prohibitio specialiter de artificialibus	179
Utrum ‘Christus’ sit nomen Dei	182
Quare creatura dicitur vanum et est vanum	183
De littera tertii praecepti	185
Quare dicat “memento” in hoc potius quam in aliis praeceptis	186
Quid sit sanctificare diem	186
De observatione tertii praecepti	187
De observanda dominica die	187

De allegoria tertii praecepti	189
DISTINCTIO 38	193
Utrum sit mendacium	195
Quid sit mendacium	197
De prima parte definitionis: “enuntiatio prolata”	197
De secunda parte definitionis: “cum voluntate fallendi”	198
Quotiens sit mendacium	200
Utrum omne mendacium sit peccatum	201
Utrum omne mendacium sit peccatum mortale	202
Quod mendacium sit mortale et quod non	206
De mendacio in Scriptura	211
De mendacio operis	212
Utrum mendacium quod saeculari est veniale, sit gravius claustrali ...	215
DISTINCTIO 39	217
Utrum actus iurandi sit de genere malorum an bonum in genere	218
Utrum omne periurium sit mortale	219
Quibus de causis licet iurare	221
Utrum aliquod iuramentum recipiat dispensationem	221
De iuramento per creaturam	222
DISTINCTIO 40	225

AUCTORES ET SCRIPTA

- Alanus de Insulis
Distinctiones dictionum theologicalium, 195
Regulae de sacra theologia, 152
- Alcher Claraevallensis
De spiritu et anima, 152
- Ambrosiaster
Commentarii in epistolam ad Ephesios, 90
- Ambrosius
Expositio evangelii secundum Lucam, 33, 47
Hexaameron, 190
De Spiritu Sancto, 150, 152
- Anselmus Cantuariensis
Cur Deus homo, 44
De veritate, 4
- Aristoteles
Analytica posteriora, 31, 108, 109, 161, 206
De anima, 7, 95, 108
De caelo, 5, 199
Categoriae, 19
De interpretatione, 196, 213
Metaphysica, 13, 193
Physica, 68, 186
Topica, 95, 137, 210
- Auctoritates Aristotelis*, 95, 108, 109, 137, 161, 186, 193, 196, 206
- Augustinus
Contra Adimantum, 202
Contra adversarium legis et prophetarum, 185
De agone christiano, 185
De beata vita, 148
De civitate Dei, 22, 88, 123, 127, 129
De dialectica, 196
De diversis quaestionibus octoginta tribus, 116, 123, 127–129
De doctrina Christiana, 72, 75, 76, 81, 88, 128, 145
De dono perseverantiae, 21
Enarrationes in Psalmos, 13, 28, 36, 40, 56, 65, 145, 153, 214
- Enchiridion*, 41, 42, 51, 92, 96, 106, 144, 185, 194
Epistolae, 27, 41
In Epistolam Ioannis ad Parthos tractatus, 65, 72, 142, 155
De Genesi ad litteram, 27, 51, 123, 127–129
De immortalitate animae, 106
In Ioannis evangelium Tractatus, 7, 9, 18, 27, 36, 67, 116
De libero arbitrio, 123, , 127, 128, 202, 204
De mendacio, 94, 193, 197, 200, 203, 209
Contra mendacium, 197, 200, 206, 211, 212
De musica, 123, 127–130
De natura et origine animae, 72
De perfectione iustitiae hominis, 204, 217
De praedestinatione sanctorum, 7, 42
De quantitate animae, 108
Quaestiones in Heptateuchum, 150, 191
Retractationes, 4, 5, 106, 108, 150
De sermone Domini in monte, 99–101, 141–143, 164, 178, 218, 220
Sermones, 65, 89, 163, 164, 178, 186, 217, 219, 222, 226
Soliloquia, 7, 22, 28
De Trinitate, 15–17, 22, 29, 31–33, 67, 70, 75, 105, 107, 122–124, 131, 145, 159, 160, 162, 164, 168, 196
De vera religione, 22, 31, 32, 84
- Avicenna
Liber de anima, 196
- Beda Venerabilis
In epistolas septem catholicas, 90
Explanatio Apocalypsis, 21
Homiliae evangelii, 224
In Lucae evangelium expositio, 47, 167
In Proverbia Salomonis, 142
De templo, 180

- Ps.-Beda Venerabilis
Quaestiones super Genesim, 22
De sex dierum creatione, 22
- Bernardus Claraevallensis
De consideratione ad Eugenium
Papam, 75
De diligendo Deo, 74
Epistolae, 74
De gratia et libero arbitrio, 7
Sermones de diversis, 83, 115
Sermones in Cantica, 33, 72, 77, 83, 87, 88, 114, 115
Sermones in festivitate omnium sanctorum, 59
- Biblia Sacra
Genesis, 16, 48, 90, 155, 168, 177, 185, 188, 195, 207, 211, 212, 219, 222, 223, 227
Exodus, 66, 70, 88, 89, 104, 137, 173, 178, 180, 188, 190, 191, 193, 203, 209, 218, 224, 225
Numeri, 125, 167, 180
Leviticus, 53, 72, 89, 187, 190, 191, 207
Deuteronomium, 52, 59, 65, 66, 72, 125, 126, 172, 173, 179, 182, 183, 191, 203, 207, 218, 222, 225, 227
Iosue, 193, 209, 214
I Regum, 223, 226
II Regum, 156, 167, 227
III Regum, 41, 180, 190
Tobias, 191
Iob, 31, 49, 57, 104, 136, 141, 152, 154, 157, 159, 176, 181, 183, 194, 214
Psalmi, 11, 22, 32, 35, 48, 49, 52, 55–59, 61, 64, 70, 72, 88, 92, 96, 100, 103–105, 125, 126, 130, 141, 145, 152, 154, 155, 157, 172, 173, 179, 181, 183, 187, 189, 193, 195, 202, 203, 205, 208, 216, 218, 227
Proverbia, 53, 56, 125, 153–155, 157, 166, 173, 174, 176, 179, 193, 194, 196, 203, 208, 222
Ecclesiastes, 10, 33, 71, 159, 188, 204
Cantica, 88, 89, 103, 152, 173
Sapientia, 35, 70, 71, 76, 77, 92, 114, 130, 152, 164, 172, 179, 181, 182, 184, 193, 194, 218, 222
- Ecclesiasticus*, 4, 21, 22, 48, 59, 89, 99, 104, 122, 126, 140, 142, 154–157, 159, 164, 166, 176, 187–190, 193, 207, 211, 213, 218, 220, 221, 224
- Iesaia*, 4, 33, 41, 42, 45, 58, 104, 105, 126, 140, 141, 152, 154, 157, 163, 164, 172, 175, 186, 194
- Ieremia*, 10, 104, 206
- Lamentationes*, 126, 140
- Ezechiel*, 21, 48, 56, 65, 70, 71, 219
- Daniel*, 71, 152, 173
- Amos*, 154
- Abdias*, 162
- Abacuc*, 21
- Sophonias*, 154
- Malachi*, 116, 154, 182
- II Macchabaeorum*, 214
- Matthaeus*, 9, 11, 21, 32, 33, 42, 47, 52, 56, 61, 65, 66, 71, 72, 87, 89, 92, 93, 96, 99–101, 103, 110, 125, 126, 141, 150, 154–156, 167–169, 175, 177, 178, 180, 183, 186, 191, 192, 198, 206, 218, 220–223, 225
- Marcus*, 52, 180
- Lucas*, 10, 33, 47, 52, 56–58, 81, 82, 89, 101, 104, 125, 140, 154, 180, 191, 214
- Ioannes*, 18, 27, 29, 31, 42, 51, 59, 64, 65, 69–72, 74, 91, 93, 94, 104, 121, 130, 135, 153, 181–183, 187, 190, 195, 197, 205, 222
- Acta*, 9, 21, 47, 61, 71, 100, 101, 121, 126, 178
- Ad Romanos*, 4, 5, 9–11, 13, 21, 28, 31, 33, 41, 49, 56, 59, 60, 64, 65, 67, 74, 88, 93, 100, 103, 104, 150, 155, 159, 162, 163, 167–169, 172, 175, 183–185, 188, 202, 206, 207, 210, 212, 218, 222, 225
- I ad Corinthios*, 10, 12, 21, 26, 31, 47, 49, 53, 55, 57, 61, 71, 72, 74, 75, 87, 103, 104, 107, 125, 152, 153, 159, 160, 162–165, 167, 173, 181, 182, 212, 214, 224, 226
- II ad Corinthios*, 61, 71, 90, 168, 184, 188, 214, 217, 218, 221, 225, 227
- Ad Galatas*, 43, 74, 75, 81, 126, 152, 208, 214

- Ad Ephesios*, 42, 64, 72, 77, 88–90,
103, 118, 152, 174, 176, 186
Ad Philippenses, 74, 93, 174, 176, 185,
188
Ad Colossenses, 88, 126, 182
II ad Thessalonicenses, 189
I ad Timotheum, 9, 41, 43, 104, 110,
166, 178, 184
II ad Timotheum, 57, 100, 102, 104
Ad Titum, 55, 167, 202, 213
Ad Hebraeos, 9, 17, 41, 125, 131, 178,
182, 184, 195, 218, 222, 227
Epistola Iacobi, 9, 10, 25, 47, 55, 92,
103, 135, 164, 167, 211, 218, 221
I Epistola Petri, 165, 189, 206, 212
II Epistola Petri, 104
I Epistola Ioannis, 6, 9, 69–71, 84, 87,
88, 93, 101, 103, 130, 148, 153,
155, 156, 163, 174, 183, 202, 211
Apocalypsis, 21, 42, 49, 58, 100, 153,
155, 207, 212
- Boethius
In Categorias Aristotelis, 19
De differentiis topicis, 10, 150, 152
In Topica Ciceronis, 10
- Cassiodorus
Expositio psalmorum, 22, 81, 104, 154
- Ps.-Cicero
Rhetorica ad Herennium, 38
- Decretum Gratiani*, 202, 212
- Ps.-Dionysius,
De caelesti hierarchia, 107
- Glossa interlinearis*, 21, 22, 42, 56, 69,
71, 90, 99, 107, 141, 150, 163, 167,
220
Glossa ordinaria, 9, 18, 40–42, 45, 47,
49, 59, 65, 67, 69, 89, 91, 92, 101,
104, 107, 135, 136, 140, 141, 150,
152–154, 164, 178, 191, 215, 218,
220
- Gregorius Magnus
Homiliae in evangelia, 90, 215
Homiliae in Ezechielem prophetam,
21, 49, 107
Moralia in Iob, 59, 136, 140, 141, 152,
153, 163
- Guillelmus Altissiodorensis
Summa aurea, 36–38, 55, 56, 68, 73,
90, 141, 144, 223
- Haimo Halberstattensis
Expositio in D. Pauli epistolas, 20
- Hieronymus
Commentarii in Ezechielem, 89, 163
Commentarii in Isaiam, 41, 45, 141,
163, 164
Commentarii in Matthaeum, 47, 92,
218
Commentarii in prophetas minores,
154
Epistolae, 33, 163, 189, 190
- Ps.-Hilarius Arelatensis
*Tractatus in septem epistolas
catholicas*, 84
- Hugo de S. Caro
*Commentaria in quattuor libros
Sententiarum*, 9–10, 35–41, 55, 73,
103, 104, 141, 145–146, 153, 156,
224, 227
Postillae in bibliam, 84, 141
- Hugo de S. Victore
De quinque septenis, 142–143
De sacramentis christianae fidei, 6, 37,
67
- Ps.-Hugo de S. Victore
Summa Sententiarum, 6, 37
- Ioannes Chrysostomus
Homiliae in Ioannem, 42
Homiliae in Matthaeum, 91, 126
- Ioannes Damascenus
De fide orthodoxa, 33, 123, 144, 148,
184
- Isidorus Hispalensis
Etymologiarum libri XX, 64, 72, 119,
121, 182, 224
Quaestiones in vetus testamentum, 22
- Liber sex principiorum*, 181
- Macrobius
Commentarium in somnium Scipionis,
123, 129

- Moses Maimonides
Dux neutrorum, 48, 109, 120
- Origenes
Homiliae in Canticum canticorum, 89
- Paschasius Radbertus
Expositio in lamentationes Ieremiae, 140
Expositio in Matthaео, 218
- Petrus Comestor
Historia scholastica, 188
- Petrus Lombardus
Collectanea in omnes D. Pauli Apostoli epistolas, 9, 18, 28, 41, 65, 89–91, 93, 103, 107, 150, 222
Commentaria in psalmos, 22, 25, 40, 59, 81, 104, 153, 154
Sententiae in IV libris distinctae, 4, 9, 12, 18, 25, 29, 43, 65, 69, 70, 107, 113, 116, 153, 202, 220, 224
- Philippus Cancellarius
Summa de bono, 37, 68
- Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi*, 60, 172
- Rabanus Maurus
De clericorum institutione, 71
Commentaria in Ecclesiasticum, 220
De universo, 64, 119, 121
- Robertus Grosseteste
De decem mandatis, 172–174, 179, 180, 183–185, 189–190
Templum Dei, 142–143
- Seneca
Ad Lucilium epistolae morales, 81
- Stephanus Langton
Commentarius in Sententias, 68
Commentum in epistolam primam Ioannis, 144
Summa quaestionum theologiae, 144
- Symbolum “Quicumque”
ps.-Athanasianum, 9